EESTI KIRJANDUSE AJALUGU

I

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

A-21564

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

EESTI KIRJANDUSE AJALUGU

I

Toimetanud E. SÕGEL

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1957

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud
õpikuna keskkooli VIII ja IX klassile.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

VARASEMAST EESTIKEELSEST KIRJASÕNAST

Kõige vanema ajajärgu üldiseloomustus. Meie rahva ajaloo uurimisel on kindlaks tehtud, et vanimad leiud, mis annavad tunnistust praeguse Eesti NSV territooriumi asustamisest, on pärit VII-VI aastatuhandest e. m. a. See oli ürgkogukondliku korra aeg, mis kestis u. I aastatuhandeni e. m. a. Neil aegadel ei tundnud meie esivanemad kirja. Sellel pikal ajavahemikul hakkab aga kujunema suuline kirjandus — rahvaluule.

Seoses tootmise arenemisega toimub ürgkogukondliku korra lagunemine ning klassivahekordade tärkamine. XI—XII sajandil, varafeodaalsete suhete kujunemise tingimustes, saab alguse eesti hõimude liitumine rahvaks. Eesti rahvas kujunes territooriumil, mida läänest ja põhjast piiras Balti meri, idast — Narva jõgi, Alutaguse metsad ja sood ning Peipsi järv. Tolleaegne territoorium jagunes mitmesse suuremasse maakonda (Ugandi, Sakala, Järvamaa, Virumaa. Rävala, Harjumaa, Läänemaa, Saaremaa; oli ka väiksemaid, nagu näit. Kesk-Eestis asuvad Vaiga, Mõhu, Nurmekund). Seesugusele jagunemisele vaatamata tunti seda territooriumi ühise nime all *Eestimaa.* Kuigi elanikke nimetati maakonna-nimetuse järgi (ugalasteks, sakalasteks jne.), oli XIII saj. alguse kroonikais käibel ka kõigi kohta üldine nimetus «eestlased», mis tähendas idamaalasi, ida pool asuvaid. Lõuna- ja idanaabrid — lätlased ja venelased — nimetasid meie esivanemaid vastavalt igaunideks (ugalaste nimetusest) ja tšuudideks, põhjanaabrid soomlased — virolasteks. Eestlased ise nimetasid neil aegadel end maarahvaks.

Selleks ajaks oli välja kujunenud eesti rahvakeel, kuigi murretes esines suuri erinevusi. Kirjutamisoskust ega mõtete avaldamist kirjas meie esivanemad sel ajal veel ei tundnud. Küll tundsid seda meie idanaabrid venelased, kellelt on meie (samuti nagu meie põhjanaabrite soomlaste ja lõunanaabrite lätlaste) keelde tulnud sõna *raamat.* Kuid kirjandus ja kirjakeel ei suutnud neil aegadel meil veel tekkida. Selle aja kirjanduseks oli suuline kirjandus — rahvaluule.

Eesti rahva sattumine võõramaiste orjastajate ikke alla. XIII sajandi esimesel poolel, seoses Saksa ja Taani röövvallutajate sissetungiga, sai eesti rahvas raskes, palju aastaid kestnud ebavõrdses vabadusvõitluses **(1208—1227)** kaotuse osaliseks ning langes võõramaiste orjastajate ikke alla. Poliitiline ja majanduslik võimutsemine, rahva surumine võõramaise vallutajatekihi orjusse pidurdas tõsiselt meie rahva ja tema kultuuri arenemist, lükates sajanditeks edasi meie kirjakeele ja kirjanduse tekkimise.

XIII—XV sajand. Vanimad kirjakeele mälestised. Ajavahemikul XIII—XV sajandini on Eesti territoorium mitme feodaalvõimu valitsuse all. Meie maa oli, nagu märkis omaaegne kroonikakirjutaja, «mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste raha-auk, aga talupoegade põrgu».

Talurahvas vastab suurenevale rõhumisele korduvate ülestõusudega. Suurimaks neist on 1343—1345. a. talurahvasõda, nn. *Jüriöö ülestõus.* Üksnes Tallinna piiramisest võttis osa 10 000-meheline rahvamalev. Kagu-Eestis tegutses eestlasist saadikute palvel saabunud ligi 5000-meheline venelaste vägi. Peagi tõusid üles saarlased. Ent vallutajate sõjalise ülekaalu tõttu lõppes suur ülestõus lüüasaamisega.

Killustatuna Taani feodaalide, Saksa ordu ja piiskopkondade võimu all ning võideldes orjastajate vastu, kannab rõhutud rahvas põlvest põlve rahvalauludes,

-juttudes ning muistendites edasi oma poeetilist kunsti. Raamatukirjandusest ei saa aga veel juttugi olla. Nendest aegadest on säilinud vaid mõningad katsed kirja panna eestikeelseid sõnu võõramaistes kroonikates ja dokumentides. Esimesteks, ja selle ajavahemiku ainukesteks taolisteks dokumentideks on nn. Läti Henriku kroonika *(Origines Livoniae)* ja nn. Taani Hindamisraamat *(Liber Census Daniae)*; mõlemad on pärit XIII sajandi esimesest poolest. Esimene neist sisaldab üksikuid sõnu (maleva, vanem, maja jt.) ning kohanimesid (Sontagana jt.), teine — üle 500 kohanime. Ligi kolmesajast järgnevast aastast pole selliseidki nappe jälgi!

XV saj. lõpp — XVI sajand. Kirikukirjanduse tekkimine. Selle varasemad mälestised. XV sajandi lõpust kuni XVII sajandini üha tugevneb talupoegade surumine pärisorjusse. Talurahva koormised suurenevad XVI saj. keskpaigaks 5—10 korda, võrreldes XIV sajandiga. Toimuvad alalised feodaalsõjad ordu ja piiskoppide vahel. Orduriik üha enam laostub. Samal ajal hoogustub võitlus Balti idaranniku pärast Vene, Rootsi, Poola ja Taani vahel. Eesti talurahvas, kes raskelt kannatas feodaalsõdade, anarhia ja järjest suureneva omavoli all, tõusis korduvalt üles oma rõhujate — mõisnike vastu. Vene-Liivi sõja ajal (XVI saj. teisel poolel) taotlesid paljud talupojad saksa mõisnike hävitamist ning toetasid Vene tsaarivägede võitlust, lootes, et Moskva valitsuse all võiks olukord paremaks muutuda. Vene väed suutsid küll anda orduriigile purustava hoobi, kuid eesti rahvas sattus XVI saj. teisel poolel mitme riigi feodaalide valitsuse alla: Lõuna-Eesti läheb poolakate, Põhja-Eesti — rootslaste, Saaremaa — taanlaste valdusse. Sellel ajavahemikul hakkas läänest lähenema üha suurenev võistlus kahe kiriku — katoliku ja protestantliku vahel, kusjuures lõpuks viimane jääb võitjaks.

Valitsev aadel ja vaimulikkond ei pidanud lugu haridusest. Koole ei asutatud isegi ülakihtide jaoks (neid oli vaid mõni üksik). Kiriku mõju rõhutud rahva hulgas oli täiesti tühine. Kaasaegsed kroonikud märkisid, et tuhande talupoja hulgas leidus vaevalt üks, kes «Issameiet» tundis. Kasvava klassivõitluse olukorras seati XVI saj. üles nõue tõsta kiriku osa ja üle minna ladinakeelselt jutlusepidamiselt kirikutes «jumalasõna kuulutamisele» rahvale arusaadavamas keeles. Selle nõude ellurakendamine paneb aluse k i r i k l i k e r a a m a t u t e t õ l k i m i s e l e, mis pidid saama käsiraamatuiks umbkeelseile pappidele ja pastoreile. Siia kuulub ka nn. *Kullamaa käsikiri* (1524—1528), mille koostas katoliiklik papp Johannes Lelow ning mis sisaldab äärmiselt vigases, peaaegu arusaamatus eesti keeles kirikupalveid («Pater noster», «Ave Maria» ja «Credo»). E s i m e n e trükitud teos, kus on püütud kirja panna eesti keelt, on protestantliku katekismuse tõlge (1535). Teos koosneb alam-saksakeelsest tekstist (koostaja W a n r a d t) kõrvuti eestikeelsega (tõlkija K o e l l) ning on tuntud *Wanradt-Koelli katekismuse* nime all. Teos trükiti Saksamaal, Wittenbergis. Kuid raamat kuulutati Tallinna magistraadi poolt keelatuks ja hävitati.

Järgmiseks kogukamaks kiriku-kirjakeele mälestiseks on XVII sajandi algusest pärinev Tallinna pastori *Georg Mülleri jutlustekogu* käsikiri. See sisaldab 39 jutlust aastaist 1600—1606. Pühakirja ja palvete kõrval on siin materjali oma-aja elust-olust, sõjapäevade viletsusist ning tsitaate antiiksetelt luuletajatelt ja filosoofidelt. Oma keelelt sarnaneb see käsikiri Wanradt-Koelli katekismusega, kus eesti keel oli surutud alam-saksa ja ladina keele grammatika vormidesse.

1622. aastast on säilinud katoliiklaste (jesuiitide) ladinakeelne käsiraamat *Agenda Parva*, milles esineb eestikeelseid lauseid ja pöördumisi.

Varasem kirikukirjandus oli mõeldud abivahendiks pastoreile, et jutlusi rahvale arusaadavamaks teha. Kuid umbkeelseid pastoreid ei suutnud see kuigi tõsiselt abistada. Ka kirjakeele arenemisele ei avaldanud see mingisugust mõju. Neil materjalidel on ajalooline väärtus ainult selles mõttes, et nad võimaldavad jälgida omaaegseid eesti keele kõige varasemaid kirjapanekuid.

Wanradt-Koelli katekismus ja Mülleri jutlused näitavad Põhja-Eesti (Tallinna) murdele baseeruva saksapärase kirjakeele kujunemist, «Agenda Parva» aga samasuguse kirjakeele kujunemist Lõuna-Eestis, kusjuures viimane on eelmistega võrreldes mõnevõrra lähedasem rahva kõnekeelele.

Toome eespoolloodu illustreerimiseks mõned näited mainitud teoseist.

1. «Kullamaa käsikirjast» 1524—1528

Aue Ma gr pl .

Terwûtewt Maria, Yſzantſzwkas. ſzynna nayſzyte ſzees pẽlne phuhet nynck phowhatut ſzynnuſt yhwhuſt Ihsꝛ'p° a^n

2. Wanradt-Koelli katekismusest 1535

Synu tachmas ſundkût kuth tawwas / nynda kaes maapeel. Nynda muyſta ſe kolmandes palwe / Armas Jſſa erakeelda ynu arman tachtman kaes / medy lehaſen kuryan tachtman /

3. Mülleri jutlustest 1605

Pea tulleb meddij pæle ör æckilene Katku echk muh Tobby, ſeſama kekiſtab nedt Inimeſse Lapſet erra, ſuhre hulcka ks, Pea tulleb meddy Mää pæle, Sodda ninck werrewallamene Sijn ninck ſæl ſawat Maad et Rachwas, Linnad ninck, Külladt, Kirckut ninck Scholit errarickututh, Raha ninck Hüijſs ſawat ſeſt Waijnlaſſeſt errawoetuth, nedt Weddichſet ſawat erraaijetuth, Eman dat ninck Neüwtzit, kuij ks nohret

4. «Agenda Parvast» 1622.

Mes latze nimi ſaâb?

Tahat teiye ſe latſe(neine laſte) riſt—iſâ nink emâ olla?

Tahat ſina riſtitus ſaiya?

Seega võisime näha, et XV—XVI sajand tähistab saksapärase, kahele erinevale murdele baseeruva kirikliku kirjakeele kujunemise algust. Ilmub esimene trükiteos, kus on tehtud katset kirja panna eesti keelt. Hakkab kujunema kirikukirjandus pastoreid abistavate käsiraamatute näol.

Kuid tõeliseks eesti kirjanduseks jääb neilgi aegadel ikkagi suuline rahvaloming.

XVII sajand. Eesti rahvas Rootsi võimu all. XVII sajandi algul suudab üks Baltimaade idaranniku vallutamise pärast võistlevatest riikidest — Rootsi — kindlustada ja laiendada oma vallutusi ning saada need alad oma valdusse. Eesti rahvas sattus selle vallutuse tulemusel küll ühe riigi, kuid alaliselt sõdiva ning sõjaks suuri sissetulekuid vajava riigi võimu alla.

XVII sajand on talurahva lõpliku pärisorjastamise ajajärk. Alguses, XIII ja XIV sajandil, oli maa veel suuremalt osalt talupoja kasutuses ja ta maksis makse vallutajate (ordu ja piiskoppide) kõrgematele võimukandjatele, kes elasid kindlustatud linnustes. Hiljem, XIV—XVI sajandi jooksul hakkasid rüütlid asutama maal mõisaid, võtsid järjest rohkem maad talupoja käest ära, hakkasid temalt nõudma t e g u ja tegid ta s u n n i s m a i s e k s — talupoeg ei tohtinud enam oma isanda juurest kuskile minna. Seda nimetataksegi pärisorjuseks. Nagu eelmiste sajandite jooksul nii ka nüüd jäi eesti talupoja peamiseks vaenlaseks balti mõisnik ja mõisaorjust õigustav kirik. Talupoja olukorda tõi mõningaid muutusi vaid see, millisel määral keskvõim piiras või soodustas balti mõisnike võimu ja omavoli. XVI ja XVII sajandil läks balti aadlil korda luua riigivõimu toetusel oma klassiprivileegide ja seisuslike organite süsteem rüütelkondade näol. Moodustati kolm provintsi: Eestimaa kubermang (Põhja-Eesti koos Hiiumaaga), Liivimaa kubermang (Lõuna-Eesti koos põhjapoolse Lätiga) ja Saaremaa (koos Muhu saarega). Igas kubermangus oli tegelikuks võimuorganiks aadli esindus — rüütelkond, kelle kontrolli all tegutsesid kubernerid ja kohtuorganid. Need kolm rüütelkonda moodustasid igaüks nagu omaette riigi riigis — omade seaduste ja piiramatu võimuga talupoegade üle. Seesugune balti aadli privileegide süsteem sai b a l t i e r i k o r r a nimetuse. Balti erikord kujunes lõplikult välja Rootsi võimu ajal ning sai üheks kõige raskemaks piduriks meie maa arengus.

Seesuguse olukorra tingimustes tõusid XVII sajandil talurahva koormised ja kohustused mõisniku vastu. Talupoeg pidi harima mõisapõllud, tegema mõisale tegu. Kui sajandi algul adramaa suurune talu pidi tegema mõisale 6 rakmepäeva nädalas (s. t. talust pidi teomees koos tööloomaga olema mõisapõllul tööl 6 päeva nädalas), siis sajandi lõpul tõusis see kohustus kahekordseks. Peale selle pidi talu andma suvel jala- ja abiteolisi viljakoristamiseks ning muude tööde tegemiseks, millele lisandusid erakordsed teotööd (rehepeks sügisel, ketramine talvel jm.). Lisaks teotööle pidi talupoeg andma mõisale teravilja (neljandiku ja rohkem oma saagist), loomi, mune ja teisi produkte ning maksma mitmesuguseid makse rahas. Lisaks mõisaorjusele pidi talupoeg ülal pidama pastoreid, orjama kirikumõisat. On loomulik, et seesuguses olukorras, kus talupoeg muudeti pärisorjaks, suurenes talupoegade vastupanu, teravnes klassivõitlus. Mõisnike vastu välja astunud talupoegi karistati julmalt. Neil aegadel võeti esmakordselt tarvitusele ka talupoegade massiline peksmine, nn. läbi kadalipu ajamine, mis paljudel juhtumeil tähendas pekstava surmamist.

XVII sajandi teisel poolel, sattunud rahalistesse raskustesse ning taotledes riigivõimu autoriteedi tõstmist, võttis Rootsi keskvõim ette nn. mõisate reduktsiooni (riigistamise) ning talumajapidamiste ümberhindamise ja nende põhikoormuste kindlaksmääramise nn. vakuraamatute sisseseadmise näol. Liivimaal läks riigi kätte $^5/_6$, Saaremaal $^1/_4$ ja Eestimaal $^1/_3$ aadli maavaldustest. Reduktsiooni alla kuulunud mõisate omanikud jäid tavaliselt riigi rentnikeks. Soodustati taluperemeeste õiguslikku olukorda (talle anti pärandamiseõigus ning piirati mõisniku kodukariõigust tema suhtes). Rootsi valitsejad kõnelesid ka talupoegade vabastamisest (Rootsis endas talupoeg ei olnud pärisorjastatud), kuid teoks see ei saanud. Ettevõetud abinõud aga siiski parandasid (eeskätt riigimõisate) talupoegade olukorda ning süvendasid meie talurahvas usku heasse kuningasse, keisrisse, kelle käest tuleb otsida kaitset peavaenlase — balti mõisniku vastu. Seesugune naiivne arusaamine tekkis juba varem (näit. lootus

paremaks põlveks Moskva tsaaride valitsuse all), levis ja kindlustus aga Rootsi võimu ajal ning on kajastunud väga paljudel kordadel meie kirjanduses.

Talupojad otsisid abi Rootsi kuningailt endilt. Nendes kaebekirjades kajastub ilmekalt talurahva tegelik olukord. Näiteks öeldakse ühes kaebekirjas, et mõisnik on ära võtnud $^3/_4$ nende maast, kuid nõuab makse ja tegu endiselt. «Ta on meid viis talupoega ära ajanud maalt ja talust, kus meie vanemad ja isad ja meie esivanemate isad on asunud. Ja et me minna ei tahtnud, siis kiskus ta meie majad osalt maha, enamasti süütas aga põlema ja ajas meid seega minema.» Rootsi keskvõimu püüded piirata mõisnike omavoli ei toonud kogu talurahva seisukohalt suuremaid ja olulisi muudatusi, kuna kohalik mõisnikkond kaitses oma privileege ja võitles igati nende piiramise vastu, pealegi elas Rootsi ise üle majanduslikke ja poliitilisi raskusi, mis tõukasid teda üha uutele järeleandmistele balti aadlile. Rootsile jäid Festi-, Liivi- ja Saaremaa ikkagi kolooniaks; talurahvahulkadel polnud kusagilt abi loota. Mitte asjatult ei tekkinud vanasõna: jumal kõrgel, keiser kaugel. XVIII saj. algul lõpetati mõisate reduktsioon, enamus riigimõisaid läks endiste omanike kätte tagasi. XVII saj. lõpuaastail tabas rahvahulki uus viletsus — ikaldus ja suur nälg. Selle nälja aastail hukkus ligi $^1/_5$ Eesti ala elanikkonnast, samal ajal aga käitus Rootsi tüüpilise kolonisaatorliku riigivõimuna: riigi tulud Eesti alalt näljaaastail ei vähenenud, vilja väljavedu jätkus, mõnesugust toetust (väljaveo «ülejääkide» arvel) said vaid riigimõisate taluperemehed. Talurahvas hindas kokkuvõtlikult Rootsi aja tulemusi tabavas rahvasõnas: «Rootsi aeg oli vana hea aeg. Kui maha kukkusid, võisid oma loaga üles tõusta.»

Arenes talupoegade võitlus väga mitmetes vormides: aktiivne väljaastumine, pagemine, massiline kaebekirjade esitamine. Sajandi lõpul, eriti nälja ajal, võttis hoogu talupoegade pagemine, aktiivsed mõisnikevastased väljaastumised said massilisteks; mõisnikud ja mõisaametnikud ei julgenud tihtipeale enam relvata ringi liikuda, talupojad tungisid kallale mõisnikke kaitsma ja talupoegi karistama saadetud rootsi sõdureile. Sajandi viimasel kümnendil toimusid paljudes kihelkondades avalikud kokkupõrked talupoegade ja mõisaametnike vahel, mis kujutasid endast lausa lahinguid (Hageri kiriku juures 1691, Küti, Türi-Alliku, Nabala, Vaidu ja Lihula mõisas 1695). 1697. a. ühinesid võitluseks mitme mõisa talupojad (Saaremõisa, Tarakvere, Torma, Laius-Tähkvere, Ranna ja Kõnnu mõisas). 1698. a. toimusid talupoegade vastuhakud Mallas, Vanamõisas, Türi-Allikul, Vohnjas, Udrikul, Rätlas jm. See oli talurahvahulkade tegelik hinnang nn. vanale heale rootsi ajale, ja tõendab et meie rahvas võitles a k t i i v s e l t oma olukorra parandamise eest. Ulatuslikke vastuhakkusid sisaldab iga sajand meie orjastatud rahva ajaloos. See oli talurahva tee olukorrast väljapääsu otsimiseks. Sellepärast on täiesti loomulik, miks XVII saj. algul puhkenud Põhjasõjas eesti talurahva poolehoid üsna paljudel juhtudel kaldus Vene vägede poole. Selles poolehoius kajastus lootus uue võimu all senist, ja eriti sajandi lõpul väljakannatamatuks muutunud olukorda parandada.

Ideoloogiline pealetung ja selle tagajärjed. Talupoegade pärisorjastamisega kaasneva vastupanu tingimustes suureneb XVII sajandil valitsevate klasside ideoloogiline pealetung, ja eeskätt püüe tõsta ristiusu osatähtsust ning mõju. See oli rahvavastastel eesmärkidel ettevõetud tegevus, kuid tõi kaasa mõningaid objektiivseid tulemusi, mida ajaloolisest seisukohast tuleb positiivselt hinnata.

Nagu eespool nägime, iseloomustas orduriigi valitsevaid kihte harimatus ja üldse põlgus hariduse ning koolide vastu. XVI sajandi lõpus ja XVII sajandil aga tekib vajadus kirikliku hariduse järele. Ristiusu levitamise ning selle mõju tõstmise vajadus hoogustab kirikuelu korraldamist; rahvale arusaadavamas keeles jutluste pidamise nõue sünnitab vajaduse kirikukirjanduse edasiseks arendamiseks; kiriku mõju suurendamise vajadus, vana rahvausundi ja -kommete väljajuurimise taotlus tekitab nõude hakata rahvale lugemist õpetama. See nõue sünnitab vajaduse koolide, kooliõpetajate ettevalmistamise ning aabitsate koostamise järele; trükisõna levitamine omakorda nõuab trükikodade asutamist. Kõik see kutsus esile (eeskätt ülakihtides) vaimuelu teatava elavnemise.

Rahvausundi ja -kommete[1] väljarookimiseks peetav võitlus oli oma ees-

[1] Rahvausundi ja -kommete kohta vt. lk. 56 jj., 101—102.

märkidelt purureaktsiooniline, kus oluline osa oli terroril ja vägivallal, näit. igasugused nõidadeprotsessid jms. Valitsevate klasside ideoloogiline pealetung on tunnistajaks rahva protestist ja tema vaimsest jõust. Nagu näitavad pastorid veel XVII saj. keskpaigu, «ei tea (eesti talupojad) midagi ei jumalast, ei jumalasõnast... midagi peale selle, et nad on ristitud.» Just valitsevate kihtide poolt rahvausundi ja rahvaluule vastu peetud võitluse dokumentides on säilinud esimesed kõige vanemad ülestähendused meie rahvaluulest — XVII saj. ja varasema aja tõelisest eesti kirjandusest (vt. lk. 117.). Nendes ülestähendustes avaldub mitte üksnes tolleaegne kirjaviis, vaid ka rahva mõtteviis, tema töökus ning pastoritevastane ideoloogia.

Kiriku mõju tugevdamisega oli seotud ka koolide asutamine. Kui Eesti ala oli mitme riigi (Poola, Taani, Rootsi) valduses, ilmutavad Lõuna-Eestis eriti agarat tegevust katoliku kiriku mõju suurendamiseks poola jesuiidid. Sel eesmärgil asutavad nad vaimulike õpetamiseks Tartusse 1583. a. gümnaasiumi ja paar aastat hiljem tõlkide seminari. Jesuiitide koolides oli õppetöö oma aja kohta küllalt hästi korraldatud, samuti oli ka nende väljaannete keel arusaadavam Põhja-Eesti omadest (vt. eespoolnimetatud «Agenda Parva»).

Rootsi omalt poolt aga, vastukaaluks Poolale, pühendab suurt tähelepanu protestantliku kiriku mõju suurendamisele. See avaldus eelkõige Rootsi võimude ühes peanõudes: pastor osaku nende keelt, kellele ta jutlust peab. Seati üles nõue koolide asutamiseks, mis annaksid haridust rootsimeelseile pastoritele, ametnikele ja teistele valitseva kihi esindajaile ning nende teenistuses olevatele. Sel eesmärgil rajati gümnaasiumid Tartusse (1630) ja Tallinna. 1632. a. muudeti Tartu gümnaasium ülikooliks (tegutses vaheaegadega ja asukoha vahetamistega 1710. aastani). Linnades asutati endiselt koole sakslaste jaoks. Nõuti kirikute juurde koolide asutamist, et talupojad õpiksid «pühakirja» lugema ja kirikulaulu laulma. 1640. a. avaldati trükis esimene aabitsaraamat.

Oluline samm koolielus. Väga tähtis ning meie kooli ajalukku sügavaid jälgi jättev on olnud B. G. Forseliuse (1600—1688) tegevus. Forselius rajas Tartu lähedale (Piiskopi mõisa) kooli, kus õpiti (kahe aasta vältel) usuõpetust, kirikulaulu, arvutamist ja kirjutamist. Forseliuse kool oli koolmeistrite seminari tüüpi õppeasutus, mille 4 tegutsemisaasta (1684—1688) jooksul kroonu kulul ning mõisnike vastuseisu kiuste sai ettevalmistuse 165 inimest, kes enamuses siirdusid hiljem koolitööle. Forselius oli emakeelse talurahvakooli pooldaja ja rajaja.

XVII saj. 80-ndail aastail hakati kirikute juurde asutama köstrikoole. 1688. a. töötas Eestimaal 8 sellist kooli 200 õpilasega ja Liivimaal 38 kooli 800 õpilasega. Kuigi balti parunite vaenuliku suhtumise tõttu ei saanud need koolid edasi areneda, panid nad siiski aluse lugemisoskuse levikule ja arenemisele XVIII sajandil.

Kirikukirjandus XVII sajandil. Trükisõna avaldamiseks asutati 1631. a. trükikoda Tartu ja 1635. a. Tallinna gümnaasiumi juurde, kusjuures peamist osa etendas viimane. Nende ülesandeks oli kirikliku kirjanduse, eeskätt pastorite jaoks mõeldud käsiraamatute väljaandmine. XVII sajandi teisel poolel ja lõpul kerkis päevakorda kirikuõpetuse tähtsamate teoste (katekismus, testament, piibel) ning lauluraamatu trükis avaldamine.

On iseloomulik, et need raamatud ilmusid paralleelselt põhja-eesti ja lõuna-eesti murdes, süvendades seega kahe erineva kirikliku kirjakeele eksisteerimist ja arenemist.

1632—1638. a. ilmus pastor H. Stahlilt põhja-eesti murdes koostatud neljaosaline *«Hand- und Hauszbuch...»* («Käsi- ja koduraamat»), mis sisaldas palveid, kirikulaule, õpetusi jm. See on esimene terviklikult säilunud raamat, kus on tehtud katse kirja panna eesti keelt. Teos sisaldab paralleelset eesti- ja saksakeelset teksti. Samal ajal ilmus pastor J. Rossihniuse samalaadne käsiraamat lõuna-eesti murdes.

Paralleelselt jutluste-käsiraamatutega avaldati XVII sajandi esimesel poolel ka esimesed eesti keele õpperaamatud umbkeelsete pastorite jaoks (H. Stahli grammatika, 1637, J. Gutslaffi grammatika, 1648 jt.), mis samuti süvendasid kahe erineva (põhja- ja lõuna-eesti) kirikliku kirjakeele kujunemist.

Aastail 1641—1649 avaldas Stahl eesti- ja saksakeelse kaheköitelise jutluseraamatu *Leyen Spiegel* («Võhikute peegel»). Selle jutluseraamatu, mis oli kirjutatud G. Mülleri omast kuivemalt, sisuks oli «evangeeliumi abil» võidelda kuradite ja nõidade vastu. Viimaste suhtes nõuab autor peale «vaimujõu» ka füüsilise jõu tarvitamist — surmanuhtlust. Stahl ei jäta kasutamata ka Kalevi nime, kuid kuulutab selle «jumala vägede» vastu jõetuks peletiseks («üx Kalliweh / kennel ep olle wegki awwitada»).

H. Stahl surus oma töödes eesti keele saksa ja ladina grammatika raamidesse: eesti sõnad kirjutati saksapäraselt ning saksa keelele omaste lõppudega. Stahl tegi oma raamatuis ka katset luua eestikeelset kirikulaulu. Need värsimõõduta ja riimita «luuletused» aga ei paku mingit huvi isegi värsivormi ajaloo uurijaile. Toome ühe näite Stahli keelepruugi kohta tema kirikulaulust (1637).

Needt kaunikeſſet iwelja pehl / ning keick metzalisſet kõrbes / kus ſe talwe nemmat riehup / ſe ſuwwe nemmat koſſotap / Jummal iwoip ſe talwe ewra-iwotma / ſe ſuwwe jelle tohma.

H. Stahli keelelised seisukohad said määravaks kogu XVII sajandi kirikukeelele. Oma keeleõpikuga (mis muuseas sisaldas ka sõnaraamatu) tegi Stahl esimese katse süstematiseerida eesti keele grammatikat. Kuid pastoreile ja mõisnikele määratud käsiraamatutega, mille eesmärgiks oli tahe neid abistada rahva ideelisel mürgitamisel, pani Stahl nende raamatute levitamisega ühtlasi aluse ka süstemaatilisele eesti keele risustamisele, mis pidurdas eesti kirjakeele normaalset arenemist. XVII saj. viimaseil kümnendeil hargnes terav võitlus Stahli ja tema pooldajate ning Stahli kirjapruuki reformida soovijate vahel, mis praktilisi tulemusi andis alles sajandi lõpul, eriti aga järgmisel sajandil, ning mis viis Stahli kirjaviisi kummutamisele.

Esimesed eestikeelsed värsikatsed. XVII sajandi esimesel poolel tehakse esimesed katsed luua eestikeelset värssi. Need värsid on tuntud juhuluuletuste nime all. Nende autoriteks on saksa haritlased, kes mitmesuguste perekondlike sündmuste puhul (ristimine, pulmad jms.) sepitsesid enda lõbuks eestikeelseid värsse. Need on kirjandusliku väärtuseta, sisult tühised värsikatsetused, mis kirjaviisilt rajanevad Stahli eeskujule. Taolisi luuletusi kanti ette perekondlikes ringides ning avaldati mitmesugustes võõr- (saksa-, ladina-) keelseis väljaandeis. Rahvani nad ei jõudnud ega olnud selleks mõeldudki. Märkimist väärivad need luuletused selle tõttu, et neis on varem kui kirikulauludes kasutatud lõppriimi ning mitmesuguseid keerukaid värsimõõte. Seetõttu on nad esimesed omapärased katsetused lõppriimi ja värsimõõdu rakendamiseks eesti keeles.

Näiteks mõned gümnaasiumiõpetaja R. Brocmanni värsid, mis ühtlasi on vanimaid eestikeelseid juhuluuletusi.

1637

Se Abbikahs on Ön / kumb Jummal iſſi lohmut
Ninck ſümnul temmapehw on Röhmux iſſi tohmut.
Se Pruth on kauns kül: ſe Iſſa on kül rickas /
On lebbi omma Töh ſihn Wawra ſaudmut[1] ickas:
Sahp **Terraw**[2] kutzetut; on temmal doch kül Höbbe:
Kül temma iſſi tehp[3] / eth Ahnus on ſuhr Többe.

See on kirjutatud aleksandriinis (12—13-silbiline prantsuse klassikalises kirjanduses kasutatav silbiline värsimõõt), mis eesti keelele ei ole omane. Teine näide samalt autorilt jamb-trohheuses:

1638

„Ma lexin kördma Welja pehl;
„Sihs kuhlket / miß ma kuhlſin ſehl,

[1] saanud
[2] pruudi isa perekonnanime *Stahl* tõlge (teras)
[3] teab

„Ma kuhlsin Linnut Taiwa all /
„üx olli walgke / töine hall;
„Nende Sugku
„Lauliß Lugku /

Peale R. Brocmanni kirjutasid juhuluuletusi ka mitmed teised. Näiteks kirjutas Tallinna pastor G. Saleman eestikeelse soovitusluuletuse Stahli «Leyen Spiegel»'ile («Se Postill ostka igkalick / Sax / Tallopoigk ninck Moisenick»). Hiljem hakkasid nad tegelema kirikulaulude tõlkimisega. Juhuluuletuste osas toimub teatav muutus ladususe ja loomulikkuse suunas XVII sajandi lõpul ja hiljem — s. o. pärast Stahli kirjaviisi kummutamist.

XVIII sajand. Eesti ala liitmine Vene tsaririigi koosseisu. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul kasvab Venemaa võimsus. See otsustab ka ammuse võitluse väljapääsu eest Balti mere rannikule. 1700. aastal puhkenud Põhjasõja tulemusena läheb Eesti ala Vene tsaririigi valdusse. Eestlaste territooriumi liitmine suure ja võimsa riigi koosseisu oli ajalooliselt progressiivse tähendusega. See akt kindlustas meie rahvale ligi kaheks sajandiks rahuaja tingimused ning liitis jäädavalt eesti rahva saatuse Venemaa rahvaste ja eelkõige suure vene rahva saatusega.

Eesti ala liitmine Venemaaga aga ei toonud — ega saanudki tuua — otsest kergendust eesti talurahva olukorras. Tolleaegne Venemaa oli mõisnike ja tekkiva kaupmeeste klassi riik, mille arendamine toimus talurahva ränga feodaalse kurnamise arvel. Ka Vene võimu tingimustes jäi eesti talurahva peavaenlaseks balti mõisnik. Balti aadel hakkas juba Põhjasõja ajal toetama tulevast võitjat, et säilitada ja kindlustada oma privileege. Ta saavutaski selle. XVIII sajandil pandi alus vene tsarismi ja balti aadli liidule talurahva suuremaks rõhumiseks ja selle vaoshoidmiseks. Nagu eelmisi sajandeid, nii ka XVIII sajandil (eriti selle teist poolt) iseloomustab talurahva koormiste tõus. Liivimaal näiteks suurenesid talupoegade koormised XVIII sajandi jooksul kahe kolmandiku võrra, suuresti tõusis abitegu (kohati kuni 2,5 korda). Mõisnik püüdis talupoega teha enda täielikuks omandiks koos kõigega, mis talupojal oli.

On täiesti loomulik, et kasvas talurahva vastupanu üha raskenevale orjusele. Põhjasõja ajal olid talupoegade ülestõusud sagedasteks nähtusteks. 1700—1702 toimusid talupoegade väljaastumised mõisa vastu Oraval, Narva ümbruses, Alutaguses, Jõhvis, Läänemaal, Kundas, Karksis, Ristil ja paljudes teistes paikades. XVII saj. lõpu suure nälja, sõjategevuse ning sõjale järgnenud suure katku tõttu vähenes elanikkonna arv 50—80%. Seesugune olukord tõi kaasa ka aktiivse võitluse vaibumise. Ent XVIII sajandi 40-ndail aastail algab talurahva vastupanu uue hooga.

Sajandi teisel veerandil areneb pärisorjusevastane liikumine, mis võtab religioosse vormi. See on ajaloos tuntud nn. vennaste- ehk herrnhuutliku liikumise nime all. Vennasteliikumine sai alguse Saksamaalt. Algul suhtusid mõisnikud sellesse usulisse liikumisse poolehoidvalt. Nad lootsid, et sellega tõuseb usu osatähtsus ning selle mõjul talurahvas muutub alandlikumaks ja loobub vastuhakkamistest oma isandatele. Vennastekogudused aga said talupoegade koondumise keskusteks, kus koos vagaduse jutlustamisega üha enam süvenes kurtmine elu raskuste üle, mis kohati arenes nii kaugele, et mõisnik ja pastor «kuradivõimu» esindajaks kuulutati. Hakati keelduma teotegemisest ning nõudma omandi võrdset, vennalikku jaotamist. Ohtlikuks muutunud liikumise vastu võeti tarvitusele surveabinõusid.

XVIII sajandi teisel poolel turustavad mõisad üha enam oma saadusi, et saada sissetulekuid järjest uhkemaks ja pillavamaks eluviisiks. Talupoegade ekspluateerimine oli viidud sellise astmeni, et neilt oli peaaegu võimatu midagi rohkem välja pigistada. See asjaolu ning talurahva rahulolematuse kasv tekitas valitsevate klasside mõningates ringkondades reformide vajaduse mõtte. Tundes, et senine pärisorjuslik süsteem on sattumas kriisiolukorda, hakkavad üksikud kohalikud pastorid ja mõisnikud esinema arvamustega, et piiramatu pärisorjus on kahjulik mõisnikule ja pidurdab mõisamajanduse arendamist. Kuid balti mõisnike enamus ning nende võimuorganid olid igasuguste refor-

mide vastu. Nagu eelmisel sajandil, nii ka nüüd, püüdes tõsta riigi sissetulekuid, astub reforminõuetega välja keskvõim. Nõutakse talupoegade koormiste reguleerimist vastavalt maa suurusele, mõisnike kodukariõiguse kindlaksmääramist ja piiramist, talupojale vallasvara omamise õiguse andmist, talle õiguse andmist mõisniku peale kaevata. Reformidekatsed XVIII saj. 60-ndail aastail aga põrkuvad kohaliku aadli vastuseisule. Talupoegade kaebused mõisnike peale jõuavad küll tihtipeale tsaarikojani, kuid enamuses summutatakse need siin balti-sakslasist ametnike ja õukondlaste tegevuse tulemusel, kelle nõuandeil oli tsaaririigis vägagi suur osakaal. Ometigi säilib talurahvas naiivne usk «heasse tsaarisse», mis oma väljenduse leiab paljudel juhtudel hiljemgi. Talurahva-reformide läbiviimine algab aga alles XIX sajandil.

Peaaegu piiramatult võimutsev balti aadel oli eesti talurahva kõige õelamaks vaenlaseks. Kohaliku aadli positsioone tugevdas klassiliit Vene keskvõimuga. Pärisorjuslikud suhted takistasid põllumajanduse edasiarenemist, balti aadlile antud privileegid tõkestasid ka kaubanduse arenemist. Balti mõisnikud ja pastorid olid meie maa kultuurilise arenemise pidurdajateks.

Ent vaatamata oma tagurlikkusele, ei suutnud balti aadel täielikult seisma panna kultuurilist arenemist. See arenemine oli küll aeglustatud, kuid jättis siiski mõningaid positiivseid jälgi meie ajalukku.

Katsed talurahvakoolide võrgu loomiseks. XVII sajandil, Rootsi võimu tingimustes, nägime keskvõimu taotlusi koolide loomiseks ning Forseliuse tegevust rahvakoolide rajamiseks. Sajandi lõpul, seoses näljahäda ning peatselt alanud sõjategevusega valitseb selles osas seisak. Pärast Eesti ala liitmist Venemaaga ilmnes üha selgemalt, et ühiskonna majandusliku arenemise, tootmise tõstmise huvid nõuavad järjest tungivamalt nii nagu kogu Venemaal, nii ka selle Balti provintsides k o o l i d e asutamist. Nagu eelmise sajandi keskpaigugi, esines ka nüüd koolide asutamise nõudega keskvõim.

Nõutakse aadlike hariduse korraldamist, antakse käsk jätkata ülikooli tegevust. 1711. a. pärineb tsaar Peeter I korraldus talupoegade laste koolisaatmisest ja koolmeistrite ametisseseadmisest.

Mõisnike ja rüütelkonna kategoorilise vastuseisu tõttu jäävad keskvalitsuse nõuded suures osas ellu rakendamata. Balti parunid levitasid vaateid, et eesti talurahvas on tuim õppimise suhtes ning pole üldsegi kultuurivõimeline; seepärast ei olevat mõtet katsetadagi talupoja õpetamisega. Äärmisel juhtumil oldi nõus lugema õpetamisega, kirjutamisoskust aga peeti talupojale täiesti liigseks.

Tegelik elu aga lükkas aja jooksul ümber balti parunite teooria eesti talurahva «kultuurivõimetusest». Juba XVII saj. esimesel veerandil näitasid isegi üksikud ärksamad valitsevasse klassi kuuluvad inimesed (näit. E. Gutsleff), et «vähese vaevanägemise järel on leitud, et nad (eestlastest koolilapsed) oma arusaamises on tublimad kui siit maa targad sakslased». Mida aasta edasi, seda rohkem leiame taolisi hinnanguid. XVIII sajandi keskpaigüks ilmnes, et talupoegade hulgas ei olnud lugemisoskus kaugeltki enam tundmata nähtuseks. Üsnagi paljudel juhtudel oli see kätte õpitud kodusel teel. 60-ndail aastail ilmnes, et on võimalik isegi mõnede materjalide käsikirjaline levik. XVIII sajandi teisel poolel nõuti keskvõimude poolt talurahvakoolide võrgu loomist: igas mõisas olgu külakool, kihelkonnas — köstrikool. Selle nõude ellurakendamise tulemusena (kusjuures väga visa vastupanu osutas kohalik, eriti Eestimaa mõisnikkond) oli asjaolu, et nüüd oli kogu Liivimaal 800 talurahvakooli, Eestimaal aga köstrikoole ⅔ kihelkondades ning vaid 44 külakooli 500 mõisa kohta. Vaatamata koolide hõredusele ning nende viletsale seisukorrale, oli nüüd siiski loodud teatav alus talurahvakoolide võrgule.

Muutus kirjakeele arengus. Eelneva ajajärguga võrreldes toob XVII sajandi lõpp ja XVIII sajandi esimene pool üsna olulisi muutusi ka eesti kirjakeele (kirikukeele) arenemisse. Eelmisel ajajärgul domineeris Stahli kirjaviis ning trükiseid anti välja paralleelselt kahele tartu ja tallinna murdele baseeruvas kirjakeeles. XVII sajandi 60-ndail aastail astub Stahli keelepruugi vastu välja meile tuntud Forselius. Temaga liituvad Uue Testamendi lõuna-eesti keelde tõlkija Adr. Virginus ning noor usuteadlane J. Hornung, kes nõudsid senise kirjaviisi reformimist. Forselius nõudis c, f, x, z kui võõrtähtede väljajätmist,

h-ga pikendamisest loobumist ning selle asemel pikkade täishäälikute kasutamist (näit. Stahli kirjaviisis *wehl*, Forseliuse nõue — *weel*). Näide Forseliuse aabits-katkekismusest (1686) tõestab meile nende nõuete rakendamist: *so rik-kus mei-le tul-go / so taht-minn sünk-ko weel.* Adr. Virginus ühe oma raamatu eessõnas nimetab Stahli kirjaviisi selliseks, mis paneb südame pööritama; ta võrdleb Stahli tööd reostatud laudaga, mida ei jõua puhtaks rookida. Virginus ise aga ei suutnud vabaneda saksapärasest transkriptsioonist ja Forseliusel ei õnnestunud koondada oma õigeid vaateid kindlaks süsteemiks. Uute nõuete sõnastajaks ja süstematiseerijaks saab J. Hornung (1660—1715), kes oma grammatikaraamatuga (*Grammatica Esthonica*, **1693**) paneb esimesena kirja eesti keele grammatikareeglid, loob nn. vana kirjaviisi. Selle kirjaviisi iseärasuseks on kahesilbiliste sõnade pikkade tüvevokaalide kirjutamine ühekordselt (näit *toma* = tooma) ja esimeses vältes seisvate konsonantide märkimine kahekordselt (näit. *kedda* = keda). Hornungi grammatikat täiendas rahvakeelt hästi tundev pastor A. Thor Helle (1683—1748) oma grammatikas («Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache», 1732), mis sisaldas ka sõnastiku, vanasõnu ja mõistatusi ning dialooge. Oma grammatikaraamatus parandab ta Hornungi vigu (näit. hakkab kirjutama nimisõnu väikese algustähega jm.).

Nende teostega oli Stahli kirjaviis teoreetiliselt kummutatud. Vaatamata saksapärasele lausestusele oli nn. vana kirjaviis eelmise perioodiga võrreldes sammuks edasi. Selles kirjaviisis avaldatud trükisõna oli eestlasel juba võimalik lugeda (Stahli oma jäi suures osas arusaamatuks). See kirjaviis püsis XIX sajandi keskpaiguni, millal ta hakkas muutuma üldiselt pidurdavaks nähtuseks ning heideti kõrvale meie rahvusliku kirjanduse rajajate loomingus ja loodi eesti rahvuslik kirjakeel.

Nn. vana kirjaviisi rakendamine praktikas toimus eeskätt kirikukirjanduse väljaannetes XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandil.

Kirikukirjandus reformitud kiriku-kirjakeele kasutajana. XVII sajandi kolmandat veerandit ja XVIII sajandi esimest poolt iseloomustab kirikukirjanduse domineerimine.

1686. a. ilmub Adrian Virginiuse tõlkes «Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament», millega lõuna-eesti murre nihkub kiriku-kirjakeeles esiplaanile. Selle raamatu väljaandmine valmistab ühtlasi ette kirjakeele parandamist. Teose keeles on tunda Forseliuse ja Virginiuse enda uuenduspõhimõtete rakendamist. Näiteks lause «Vastse Testamendi» tõlkest:

Nink kui temmä Laiwa süssе astе / sis lätzäwa temmä Jüngre temmä perra.

1695. a. ilmub Hornungi «*Ma Kele Koddo ja Kirgo Ramat ...*», mis sisaldab epistlite, kirikulaulude jm. kõrval ka loo «Jerusalemma Linna hirmsast Ärrahäwwitamissest ...». See teos kajastab Forseliuse ja Hornungi uuenduspõhimõtete kasutamist põhja-eesti keeles; need taotlused leiavad edasist rakendamist sama raamatu uues, parandatud trükis 1721. a .

Piibli ilmumine ja selle tähtsus. XVII sajandi 80-ndaist aastaist areneb ettevalmistus kirikukirjanduse peamise teose — piibli tõlkimiseks. 1715. a. antakse välja Uus Testament. **1739.** a. ilmub A. Thor Helle tõlkes «Piibli Ramat». Piibli ilmumine tähistab uuendatud kirjaviisi pooldajate põhimõtete pääsemist domineerivale kohale.

Toome näite piibli 1739. a. tõlke tekstist:

Ja ta noppis seäl põllul õhtoni, ja peksis wälja sedda, mis ta noppinud, ja sest sai liggi pool wakka odre.

Ja ta wõttis sedda ärra ja tulli linna, ja temma äm räggi sedda, mis ta olli noppind; ja ta wõttis wälja ja andis temmale sest, mis ta üllejätnud, kui ta kõht täis sanud.

Piibli ilmumisega tõusis juhtivale kohale põhja-eesti läänepoolne murre, mis hiljem sai aluseks ühise rahvusliku kirjakeele väljakujunemisele.

Piibli ilmumine tähistab kirikukirjanduse kõrgpunkti. Sellega anti pastoreile kõige ulatuslikum kirikuõpetuse tarbeteos; ta oli mõeldud ka lugemismaterjalina rahvale, et süvendada usu mõju. Keerukate mõistete edasiandmisel

eesti keeles, samuti ka lugemismaterjalina oli piibli ilmumisel küllaltki tähtis osa raamatu ajaloos.

Kirikliku tendentsiga jutukirjanduse kasv. Piibli ilmumisega elavneb mitmesuguste jutupalade väljaandmine. Nende eesmärgiks on piibli ideede ja selle teose lugemise kasulikkuse propageerimine ning piibliópetuste illustreerimine. Selliste hulka kuuluvad XVIII sajandi 30-ndate aastate lõpul ilmunud kirikliksentimentalistliku tendentsiga nn. ümberpöörmise lood (näit «Kuseni Hinriko ümberpöörmine» jms.), mille pealkirjad juba ise iseloomustavad nende sisu. Kõigis neis seatakse eeskujuks piiblilugemist, patu juurest vagaduse juurde jõudmist ja muud taolist. Samasuguse tendentsiga, kusjuures sellele lisandub veel «jumalasõna» abil liigjoomise vastu võitlemine, on 1732. a. Thor Helle grammatikaraamatus avaldatud dialoogid ning 1739. a. ilmunud «Üks hea jut» jt. Need on algelised raamjutustused, kus kasutatakse kahekõne vormi. Esimeses näiteks jutlevad omavahel pastor ja talupoeg Rein, teises — kaks talupoega Hans ja Mart. Nende põhitendents avaldub selgelt viimase jutu tegelase Mardi sõnades:

Kui Jumala kunningriik tema süddames on, mis ta holib ilmalikust rikkusest: ja igg päwast toidust annab taewane issa omma lastele ilma murreta.

Kuid nendes usulise sisuga jutukatketes esineb ka üksikuid ilmalikke ja ratsionalistlikke motiive. Thor Helle grammatikaraamatu lõpus avaldatud dialoogides näiteks on juttu linasaagi ebaõnnestumise põhjustest ja õpetusi mesilaste pidamiseks. 1740. a. ilmunud Thor Helle dialoogide kogus «Wiis head jutto Ühhe Õppetaja ja usklikko Tallopoja wahhel» on näha, et «tännini se surem hulk tallopoja rahwast wägga tännamatta on helde Jummala wasto». Samas väidab autor täiesti õigesti, et eestlased on samaväärsed teiste rahvastega.

Seesuguse jutukirjanduse kasvu positiivseks jooneks oli asjaolu, et see aitas tõsta rahva lugemisoskust. Peale selle levis siitpeale dialoogi kasutamine, mis sai iseloomulikuks paljudele juttudele XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel.

XVII sajandi lõpu ja XVIII saj. esimese poole värsikatsetustest. Eesti-keelse värsi alal võib sel ajajärgul märgata mõningat edasiminekut. Jätkub juhuluuletuste loomine; ka kirikulaul muutub (kuigi väga visalt) vormilt rahvaja laulupärasemaks.

XVII sajandi kolmandast veerandist on säilinud pikem, 10-salmiline pulmalaul anonüümselt autorilt. Toome selle laulu esimese ja viimase stroofi:

Armaß kalliß kuldane Wend
Ep ſa ollet kuhlnut Emd [1]
kuy ned pillit hüedaiwatt
pilly nappat pillo nappat kulewatt.

Armaß Wend nied olckut kill
Rahwul olckut röhm ninck pill
Tulle ſinna minno kahß
Lehme otze, Lehme otze mackama.

Võrreldes eespoolnimetatud juhuluuletustega näeme siin rütmi muutumist painduvamaks. Peale nimetatud pulmalaulu on samast ajast säilinud mitmeid matuse- ja leinalaule, mis pühendatud Rootsi valitsejate idealiseerimisele; vormilt ja sõnavaralt ei jõua nad eespoolnimetatugi tasemele. Rahvani jõudsid neil aegadel mitmesugused kirikulaulud (mis oma värsilt aga olid samuti kohmakamad ülaltsiteeritud pulmalaulust) ning Põhjasõja ajast pärinev Käsu Hansu nutulaul.

Käsu Hansu Nutulaul (kirj. arvatavasti 1709) on esimene ulatuslikum eepiline värssteos (32 kaheksarealist stroofi koos refrääniga), mis käsikirjaliselt jõudis (kas kaasajal või hiljem) rahvani ja omas ka mõnesugust levikut. Selle autoriks on tendentslikult rootsimeelne Puhja kös-

[1] tähenduses — *mitte*

ter Hans Kes. Moraliseeriva tendentsiga luuletuses kujutab autor oma kaasaja ajaloolist sündmust — Tartu langemist Vene vägede kätte ning linnale ja tema elanikele osaks saanud purustusi ja kaotusi. Autor käsitleb seda kui rahaahnuse, pidutsemise, aga ka üldse kui «patu palka». Tõenäoliselt on siin nii sisuliselt kui ka kompositsiooniliselt eeskujuks olnud eespoolnimetatud «Jerusalemma linna ärahävitamise lugu». Luuletuse värss on lähedane tolleaegsele kirikulaulule; ebajärjekindlalt kasutatakse nii jambi kui ka trohheust. Värsi üldise kohmakuse ja võrdlemisi puise keele juures võib tähele panna üksikuid õnnestunud kujundeid. (Näiteks öeldakse äripidamise kohta: „Rohkeſte ma ſiße ſai, Kußinaſt ma wälja möj", või lahingu kohta: „Weggi tappelden muſtaß jäi".)

Kokkuvõtteks võime märkida, et ajavahemik XVII saj. teisest poolest XVIII sajandi keskpaiguni tähistab kultuuriajaloo arengu seisukohalt progressiivse nähtusena Stahli kirjaviisi kummutamist ning parandatud kirjaviisi võidulepääsu. Sellega ongi seotud peaaegu kõik tolleaegsed kirjanduslik-kultuurilised mälestised, mis oma enamuses kuuluvad kirikukirjanduse valdkonda. Domineerib kirikukirjandus. Silmapaistvaks sündmuseks on piibli ilmumine.

Kultuurilise arengu peamiseks piduriks ka pärast Eesti ala liitmist Venemaaga jäi balti mõisnikkond. XVIII sajandi esimene pool oli Venemaal kultuuri hoogsa arenemise ajajärk. Arenes vene teadus, tehnika, kirjandus, ehituskunst. Liitmine Venemaaga avas võimaluse osa saada selle kultuuri arengust. Kuid balti mõisnikud tegid kõik, et vältida vene eesrindliku kultuuri mõju pääsemist Eesti alal. Nad suutsid isegi alghariduse ja kirjaoskuse levimist tõsiselt pidurdada.

Rahva hariduslik olukord jääb endiselt viletsaks, mõningat edu võib vaid märgata lugemisoskuse levikus. Nimetatud ajavahemik valmistas ette teatavat elavnemist kultuurielus XVIII saj. teisel poolel ja selle lõpul.

Pärisorjusliku süsteemi kriisi tekkimisest 1816.—1819. a. talurahvaseadusteni. XVIII sajandi kolmas veerand ja XIX sajandi algusaastad on suurte rahvaliikumiste ajaks. Võimas talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel andis kindla tõendi, et Venemaa talurahvas astus avalikku võitlusse vana korra vastu. Ameerika rahva vabadusvõitlus, eriti aga Prantsuse kodanlik revolutsioon avaldas mõju kogu Euroopale ja maailmale.

Eesti rahva ajaloos on XVIII sajandi lõpukümnendid ja XIX sajandi algus (1870—1919) pärisorjusliku majanduse kriisi ja lagunemise ajajärguks.

XVIII sajandi teisel poolel ja selle lõpul tiheneb feodalistliku põllumajanduse seos turuga. Seda soodustab linnade elanikkonna kasv (1782—1825 suureneb linnaelanike arv poolteist korda), eriti aga Eesti territooriumi soodus geograafiline asend (Peterburi lähedus, seos teiste Euroopa riikidega). Vajadus teravilja järele kasvab; tõuseb viljahind. Hea sissetulek viinavalmistamisest, nõudmine vilja, lina ja kanepi järele õhutas mõisnikke külvipinda laiendama. Mõisnike tuluallikate tõstmine langes raske koormana tegeliku tootja — talupoja õlgadele. Kuna põllutööriistad olid algelised, pärisorjal-talupojal aga puudus huvi järjest suureneva ja rängemaks muutuva töö vastu, siis jäi pärisorjusliku korra tingimusis tööviljakus madalaks. Käputäis mõisnikke ja vaimulikke (Lõuna-Eestis näiteks moodustas aadlike ja vaimulike arv 1782. a. 5% talupoegade arvust) rõhus talurahvast üha rängemalt. Talupoeg pannakse mõisale tööd tegema julma sundimise ja metsiku peksu abil. Ta orjas mõisnikku ja elas suitsuonnis, mida jagas loomadega. Kuid ka sealt võis mõisnik teda välja ajada, perekonnast lahutada, müüa ja vahetada nagu muistse Rooma orja. Nagu kirjutavad kaasaegsed, maksti perekonna eest tollal 100 rubla, vallalise mehe eest 30—50 rubla, tüdruku eest aga harva rohkem kui 10 rubla, lapse eest umbes 4 rubla. Vabadikke ja nende lapsi kas müüdi või vahetati loomade või asjade vastu, nagu seda olid hobused, koerad, piibukahad jms.

Rõhumise suurenemine ja äärmine õiglusetus teravdas klassivõitlust. Võimalikult aeglane töötamine mõisapõllul, mõisale mineva vilja varastamine ja muud passiivse võitluse vormid olid massiliselt tuntud. Neile lisandusid õiguseotsimised küll kubermangulinnadest Riiast ja Tallinnast või tsaaririigi pealinnast Peterburist. Põgenemine mõisast ning vastuhakkamine mõisnikule või mõisasundijaile võttis laiema leviku.

XVIII sajandi 70-ndate aastate lõpul aga nagu liituvad kõik vastuhakkamise viisid; sündmuste käik tõotab talurahvasõda. Selleks annavad peale kohalike põhjuste veel tõuget kuuldused Venemaal 1773—1775 toimunud talurahvasõjast Pugatšovi juhtimisel.

XVIII sajandi 80-ndate aastate algul toimuvad Liivimaa kubermangus (Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis) rahutused, mis haaravad üle saja mõisa. 1784. aastal toimusid rahutused Tartumaal 19 mõisas, Valgamaal — 17 ja Võrumaal — 14 mõisas. «Kõikjal», kirjutasid kaasaegsed, «ähvardasid nad (s. o. talupojad) tapmiste ja süütamistega, kui neile õigust ei anta». Mõisnikud kutsusid appi sõjaväeosi tervete polkude viisi. Toimuvad ägedad kokkupõrked sõjaväeosade ning teivastega varustatud talupoegade vahel (Räpinas, Karulas jm.). «Kõik kaldub üldise ülestõusu poole», märgiti kindralkuberneri ettekandes Peterburisse. Üks kaasaegsetest autoritest, kes kirjeldas tolleaegset olukorda, ütleb, et «aadlile oleks lõpp peale tehtud, kui... poleks olnud küllaldaselt sõjaväge.»

Talurahvaliikumise tõus sundis keskvõimu mõtlema mõningatele reformikatsetele, et rahustada suureks paisunud vastuhakulainet. Tsaarivõim taotles 80-ndail aastail tugevdada keskvõimu ning kärpida balti aadli eesõigusi. Sajandi lõpuaastail aga suudab balti aadel oma privileegid taastada.

Talurahva vastupanuliikumine algab uue hooga XVIII sajandi lõpul, mis langeb kokku kogu Venemaa talurahvaliikumise tõusuga. Kaasaegsete muljete põhjal ei olnud neil aegadel ühtegi aastat, millal poleks toimunud vastuhakkusid. Esineb juhtumeid, kus mitu tuhat talupoega läks teibad käes mõisasse õigust nõudma. Keeldumine mõisateole minekust muutub massiliseks nähtuseks. Metsik peksmine, Siberisse saatmine, nekrutiks andmine ning muud survevahendid on balti mõisnike vastuabinõudeks, kuid need ei suuda olukorda muuta.

Pärisorjuslik süsteem sattub üha raskema kriisi olukorda. Pärisorjusliku süsteemi kriis ja talurahva massiline võitlus kutsub esile väljaastumise pärisorjuse vastu ka omaaegses trükisõnas. Prantsuse valgustajate Voltaire'i, Rousseau' ja teiste mõju hakkab tungima Baltimaile Saksamaal ja mujal Lääne-Euroopas hariduse saanud saksa intelligentsi kaudu. Koduõpetaja ja pastor Eisen von Schwarzenberg ning pastor ja publitsist H. J. von Jannau on esimesed, kes Baltimaade (saksakeelses) ajakirjanduses avalikult arvustavad pärisorjust ja näitavad selle kahjulikkust maa arengule. Silmapaistvateks Baltimaade pärisorjusevastase mõtte esindajateks XVIII—XIX sajandi vahetusel aga said Liivimaal koduõpetajana ja ametnikuna töötav G. Merkel (1769—1850) ja Eestimaal koduõpetajana tegutsenud J. Chr. Petri (1762—1851).

Saksakeelseis raamatuis (Merkeli «Lätlased...» 1796 ja Petri «Eestimaa ja eestlased» 1802) ning muudes väljaannetes kirjeldavad nad Liivi- ja Eestimaa talupoegade olukorda ning nõuavad pärisorjuse kaotamist keskvõimu poolt ettevõetavate reformide teel. Nad kirjutasid, et Baltimaad on «orjuse ja despotismi maa», kus «kogu talupoja elu on üksainus pikk tööpäev, millest kasu tema pärishärra kukrusse voolab». Sellepärast on rahva arenemiseks vaja võtta talt ike.

Merkel ja Petri polnud üksikud ega ainukesed pärisorjusevastase mõtte esindajad Baltimail. 1802. aastal uuesti tegevust alustanud Tartu ülikool kujunes samuti eesrindliku ühiskondliku mõtte koldeks. Nende hulka kuulub ülikooli esimene rektor prof. Parrot, prof. Ewers, vene keele ja kirjanduse lektor Kaissarov ja teised. Ülikooli-ringkondades oli tuntud ka XVIII saj. lõpu vene kõige silmapaistvam pärisorjuse- ja isevalitsusevastase mõtte esindaja, demokraat ja revolutsionäär A. N. Radištšev (1749—1802), kes oma kuulsas venekeelses teoses «Reis Peterburist Moskvasse» nõudis pärisorjuse kaotamist revolutsioonilisel teel.

Baltimaade valgustajate seisukohad ei jõudnud rahvani, kuna need ilmusid saksakeelsetes teostes või ajakirjanduses. Kuid nad näitasid Venemaa valitsusvõimudele Baltimaadel valitseva olukorra tõsidust, sundides neid mõtlema reformidele. Veelgi olulisem oli nende pärisorjusevastase mõtte esindajate tegevus selles mõttes, et see avaldas suurt mõju eesti rahvusliku kirjanduse rajajate, meie valgustajate-demokraatide vaadete kujunemisele.

Maa majandusliku arenemise huvid, hirm talurahva klassivõitluse laiene-

misest riigi läänepiiril, pärisorjusevastase ühiskondliku mõtte ohtlik kasvamine ning soov mängida «valgustatud monarhi» tõukas XIX sajandi esimesel aastal Vene troonile astunud tsaar Aleksander I (aga samuti ka osa mõisnikke) asuma talurahvareformide läbiviimisele Baltimail.

1802. aastal anti välja määrus talurahva kohustuste reguleerimise kohta Eestimaa kubermangus. See regulatiiv on tuntud nimetuse all «Iggaüks». (Ta algas lausega: «Iggaüks, kes nõuab sannakulik ja õige olla, ellab omma Üllema warjo al, kes temma järrel kulab ja temma eest kostab»). Selles regulatiivis eelkõige manitseti talupoegi kuulekusele ning tunnistati talupoja omandiõigust oma kogutud vallasvarale. Tööloomad, töö- ja majariistad ning viljaseeme kuulutati talu juurde kuuluvaks; kuna aga talu kuulus mõisnikule, siis jättis see ebamäärane määrus talurahva koormised tegelikult reguleerimata. Järgnenud talurahvarahutused sundisid keskvõimu asuma talurahvaseaduste väljaandmisele.

Mõne aasta pärast (1804) välja antud talurahvaseadustega piirati mõnevõrra mõisnike omavoli ja sedagi ainult peremeeste osas. Talupoegade kohustused mõisa vastu pandi kirja vakuraamatutesse. Liivimaal oli ette nähtud maa mõõtmine ja hindamine, Eestimaal soovitati talupoja kohustused mõisa vastu kindlaks määrata mõisniku ja talupoja «vabal kokkuleppel». Koormised ei vähenenud ja maa jäi edasi mõisniku omandiks.

Talurahvas vastas neile «õigustele» uute rahutustega. Liikumine näitas talurahva naiivset usku tsaarisse (arvati, et mõisnikud on «hea tsaari» seadust võltsinud) ning kõige ägedamat viha mõisnike ja pastorite vastu. Keelduti vakuraamatute vastuvõtmisest ja abiteost (eriti öistest rehepeksudest). 1805. a. toimusid Tartumaal (Sangastes) rahutused, mille likvideerimiseks kutsuti kohale sõjavägi. Eriti suureks paisus rahutustelaine Eestimaal: siin toimusid sama aasta sügisel suuremad rahutused üheaegselt 16 mõisas. Kõikjal leidsid aset kokkupõrked sõjaväega.

Talurahvaliikumisse tõi teatava vaheaja 1812. a. Isamaasõda, kuid 1813. a. algasid talurahvarahutused uuesti. 4 aasta jooksul levib nn. taevaskäijate liikumine. Sellel usulist kesta kandval liikumisel oli mõisnike- ja pastoritevastane iseloom.

Üha tungivamad majanduslikud vajadused ning hirm talurahvarahutuste ees sunnivad lõpuks ka balti mõisnikke asuma talurahvareformi toetamisele. Sellega loodeti tekitada talurahvas usku «heasse mõisavanemasse», kes «isalikult» hoolitseb talupoja priikslaskmise eest. Neil põhjustel ja eeskätt majanduslikel kaalutlustel olid balti mõisnikud nüüd talurahva vabakskuulutamise poolt, tingimusel, et maa peab jääma mõisnikule.

1816. a. anti välja Eestimaa ja **1819.** a. Liivimaa talurahva seadused, mille ellurakendamine kestis 15 aastat. Nende talurahvaseaduste alusel deklareeriti talupoja isiklikku vabadust, ta kuulutati «priiks», kuid kogu maa jäi mõisnikule. Mõisnik võis seda kas liita mõisamaa külge või rentida talupojale, mille eest talupoeg pidi tasuma teotööga. Vakuraamatu asemele astus «võrdsel» kokkuleppel sõlmitav rendileping maad omava mõisniku ja puupaljaks riisutud talupoja vahel.

Nende talurahvaseaduste alusel loodi talurahvakogukonnad (vallad). Nende eesotsas olid (meie kirjanduses laialt tuntud) talitaja (Eestimaal) või 2 vöörmündrit (Liivimaal), kes valiti peremeeste hulgast. Talupoegade karistamiseks juba varem loodud haagikohtud (Eestimaal) ja sillakohtud (Liivimaal) omandasid meie rahva seas üha kurjema kuulsuse ning on nii kandunud ka meie kirjandusse.

Tegelikult ei saanud «priid» talupojad mingeid õigusi ega vabadusi. Igal pool säilis mõisnike täielik omavoli. Isegi liikumisvabaduse vaid ühe kubermangu piirides sai talupoeg alles 1830-ndate aastate algul. Seega ei parandanud 1816.—1819. a. talurahvaseadused talurahva olukorda. Talupoeg oli küll vormiliselt vabastatud, kuid mõisnikule kuuluva maalapi külge seotud. Talupojal ei jäänud üle muud kui hakata keisri seaduse alusel «vabatahtlikult» mõisnikule tegu tegema. Seepärast ei tekitanud need seadused talurahvas mingit vaimustust. Fr. R. Kreutzwald kirjutas selle «priiuse» väljakuulutamise kohta, et «pidukärinat ja rõõmuhõiskamisi uue õnne üle ei olnud kuskil pool kuulda».

Ta märgib, et õigus oli neil, kes 1816.—1819. aastail välja kuulutatud «priiust» linnupriiuseks nimetasid.

1816.—1819. a. seadused ei lahendanud talurahvaküsimust. Talurahva võitlus pärisorjuse täieliku kaotamise eest, maaküsimuse lahendamise eest kestis edasi.

Seega nägime, et ajavahemik XVIII sajandi lõpukümnendeist XIX sajandi esimese veerandini on ägeda klassivõitluse ajaks. Võitlusrohke aeg ning ühiskonna majandusliku arenemise vajadused pidid kajastuma ja kajastusid ka tolle aja eestikeelses trükisõnas, tuues siingi olulist elavnemist ning mitmesuguseid muutusi.

Muutused eestikeelse trükisõna väljaandmises. XVIII sajandi teisel poolel jätkub kirikukirjanduse väljaandmine võrdlemisi hoogsas tempos. Sellele lisandub peagi uue nähtusena didaktilis-moraliseeriva tendentsiga poolilmaliku ja ilmaliku kirjanduse produtseerimine, mis 80-ndaist aastaist hakkab ette jõudma kirikukirjanduse väljaandeist. Hakkab ilmuma talupojale praktilisi õpetusi ja juhiseid, aga ka jutupalasid ning värsse sisaldav kalender, samuti ka esimene eestikeelne perioodiline väljaanne.

Üldiselt aga jääb XVIII sajandi 60.—70-ndate aastate eestikeelses trükisõnas siiski veel domineerima kirikukirjandus. Avaldatakse piibli uus trükk, lauluraamatuid, eriti hoolega aga igasuguseid mahukaid (500—800-leheküljelisi) jutluseraamatuid, mis tavaliselt trükiti kiriku kulul. See kiriklik tarbekirjandus on põhiliselt samasugune nagu eelmiselgi perioodil. Ta ei suutnud pakkuda midagi uut ei keele ega ka stiili seisukohalt, välja arvatud kirikulaulu värsimõõdu paranemine (näit. 1793. a. ilmunud Frey «Ued Waimolikkud Laulud»).

Esimene eestikeelne ajakiri. Esimeseks eestikeelseks perioodiliseks väljaandeks on 1766. a. Põltsamaal ilmunud «Lühhike õppetus...». See oli kord nädalas ilmuv väljaanne, mida anti välja üle 40 numbri kogumahuga üle poolteisesaja leheküljе. Väljaandjaiks olid kohaliku haigla arst P. E. Wilde ja pastor A. W. Hupel, kelle poolt asutatud trükikojas väljaanne ilmuski. Ajakirja peamiseks sisuks olid arstlikud nõuanded, selle kõrval muud praktilised soovitused, aga ka hoiatused ebausu ja joomise vastu. Propageeriti kooliharituse vajadust ega oldud rahul koolide vähesusega. Taotledes pärisorjade hulgas levitada hariduse algeid, tunnistasid nad pärisorjade ja mõisnike võrdsust: «Sinna olled innimenne ni hästi kui minna, ning et meie selle pärast keik ühhesuggused olleme», kuid pärisorjuse vastu ajakiri välja ei astunud. «Lühhike õppetus» oli esimene perioodiline väljaanne, mis püüdis rahva hulgas levitada ilmalikke teadmisi, ning sellena on tal püsiv tähtsus eestikeelse trükisõna ajaloos.

Kalendrikirjanduse algus. Esimene teada olev eestikeelne kalender ilmub juba 1731. aastal. See *Eesti-Ma Rahwa Kalender* oli peopesasuurune paari trükipoognaline väljaanne, mis sajandi kolmanda veerandini sisaldas vaid kalendaariumi, teateid ja piiblilugusid. Aja jooksul (70.—80-ndail) aastail tõuseb kalendri osatähtsus just selletõttu, et selles hakati avaldama praktiliste nõuannete kõrval ka kirjanduslikke palasid. XVIII sajandi lõpul on kalender ainsaks eesti keeles kirjutatud luuletuste ja ka jutupalade avaldamise kohaks. Kalendri seesugune funktsioon avaldus eriti ilmekalt hiljem, XIX sajandil. Sellepärast ongi hakatud tarvitama nimetust kalendrikirjandus, mille all mõeldakse kalendris (tema lisas) avaldatud kirjanduslikke palasid.

Eestikeelseist luulekatsetustest XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul: XVIII sajandi 70.—80-ndail aastail jätkub eestikeelsete luuletuste sepitsemine balti-saksa kirjameeste poolt. Selliste hulka kuuluvad idülliline karjaselaul *Tomas ja Liso* (1779) ja sentimentaalsed leinalaulud *Tio tassane ja helde* (1784), *Minno römo olli Rosi* (1788), maaelu- ja loodust ülistavad lüürilise luule näited *(Lapse uinutamisse Laul, Kewwade laulda* 1796—1797) jt. Nendest mõned ilmusid saksakeelseis väljaannetes, osa aga jõudis juba kaasajal eesti lugejani kalendrites, mistõttu väärivadki rohkem tähelepanu.

Viimatinimetatud luuletustes kõneleb autor (pastor J. G. Schwabe) talupoja heast põlvest, kelle põld vilja kannab ja jumal leivajätku annab; nendes

manitsetakse, et pärisori oleks rahul ja paremini töötaks («Kewwade laulda»). Selline on kõigi tolle aja didaktiliste ja moralistlike värsside põhiline ideeline sisu. Sellest üldsuunast erinev on näiteks J. Schwabe luuletus «Lapse uinutamisse Laul». See on omamoodi hällilaul, kus ei puudu talupoja elu raskuste, s. t. tegelikkuse tunnetamine. Näiteks ütleb ema oma lapsele:

Mis ſa tühja nutto nuttad?
Nutto päävad on weel ees,
Küll ſa muuret ſama ruttad
Muidogi, kui olled mees.

Peale selle on J. Schwabe oma aja kohta küllaltki kindla värsimõõduga luuletustel kirjanduse ajaloo vaatevinklist oma koht kui esimestel katsetel looduslüürika alal. Näiteks «Kewwade laulda»:

Südda hüppab wõnnustades,
Talwe aeg on möda läind;
Lumme kattet ſullatades
Päike meile ſoia teind.

Öpitk laulab, leokenne
Lendab lauldes, käggi lööb
Omma wiſi, päſokenne
Poegedele peſa teeb.

Neile kalendris avaldatud luuletustele lisanduvad XIX sajandi algupoolel pastor R. J. Winckleri «Eesti-Ma Ma-wäe sõa-laulud» (1807) ja eepiliste luuletuste kogu «Juttud» (1816).

Esimene raamat sisaldab 5 luuletust, mis on pühendatud Napoleoni vallutuste vastu väljaastumisele. Autor rõhutab, et jumal karistab rahu rikkujaid (luuletus «Miks meil wessi silmas») ning kutsub võitlema vallutaja vastu (luuletus «Nüüd, mehhed, olgem tuggewad»). Teine raamat sisaldab eepilisi luuletusi (ballaade, valme jm.) millest enamus (nagu eelmisegi raamatu omad) on kas tõlked või ümberkohandused saksa keelest. Keelelt on Winckleri luuletused eelmistest kohmakamad. Kuid R. J. Winckler on esimene, kes balti-saksa kirjameeste hulgas teeb eestikeelse eepilise luule, mõttelüürika loomise katseid.

Didaktilis-moraliseeriv jututoodang XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul. XVIII sajandi lõpukümnendeil, klassivõitluse teravnemise aegadel hakatakse kirikukirjanduse kõrval üsnagi arvukalt välja andma proosateoseid, juttusid «ma rahwa rõmuks ja õppetusseks». Seesuguse kirjanduse põhiliseks ideeliseks ülesandeks oli talurahva võitlusvaimu summutamine ning kuulekuse ja alandlikkuse kasvatamine, mis seisis üleskutsetes «mõistlikult» elada ja ennast raamatutarkuse abil «parandada». Seesuguse, nn. ilmaliku kirjanduse põhiteemadeks olid: feodaalkorra pühaks ning igaveseks kuulutamine ja selle korra kandjate — mõisnike ning pastorite ülistamine, pärisorjuse vastu võitlevate talupoegade ähvardamine ja hoiatamine ning kuulekate eeskujuks seadmine. Niisuguse reaktsioonilise ideelise üldsuuna kõrval on need trükitooted samal ajal feodaalkorra kriisi kajastajateks, need sisaldavad kohati talupoegade olukorra raskuste kirjeldusi ning on jätnud mõningaid jälgi ka kirjanduse ajalukku kui rahvusliku kirjanduse eelse aja kirjanduslikud dokumendid. Sellepärast peatumegi lähemalt tolle ajajärgu balti-saksa kirjameeste Arveliuse, Willmanni. Luce ja Holtzi tegevusel.

Fr. G. Arvelius (1753—1806), aadliperekondades tegutsenud kodukooliópetaja ja usuteadlane, oli üks esimesi ja kõige agaramaid didaktilis-moraliseeriva jutukirjanduse viljelejaid. Olles arvamusel, et enamus rahvast orjapõlves «ni hopis halwaks, ja kehwaks, ja tuimaks, ja nurjatummaks on läinud», seadis ta eesmärgiks kõigi nende väljamõeldud pahede vastu võitlemise eestikeelse kirjasõna abil. Tema esimene raamat ilmus kahes osas pealkirja all *«Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse Ramat...»* (I — **1782**, II — **1787**). See raamat on reaktsioonilise saksa autori F. Rochowi lugemiku «Kinderfreund» («Lastesõber») tõlge. F. Engels iseloomustas Rochowi raamatu funktsiooni järgmiselt: «Tema ülesandeks oli talupoegade ja käsitööliste noortele võsudele selgitada nende missiooni elus ja kohustusi ühiskonna ja riigiülemuste vastu, aga samuti sisendada neile heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teoorjusega, madala töötasu ja isalike kepihoopidega ning teiste selletaoliste mõnusustega, ja seda kõike tol ajal nii tavalise valgustustegevuse abil. Sel eesmärgil seletati linna- ja maanoortele, kui targasti olevat loodus seadnud, et... kui õnnelikuna... pidavat end tundma iga talupoeg ja käsi-

tööline sellest, et talle on võimaldatud oma söömaaega vürtsitada raske tööga, kuna aga rikas priiskaja kannatab kõhurikkeid, sapihäireid või kõhukinnisust ja neelab valitud maiuspalu ainult vastu tahtmist.»[1]

Samasugune ideeline funktsioon oli ka Arveliuse raamatul, nii selle tõlkelisel osal kui ka originaalsetel paladel. Vaadelgem näiteks Arveliuse jutte *Rehhe Pappid ja Tillokenne Rahwas*. Esimeses võitleb autor lausujate ja mõisavarguse (kui talupoegade klassivõitluse ühe avalduse) vastu ning ülistab truud mõisateenrit-rehepappi, kes tänu oma hoolsusele ja truudusele «olli pärrast keigerikkam külla sees». Teises jutus püüab autor Põltsamaa ja Alutaguse mehe vahelise jutuajamise vormis tõestada, et mitte raske orjatöö pole see, mis — nagu ütleb rahvaluule — teeb rahva «tillukeseks», vaid — viinajoomine. Töö, ütleb Arvelius, vaid «kinnitab innimesse terwist». Rahvas suhtus Arveliuse teosesse põlgusega. (Seda oli autor isegi sunnitud tunnistama oma raamatu teise ande lõpus). Arvelius kirjutab uue raamatu, mida tasuta levitati tolle aja kohta määratu suures tiraažis — kümnes tuhandes eksemplaris.

See 1790. aastal ilmunud raamat kandis pikka pealkirja *Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad juttud ja õppetussed, kuida ma-rahwas woib röömsaste ellada, ausal wisil rikkaks sada ja issi ennesele ja mu rahwale monnesugguses häddas ja willetsusses abbi tehha.* See teos oli samuti tõlkelaen ning eelmise raamatuga samasuunaline ka oma ülesandelt. Ta erines vaid selle poolest, et jagas mõningaid praktilisi õpetusi. Ilukirjanduslikus osas jutustab autor endisest mõisniku ustavast toapoisist Joosepist, kes härrat päästes ise rammaks (lombakaks) jäänud, kuid ikkagi eelistab pärispõlve. Hiljem saab temast mõisniku toetusel jõukas talunik ning talupoegade «sõber ja valgustaja».

Autori võtete iseloomustamiseks vaadelgem näiteks peatükki *«Ue Aasta Essimenne Pühha-pääw»*. Ramma Joosep vestleb kõrtsis vöörmündri ja teiste talupoegadega. Dialoogide vormis antud palas kurdab vöörmünder, et asjad on pahad, kuna oder ja kaer ikaldunud ning leivast tuleb pea puudus kätte. Autori kavatsuse kohaselt on Joosepi ülesandeks «tõestada», et «meil õigust ei olle seddawisi sure Jummala maiapiddamisse ülle nurriseda», kuna «keik, mis temma teeb, on tõest hea...» Joosepi suu läbi veenab autor, et rukkisaak oli ju hea ja viga olevat selles, et talupoeg ei hoia kokku, «selget leiba» sööb ja pühade-ajal isegi viina ostab. Edasi laseb autor vöörmündril Joosepiga nõusse jääda: kõigis olevat süüdi ikka talupojad ise, seejärel möönavad ka teised, et Joosepil ikka õigus igas asjas. Kõigi hädade ja pahede vastu soovitatakse jumalakartlikkust ning «hädda- ja abbi-ramatut» ennast. Taoline sisu ja võtted on omased ka Arveliuse teistele juttudele.

Arveliuse loomingus tuleb hinnata neid tõepäraseid fakte, mis kajastavad talurahva olukorra raskust (kuigi autor nad selleks esitab, et lasta neid joosepitel ümber lükata). Oma töödes kasutab Arvelius dialoogi. Dialoogi kasutab hiljem muuseas ka Faehlmann, kusjuures vestluspaigaks on samuti kõrtsituba, kuid Faehlmann ei moonuta elutõde. (vt. lk. 166—167).

Rahva hulgas kõige tuntumaks balti-saksa kirjameheks XVIII sajandi lõpul oli koduõpetaja ja pastor Saaremaalt Fr. W. von Willmann (1746—1819). Oma kirjanduslikus tegevuses lähtus ta sellest, et kirikuõpetuse mõju tõstmisel ja rahva kasvatamisel on tähtsaks vahendiks kirjandus — valmid, mõistukõned ning haledad lood usklike inimeste elust.

Willmanni raamat *Juttud ja Moistatussed kui ka monned õppetussed maja piddamisse pärrast* (1782) sisaldab mitukümmend lühijuttu ja valmi, millest enamus on tõlked saksa kirjandusest (läti keeles ilmunud vastava teose vahendusel). See raamat ilmus viie aastakümne jooksul 4 trükis ning oli rahva hulgas laialt tuntud.

Willmanni loomingus on tähtsal kohal valmid. Neist kõige populaarsemaks said mõnede rahvusvaheliselt tuntud valmide (Aisopose «Konn» j. t.) ümberjutustused.

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1951, lk. 162.

üks kon, kes nitis eht heinama sees olli, näggi härja ja arwas wenda enneſe jures: kui ma agga tahhaſin omma nahko öigeti wennitada, ſiis ma ſaaksin küll ni ſuureks kui ſeſamma härg. Jubba ta hakkas ennaſt ülles puhhuma, ning küsſis teiſte käeſt, eks ma olle: ni ſuur kui ſe härg? Teiſed naerſid tedda ja ütleſid: küll on waiak ſerni kui ſa ni ſuureks ſaad. Ta hakkab teiſt korda ennaſt ülleſpuhhuma, ning küsſib jälle, kas paljo waiak on? Küll on waiak ütleſid need teiſed. Siis ta ſai wihhaſeks ning hakkas nenda ennaſt ülleſpuhhuma et ta katki löhkus.

Oppetus

Käſſi puſas, täi punges. Kes nenda kui ſe kon tahhab ſuurustelda ning parrem olla kui enneſe ſuggufed, ſe ſaab teiſtele naeruks, ning lähheb iſſe hukka. Sepärraſt jägo igga üks nende jures kes ta enneſe ſuggufed on ja muuretſego mitte ſuremad asjad mis ülle temma moistus on.

Võisime näha, et Willmann annab edasi valmi sisu, millele järgneb õpetus. Teose keel on jämedakoeline ja võõrapärane, enamiku valmide moraal liialt pealekäiv. Näiteks valmi *Teekäibia ning Ingel* õpetuse lõpul ütleb autor: «anna keik jummala holeks, sest temma murretseb sinno ees».

Peale valmi harrastab Willmann mõistukõnet ja anekdooti. Näiteks mõistukõnes *Wanna sullane* näitab autor, et sulane ei saa seepärast rikkaks, et tal pole õnne; anekdoodis *Jonud Tallopoeg* viib rikas härra purjus talupoja oma majja, teeb seal härraks, paneb purju, ning ärgates mõtleb talumees, et ta «unnes taewariiki rõmo näinud.»

Willmanni raamatus on õigusega nähtud ka romaani ja novelli algeid balti-saksa autorite poolt viljeldud eestikeelse kirjanduse ajaloos.

Tema raamatus avaldatud «Jürri ja Els» on lühendatud keskaja rüütliromaan. Selles jutustatakse vürstipoeg Jüri ja kuningatütre Else armastusest ning usule ja armastusele truuksjäämisest. Teises töös («Inkle ning Jariko») petab ristiusuline noormees paganausulist tüdrukut ning müüb selle orjaks. Selle eest tabab teda ennast raske parisorjus. Novellikatses «Inno pulmad» laseb autor mõisateenril, ustaval ja kuulekal Innol mõisavanemate armu läbi toatüdruku Mariga õnnelikusse abielusse jõuda.

Nende töödega viiakse eesti lugejani sentimentaalse jutukirjanduse tooteid.[1]

Willmanni tähtsus XVIII saj. lõpul ja XIX sajandil tegutsenud balti-saksa kirjameeste hulgas seisab selles, et ta avaldas hulga rahvusvaheliselt tuntud motiividega valme ning sentimentaalseid jutte, rikastades sellega varasemat eestikeelset kirjasõna žanriliselt. Willmanni loomingu paljud motiivid levisid laialt rahva hulgas, kusjuures tavaliselt hüljati tema pealekäiv moraal ja õpetus.

XIX sajandi algul avaldas jutte ka teine Saaremaa mõisnik ja koolitegelane J. W. L. von Luce (1750—1842). Teoses *Sarema Jutto ramat, mis marahwa lustiks ja kassuks on ülles pannud Johann Willem Luddi Ludse, Kolide üllewataja* (I — 1807, II — 1812) annab autor arstlikke näpunäiteid, jagab soovitusi põlluharimise parandamiseks jm. Soovitades uuendusi põllupidamises, jääb Luce samal ajal pärisorjuse pooldajaks, olles arvamisel, et

[1] Sentimentalism (prantsuskeelsest sõnast *sentimental* — tundeline) on kirjandusvool, mis sai alguse Inglismaal XVIII sajandil ning levis hiljem teiste maade kirjandusse. Sentimentalismi kuuluvais teoseis on esiplaanil inimese tundeelu kujutamine, kusjuures need sisaldavad protesti aadli laostuva moraali vastu, millele vastandati käsitöölise, kaupmehe või talupoja õilsad tunded, neid tugevasti idealiseerides. Eesti kirjanduses sentimentalism kui kirjandusvool välja kujuneda ei jõudnud. Ta jäi peamiselt tõlkeliseks, levides laialt XIX sajandi teisel poolel. Avaldatud tõlked jutlustasid alandlikkust ja kuulekust, usule ja mõisavanemaile truuksjäämist. Võrdlemisi huvitava, põneva ja tundeküllase sisu poolest oli neil aga rahva hulgas küllaltki suur levik.

vakuraamatuga «reguleeritud» kohustuste täitmisega tuleb talupojal rahul olla.

Luce soovitab valitsevaile kihtidele õppida eesti keelt, ning hindab selle kõlavust ja rikkust. 1817. a. asutab ta Kuressaares seltsi («Ehstnische Literärische Gesellschaft»), et äratada saksa haritlaskonnas huvi eesti keele ja kirjanduse vastu.

Tema raamatus avaldatud ilukirjanduslikud katsetused erinevad eelmistest selle poolest, et need on originaalsemad. Paljud tema jutupalad on pärit Saaremaa elust ning kajastavad kohalikke kombeid. Luce kasutab peamiselt dialoogi, ta väljendusviis on elavam ja rahvapärasem kui Willmanni oma. Toome näitena jutu *Kossilane* (1807) alguse:

Siin on wina! ütles Laes omma poia wasto, kui ta koio tulli. Lähheme nüüd kossima!

Poeg. Miks rænda nobbeste? ja polle jo weel ühtegit sesit lausunud.

Issa. Agga sagedaste se peäle mötlenud, sest se on jubba kaks aastad, et so emma on lärrasurnud, ja et perrenaene mitte perres ep olle.

Samal ajal Lucega astub eestikeelses trükisõnas avalikkuse ette Lääne-Eesti praost ja koolitegelane O. R. von Holtz (1757—1828). Tõlkinud eesti keelde 1802. a. talurahvaregulatiivi ja Eestimaa talurahvaseaduse, avaldab ta 1817. a. *Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks.*

O. R. Holtz oli 1816. a. talurahvaseaduste koostamisest osavõtja, nende seaduste propageerija ja talupoegade maata vabastamise pooldaja. Oma ilukirjandusliku tegevuse eesmärgi on ta selgelt sõnastanud ülalnimetatud raamatu sissejuhatuses: «Sest monni wihkab õppetust (s. o. kirikuõpetust), agga armastab jutto. Kirriko Sanna ei maksa temma melest, agga kül mu könneleminne. Ehk nisugguste Luggemiste katte al tungib õppetus nende süddamette sisse». See Holtzi põhimõte kajastub ka tema varem (esmakordselt juba 1814. a. kalendris) avaldatud jutu pealkirjas: *«Jut on se Koroke, Õppetus on se Iwwa».*

Selles Holtzi kõige populaarsemas jutus kõneldakse tagasihoidlikust, oma vanemaid ja jumalat austavast tüdrukust Kadrist, kes lõpuks — tänu neile omadustele — saab õnneliku Jüri õnnelikuks kaasaks. Jutu lõppu on paigutatud tuntud pealetükkiv moraal: «Wagga ello waimo toidab, / Patto rööm on ürrike». Seda moraali pidaski Holtz oma jutu tuumaks, ivaks. Tegelikult aga ei too Holtz uut tolleaegsesse eestikeelsesse kirjasõnasse mitte oma «ivaga», ammu kulunud ja kuuldud õpetusega, vaid just sellega, mida ta nimetab koorukeseks, s. t. jutu sisu ning selle ülesehitusega. Holtzi ülalnimetatud jutus eelneb igale osale looduse kirjeldus, mis alal Holtz on algatajaks varasemas jutukirjanduses. Ka tema jutuloomingu lause, selle rütm ja sõnalised vahendid on tabavamad eelmistest. Toome mõned näited eespoolnimetatud jutust.

Jubba Leoke kulutas kewwadit. Pardid ja Luiged ja Kurred joudsid taggasi, ja igga Loom ronnis talwe-pessast wälja Suit terretama. Keik weed wa-usid alla, ja ikka soemad ilmad hakkasid tullema, ning Ma ikka rohhelisemaks minnema, et monnikord jo särgi wäel wois tule twarjul olla, Kukked laulsid hellendama heälega ja Päsoke lendas kui Peiopois kes Saja tullemist kulutab . . .

Jubba kandsid keik säed ja järwed, ja lumme kord kattis ortvud ja mäed. Kus wanker söitnud seäl aias nüüd reggi ja saan, ja kus lamba- ja kitsetal hüppand ja hanne ja pardi poeg oiund, seäl seisid nüüd süggawad hanged; ja kus lapsed palja jallo mänginb, seäl möus kuub ja kassokas, et roigas agga praksus ja seinapalk paukus.

Tagasivaade varasemale eestikeelsele trükisõnale.

XVI sajandi esimesel poolel (1535) ilmus esimene eestikeelne trükiteos, millega algavad valitsevate kihtide katsed soetada tarbekirjandust umbkeelseile pastoreile. Järgneb mitu aastasada kestnud kirikukirjanduse ajajärk, mis saavutab oma haripunkti XVIII sajandi esimesel poolel piiblitõlke avaldamisega (1739). XVIII sajandi lõpul toimub eestikeelse trükisõna avaldamises teatav elavnemine: kirikukirjanduse kõrvale tekib didaktilis-moraliseeriv kirjandus. Selle ülesandeks oli teiste vahenditega mõjustada rahvast, kutsuda teda alandlikkusele ja kuulekusele. Balti-saksa aadel oma erikorraga ei takistanud mitte üksnes meie rahvahariduse tõstmist, ta püüdis ka isoleerida ja isoleeriski meie trükisõna vene eesrindliku kultuuri mõjust ning takistas tõsiselt Lääne-Euroopa valgustuslike ideede jõudmist eestikeelsesse kirjasõnasse, meie rahva juurde. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse ilmalik kirjandus pole valgustuslik kirjandus, ta sisaldab vaid mõningaid õpetuslikke elemente, üldiselt aga jääb kiriklikult moraliseerivaks. See pole ka veel ilukirjandus selle sõna otseses mõttes: keel, stiil, sõnastus toetub piiblile; kõike püütakse põhjendada piibliväidete abil. Kuid selle aja kirjasõna oli siiski lugemismaterjaliks, milles ühtlasi avalduvad katsed kasutada eesti keelt luule ja jutustava proosa alal.

Need sajandid on mitte niivõrd kirjanduse, kuivõrd kirjakeele ja õigekirja ning balti-sakslastest kirjameeste poolt loodud (enamuses tõlgitud) lugemisvara ajalooks. Kuigi ilmus esimene eestikeelne ajakiri (1766) ning pidevalt anti välja kalendrit, oli siiski veel vara kõnelda r a h v u s l i k u s t kirjandusest, ajakirjandusest või populaarteaduslikust kirjandusest. Kuid kõik see oli, nagu näitas eelpool antud käsitlus, küllaltki vajalik eeltöö.

Nende aegade tõeliseks eesti rahvuslikuks ja rahvahulkade mõtteid, tundeid ning taotlusi kajastavaks kirjanduseks oli rahvaluule — selle kaunid ja võitlevad laulud, fantaasiarikkad jutud ning muistendid, tabavad ja targad mõistatused ja vanasõnad ning satiirilised lood. Meenutame näiteks, et just viimati-käsitletud ajavahemikul liikusid rahva hulgas sellised võitlevad laulud, nagu XVIII saj. kolmandal veerandil kirja pandud «Laul orjapõlvest» või XIX sajandi esimesel veerandil kirja pandud ja (nagu eelminegi — saksakeelses väljaandes) avaldatud «Oleks minu olemine». Nendes lauludes nimetatakse mõisaorjust põrgupõlveks; rahvas ihkab o m a e n d a o l e m i s t, millal ta paneks saksad santima, prouad rohtu niitma, preilid reht peksma. Kuivõrd erinev oli see r a h v a kirjandus kõigist seni trükis ilmunud teoseist ideelises mõttes! Ja samal ajal on see ka tõeline kunstilooming, mida me nii ilmekalt näeme käesoleva raamatu järgmise osa — rahvaluule käsitlemisel.

Oli vaja mõnevõrra teistsuguseid olusid, rahvasse teistmoodi suhtuvaid ning neile lähedasemaid autoreid, oli vaja ettevalmistust kirjakeele rahvapäraseks muutmiseks, oli vaja o m a r a h v u s e s t k i r j a m e h i, kes kirjanduse loomisel lähtuksid eeskätt oma rahva senisest loomingust. Alles siis võis kõnelda rahvusliku kirjanduse algusest. See aeg saabuski.

XIX sajandi teisel veerandil sai alguse eesti rahvuslik kirjandus. Selle kirjanduse loojad kasutasid ära kogu selle eeltöö, mida kirjanduse tekkimiseks olid andnud eelmistel aegadel avaldatud eestikeelsed trükiteosed. Nad toetusid kindlalt rahvahulkade senisele tõelisele kirjandusele — rahvaluulele, mis on iga rahvusliku kirjanduse aluseks ning lätteks.

EESTI RAHVALUULE.

I. RAHVALUULE MÕISTE, OLEMUS JA TÄHTSUS.

1. Rahvaluule mõiste.

Kui kõneldakse luulest ja luuleloomingust, siis tavaliselt mõeldakse ilukirjandusele. Ent kunagi oli aeg, millal ei tuntud kirja ning puudus ka ilukirjandus. Veel praegugi on rahvaid, kellel pole kirjandust. Kuid kunagi pole olnud ega ole rahvaid, kellel puuduks suuline luuleloming. Alates kaugest minevikust kuni tänapäevani on töötavad inimesed väljendanud oma mõtteid ja püüdlusi, teadmisi ja kogemusi, tundeid ja meeleolusid *lauludes* ja *juttudes*, *vanasõnades* ja *mõistatustes*. See luuleloming säilitati rahva mälus ning anti suuliselt edasi põlvest põlve.

Sellist suuliselt tekkinud ja põhiliselt ka suuliselt levinud laiade töörahvahulkade kollektiivset luuleloomingut nimetataksegi rahvaluuleks ehk folkloriks.

Rahvaluule on töötava rahva vaimne traditsiooniline kunstiloome[1]. Seega on rahvaluulel kolm põhilist tunnust: 1) ta on rahva vaimne looming, 2) ta on traditsiooniline looming, 3) ta on kunstiloome. Need tunnused koos eraldavad rahvaluulet muust rahvaloomingust. Näiteks on ka keel rahva vaimne ja teatavas mõttes traditsiooniline looming, kuid keel ei ole kunstiloome. Muuseumides võime näha toredaid rahvariideid, mustrilisi ilustatud puunõusid, nikerdatud tarbeesemeid jne. Ka see on rahvaloome, on kunstiloome ning traditsiooniline looming. Kuid need esemed on materiaalse, esemelise loomingu valdkonda kuuluvad ja seega mitte rahvaluule. Rahva materiaalse kunstiloomingu uurimisega tegeleb etnograafia.

Mõistet «rahvaluule» kasutatakse kitsamas ja laiemas tähenduses. Kitsamas tähenduses mõistetakse rahvaluule all rahva *sõnalist* luuleloomingut, nimelt rahvalaule, rahvajutte, vanasõnu ja mõistatusi. Käesolevas õpikus antakse ülevaade ainult sõnalisest rahvaluulest.

---

[1] Mõisted «traditsioon» ja «traditsiooniline looming» vajavad selgitust. Traditsioon ehk pärimus kõige laiemas tähenduses märgib pikka aega (sugupõlvede jooksul) püsinud kommet, tava, laadi. Traditsioon püsib mälus ja käitumises. Tavaliselt traditsiooni ei kirjutata üles, ei fikseerita. Traditsiooniline ehk pärimuslik looming tähendab seega pika aja jooksul inimeste mälus püsinud ja nende käitumises, tegevuses või omavahelistes suhetes avalduvat loomingut, n. ö. päritud loomingut.

Rahvaluule laiemas tähenduses hõlmab lisaks eelnimetatud sõnalisele kunstiloomingule veel rahvamängud, rahvatantsud, rahvakombed, rahvausundi ja rahvamuusika. Rahvaluulet laias mõttes nimetatakse ka rahvapärimuseks ehk rahvatraditsiooniks. Kõigi nende nähtuste uurimisega tegeleb rahvaluuleteadus ehk folkloristika.

Rahvaluulet õpime tundma ning uurime sellepärast, et ta näitab meie esivanemaid nende igapäevases töös ja võitluses. Rahvaluule toob esile ka meie esivanemate mõtte- ja tundemaailma ning teeb seda mitte ajalooraamatu või vana kroonika kuivusega, vaid elamuslikult, haaravalt, kogu kunstilise võluvusega. Meie rahvaluuleteaduse rajaja Fr. R. Kreutzwald kirjutas: «Niisama nagu rahvalaulud ja saagad, võivad teatud mõttes ka rahvamuinasjutud neid loonud ning edasi arendanud rahva vaimset elu kujutada ja mõnedki selle iseloomu, usundi, eluviiside ja hariduskäigu omapärasused piltlikuks teha.» Kujutades minevikku, aitab rahvaluule meil paremini mõista ka olevikku. Kuid eelkõige pakub rahvaluule kunstiloominguna meile kunstilist elamust, n. ö. vaimutoitu.

2. Rahvaluule tekkimine ja arenemine.

Rahvaluule tekkimine on lahutamatult seotud inimeste tööga. Rahvaluule on algselt välja kasvanud inimeste kollektiivsest tööst. Sellele juhtis tähelepanu ka Maksim Gorki, kelle seisukohad on saanud nõukogude rahvaluuleteaduse aluseks.

Rahvaluule tekkimine ulatub tagasi kaugesse minevikku. Niipea kui inimeste vastastikuse suhtlemise tulemusena ühises töös oli välja kujunenud keel, hakkas tekkima ka rahvaluule. Muidugi oli see luulelooming nagu kogu ühiskondki esialgu väga algeline, primitiivne. Sel inimkonna arengu varasel perioodil oli rahvaluulel puhtpraktiline tähtsus — ta abistas inimest tema töös. Üks vanemaid rahvaluule liike oligi ilmselt töölaul, mis oli vahetult seotud inimeste kollektiivse tööga ja mille ülesandeks oli tööd rütmistada ning seega ka kergendada.[1]

Klasside-eelses ühiskonnas oli rahvaluule tihedalt seotud inimeste tööga ning oli määratud kas töö kergendamiseks ja mõjutamiseks (töölaulud, loitsud[2] jne.) või siis töökogemuste edasiandmiseks (vanasõnad, laulud jne.). Rahvaluule oli siis ainuke vahend inimeste teadmiste, mõtete ja tundmuste edasiandmiseks. Tema põhilised liigid on juba tollal välja arenenud.

Tööriistade primitiivsuse tõttu oli tööviljakus sellal väga madal. Töö raskus ja vähene viljakus kutsus inimestes esile soovunelmaid produktiivsemate töövahendite järele. Sellistest soovidest on kõigil

[1] Kuidas laul aitab rütmistada tööd ja liikumist, seda võib igaüks jälgida veel tänapäevalgi, näiteks marsilauludes. Võib kergesti veenduda, et ühine laul aitab hoida ühtlast marsirütmi. Rütmiline töö ning rütmiline liikumine väsitab vähem, on ökonoomsem kui ebarütmiline töö.

[2] Loits on värsivormiline nõiasõna või palve. Loitsimisega (s. o. palumise ja nõidumisega) uskusid muistsed inimesed võivat mõjustada loodusnähtusi, saagiõnne ja ka inimestevahelisi suhteid.

rahvastel tekkinud rida jutustavaid laule, müüte[1] või muinasjutte, kus tegelastena esinevad suure töövõime ning -jõuga vägilased või imepärased tööriistad. Nimetagem näiteks kreeka vägilast Heraklest ja tema 12 vägitööd. Sellised on talupoeg Mikula vene bõliinades, Kalevipoeg — kündja ning ehitaja, sepp Ilmarinen «Kalevalas». Samuti on populaarsed imepärased tööriistad ja abivahendid: isejahvatav käsikivi eesti muinasjuttudes, lendav vaip või lendav «eebenipuust hobune» araabia muinasjuttudes, seitsmepenikoorma saapad jne.

Ürgkogukonna inimene tõlgitses loodusnähtusi animistlikult[2]. Mõistmata loodusnähtusi ja olles võimetu nende ees, seletas muistne inimene neid mitmesuguste nähtamatute olendite (vaimude, hingede, haldjate) tegevusega. Surma, haigusi, saagiõnne, ikaldust, äikest, vihma, vikerkaart — kõike uskus muistne inimene seletada võivat haldjate tegevusega. Haldjad usuti olevat inimeste taolised, inimlike tunnete ja mõtetega, ainult palju võimsamad ja osavamad. Kogu loodus hingestati. Austati metsa- ja veehaldjaid, esivanemate hingi ja taevavaime. Haldjaid püüti mõjutada ohvrite, palvete ja manamistega (loitsimisega). Sellisest animistlikust maailmatõlgendusest on samuti võrsunud rida rahvaluuleteoseid: loitse, laule ja muistendeid.

M. Gorki näitab, et rahvaluule abil püüdsid muistsed tööinimesed kergendada oma töövaeva ja suurendada tööjõudlust, samuti nagu nad taotlesid sõna jõuga, lausumise ja loitsimise abil mõjustada inimesele vaenulikke loodusnähtusi. Loitsimisega püüti ka mõjustada inimestevahelisi suhteid ja käitumist. Meil tuntakse näiteks loitse ja nõiasõnu «härra» (s. o. mõisniku) viha vastu; kohtusõnu, mis pidid abistama kohtus; peksusõnu, et peks mõisatallis ei teeks viga ja palju muid taolisi. On teada ka loitse ning kombetalitlusi, mis pidid tegema tütarlapse meeldivaks poistele ja poisi tütarlapsele. Igandid sellistest nõiasõnadest ja tavadest on käibel veel tänapäevalgi; sellised on näiteks põidla hoidmine eksami või mõne muu ürituse kordaminekuks, soov kalameestele: «Kivi kotti!» jne.

K l a s s i ü h i s k o n n a s, s.o. antagonistlikeks (teineteise vastu seisvateks) klassideks lõhestunud ühiskonnas omandab rahvaluule teistsuguse sisu ja ülesande. Tingimustes, kus ühiskond on jagunenud ekspluateerijaiks ja ekspluateeritavaiks, rõhujaiks ja rõhutavaiks, jääb rahvaluule töötava rahva, ekspluateeritavate ootuste ja lootuste kajastajaks. Tekivad uued laululiigid ja muinasjuturühmad, mis kirjeldavad töötajate kannatusi ning viletsusi ja mis teravalt kritiseerivad rõhujaid (rikkaid, mõisnikke jne.). Klassiühiskonna rahvaluules avaldub rahva teadlikkus tema surematusest ja veendumus, et ta kord võidab kõik temale vaenulikud jõud. Klassiühiskonna tingimustes oli rahvaluule suureks vaimse jõu allikaks, millest rahvas ammutas julgust ja tuge võitluseks parema tuleviku

[1] Müüt on rahvausundiline muistend. (vt. lk. 101—102.)
[2] Animism tähendab looduse hingestamist.

eest. Määratu enamik säilinud eesti rahvaluulest on loodud just klassiühiskonna tingimustes.

Uus suur muutus rahvaluules tekib üleminekul sotsialistlikule ühiskonnale. Rahvastel, kellel enne puudus emakeelne kirjandus ja kirjaoskus, püsib rahvaluule veel elujõulisena. Mujal aga hakkab ta taanduma. Raadio, kino, kirjandus suruvad kõrvale rahvaluule kui kollektiivse pärimusliku loomingu mõned liigid: muinasjutu, eepilise laulu (ja laulu üldse). Elujõulisena püsivad veel naljandid ja kõnekäänud, milliseid tekib ka tänapäeval. Vähesel määral tekib ka laule.

Kaasaegsed rahvaluuleteosed on peamiselt satiirilise ja kritiseeriva laadiga. Neis arvustatakse esinevaid puudusi ning igandeid, mis takistavad meie edasiliikumist kommunismile.

3. Rahvaluule kollektiivne laad.

Rahvaluule iseloomulikuks tunnuseks on tema kollektiivne laad. Rahvaluuleteos on pika-ajalise levimise ning ühtlasi «lihvimise» saadus. Rahvaluuleteose levimine ühelt isikult teisele, ühelt põlvkonnalt järgnevale ja ühelt maa-alalt laiemale on ühtlasi ka loomisprotsess, sest levides rahvaluuleteos pidevalt muutub. Tavaliselt selles pidevas muutumises teos ühtlasi täiustub, muutub viimistletumaks. Levides sadade aastate jooksul, said rahvalaulud selle aja kestel põhjaliku «lihvi», vabanesid ebaolulisest ning jõudsid sel viisil meieni täiuslikena, viimistletuina. Õeldu kehtib täiel määral ka rahvajuttude, vanasõnade ja mõistatuste kohta.

Kuidas mõista rahvaluule tekkimise kollektiivsust?

Algselt on iga laulu või jutu loonud muidugi üks isik. Temalt on seda kuulnud teised. Need omakorda jutustavad või laulavad kuuldut, enamasti mitmesuguste muudatustega (mis võivad olla tingitud kas unustamisest või teadlikust tahtest laulu paremaks teha, oma maitse järele sobitada). Kolmandad esitavad teose taas omapoolsete kohendustega neljandatele jne. Seesuguses levikus on laul vastu võtnud mitmeid parandusi ja täiendusi. Ta võib olla liitunud teiste lauludega, paisunud ulatuslikumaks. Laul võib ka lüheneda, võib kaotada mitmeid osi. Seega laul, mis esialgselt oli ühe inimese looming, on nüüd saanud kollektiivseks loominguks: laulu kujundamisest on võtnud osa kõik vahepealsed laulu esitajad ja levitajad ning igaüks on kas lisanud sellele midagi või kuidagi teisiti teost muutnud. Niiviisi tekib rahvalaul ja iga muu rahvaluuleteos. Sellises paljude isikute osavõtus teose kujundamisest avaldubki rahvaluule kollektiivsus, tema kollektiivne iseloom.

Rahvaluule olemuseks on seega tema tekkimise kollektiivsus, mis avaldub tema pidevas muutumises levimiskäigu jooksul.

Kuid mitte igasugune kord loodud laul või jutt ei hakanud rahva seas, kollektiivis levima. Levima hakkasid (s. t. rahvaluuleteosteks hakkasid kujunema) sellised, mis olid vastuvõetavad kollektiivi nõu-

deile. Rahvaluule ei saa levida, ei saa üldse eksisteerida väljaspool kollektiivi, väljaspool ühesugustes tingimustes elavate ühiste huvidega inimeste ringi.

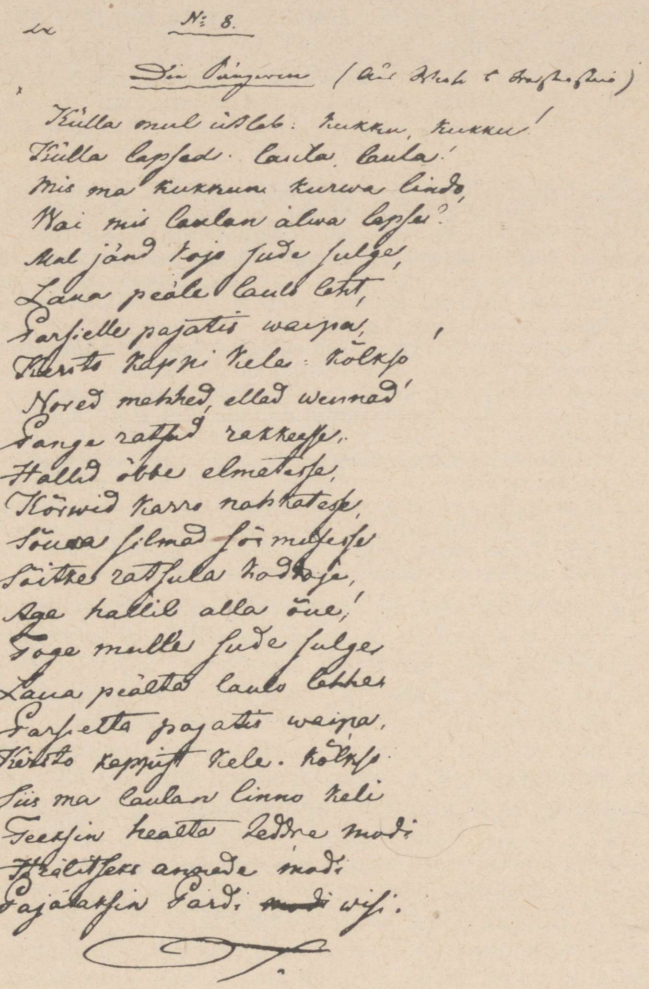

Rahvalaul Kreutzwaldi kirjapanekus aastast 1828.

Fr. R. Kreutzwald juhtis tähelepanu elutingimuste ja huvide ühtsusele kui rahvaluule levimise alusele järgmise näite varal:

«Kes ei peaks mitte eesti tuttavat sulaselaulu tundma?

Ehk tuli tulista lunda
Ja sadas sula räheda,
Valas vihma varda'asta:
Ikka pean ma minema, jne.

Seda laulukest lauldakse Läänemaal ja Peipsi rannas, Alutaga ja Virumaal. Mispärast? Ühesugune orjus ja töö teeb laulu igamehe kohaseks. Üks laulab praegu, teine kuuleb põõsa tagant ja mõtleb: just kui minu lugu; ja teisel päeval oskab ta niisama osavalt kuuldud sõna järele laulda».

Kui loodud laul või jutt, mõistatus või vanasõna ei kajasta kollektiivi liikmete taotlusi, mõtteid või tundeid, kui ta on keeruka, raskepärase või kohmaka sõnastusega, siis selline teos ka levima ei hakka.

Rahvaluuleteose levimine ja arenemine on tihedalt seotud improvisatsiooni ja traditsiooniga. Rahvaluulet käsitatakse kui improvisatsiooni ja traditsiooni ühtsust. Mõiste «improvisatsioon» esineb kirjanduses sageli kahes tähenduses. Improvisatsioon kitsas tähenduses tähistab teose esmakordset esitust. Selles mõttes siis «improviseerima» tähendab «uut teost looma». Selline improviseeritud teos ei ole veel hakanud levima, ei ole veel rahvaluule. Improvisatsioon laias tähenduses märgib teose igakordset esitust, mis ei kattu sama teose eelnenud esitusega. Seega on siin eeldatud teose muutumist, mingisuguse uue osa ilmumist teosesse. Teoreetiliselt on ju mõeldav, et teos esitatakse ettekandja poolt täpselt kord kuuldud kujul. Praktiliselt seda aga peaaegu kunagi ei juhtu. Igal esitusel teos paratamatult muutub. Ent teose muutmine, täiendamine uute sündmuste ja episoodidega ongi ühtlasi loomine. Rahvaluuleteoste sellises improviseerivas edasiarendamises avaldub rahva loominguline jõud, loov suhtumine. Improvisatsiooni ja traditsiooni ühtsust tuleb mõista nii, et rahvaluuleteose elavas levikus on pidevalt tegemist kahepoolse protsessiga, improvisatsiooniga ja traditsiooniga. Oluline on mõista, et improvisatsioon ilmneb n. ö. traditsiooni sees. Teose pidev, pärimuslik edasikandumine ühelt põlvelt teisele toimub ju teose alalise muutumise, improvisatsiooni kaudu.

Rahvaluule tekkimisel on seega kaks külge: individuaalne ja kollektiivne. Üksikisik loob, aga kollektiiv võtab ta loomingu vastu ja hakkab kasutama, seda ise edasi arendades. Sel viisil võtavad rahvaluuleteoste kujundamisest ja lihvimisest osa paljud isikud. Nii kujuneb rahvaluule kollektiivseks loominguks.

Nagu juba eespool mainitud on rahvaluule levimine ühtlasi seotud tema muutumisega. Levides teos ka muutub. Ühe rahvaluuleteose mitmesuguseid muuteid nimetatakse teisenditeks ehk variantideks. Rahvaluuleteos eksisteerib alati variantides. Rahvaluuleteos ei esine kunagi (või esineb väga harva) ühel, standardsel kujul.[1] Rahvaluule levib n. ö. kahes suunas: nii ajas kui ka ruumis, s. t. kandub edasi põlvest põlve ja levib järjest laiemal territooriumil. Mõlemal juhul rahvaluule muutub. Muutused on tavaliselt seda suuremad, mida kaugemale — kas ajas või ruumis — teos levib.

Muutused on oma laadilt kahesugused: sõnastuslikku laadi, kus sama sündmuse (või sündmuste) kujutust on viimistletud, muudetud, varieeritud, ja süžeelist (sisulist) laadi, kus lisatakse (või jäetakse ära) episoode, motiive, kõrvalsündmusi.

Neil muutustel on kahesugused põhjused. Üheks muutuste allikaks on lauliku või jutustaja (teose esitaja) isik: nimelt unustamine või maitse erinevus.

[1] Ka kirjanduslik teos võib esineda mitmes n. ö. variandis. Kui kirjanik jätkab pärast teose ilmumist tööd teose kallal, parandab ja muudab seda järgnevates trükkides, siis oleme õigustatud kõnelema teose variantidest. Tavaliselt nimetatakse kirjandusliku teose variante redaktsioonideks.

Teiseks ja palju tähtsamaks muutuste aluseks on ühiskondlike tingimuste muutumine. Rahvaluule on tihedalt seotud oma tekkimis- ja levimisaja olustikuga. Kui muutub olustik, siis peab rahvaluuleteos, mis ei vasta keskkonnale, aja jooksul kas hääbuma või muutuma koos olustikuga. Nii ilmuvad iidsesse juttu või vanasse laulu uued tegelased ja täiendavad motiivid ning episoodid. Näiteks tundmatuks muutunud nimed asendatakse uute, tuntud nimedega. Esemete nimetusi, mida enam ei kasutata ega teata, jäetakse ära või püütakse neid kuidagi arusaadavaks muuta. Muidugi ei ilmu need täiendused ja muutused iseenesest. Ka neid toob sisse teose esitaja, jutustaja või laulik.

Seega on rahvaluule muutumise põhjuseks nii sotsiaalsed kui ka psühholoogilised tegurid: olustik ja lauliku-jutustaja isik. Tuleb rõhutada, et põhjustest hoolimata on muutuste sisseviijaks alati rahvaluule edasikandja. Tema andekusest ja improvisatsioonivõimest oleneb, k u i d a s teos muutub. Sotsiaalsed tegurid määravad ainult, m i k s teos muutub.

4. Marx, Engels, Lenin ja Gorki rahvaluulest.

Marksismi-leninismi klassikud hindasid kõrgelt rahvaluulet. Nad näitasid, et rahvaluulel on suur väärtus nii ajaloolise allikmaterjalina kui ka sõnakunstina. Oma töödes on nad korduvalt kasutanud rahvaluulet.

K. M a r x, uurides majandusliku baasi ja kultuurilise pealisehituse suhteid, jõudis järeldusele, et isegi väga mahajäänud tootlike jõudude ja puudulikult arenenud tootmissuhete korral tekivad mõnikord nii rikkad ja jõulised kultuurilised pealisehitused, et avaldavad oma mõju ühiskonna arenemisele ka järgnevail ajastuil. Näitena mainis K. Marx inglise kirjaniku Shakespeare'i loomingut ja eriti kreeka eeposi. Seega rõhutas K. Marx rahva ürgset loomisjõudu, mis leidis kõrge ideelis-kunstilise väljendusjõu juba väga kauges minevikus.

K. Marx näitas, et kreeka eeposed kasvasid välja kreeka mütoloogiast[1], mis oli nende eeposte pinnaseks ja ühtlasi ka aineks. Sellest järeldas K. Marx, et kaasajal pole eepilise laulu tekkimine enam võimalik oma klassikalisel kujul. Kreeka eepostes valitsev maailmapilt ei mahu kaasaja elutunnetusse. Ilmekalt näitas Marx kreeka jumalate ja sangarite sobimatust kaasaja suhetesse. Kuid Marx rõhutas, et see ei sega meid nautimast neid vanu eeposi. Marx võrdles antiikkreeka ühiskonda inimkonna lapseeaga. Normaalse lapseea kujutusena on aga «Ilias» ja «Odüsseia» nauditavad ka täiskasvanule, s. o. kaasajale. Need K. Marxi järeldused on erakordse tähtsusega mitte ainult rahvaluule, vaid ka kirjanduse hindamisel.

Korduvalt on rahvaluule küsimustega tegelnud ka F r i e d r i c h E n g e l s. Uurides saksa rahvaraamatuid (mis sisaldavad rahvaluuleteoseid, eeskätt feodaalaegseid muinasjutte), rõhutas Engels, et rahvaluuleteos peab vastama oma aja tingimustele. Sellest lähtudes osutas F. Engels vajadusele rahvaluuleteoseid trükis avaldamiseks hoolikalt valida ja vajaduse korral isegi ümber töötada. Kuid Engels rõhutas ühtlasi, et ümbertöötlus peab arvestama rahvapärast

[1] Mütoloogiaks nimetatakse rahva muinasusundit, rahva usundiliste vaadete süsteemi. Mütoloogia koosneb müütidest, s. o. usundilistest muistenditest (vt. lk. 101—102).

stiili, rahvalikku sõnastust. Mitmel korral on Engels käsitlenud keskkonna ja isegi looduse mõju muinasjuttudele. Sageli on Engels kasutanud rahvaluule abi ajaloo küsimuste valgustamisel.

Rahvaluule väärtust rahva ajaloo uurimisel rõhutas ka V. I. Lenin. Ta näitas, et rahvaluule on suure sotsiaal-poliitilise tähtsusega materjal, mille põhjal saaks kirjutada toreda uurimuse rahva lootustest ja ootustest. V. I. Lenin märkis, et rahvalooming on nii vajalik ja tähtis rahva psühholoogia uurimiseks meie päevil.

Nõukogude rahvaluuleteaduse aluseks on M. Gorki seisukohad rahvaluulest. M. Gorki osutas seosele inimeste tööprotsessi ja rahvaluule vahel, näidates, et rahvaluule on töötajate looming. Ta rõhutas, et rahvaluule on kirjanduse aluseks, kuna «kõige sügavamad ja eredamad, kunstiliselt kõige täiuslikumad kangelastüübid on loonud folkloor, töörahva suuline looming. Sellised täiuslikud kujud, nagu Herakles, Prometheus[1], Mikula Seljaninovitš, Svjatogor, edasi doktor Faust, Ülitark Vassilissa, irooniline õnneseen Loll-Ivan ja lõpuks Petruška ... on kujud, mille loomisel on harmooniliselt liitunud ratio ja intuitio, mõte ja tunne. Selline ühendus on võimalik üksnes looja vahetu osavõtu korral reaalelu loovast tööst, võitlusest elu uuendamise eest».

Samuti on Gorki mitmel korral osutanud rahvaluule väärtusele ajaloolise dokumendina. «Ei saa tunda töötava rahva tõelist ajalugu, kui ei tunta suulist rahvaloomingut» õpetab M. Gorki, rõhutades, et rahvaluule ei ole lihtsalt kroonika, vaid ta peegeldab ajaloolist tõde kunstiliste kujude kaudu. Rahvaluule ajalooline väärtus seisab mitte niivõrd sündmuste täpses kirjeldamises, kuivõrd olukordade, iseloomude, suhete ning peamiselt rahva hinnangu õiges edasiandmises.

Nõukogude kirjanike esimesel kongressil 1934. a. ütles M. Gorki oma ettekandes: «Kordan: sõnakunsti algus on folklooris. Koguge folkloori, õppige temast, töötage ta läbi! Folkloor pakub väga palju materjali ... Mida paremini me tunneme minevikku, seda kergemini, sügavamini ja rõõmsamini saame aru meie poolt loodava oleviku suurusest.»

5. Eesti rahvaluule põhiliigid.

Eesti — samuti kui teiste rahvaste — rahvaluule põhiliigitus lähtub rahvaluule žanridest. Need on järgmised: rahvalaulud, rahvajutud, mõistatused, vanasõnad ja kõnekäänud; kolme viimast

---

[1] Prometheus on kreeka muistendikangelane, kes kinkis inimestele tule. Karistuseks aheldati ta jumalate poolt kaljupanga külge. Seda muistendit on ohtrasti kasutatud kirjanduses (Goethe, Byron jt.).

Svjatogor on bõliinavägilane, kes tahtis tõsta üles terve maa. Doktor Faust on kuju saksa rahvaraamatuist, tõeotsija ja juurdleja, kes müüb oma hinge kuradile. Kirjanduses on seda ainet sageli kasutatud (J. W. Goethe, Marlow), Vassilissa ja Loll-Ivan on vene muinasjuttude populaarsed tegelased. Petruška on kuju vene rahvapärasest nukuteatrist.

nimetatakse kokkuvõtvalt ka lühivormideks ehk lühiliikideks. Liigituse aluseks on seega vormilised tunnused. Kõik kolm liiki on eesti rahvaluules esindatud peaaegu võrdselt. Kõige viimistletuma, kunstiküpsema liigi moodustavad rahvalaulud, mis on ühtlasi ka kõige algupärasemad. Neis on laenulist elementi vähe. Rahvajuttudes on juba rohkem rahvusvahelisi aineid ja motiive. Ka rahvaluule lühivormides (eriti vanasõnades, vähem mõistatustes) esineb rahvusvahelist ja kirjanduslikku ainet.

II RAHVALAULUD

1. Sissejuhatus.

Eesti rahvaluule kõige rikkalikuma ning enam levinud liigi moodustavad r a h v a l a u l u d. Paljude sajandite jooksul on laul saatnud eestlasi nende töös ja puhkehetkedel, pidulike sündmuste ning tähtpäevade puhul. Alates kaugest minevikust kuni tänapäevani on rahvalaulul olnud tähtis osa ka ühiskondlikus võitluses. Lauludega ülistas rahvas oma sangareid, lauludes häbimärgistas ta oma rõhujaid. Lauludega andis rahvas edasi oma kogemusi ja õpetusi; laulu valati ka hetke meeleolud ning tundmused.

Rahvalaulu — ehkki ta kaasajal esineb peamiselt kirjas — ei tule samastada luuletusega. Rahvalaul ei koosne ainult sõnadest. Viis, sõnad ja esitus koos — see on rahvalaul. R a h v a l a u l o n r a h v a m õ t e t e j a t u n d m u s t e k u n s t i l i n e v ä l j e n d u s v ä r s i v o r m i s, e s i t a t u d s u u l i s e e t t e k a n d e n a. Elavas ringluses on need kolm komponenti (sõnad, viis ja esitus) alati lahutamatult seotud. Hilisemas kogumistöös, rahvalaulude üleskirjutamisel keskendati tähelepanu tekstile, sõnadele. See oli kogumistöö puuduseks. Nii on meil täielik ülevaade rahvalaulude sõnalisest osast, vähemtäielik pilt viisidest ja hoopis puudulikud teadmised laulude esitamislaadist. Kirjandusajalugudes ja -õpikutes käsitletakse ainult rahvalaulude n. ö. «kirjanduslikku» külge, s. o. sõnalist teksti. Tekkinud suulise loomingu tootena, on rahvalaulud suuliselt levinud paigast paika ja põlvest põlve. Rahvalaulude kirjalik levik on hilisem nähtus, mida võib tähele panna alles XIX sajandi teisest poolest alates. Pika-ajaline suuline levimine avaldub ka rahvalaulu vormis, mille võtted vastavad suulise levimise tingimustele.

Rahvalaulude tekkimine ulatub tagasi kaugesse minevikku. Eri ajastutel toimunud muutused rahva ühiskondlikus elus kajastuvad ka rahvalauludes. Sellest olenevalt muutus rahvalaulude sisu ja laad. Rahvalaul võib aegade jooksul muutuda väga suures ulatuses. Toimunud muutuste alusel jaguneb eesti rahvalaul kahte suurde rühma, mis erinevad teine-teisest nii sisuliselt kui vormiliselt: r e g i v ä r s i l i s e k s r a h v a l a u l u k s j a r i i m i l i s e k s r a h v a l a u l u k s.

Eesti regivärsiline rahvalaul on tekkinud juba ürgkogukondliku korra ajal. Kuid juba enne regivärsilise rahvalaulu tekkimist lauldi. Esimesed laulud olid nii sisult kui vormilt lihtsad. Nad koosnesid ainult mõnedest sõnadest, mida sidus värsiks assonants ja alliteratsioon, ning mitmesugustest hüüatustest, mis ajajooksul kujunesid refrääniks. Need esimesed (nn. regivärsi-eelsed) laulud olid vahetult seotud tööga ning neis etendas tähtsat osa mitte sõnaline osa, vaid v i i s, meloodia. Pikaajalise arengu tulemusena kujunes sellistest primi-

tiivsetest lauludest juba arenenud vormiga regivärsiline rahvalaul. Vormiline areng käis kaasas laulude sisulise külje avardumisega, mis nihutas laulus esimesele kohale t e k s t i, sõnad.

Vanema rühma regivärsilistes rahvalauludes moodustavad töölaulud. Töölauludes kajastuvad põlduhariva rahva igapäevased töötoimingud ja -mured. Koos töölauludega arenesid laulud, mis kujutavad perekonna-elu tähtsamaid sündmusi: abielu, sündi ja surma. Need on pulmalaulud, surnuitkud[1], mõrsjaitkud jne.

Ühiskonna edasise arenemisega, klasside tekkimisega varafeodaalsel perioodil areneb ka rahvalaul. Kujunes välja eepiliste laulude rühm, mis jutustab omaaegsetest suhetest eesti külas, rikka ja vaese vastuoludest, hõimudevahelistest võitlustest ja kaubavahetusest teiste maade ning rahvastega.

Seoses eesti hõimude alistamisega sakslaste poolt ning rahva orjusesse surumisega toimub olulisi muutusi kogu rahvalaulurepertuaaris. Tekib uus laulurühm, mis kajastab rahva võitlust mõisnike ja nende käsilaste vastu. Uusi momente ilmub ka töölauludesse: tehakse vahet töö ja töö vahel, üks on töö mõisnikule, teine — endale. Uue rühmana tekib XVIII sajandi lõpul nekrutilaul. Seoses kapitalistlike suhete tekkimisega ja valdavaks muutumisega XIX sajandil toimub murrang eesti rahvalaulus. Regivärsilise rahvalaulu kõrvale ilmub r i i m i l i n e r a h v a l a u l, mis erineb oma ülesehituse, laadi ja stiili poolest regivärsilisest rahvalaulust. Riimilistes rahvalauludes kujutatakse mõisa ja küla vahelisi suhteid XIX ja XX sajandil, klassivõitlust peremeeste ja sulaste vahel ning rahva kirikuvastaseid meeleolusid. Riimilistes rahvalauludes on ka hulgaliselt ringmängu- ja tantsulaule.

Ühiskonna edasisel arenemisel — kapitalismi perioodil — ilmuvad riimilisse rahvalaulu töölislaulud ja revolutsioonilise võitluse laulud.

Riimiline rahvalaul surub XIX sajandi jooksul pikkamööda, kuid kindlalt kõrvale regivärsilise rahvalaulu. Ainult mõnedel äärealadel, kus vana laulutraditsioon oli tugev (Setu, Kihnu, Muhu, Kuusalu ja mõned muud alad), püsis regivärsiline rahvalaul veel XX sajandil. Kauemini teistest püsisid tavandilaulud, sest traditsioonilised kombed ja tavad aitasid püsida ka nendega seotud lauludel.

Juba XIX sajandi lõpul, veel enam aga XX sajandil võib märgata rahva lauluvara omapärast avardumist: hakkavad levima ning muutuvad lauldavaks luuletused ning kirjandusliku algupäraga laulud (näit. «Kas tunned maad», «Kungla rahvas», «Kui siit pilvepiirilt», «Orn ööbik», «Mu meelen kuldne kodukotus», «Üks kask meil kasvas õues» jne.). Laulukooride tekkimise ning esimeste laulupidudega suureneb veelgi kunstlaulu osatähtsus rahva üldises lauluvaras. Kirjandusliku laulu levimine rahva seas toimus põhiliselt kirjateel, nimelt laulualbumite (nn. laulikute) ja salmikute kaudu. Luuletuste kõrval hakkasid laulikute kaudu levima ka rahvalaulud, esmajoones riimilised rahvalaulud. Laulikuid laenutati vastastikku, vahetati, mõnikord kingiti ja nii levisid laulud ja luuletused laulikust laulikusse, sageli väga kiiresti ning laial maa-alal. Nii võime alates XIX sajandi teisest poolest kõnelda ka rahvalaulu k i r j a l i k u s t levimisest suulise levimise kõrval.

[1] Itk tuleb sõnast itkema, s. o. nutma; itk on kaebelaul, nutulaul.

Kirjandusliku laulu massilise levimisega rahva seas hakkas ahenema rahvalaulude temaatika. Peamiseks rahvalaulu teemaks jäi ekspluateerijate vastase võitluse kujutamine. Teised teemad — armastus, loodus jne. — jäid tagaplaanile. See on ka mõistetav, sest selleteemalisi laule leidis rahvas ohtrasti kirjandusest. Ekspluateerijate vastase võitluse avaldumist kirjanduses takistas aga sageli tsensuur. Nii jäigi see peamiselt rahvalaulude käsitleda — eriti XX sajandil.

Nõukogude võimu kehtestamisega hakkasid muutuma rahvaluule püsimise ja levimise tingimused. Seni klassivõitluse relvaks olnud rahvaluule sisu ja ülesanne muutusid. Rahvaluule nagu kirjanduski oli nüüdsest peale suunatud rahvahulkade kasvatamisele kommunismi vaimus.

Organiseeritud kunstiline isetegevus sai pinnaseks, millel püsisid ja osalt arenesid edasi vana, n. ö. klassikalise rahvaluule mõningad tooted. Siin võib märkida rahvakoore (Setus ja Kihnus), rahvapilliorkestreid, rahvatantsurühmi, leelutajaid jne. Kunstilise isetegevuse raamides sündisid ka uued teosed — omaloomingulised palad. Kunstilist omaloomingut — kuivõrd see on üksikisikute looming — ei saa pidada rahvaluuleks. Kuid omaloominguline teos võib hakata kollektiivis levima, võib leida edasiarendamist ja täiendamist. Sel juhul oleme juba õigustatud kõnelema rahvaluulest.

Eesti nõukogude ajastu rahvalaule on vähe. Nad jagunevad kahte rühma: Suure Isamaasõja-aegsed rahvalaulud ja sõjajärgsete aastate laululooming.

Suure Isamaasõja-aegseid eesti rahvalaule tekkis kahes kohas: eesti rahvuskorpuse väeosades ja vaenlase poolt okupeeritud Eestis. Võitlejate seas tekkinud lauludes on keskne koht sõjateemal, samuti kodumaa-armastusel. Vaenlase poolt okupeeritud alal loodi eeskätt okupantide vastaseid satiirilisi pilkelaule. Erilise populaarsuse omandasidki lüürilised, sünnimaad mälestavad ja igatsevad laulud ning satiirilised pilkelaulud. Esimestes avaldub võitlejate armastus kauge, vaenlase ikke all oleva kodu vastu. Sellised on näiteks laulud «Muldonnis», «Kauge Eesti» jt. Pilkelauludes ilmnes rahva kustumatu viha okupantide ja nende käsilaste vastu. Lauludes nagu «Tallinna linnas, Kadrioru lossis», «Enne ja nüüd» jne. paljastati nn. «uue korra» tõeline olemus: «sakstele kõik, teistele — väikene lõik».

Suure Isamaasõja aastail loodud laulud aitasid kanda sõjaraskusi, kinnitasid inimeste usku lõppvõidusse ning õhutasid neid kangelastegudele.

Sõjajärgsel perioodil alustati ulatuslikku ülesehitustööd. See kajastus ka mitmetes rahvalauludes.

Rikkaliku kollektiivse laululoomingu tekkimiseks on aeg olnud veel lühike. Võib ainult osutada, millistele teemadele ja millises laadis on rahva poolt laule loodud. On arusaadav, et neil lauludel veel sageli puudub vajalik lihv, viimistlus, kunstiline täiuslikkus, kuna nad on tavaliselt levinud võrdlemisi kitsal alal: ühe küla, kolhoosi, tehase jne. piirides. Selline kitsas levik on tingitud laulude sisust, mis on kritiseeriva iseloomuga ning suunatud kindla isiku, olukorra või sündmuse pihta. Taoliste laulude väga konkreetne sisu just takistaski nende laiemat levimist. Oma laadi ja ülesehituse poolest on nad sarnased, võiks isegi öelda, et sugulased kohalike pilkelaulude ja külakroonikatega (vt. lk. 83 jj.). Neis iseloomustatakse perede kaupa kolhoosi liikmeid, hinnatakse nende tegevust kolhoosis, kritiseeritakse vigu ja pilgatakse isiklikus elus juhtunud äparduste eest.

Satiir ja kriitika on kaasaegsetes lauludes valitsev ainevald. Aladel, kus elab veel regivärsiline rahvalaul (Setu, Kihnu), on loodud laule — nimelt regivärsi vormis — ka teistele teemadele. Neist võib nimetada leelosid Stokholmi üleskutse (aatomirelva keelamise kohta) puhul, rahulaule, kolhoosikorra ülistusi. Regivärsi vormis loodud nõukogude ajastu rahvalaule on sageli esitatud laulikute rühma (5—10 laulikust koosneva rahvakoori) poolt laulupäevadel ja

laulupidudel. Sageli on laulu loomisel võetud eeskujuks juba mõni tuntud laul, millelt laenati ka viis. Uue viisi loomine on aga haruldasem kui uue teksti loomine vanale viisile.

Kaasaegsed rahvalaulud omavad rahva üldises lauluvaras küll tagasihoidliku, kuid siiski kindla koha. Neis avaldub rahva aktiivne suhtumine meie ülesehitustöösse. Kaasaegne rahvalaul on sageli kollektiivi kriitika või hinnangu löövaks, kunstiliseks vormiks. Kaasaegne rahvalaul toetub nii vana rahvalaulu kui ka kirjanduse eeskujudele. Rahvalaul ja kunstiline omalooming on kaasajal tihedalt seotud, sulades sageli ühte. Omaloomingu kaudu ligineb rahvalaul kirjandusele.

Laadi poolest jagunevad eesti rahvalaulud *lüürilisteks* ja *jutustavateks* (ehk eepilisteks). Lüüriliseks nimetatakse niisugust rahvalaulu, milles peatähelepanu on suunatud inimese mõtete, meeleolude ja tundmuste kujutamisele. Lüürilised rahvalaulud on suures enamuses mina-vormilised. Jutustavaks nimetatakse niisugust rahvalaulu, milles peatähelepanu on pühendatud sündmustiku kujutamisele ning terviklike iseloomude vormimisele (vt. lk. 48 jj.).

Suur enamik säilinud eesti rahvalaule on lüürilist laadi. Ka eesti jutustavad rahvalaulud kuuluvad enamasti *lüro-eepiliste* laulude hulka, kuna neis on aluseks küll mingi sündmuse või tegevuse kujutus, kuid sealjuures on pearõhk asetatud tegelase (või tegelaste) meeleolude ning tundmuste esiletoomisele (näit. «Kannel», «Maie laul», «Nuttev tamm» jne.).

Lüürilistest lauludest ülevaate saamiseks jälgitakse neid tavaliselt temaatiliste rühmade kaupa. Temaatika kõrval arvestatakse lüüriliste laulude liigitamisel ka nende funktsiooni (s. o. ülesannet). Eesti lüüriliste laulude uurimine on esile toonud järgmised põhilised temaatilised laulurühmad: töölaulud ja ekspluateerijate vastast võitlust kajastavad laulud; laulud kodust ja perekonnaelust, perekondlikke ja rahvakalendri tähtpäevade tavasid saatvad laulud (ka tavandilauludeks nimetatud) ning laulud laulust ja laulikust.

Need on põhilised laulurühmad. Neid võib aga jagada veel alarühmadeks. On ka laulurühmi, mis osaliselt väljuvad sellest põhiraamistikust (näit. mängulaulud, looduslaulud, mitmesugused humoristlikud laulud jne.). Järgnevalt võetakse käesolevas õpikus vaatluse alla tähtsamad rahvalaulurühmad, nimelt: jutustavad laulud ja lüürilistest rahvalauludest tavandilaulud, kodu ja lapsepõlvelaulud, laulud laulust ja laulikust, töölaulud ning ekspluateerimist paljastavad laulud. Eraldi vaatleme riimilisi rahvalaule.

2. Kus ja kuidas lauldi.

Nagu eespool nägime, kuulub rahvalaulu mõistesse ka esitus. Teateid esituslaadi, aja ja koha suhtes on aga võrdlemisi napilt. Seetõttu on võimalik peatuda ainult kõige üldisematel küsimustel, mis on seotud laulu koha või ajaga.

Kus lauldi. Peamisteks laulukohtadeks olid *kollektiivse kogunemise kohad*, nii tööl kui ka lõbustustel. Lauldi hulgakesi tööle minnes ja töölt tulles, lauldi tööl — kui töö iseloom või-

maldas laulmist. Näiteks lauldi ohtrasti käsikivil töötades, ketrustöödel (s. o. töödel, kus valitses üldine ja ühendav rütm). Seevastu kündmine ja teised taolised tööd ei soodustanud laulmist. Lauldi ka ühiseil puhkehetkil ning lõbustustel. Lauldi õitsil, kiigel olles, pulmades, ringmängudel jne. Lauldi seega eeskätt seal, kus oli koos palju rahvast.

Laulda võis muidugi ka üksinda (tubastel töödel, käsikivi ääres, karjas) töö kergendamiseks ja aja mööda saatmiseks.

Rahvalaulik Epp Vasar
Paistu.

Kuidas lauldi. Regivärsilisi laule esitati tavaliselt k o o r i g a. Lauldi tavaliselt iga värssi korrates. Laulu alustas eeslaulja (või osa koorist). Eeslaulja laulis ühe värsi, koor kordas, siis laulis eeslaulja teise värsi, koor jälle kordas jne. Mõningaid laule esitati kindlas rütmis; kiigelaule näiteks lauldi kiige õõtsumise rütmis, käsikivilaule vastavas rütmis jne. Mõnel alal esineb ettekandmisel skandeerimist[1], näit. Kihnus.

Kes laulsid. Lauljateks olid peamiselt n a i s e d. Vanades reisikirjeldustes esineb sageli märkmeid, et naised laulavad, mehed aga harrastavad pillimängu.

Eestlauljateks olid tavaliselt vanemad naised, kogenud laulikud. Koor koosnes noorematest naistest. Eriti austatud ja kuulsad olid pulmalaulikud.

Vanu regivärsilisi laule esitati ilma pilli saateta. Uuemaid riimilisi laule lauldakse sageli ka pilli (lõõts, kannel, viiul) saatel.

3. Eesti regivärsilise rahvalaulu kunstilistest iseärasustest.

Rahvalaul, nagu kogu rahvaluulegi on töötajate kunstilooming. Sellisena on tal omad kindlad kunstilised võtted, oma p o e e t i k a. Rahvalaulu poeetika kujunes pika aja jooksul. Kindlakskujunenud, pärimuslikud poeetilised võtted aitavad paremini, mõjuvamalt esile tulla rahvalaulu sisul. Rahvalaulu kunstiline vorm on täiesti sisu teenistuses. Kuid samal ajal vorm — poeetilised võtted — määravad, kuidas sisu (s. o. laulus esinevad mõtted, hinnangud või suhtumised) avaldub. Ei ole võimalik mõista rahvalaulu kogu ilu, mõttesügavust ja tundejõudu, kui ei tunta neid vormilisi iseärasusi, neid poeetilisi vahendeid, mis on omased regivärsilisele rahvalaulule. Rahvalaulude mõistmine eeldab ka nende k e e l e l i s t e iseärasuste tundmist.

Regivärsilise rahvalaulu keel on kõnekeele arengust maha jää-

[1] Skandeerimiseks nimetatakse laulu esitamist värsirõhkudega, arvestamata sõnarõhku.

Rahvalaulik Miku Ode
Setu.

nud; see on vana, arhailine. Regivärsilise rahvalaulu keeles esinevad mitmesugused keelelised vormid ja sõnad, mis on sageli rahva kõnekeelest juba ammu kadunud. Nii rahvalaulu poeetiliste võtete kui ka keeleliste iseärasuste tundmine on aluseks rahvalaulu mõistmisele ja hindamisele. Allpool antaksegi ülevaade tähtsamatest rahvalaulus esinevatest keelelistest arhaismidest ja poeetilistest võtetest.

Rahvalaulu keele iseärasused.

Eesti regivärsiline rahvalaul pärineb kaugest minevikust. Rahvalaulu kindel värsiehitus säilitas ka omaaegse keele. Regivärsilise rahvalaulu keel on arhailine. Selles on püsima jäänud ka murdelisi keelendeid. Näiteks arhaisme:

Ketran rüüdi röövelille,
peenta särki peksijalle,
siidi silma pistijalle.

/Ketran rüüd röövlile,
peent särki peksjale,
siidi silma pistjale./

Rahvalaulu vorm säilitas vanad keelevormid: vokaali sõna lõpul (rüüdi, peenta), endise teise silbi vokaali (röövelille, peksijalle, pistijalle), alaleütleva lõpu -lle (röövelille, peksijalle, pistijalle).

Regivärsilise rahvalaulu keele tähtsaiks iseärasusteks on:

Foneetika alal:

1. Sisekao puudumine, s. t. praegustel kolmandavältelistel (endistel kolme- või neljasilbilistel) sõnadel on veel säilinud teise silbi vokaal (sõitama, hommeneksi, andemaie): Mina meelta mõttelema (=mõtlema).
2. Lõppkao puudumine, s. t. lõpuvokaali püsimine (praegustes konsonandiga lõppevates sõnades) nii ainsuse nimetava kui ka muude vokaalidega lõppevate käänete lõpul:

Nimetav: Hobu alla kui see *ahju* (=ahi).
Osastav: Kudus kullast *kindakesta* (=kindakest).
Seesütlev: Käisin *pulmassa mõnessa* (=mõnes pulmas).
Seestütlev: *Terasesta* teibapaarid (=terasest).
Alalütlev: Kuld on katus koja *pealla* (=peal).
Alaltütlev: Härga *orjalta* küsiksi (=orjalt).
Saav: Kihusaba *kilteriksi* (=kiltriks).

3. Kontraktsiooni puudumine teises silbis. Kontraktsiooniks nimetatakse kahe naabersilpi (järgsilpides) kuuluva vokaali ühine-

mist pärast vahekonsonandi kadumist. Vahekonsonandi kadumist märgitakse kirjas ülakomaga (ehk apostroofiga) ning vokaal loetakse kahte eri silpi:

Kündadessa / künda'essa (=kündes).
Rahva'alle, rukki'id, palge'esta.

Paljudes lauludes esineb veel v o k a a l h a r m o o n i a t:

Tüdiväd mihed tüvikäd,
väsiväd mihed vägeväd,

s. o. kui esimeses silbis esineb ä, ö, ü, siis ka järgsilpides on a, o, u asemel ä, ö, ü.

M o r f o l o o g i a a l a l:

1. Osastava käände lõpuks on -da või -ta, vahel ka -ja:

Kes toob muldaje õlu*ta* (=õlut),
haudaje sealiha*da* (=sealiha)?
Ma sõõn putke*ja* pajusta (=putkesid).

2. Sisseütleva lõpp on -sse kõrval ka -je või -ie:

Kes toob muld*aje* õluta,
kabel*ie* keedukalja.

3. Kaasütlevas esineb kohati ja harva ka praeguse lõpu -ga asemel omastav+kaasa:

Ilu tõin *enese kaasa* (=enesega).

4. i-mitmust esineb palju laialdasemalt, kui see on säilinud kirjakeeles:

Ilma *noorita mehita.*

5. Omadusliidete tarvitamine. Nimisõna lõpul esineb omanikku tähistav liide, nn. possessiivsufiks. Rahvalaulutekstides leidub asesõna «oma» tähenduses järgmisi sufikseid: -ni, -si, -sa või -na:

Rõõmu räti nurgass*ani* (=minu räti nurgas).
Mina hulgun uksill*asi* (=sinu ustel).
Sie vihaga viljad*asa* (=oma vilja).
Eite hüüdis nurgast*ana* (=oma nurgast).

6. Komparatiivi (omadussõna keskvõrde) lõpp esineb -mbi kujul:

Kirev*ambi* kui see rähna.

7. ma-tegevusnime lõpuks on -maie:

Kui mina hakkan laule*maie.*

8. Kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöördes esineb -b asemel -kse (Lõuna-Eestis -s), või -ksi (-ssi):

Mis mul vastu või tules*si* (=tuleb).
Kelle see oma olek*se* (=on).

9. Laialdane on i-mineviku esinemine:

Orud künnin, odrad *kasvid.*

10. Umbisikulise tegumoe mineviku lõpuks on -tie või -die:

Mis mind siia ooda*tie* (=oodati).

11. Esineb potentsiaal (ne-tunnusega kahtlev kõneviis):

tea*neb* (=vahest teab),
löö*neb* (=ehk lööb),
koo'p minda *uodetannné* (=vist oodatakse).

12. Rohkesti esineb -tu karitiivi (eitust või millestki ilma olekut märkivat omadussõna):

Üks on poega, kes isa*tu* (=ilma isata).
Suka tal kirje*tu* jalanna (=kirjadeta).

13. Eitust väljendatakse mitmesuguste partiklite (abisõnade) abil (ep, ei jt.). Sageli on need eitussilbina sõna külge liidetud:

Ilo *ei* panna padaje,
Kes *ep* tunne, see küsigu,
Ma'p kiida seda külada,
Kutsu'i küläst kor'gajaid (=korjajaid).

Regivärsilises keeles kohtame ka sõnu, mis tänapäeva keelest on kadunud ja mille tähendust seetõttu sageli ei teata (näit. kabo, om. kao=neiu; roobits=puust mõõk linaropsimiseks; vaim=naistööline mõisatööl jne.).

Rahvalaulude ülesehitus.

Regivärsilise rahvalaulu põhitunnusteks on parallelism (ehk mõttekordus), alliteratsioon ja assonants ning lõppriimi puudumine.

Parallelism. Regivärsiline rahvalaul koosneb üksikutest värssidest. Iga värss moodustab mõttelise terviku — kas lause või lause iseseisva osa. Värsse seob omavahel parallelism. Seega on siis parallelism omalaadne ehitusvõte, struktuuriline nähtus, mille abil värsid on omavahel seotud. Näiteks:

Laula, laula, suukene,
liigu, linnu keelekene,
mõlgu, marja-meelekene,
ilutse, südamekene.

Näeme, et värsside vahel on olemas mõtteline seos. *Ühte mõtet esitatakse mitmes erinevas sõnastuses. See ongi parallelismi sisu.* Seega siis võime defineerida, et parallelismiks nimetatakse ühe värsi m õ t t e l i s t k o r d a m i s t järgmise värsi (või värssidega) sel viisil, et sama või öeldule ligidane mõte väljendatakse t e i s t e s õ n a d e g a. Ühtlasi järgmine värss mitte ainult ei korda mõtet, vaid arendab seda edasi, süvendab meeleolu, l a i e n d a b pilti.

Näiteks:

Otsi uusi orjasida,
palu uusi palgalisi,
leia uusi leivasööjaid.

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, luulemaie,
pisut sõnu pildumaie.

Parallelism on regivärsilise rahvalaulu põhiline ülesehitusvõte. Laul koosnebki tegelikult p a r a l l e l i s m i - r ü h m a d e s t.

Parallelismi-rühm koosneb peavärsist ja paralleelvärsist või -värssidest. Peavärss esineb tavaliselt parallelismi alguses.

Näiteks:

Kus on kullalla koduke
ja hellal eluaseke
ja marjal magadispaika.

Peavärss võib aga esineda ka parallelismirühma viimase värsina:

Vikat viib orulta heina,
nuga nõmmelta pedaka,
kirves raiub kaskijalga,
hall viib õunad õunapuusta,
välk viib pähkelid salusta,
mees viib tütterid talusta.

Pea- ja paralleelvärss võivad esineda koos, ühes värsis. Näiteks: tüki teeda, marga maada; Peeter peeni, mees madala; tõuse taati, ärka taati jne. jne.

Rahvalaulik Mai Kravtsov *Kuusalu.*

Parallelism on sageli keeruka ülesehitusega, kus kasutatakse kordust ja teisi lausekujundeid (astendamist, retoorilist küsimust jne.). Enamik parallelisme on loetlevad, näiteks:

Juba rukkipead näikse,
odraoras haljendeleb,
kaera oras katab maada,
nisud tupesta tulevad,
hernes lestada lehitab ... jne.

On aga ka nn. edasiviivat parallelismi, kus arendatakse tegevust edasi. Näiteks:

Raius sõõru, rookis sõõru,
kündis sõõru, külvas sõõru,
külvas kesva kalmuteele,
kaera kalmutee äärde.

Vii mind kotilla koduje,
matilla oma majasse,
pane mind palaka vahele,
pane parsil kuivamaie,
tõsta tõrre serva peale.

Teatakse veel kõrvutavat parallelismi, näiteks:

Rehe peksan, see unustan,
laulu laulan, teist tuletan,
või:
Kui on poega, too tubaje,
kui on tütar, vii vedeje.

Parallelism ei ole ainult rahvalaulu ehitusvõte, väline vormiline võte. Tal on täita ka kunstiline ülesanne. Parallelismi abil saab võimalikuks meeleolu süvendamine. Ohtrate paralleelvärsside abil maalitakse meeleolust või elamusest lai pilt, antakse terve panoraam tunnetest ja mõtetest. See muudab laulu eriti elamuslikuks. Parallelismi oskuslik kasutamine võimaldab edasi anda vähemaidki tundevarjundeid. Paralleelridu ei võetud juhuslikult; nende vahel on alati tihe loogiline või sisuline side. Paralleelvärssides teisendati tavaliselt peavärsi mõttesisu kandvaid sõnu (enamasti alust — loogilist alust — ja öeldist ning nende laiendeid). Ühe paralle-

lismirühma piirides valitakse teisendatavad mõisted ühelt või ligidastelt aladelt. Näiteks:

Kus on orja odrapõldu,
kasupoisi kaerapõldu,
tüdruku linade põldu,
vaeselapse viljavälja.

Vara lääb vares vaole,
enne koitu koovitaja,
enne päeva pääsukene,
enne valget valge lindu.

Parallelism on regivärsilise rahvalaulu põhiline vormivõte, millega teised kasutatud poeetilised võtted on tihedalt seotud.

Alliteratsioon ja assonants. Kui parallelism oli organiseerivaks ehitusvõtteks *kogu laulu ulatuses,* siis *värsi* piirides täitsid seda ülesannet alliteratsioon ja assonants.

Alliteratsiooniks nimetatakse ühe ja sama kaashääliku kordumist värsis sõnade algul:

Leika, leika, leiväline,
nopi päidä, päiviline.

Assonantsiks nimetatakse ühe ja sama täishääliku kordumist värsis sõnade pearõhulistes (s. o. esimestes) silpides:

Külä mind üttel küllä süövä,
küllä süövä, küllä juova.

Alliteratsioon ja assonants esinevad regivärsilises rahvalaulus tavaliselt koos:

Karjapõli kadakane,
orjapõli ohakane.

Küde küpseks, kütismaake,
põle põrmuks, põllumaake.

Ketra, vokki, keera, vokki,
tantsi, vokki, talla, vokki,
vii aga vihma Virusse.

Koos esinevat alliteratsiooni ja assonantsi nimetatakse ka algriimiks. Algriimi ülesandeks on sisuliselt oluliste, mõttesisu kandvate sõnade rõhutamine värsis. Seejuures seob ta sõnad omavahel tugevamini ja aitab kaasa kõlalise mõju suurendamisele. Laulikuile on algriim ühtlasi üheks meelespidamise võtteks.

Alliteratsiooni ja assonantsi kohtame ka vanasõnades («Mis täna tehtud, see homme hooletu»), ja kõnekäändudes («... ei seisa pudeliski paigal»), vahel ka rahvajuttudes.

Rahvalaulude värsiehitus.

Eesti regivärsilise rahvalaulu värss on kvantiteeriv ehk välteline. See tähendab, et rahvalaulu värsiehituse määrab välde ehk lihtsamalt öeldes silpide pikkus. Välte kõrval tuleb värsiehituse analüüsimisel jälgida veel sõnarõhku ja silpide arvu. Regivärsilise rahvalaulu värss koosneb alati kaheksast rütmiühikust, mis on kahekaupa koondatud nelja värsijalga. Sealjuures vaheldu-

vad rõhuline ja rõhuta rütmiühik. Seega saame *trohheilise* rütmi. Eesti rahvalaulu värsiks on neljajalgne trohheus. Näiteks:

Liigu / linnu/keele/kene
mõlgu / marja/meele/kene.
Küll saad / siiski / olla /vaida
kui saad / alla / musta / mulla.

Üks värsijalg (—⌣) koosneb kahest rütmiühikust: värsijala tõusust (—) ja värsijala langusest (⌣).

Normaalses värsis vastab igale rütmiühikule üks silp. On aga ka värsse, kus ühele rütmiühikule on koondatud kaks või isegi kolm silpi. Näiteks:

Ühe pani / kuuksi / kullen / dama.
Salme aga / hüüdis / saanis/tegi.
Vihu/last olen / viidud / virve.
Nurgad / nutid, / et olen / noori.
Isa toob / pärja / Pärnu/maalta.

Näeme, et mitu silpi koondatakse tavaliselt värsijala l a n g u s e s s e. Kui ühes rütmiühikus esineb mitu silpi, peavad need olema l ü h i k e s e d (ja esmavältelised).

Tuleb ette ka vastupidiseid juhtumeid. Näiteks:

Too / kirves / raiu / kiike.
Käi / kiige / kõrge' / elle.
Tegi / kuu / tegi / kaksi.
Vöö / vööle / kingad / jalga.

Näeme, et üks p i k k silp võib täita k a k s rütmiühikut. Nende erijuhtude puhul tuleb meeles pidada, et silpide lisamisel (või ärajätmisel) värsi üldpikkus ei muutu. Kui märgime värsi pikkuse nootides, muutub see kohe arusaadavaks. Näiteks:

Lähme / kiike / katsu/maie. — 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥
Ühe pani / kuuksi / kullen/dama. — 𝅘𝅥𝅯 𝅘𝅥𝅯 𝅘𝅥𝅯 𝅘𝅥𝅯 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥
küll mina / teaksin / , mis mina / teeksin. — 𝅘𝅥𝅯 𝅘𝅥𝅯 𝅘𝅥𝅯 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅘𝅥𝅯 𝅘𝅥𝅯 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥
Too / kirves / raiu / kiike. — 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥

Värsiehituse määravad täpsemalt nn. statistilised kvantiteedi reeglid. Need on:

1) värsijala tõusus ei esine l ü h i k e s t pearõhulist silpi, näiteks:

Valge / lauda/de va/hele.
Käisin / tillu/ke te/ole.
Aru/le sa/od sa/gedad.
Põhk teil / põlvi/ni to/assa.
Ma ju/on om/a ra/hada.

Erand: ilu/kari/kad kä/essa — teises silbis värsijala tõusus lühike pearõhuline silp.

2) värsijala languses ei esine p i k k a pearõhulist silpi, näiteks:

Mõle/mil olid / mõõgad / vöölla.
Pere/mees oli / mulle / kurja.
Ei mina / kuld lähe / päeva/legi.
Mis oli / päeva / poolt pu/nane.

3) ühesilbiline sõna ei esine värsi lõpus,
4) neljasilbiline sõna on kas värsi algul või värsi lõpul, mitte keskel, näiteks:

Sõjatee sõitejada.
Nüüd on luba lõõritada.

5) kui ühes värsijalas on rohkem kui 2 silpi, on need lühivältelised, näiteks:

Ära mine / meele/tu me/hele.
Värа/tis oli / versta/sammas.

Erandid:

Siis tõi poeg / kulda/se mi/nija.
Vanamees / raius / kuiva / kuuse.

6) erandina on 1. värsijala täitmine vaba (ei olene reeglitest).
Need reeglid on statistilised, s. o. nad kehtivad enamiku (kuid mitte kõigi) värsside kohta. Need reeglid käivad ka selliste värsside kohta, kus sõnarõhud ja värsirõhud ei lange ühte (s. o. värsside kohta, kus esineb kolmesilbilisi sõnu). Näiteks:

Kus on / kullal/la ko/duke
ja hel/lal e/lu a/seke
ja mar/jal ma/gadis/paika
ja tai/mel ta/luto/ake.

Selliseid värsse on rahvalauludes ligi kolmandik. Koolipraktikas, nimelt laulude esitamisel, võib neid analüüsida mitte rangelt trohheiliseks (— ⏑) värsiks, vaid daktülo-trohheiliseks (daktül: — ⏑ ⏑). Näiteks:

Kus on / kullalla / koduke.

Seega tuleks laule lugeda lähtudes s õ n a r õ h u s t, mitte värsirõhust (skandeerides), mille puhul saame trohheilise rütmi.

On tähelepandav, et lauludes vahelduvad trohheilised ja nn. daktülo-trohheilised värsid. See teeb rütmilise liikumise elavamaks, väldib monotoonsuse.

Näeme, et rahvalaulu värsimõõt on oma näilisest lihtsusest hoolimata küllalt keerukas, sealjuures nõtke ja paindlik. Regivärsilise rahvalaulu värsimõõt on kujunenud sajandite jooksul. Ta vastab keele varasemal arenemisastmel esinevaile vältesuhetele. Koos keele arhailiste vormidega on regivärsilise rahvalaulu värsimõõt säilinud tänapäevani.

Rahvalaulu poeetilised võtted.

Rahvalaulu elamuslikku mõtet aitab kujukamalt esile tuua mitmesuguste poeetiliste võtete ulatuslik kasutamine. Rahvalaulus esineb rikkalikult nii kõne- kui ka lausekujundeid.

Kõnekujundid. Kõnekujunditest kasutatakse rahvalauludes peamiselt epiteeti, võrdlust, metafoori, metonüümiat ja personifikatsiooni.

Epiteediks nimetatakse kaunistavat või kirjeldavat lisandsõna, mis rõhutab või toob esile põhisõna ühe olulise tunnuse või omaduse. Epiteetideks on peamiselt omadussõnad. Näiteks:

Tukkusid *tubased* neiud,
pere *endised* emandad.

Oh seda *ilusat* aega,
oh seda *kena* kevadet.

Purjetan *punasta* merda,
Viru merda *viirulista*.

Rahvalaulikud Reet Sutt ja Liis Alas *Kihnu*.

Epiteetide kaudu luuakse mõjuv pilt. Nende valik sõltub rahvalaulus sageli alliteratsioonist ja assonantsist. Epiteetide õigest valikust oleneb sisu edasiandmise jõud.

Epideedid on sageli traditsioonilised. Näiteks: peretütar on peenikene, vaenelaps vaene jne.

Rahvalauludes laialdatuslikult kasutatav kõnekujund on võrdlus. Ühe nähtuse kõrvutamine teisega moodustab võrdluse. Võrdluse eesmärgiks on seletada tundmatut tuntu abil ning seega mitmekesistada laulu väljenduslikku külge. Võrdlus osutab sarnasusele kas otseselt või väljendab seda sõnade: *kui, nagu, just nagu, nii kui, just kui* jne. abil. Näiteks:

Rehepapp, sa linnukene,
nii kui vaga vaimukene.

Enne lõpeb lehte puusta,
enne kui mina sõnusta.

Saksa sõidab teeda mööda,
silmad põllule põlevad
just kui hullu hundi silmad.

Kõige levinumaks kõnekujundiks meie rahvalauludes on metafoor ehk ülekanne, mis on välja kasvanud võrdlusest. Metafooriks nimetatakse ühe eseme, nähtuse või olendi omaduste omistamist (üle kandmist) teisele, teatava sarnasuse põhjal. Näiteks:

Millal peasen vaemuasta,
vaemuasta, *põrguasta*,
kuradi koja seesta,
põrgu keeru keske'elta.

Metafoori võib mõista kui võrdlust, millest on ära jäetud teine pool ja siduv sõna «kui», «nagu». Näiteks:

metafoor:

Meie tamm lääb tantsima,
kõre kuusk lääb kõndima.

võrdlus:

Meie (noormees kui) tamm lääb tantsima,
(noormees kui) kõre kuusk lääb kõndima.

Metafoor on rahvalauludes eriti sagedane poeetiline kujund. Tihti kasutatakse metafoorselt ka traditsioonilisi epiteete — jäetakse ära põhisõna. Näiteks

harilik epiteet:
Kas on kuldne (neiu) kodus,
hõbedane (neiu) õue peal?

metafoorne epiteet:
Kas on kuldane kodona,
hõbedane peale õue?

Siin on *kuldane* ja *hõbedane* nii metafooriks kui ka *neiu* epiteediks. Metafooride ohtrus annabki regivärsilisele rahvalaulule tema omapärase piltlikkuse. Sageli kasutatakse ka laiendatud metafoori. Näiteks:

Istusin ilumäella,
ilukinda'ad käessa,
kiri kinnastes ilusa.

Laul annab siin pildi, mida tervikuna võib mõista ülekantud tähenduses. Samal ajal on otsene tähendus tagaplaanil. Näide märgib rõõmu, ilu.

Metafoori eriliigina võib vaadelda ka eufemismi ehk peitenime. Eufemismiks nimetatakse mingi ebameeldiva, halvaks või kahjulikuks peetud mõiste või asja varjavat, pehmendavat, ilustavat või vältivat nimetust. Eufemism on tekkinud kas usundlikel, kõlbelis-esteetilistel või viisakuskombelistel kaalutlustel. Rahvaloomingus kasutatakse rohkesti eufemisme. Näit.: *vana hall* (=hunt), *kikkikõrv* (=jänes), *Mulla Madis* (=surm) jne.

Metafoori alaliigiks on ka personifikatsioon ehk isikustamine. Personifikatsiooniks nimetatakse elututele esemetele inimkäitumise, -tegevuse või -tundmuste omistamist, n. ö. elustamist ja hingestamist. Näiteks:

Ei ole aega päeväl veerdä:
päe soeb sulaste päidä,
kammib karjalaste päidä.

Leidsin tamme nuttemassa,
tamme lehed leinamassa,
tamme oksad õhkamassa.

Personifikatsiooni esineb ohtrasti lauluvormilistes mõistatustes. Näiteks:

Vikerkaar, mu vennikene,
see'p see joob meresta vetta,
haisub vetta allikasta,
katsub vetta kaevudesta,
mekib mitmesta jõesta.

Metonüümiaks nimetatakse ühe mõiste omaduste ülekandmist teisele, vastavate omaduste kindla suhte ja seose põhjal. Metonüümial on rida alaliike. Neist rahvalaulus rohkem esinev on sünekdohh. See on osa vahetamine tervega või vastupidi (ka ainsuse tarvitamine mitmuse asemel või ümberpöördult). Kõige rohkem tuleb ette terviku asendamist osaga. Näiteks:

Oh minu hella vellekene,
hõbekuube, kuldakinga,
nägid neidu kasvavada,
sinisääri sirguvada,
pärgäpeade ülenevädä.

Harvemini esineb osa asendamine tervikuga. Näiteks:

Kui ma hakkan laulemaie,
. . . . . .
küla kõik jääb kuulemaie,
valda jääb vaatamaie.

Sünekdohh võimaldab olulist, tunnuslikku omadust või tegevust eriti ilmekalt esile tõsta.

Poeetilisel liialdusel on samuti kaks alaliiki: hüperbool ehk suurendav liialdus ja litootes ehk vähendav liialdus. Näiteks:

Tuhat sülda turja laia,
sada sülda sarved pikad,
kaksi sülda karvad pikad,
sõrad sülla laiusedki.

Kuu aega orav jooksis
härja selgaroodu mööda,
päeva lendas pääsukene
härja sarvede vahella.

Ketrab kedrust suised päevad,
tallab vokki talvsed päevad,
ei saa särki sääselegi,
palakade parmulegi,
kirbule ei küljeriiet.

Rahvalauludes, eriti naljalauludes, kasutatakse sageli ka oksüümoroni. Oksüümoroniks nimetatakse vastupidiste mõistete ebaloomulikku ühendust. Näiteks:

Kaelkoogud kannid vetta,
kerilauad keedid leenta,
siga sõtkus taigenada.

Nagu näeme, kasutatakse regivärsilises rahvalaulus väga mitmesuguseid kõnekujundeid. Need lisavad lauludele emotsionaalsust (elamuslikkust), suurendavad mõjuvust. Poeetiliste võtete rikkus ning nende oskuslik kasutamine teeb rahvalaulu kauniks.

Lausekujundid. Regivärsilisel rahvalaulul on oma kindel lausekujundite raudvara. Neist tähtsamad on inversioon, retoorilised küsimused ja hüüatused, kordused ning stereotüüpsed vormelid.

Inversiooniks nimetatakse ebatavalist, ebareeglipärast sõnade järjestust lauses, mis tuleneb sellest, et sõltuvalt värsirüt-

mist ja alliteratsioonist ning assonantsist, viiakse värsis mõni sõna rõhulisse asendisse. Näiteks:

Käisin pulmassa mõnessa,
käisin saajassa sajassa.

Olin kui uba ilusa,
käisin kui käbi kenasti.

Retooriline küsimus on selline küsimus, millele ei oodata vastust, või küsimus, millele küsija ise vastab. Seda kasutatakse huvi tõstmiseks, vastuse esile tõstmiseks. Näiteks:

Mis sina lõõtsud, lõunatuuli,
õhuteled, õhtutuuli?
Puhud sa puna minusta,
lõõtsud verda palge'esta!

Mis jätame pere-esäle?
Jätame härjä ikke'esse.
Mis jätame perepojale?
Laia täku laterisse.

Mõistatuslaulud on üles ehitatud retoorilisele küsimusele. Näiteks:

Mis on meie ukse alla?
Meri on meie ukse alla.

Stereotüüpseid vormeleid, mis esinevad muutumatult mitmetes lauludes, kasutatakse rahvalauludes sageli kas traditsioonilise algusena, näiteks:

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, luulemaie.

või pöördumisena kellegi poole, näiteks:

Neiukesed, noorukesed,
punapõske piigakesed.

või laulu eri osade sidumiseks, näiteks:

Et las ütlen uuest ümber,
uuest ümber, taas tagasi.

või vastuse traditsioonilise algusena, näiteks: mina kuulsin, vastu kostsin; jne. Stereotüüpsed vormelid rändavad laulust laulu. Nad on laulikuile teatud pidepunktideks. Neil on laulus sama ülesanne, mis näiteks sidesõnadel lauses.

Sõnade, lause-osade ja tervete värsside (s. o. lausete) kordused on rahvalauludes väga sagedased. Näiteks:

Kodu poole, kulla poole,
elu poole, hella poole,
maja poole, marja poole.

Sööge, langud, jooge, langud,
südämestä sööge langud,
julge'esti jooge, langud.

Mina laulan — mitu tunneb,
mitu tunneb, mitu teaneb,
mitu ilma tundemata,
mitu ilma teademata.

Kordused tõstavad esile olulist, nad on vajalikud muljete ja meeleolude tihendamiseks ning süvendamiseks. Kordusi esineb ohtrasti ja väga mitmelaadilisi. Kordus muutub sageli laulus isegi kompositsiooniliseks võtteks. Isegi terved laulud on üles ehitatud kordusele (korduv küsimus, korduv tegevuse esitus).

Lisaks neile lausekujunditele kasutatakse rahvalauludes ka vastuseadet ehk antiteesi, astendamist ehk gradatsiooni (nii kliimaksit kui ka antikliimaksit — suurenevat ja vähenevat astendust) ja loendamist. Kuid need on vähem esinevad lausekujundid.

Nii lause kui ka kõnekujundid on olulised vahendid rahvalaulu kunstilise mõjuvuse, elamuslikkuse saavutamiseks. Nende kujundite rohke kasutamine on rahvalauludele loomulik ja omane. Sajandite jooksul on rahvalaul muutunud sisult ja vormilt täiuslikuks. Kõik kasutatud kujundid on sisu mõjukama edasiandmise vahendeiks.

Analüüsi näide

Esitame regivärsilise rahvalaulu vormielementide analüüsi näitena laulu «Ikka peab ori ujuma».

[1.] Tuleks või tulista lunda,
sajaks raudasta raheta,
tilguks tinavihmukesta —
[2.] ikka peab ori ujuma,
ikka vaene vanderdama,
orjalaps läbi ujuma
palgapoiss läbi pugema.
[3.] Küll teen tööd — ei tänata,
näen vaeva — vannutakse.

Laul on tööpoisi kaebus, kes kurdab, et peab töötama igasuguse ilmaga, tulgu või «tulist lund». Laul koosneb kolmest osast, kolmest parallelismirühmast. Esimene rühm on sissejuhatav osa, teises osas lõpetatakse mõttekäik, kuna kolmas osa on kokkuvõttev. Laulu sisu on lühidalt ära öeldud juba kolme värsiga:

Tuleks või tulista lunda —
ikka peab ori ujuma.
Küll teen tööd — ei tänata.

Kuid lihtsalt sellisel kujul kaotaks laul palju oma tundejõust, oma piltlikkusest. Just paralleelvärsid on need, mille abil pilt lõplikult välja maalitakse. Paralleelread mitte ainult ei korda mõtet, vaid ka laiendavad seda. Nii lume, rahe kui ka vihmaga peavad ori ja vaene, orjalaps ja palgapoiss tööd tegema. Sellest loendavast parallelismist kasvab välja üldistus: nii suvel kui ka talvel peab tööori võõrale tööd rühkima. Viimases parallelismirühmas on aga töö vastumeelsuse eredaks esiletoomiseks kasutatud antiteesile rajatud parallelismi.

Küll teen tööd — ei tänata,
näen vaeva — vannutakse.

Näeme, et paralleelvärssides teisendatakse mõisteid ühe aineala piirides: tuleks lund, sajaks rahet, tilguks vihma või — ori ujub, vaene «vanderdab», palgapoiss «poeb».

Algriim (alliteratsioon ja assonants) seob olulisi, tunderõhulisi sõnu: **tu**leks **tu**list, **ra**udne **ra**he, **ti**lguks **ti**na. Viimases parallelismirühmas seovad alliteratsioon ja assonants iseseisvaid värsipooli: **te**en **tö**öd — ei **tä**nata; näen **va**eva — **va**nnutakse.

Emotsionaalsust aitavad oluliselt tõsta kasutatud kõne- ja lausekujundid. Siin esineb oksüümoron: *tuline lumi,* epiteet: *raudne rahe,* epiteedist väljakasvanud metafoor: *tinavihm.* Esineb loendust ja vastuseadet, antiteesi.

Analüüsides värsiehitust näeme, et siin on tegemist juhuga, kus sõnarõhud ei kattu värsirõhkudega. Kuidas analüüsida? Värsis on kaheksa silpi. Tähendab — igale rütmiühikule vastab üks silp. Seega analüüsime:

Tuleks / või tu/lista /lunda

Kontrollime, kas statistilised reeglid vastavad meie analüüsile. Esimest värsijalga võis täita vabalt. Aga teine värsijalg: lühike pearõhuline silp (**tu-**) on värsijala languses; värsijala tõusus aga pikk, niisiis õige. Kolmas värsijalg vastab reeglitele, samuti neljas. Ka järgnevaid värsse on kerge analüüsida, kuna igale rütmiühikule vastab üks silp. Erandi moodustavad kaks viimast värssi. Silpe on neis seitse. Vaatleme neid lähemalt. Esimese värsijala kaheksanda värsi moodustavad ilmselt 2 esimest silpi. Teise värsijala moodustab üks pikk silp — **tööd**, kolmanda värsijala tõusuks on silp **ei**, languseks — vastavalt reeglile — lühike pearõhuline silp tä-. Viimasesse värsijalga jääb kaks viimast silpi. Niisiis: **küll** teen / **tööd** / **ei** tä/nata.

Viimases värsis moodustab pikk silp esimese värsijala. Edasi juba on analüüs lihtne: **näen** / **vaeva** / **vannutakse**.

Arhailistest keelenditest esineb ohtrasti lõppkao puudumist: lunda, raheta, vihmukesta, tulista, raudasta; ja sisekao puudumist: raudasta.

Murdelise joonena esineb: vihmuke, peaks olema vihmake.

Laulu esitamisel lähtume — kuna värsirõhud ei ühtu sõnarõhkudega — eeskätt sõnarõhkudest. Tunderõhu asetame mõttesisu kandvatele sõnadele, mis on juba esile toodud alliteratsiooni ja assonantsi abil.

4. Jutustavad rahvalaulud.

Sissejuhatus.

Ühe vanema ja kunstiväärtuslikuma liigi eesti regivärsiliste rahvalaulude hulgas moodustavad jutustavad rahvalaulud. Jutustavaks ehk eepiliseks nimetatakse niisugust rahvalaulu, mille sisuks on mingi sündmustiku edasiandmine, sageli mõne erakordse, dramaatilise juhtumuse esitamine. Jutustavad rahvalaulud ei esita teatavat laulu aineks olevat sündmust harilikult mitte kuivalt ja üksluiselt, vaid sellesse põimitakse sageli ka meeleolude ja tundmuste kujutust.

Eesti jutustavad rahvalaulud maalivad meile pilte ja sündmusi muistsest eesti taluelust selle koduses ringis, laste ja vanemate vahekorrast, perekondlikest suhetest ja ühiskondlikest vastuoludest.

Jutustavaid rahvalaule on meil rohkesti; neid on mitusada eri tüüpi ja paljudest tüüpidest on sadasid teisendeid.

Jutustavate laulude vanusest ja arengust. Skandinaavia ajaloo allikais XII sajandist märgitakse, et eesti mehed on oma mereretkede puhul, mis nad tegid Skandinaaviasse, laulnud sõjakaid laule. Võib oletada, et need olid jutustavad kangelaslaulud, mida lauldi sõjalise vapruse õhutamiseks.

Et meie jutustavad laulud on enamasti õige vanad, see selgub laulude ainestikust ja nende väga laialdasest levikust. Lauludes käsitletakse näiteks neiu müümist (naiseks) ilma tema enda teadmata (laulutüüp «Müüdud neiu»); lauludes on mälestusi veritasu põhimõttest: lähemad meessugulased tasuvad kätte naise hukkamise eest («Tooma laul») jne. Niisugused laulud võisid tekkida ühiskonnas, kus säärased tavad olid üldiselt kehtimas, seega siis arvatavasti juba enne eestlaste ristiusustamist, varase feodalismi perioodil, XI—XII sajandil.

Sajandite jooksul on eesti rahva jutustavas laululoomingus toimunud suuri ümberkujunemisi. Eestlaste orjastamine saksa vallutajate poolt XIII saj. kutsus esile muutusi ka rahvalaulude repertuaaris. Aegamööda vajusid unustusse paljud vanemad laulud. Kuid hiljem on tekkinud juurde mitmesuguseid uusi jutustavaid laule (näit. mõisavastaseid jm.). Kaugemas minevikus on laulikute hulgas olnud rohkesti mehi, hiljem jäi jutustavate laulude laulmine ja loomine peamiselt naiste hooleks; see asjaolu mõjustas nende laulude temaatikat ja laadi. Paljud jutustavad laulud said nüüd juurde lüürilisi jooni.

Jutustavatest rahvalauludest on üleskirjutusi üle maa paljudest kohtadest. Kuid eriti rohkesti on jutustavat laululoomingut säilitanud setu rahvalaulikud; seal on veel tänapäevalgi võimalik kuulda pikki eepilisi laule.

Jutustavate laulude liigid.

Eesti jutustavate laulude hulgas on esikohal perekonnaelu temaatika, kuid on rohkesti ka muusisulisi.

Müütilised ja fantastilised laulud. Müütilistes lauludes kajastuvad mõningad muistsed tõekspidamised ja usulised arusaamad. Selliste laulude aluseks on väga vanad tekkemuistendid (ka müütideks nimetatud), millega kauges minevikus on püütud seletada Maa ja teiste taevakehade tekkimist, elu tekkimist maakeral, loodusnähtusi jm. Niisuguseid laule on meie rahvalaulude hulgas vähe säilinud. Kuid nende vähestegi hulgas on siiski huvitavaid ja tähelepandavaid luuleteoseid.

Üheks omapäraseks selletaoliseks lauluks on «Loomine», milles jutustatakse taevakehade tekkimisest. Mingi imepärane lind («sinikirja linnuke») teeb pesa koplis olevasse kuldsesse põõsasse, muneb sinna kolm muna ja haub neist välja pojad; pojad aga paneb taevakehadeks:

Ühe pani kuuksi kumamaie,
teise pani täheks taeva'aie,
kolmas päevaks peale ilma.

Üldisemaks on laulud, mis jutustavad, et taevakehad on tekkinud imelinnu poegadest, mõnes teisendis — otseselt munadest:

Munes kolmi munakesta:
üks sai päevaks peale ilma,
teine täheks taeva'asse,
kolmas kiviks põllu peale.

Kust seda tundi teadanekse,
kui pole päeva peale ilma?
Kust seda aega arvatakse,
kui pole tähte taeva'assa?

«Loomine» on laialdaselt tuntud rahvalaul. See kuulub tõenäoliselt meie jutustavate rahvalaulude kõige vanemasse kihistusse. Samasugune rahvalaul on tuntud ka Soomes. Kujutelm, nagu oleksid taevakehad tekkinud mingisuguse fantastilise linnu munadest, on väga vana ja tuntud paljudele rahvastele. Eesti rahvaluules esineb see motiiv ka tekkemuistendites.

Üheks teiseks populaarsemaks ja vanemaks jutustavaks rahvalauluks on «Suur tamm»; see vestab muinasjutulisest puust, mis kasvab otsaga taevasse.

Harilikult leiab laulikneiu kas metsast või mere äärest tamme taime, viib selle koju ning istutab kordamööda isa, ema, venna ja õe iluks. Kuid tamm ei taha kasvada. Alles siis, kui tamm istutatakse peiu iluks, hakkab see kasvama:

Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
tamm siis kasvis taeva'asse,
oksad pilveje pugesid.
Tamm taht taevasta jagada,
oksad pilvet pillutada.

Siis otsitakse meest, kes tamme maha raiuks. Tammest saab mitmesuguseid ehitusi ja esemeid, mõnedes teisendites veel lõpuks laulikneiule veimekirstuke. Et tamm kasvab ainult peiu iluks ja et sellest valmistatakse neiule kirstuke kaasavara jaoks, siis näitab see, et siin on peidetud kujul esitatud neiu kosjaigatsusi.

Kuid niisugune kujundus on hilise arengu tulemuseks. Oma vanemal ja algupärasemal kujul on «Suur tamm» olnud mõeldud tähtedevöö Linnutee seletuseks. Linnutee meenutab oma kuju poolest mõnevõrra haralist puud. Selle tähepildi tekkimist on kauges minevikus seletatud müütilise muistendiga: muinasjutuline tamm, mis varjas päikese, raiuti maha, ja sellest maharaiutud tammest tekkis Linnutee.

Jutustav laul suurest tammest on tuntud ka soome rahvaluules. Seda laulu on kasutatud «Kalevipojas» ja «Kalevalas». Vaste meie «Suure tamme» laulule leidub mordvalaste rahvaluules. Ka paljude muude rahvaste loomingus esineb laule või jutte üleloomulikult suurest puust, mis kasvab otsapidi taevasse, varjutab päikese jne. Sellepärast võib arvata, et siin on tegemist igivana muistendi ainega.

Omapäraseks fantastiliseks lauluks, mille peamõtteks on neidude lauluoskuse ülistamine, on «Ilulaul». Selles esineb Ilu (Ilo) luulekunsti ja rõõmu isikustamisena. Ilu sõidab ringi hobuse ja reega, «sõnad sõelaga sülessa, laulud lõngaga kaelassa». Poisid ja naised kutsuvad Ilu endi hulka. Kuid Ilu ei lähe — poistel on palju tööd, naistel palju muret. Tantsides ja kareldes liitub Ilu neidude salgaga, sest neiud ei unusta kunagi laulu ega rõõmu.

Nii iseloomustatakse selles kaunis jutustavas laulus õigesti laulikneidude tähtsat ülesannet eesti rahvaluule alalhoidjatena ja edasiarendajatena.

Jutustavad laulud perekondlikest suhetest. Meie jutustavais lauludes kajastuvad väga laialdaselt kosimise ja abielu küsimused ning perekondlikud suhted.

Silmatorkavalt palju on meil otseselt kosjateemalisi laule, nagu «Kaevul kosija», «Arg kosilane» jt. Dramaatilisi konflikte mehe ja naise vahel käsitlevad «Maie laul» («Mehetapja Mai») ja «Tooma laul» («Naisehukkaja Toomas»). Mõned laulud käsitlevad vane-

Setu rahvalaulikuid (keskel Anne Vabarna).

mate ja laste või õdede ja vendade vahekordi («Tütar ema haual», «Venna sõjalugu» jt.).

Selliste laulude silmatorkav arvukus on tingitud asjaolust, et nende loojaiks ja esitajaiks olid valdavas enamuses naised ja noored tüdrukud. Naislaulikute tõttu pääsis ka jutustavates lauludes valitsevale kohale perekonnaelu teema.

Perekondlikke suhteid käsitlevate jutustavate laulude hulgas on suure kunstilise väljendusjõuga teoseid, nagu «Maie laul», «Tooma laul» jt. Need on oma laadilt terviklikud ning väärivad seetõttu tähelepanu.

«Maie laulus» kujutatakse mehetapja hingepiinu ja hukkumist. Maie seab mehe sängi teravad noad, mees satub nugade otsa ja saab surma. Kui kuritegu hommikul avalikuks tuleb, on Maie sunnitud põgenema mehe sugulaste kättemaksu eest. Maie põgeneb metsa ja otsib varju metsapuudelt, kaselt, kuuselt ja lepalt. Kuid puud keelduvad mehetapjale varju andmast. Maie näeb, et tal pole karistusest pääsu, ta ruttab mere äärde ja kukutab enda merre.

Mõjuvad on eriti need kohad «Maie laulus», kus Maie palub puudelt varju, kuid puud keelduvad. Sündmustiku pinge kasvab üha kuni traagilise lõpuni.

Eelmisega samalaadilist ainet käsitleb «Tooma laul».

Toomas on jõukas ja ülbe mees. Ta tüdineb oma noorest naisest ja hukutab tema. Kuid siis tulevad hukatu lähemad meessugulased (isa ja vennad) ning maksavad kätte naise mõrvamise eest: vainule tehakse suur tuli ning Toomas visatakse kinniseotuna tulle.

TARTU ÜLIKOOLI

Suhet loodusega näeme mõlemas laulus erinevalt. Maie ei leia looduse poolt kaitset, sest ta oli mõrvar. Kuid Tooma naine, kes peab surema ülekohtuselt, leiab abilisi: ta saab enne surma saata linnuga sõna oma sugulastele.

Nii «Maie laulus» kui «Tooma laulus» esineb sugulaste kättemaks nn. veritasu põhimõttel; see osutab laulude suurele vanusele. Kurjategijate karmis karistamises väljendub rahva eitav suhtumine seesugusesse kuriteosse.

Eesti eepilise laululoomingu kaunimate palade hulka kuulub suure tundejõuga kujutatud laul «Tütar ema haual».

Vaeslapseks jäänud tütar läheb kurtma ema hauale, palub ema üles tõusta annivakka[1] valmistama. Kuid emal on võimatu tõusta. Ta jagab küll veel hauastki õpetusi, kuid enda kohta ütleb:

Muru on kasvand peale mulla,
aruheina peale haua,
silmile sinine metsa,
kulmule kulu punane,
südamelle suuri saari,
jalgule jalakas kõrge.

Veel paljudes muudeski jutustavates lauludes näeme me väga südamlikku usaldusvahekorda vanemate ja laste vahel. Õnnetustes ja äpardustes pöörduvad lapsed ikka vanemate poole ning alati leiavad nad neilt abi ja lohutust.

Korduslaulud. Korduslaulud on sisult lähedased eelmisele laulude rühmale, sest ka nendes käsitletakse laste ja vanemate vahekorda. Kuid ülesehituse poolest on need laulud täiesti omalaadsed ning erinevad kõigist muudest jutustavatest lauludest.

Korduslaulud on nimetuse saanud sellest, et nendes üks osa kordub täpselt samas sõnastuses kaks korda. Sellistes lauludes on neli järgmist osa: 1) Jutustus: laulu peategelane jutustab temale juhtunud õnnetusest. 2) Nuttes koju: peategelane ruttab nuttes koju; vanemad pärivad nutu põhjust. 3) Taasjutustus: küsitav jutustab oma juhtumuse teistkordselt. 4) Lohutus: vanemad lohutavad laulu peategelast. Osad «jutustus» ja «taasjutustus» koosnevad täpselt samadest värssidest.

Osa korduslaule käsitleb noorte tööülesandeid (karjahoidmist jm.) muistses eesti külas. Sellest jutustavad niisugused laulud, nagu «Kari kadunud», «Haned kadunud» jt. Neist «Kari kadunud» algab kauni poeetilise pildiga:

(1) Istusin ilumäella,
iluvainude vahella,
ilukaske kaendelassa:
pilutasin peiusärki,
kirjutasin kimbusärki,
õmblesin hõbekübarat.

[1] Annivakk — veimevakk (teatav hulk riietusesemeid, mida neiu sai mehele minnes oma kodunt kaasa).

Kari mul seisis kalda'alla.
Mis mul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
keskelt memme küüdiklehma,
vahelt venna varsukene.

(2) Läksin koju nuttessagi.
Eit tuli vasta väravassa,
taat tuli vasta tänavassa:
«Mis sa nutad, tütar noori?»
«Mis mina nutan, eidekene,
mis mina nutan, taadikene?»

Vastuseks korratakse sõnasõnalt uuesti esimest osa (3=1). Laul lõpeb vanemate lohutussõnadega (4); lubatakse abistada otsimisel või hankida uued loomad.

Mõned teised korduslaulud jutustavad meile noorte muudest juhtumustest: künnimehel on hunt murdnud härjad («Härjad murtud»), varas on viinud hooletusse jäetud hobuse («Hobune varastatud»), neiu on kaotanud sõrmuse («Sõrmus kadunud») jne. Kõigi oma muredega ruttavad lapsed oma vanemate juurde. Vanemad püüavad lapsi mitte ainult lohutada, vaid neid toetada ja julgustada, anda neile kaasa häid õpetusi.

Korduslaulud on üheks omapärasemaks nähtuseks meie jutustavate rahvalaulude hulgas. Sellise vormilise kujunduse on eesti muistsed rahvalaulikud välja arendanud juba kauges minevikus.

Hilisemaid jutustavaid laule. Jutustavaid laule regivärsi vormis on loodud ka viimastel sajanditel kuni XIX sajandi esimese pooleni. Nendes kajastuvad teravnenud klassivahekorrad feodaalaja talus ja mõisas. Niisuguste laulude keskseks kujuks on tubli ja kaval sulane, kes võitleb oma olukorra parandamise eest ning astub aktiivselt välja nii peremehe kui mõisasundija vastu.

Siia kuuluvad laulutüübid «Kaval sulane kündmas» (sisu: kui peremees annab halvasti süüa, siis sulane töötab põllul ka halvasti), «Teomehelaul», «Kupja peksja» jt.

Viimases kujutatakse, kuidas teopoiss pilvisel sügispäeval künnab härgadega mõisapõldu ning ootab asjatult söögiajale kutsumist. Kui ta teeb puhkepausi, tuleb kubjas karistama. Kuid teopoiss hakkab vastu:

Tuli kubjas mõisa poolt,
kilter tuli kibi rehe poolt —
vihk oli vitsu, kimp oli keppa.
Kel need vitsad viiakse,
kellel kepid kannetakse?
Kellel muile kui minule,
minule, teopoisile.
Ma läksin kohe joonelt vastu,
tõmmasin kubja kurgust kinni,
Kiltri-Jüri rinnust kinni.
Ma lõin kubja kummuliste,
Kiltri-Jüri rinnuliste,
vana härra panin vastu maad.
Siis oli kohus mõistetud:
oot-oot, poiss ja no-no, poiss.
las tulla sügise liisuaeg,
sa pead liisuta minema.

Poiss antaksegi nekrutiks. Algul satub ta Tallinna, hiljem marsib juba «Mosku (=Moskva) maantiid mööda».

Niisugustel lauludel, mis näitasid rahva hulgast tõusnud tegelaste (näit. sulaste, teoliste) otsest vastuhakkamist, on olnud suur tähtsus rahva võitlusvaimu kasvatajatena. Sellised laulud süvendasid rahva viha ja põlgust ekspluateerijate vastu ning julgustasid võitlusele rõhujatest vabanemiseks.

Hilised jutustavad laulud on oma vormilt mõnevõrra erinevad vanematest regivärsilistest lauludest. Nendes avaldub kalduvus alliteratsiooni vähenemise poole värssides ning värsilõppude riimimisele.

Jutustavate laulude mõningaid poeetilisi iseärasusi. Jutustavad laulud on sageli silmapaistvalt viimistletud kunstilise kujundusega. Esineb traditsioonilisi algusi, väga mitmesuguseid kordusi sõnastuses ja ülesehituses, püsivalt tarvitatud epiteete jm. Niisugused erijooned on kujunenud pika arengu jooksul, sest enamasti on need laulud käibel olnud palju sajandeid.

Laulu algusena on väga tüüpiline hommikune väljaminek kodunt kas karja saatma või kuhugi mujale. Näiteks: «Läksin karja saatemaie», «Ma läksin nõmmest luuda tooma» jne. Sageli on see algus-pilt täpsemalt välja maalitud:

Läksin metsa kõndimaie
udusella hommikulla,
varasella valge'ella.

Kui laulu peategelaseks on poiss, siis läheb too hobust metsast koju tooma:

Läksin metsa kõndimaie,
hobo päitse'ed peossa,
varsa valja'ad käessä.

Seega algavad laulud harilikult väga konkreetselt; sündmustik toimub siinsamas koduses külaolustikus, sageli metsases maastikus.

Tegevuse arengule on väga iseloomulik mitmesuguste korduste kasutamine, mis süvendavad teatud teema käsitlust või avardavad antavat eepilist pilti. Sagedane on kolmekordne kordus: Maie otsib varju kolmelt puult («Maie laul»), venna otsija küsib kadunu kohta teateid kuult, päikeselt ja tähelt («Uppunud vend») jne. Nagu eelpool märgitud, esineb paljudes jutustavates lauludes niisugune kordus, kus teatud osa laulust kordub samas sõnastuses kaks korda (nn. korduslaulud). On veel mitmesuguseid muidki kordusvõtteid.

Mitme tegelase esinemise korral on kõige tähtsam kaal viimasel. Näiteks istutatakse tamm isa, ema, õe ja venna iluks, kuid ta ei taha kasvada; kui aga tamm lõpuks istutatakse peiu iluks, kasvab ta muinasjutuliseks puuks, mis ulatub otsapidi taevasse («Suur tamm»).

Nii tegelaste kordumisel kui ka värsside korduses (parallelismis) esinevad sageli epiteedid vask, hõbe, kuld: hobuse otsija kohtab vaskneiut, hõbeneiut ja kuldneiut («Kaupmees ja neiu»).

Ka üsna tavalistest tööriistadest kõneldakse jutustavates lauludes valitud poeetilises sõnastuses:

Neid läks Virusta vetta tooma,
hõbe õlpemed[1] õlalla,
hõbe ämbrid õlpemissa,
hõbe vitsad ämberissa.
(«Kaevul kosimine»).

Torupillimängija Kuusalust.

Mõnedes jutustavates lauludes kasutatakse korduvaid vaheosi, mis on kindlas traditsioonilises sõnastuses ning võivad sel kujul esineda ka eriteemalistes lauludes. Neid ei saa mõista päris sõnasõnalt ja nad pole nii mõeldudki; need on ainult poeetilise, kujuka väljendusviisi avaldused. Näiteks kujutatakse ühest paigast teise edasisõitmist niiviisi:

Sõitsin jälle tüki tiedä,
tüki tiedä, marga maada,
raasukese ranna maada,
poole verstä Pohlamaada,
viis verstä Vene radada,
sada verstä Saksamaada,
tuhat verstä Turgimaada.
(«Kaupmees ja neiu»).

Kõik need mitmesugused stiililised ja kompositsioonilised võtted on rakendatud selleks, et anda lauludele suuremat ideelis-kunstilist mõjuvust. Jutustavad laulud kuuluvad meie rahva luuleloomingu paremikku. Nende stiilis on mõningaid ühiseid jooni rahvaluule proosateostega, nimelt muinasjuttudega (kolmarvsus, kordused, kindlad epiteedid jne.), millega tutvume allpool.

Kokkuvõte. Jutustavate rahvalaulude näol on meil tegemist rikkaliku ja väärtusliku rahvalaulude liigiga. Põhiliselt on need laulud vanad, paljude sajandite jooksul lihvitud luulekunsti-teosed. Vähemal määral on meil tegemist hiliste lauludega, mis kajastavad teravnenud klassivahekordi feodalismi lagunemise ja kapitalistlike suhete kujunemise ajajärgul.

[1] Õlpemed (hõlpmed) — kaelkoogud (kõver puu, mille otstes konksud; kasutatakse veeämbrite kandmiseks).

5. Lüürilised regivärsilised rahvalaulud.

Tavandilaulud.

Vanimate rahvalaulude hulka kuuluvad laulud, mis on seotud mitmesuguste kommete ja usundiga ning mida lauldi kas rahvakalendri või perekondlikel tähtpäevadel. Selliseid laule nimetame üldise nimega t a v a n d i l a u l u d e k s.[1]

Tavandilaule võime jagada kahte suurde rühma: 1) kalendrilised tavandilaulud (rahvakalendri tähtpäevadega seotud laulud) ja 2) perekondlikud tavandilaulud (inimese elu tähtpäevadega seotud, tähtsamaid perekondlikke sündmusi saatvad laulud).

Kalendrilised tavandilaulud.

Kalendripühade kommetega seotud laulud («Vastlalaul», «Jaanilaul», «Mardilaul» jt.) on välja kasvanud tööprotsessist.

Rahvakalender kujunes välja feodaalajal. Talurahva poolt looduna peegeldab eesti rahvakalender oma loojate ja kasutajate põhitööala — põllundust. Rahvakalender kujutas endast rahvapäraste tähtpäevade süsteemi. Aega arvati mitte kuupäevade, vaid nädalate kaupa, kindlakskujunenud tähtpäevast järgmise tähtpäevani, näiteks järgmiselt:

jüripäevast (23. IV)	7 nädalat jaanipäevani (24. VI),
jaanipäevast	7 nädalat lauritsapäevani (10. VIII),
lauritsapäevast	7 nädalat mihklipäevani (29. IX),
mihklipäevast	6 nädalat mardipäevani (10. XI),
mardipäevast	6 nädalat jõuluni (25. XII),
jõulust	6 nädalat küünlapäevani (2. II),
küünlapäevast	7 nädalat maarjapäevani (25. III),
maarjapäevast	4 nädalat jüripäevani.

Tähtpäevade aluseks olid põllutöö mitmesugused järgud (künd, külv jne.). Iga tähtpäev oli nagu meeldetuletuseks teatava töö õigeaegseks alustamiseks või lõpetamiseks.

Eesti rahvakalendri aluseks oli animistlik maailmavaade. Mõnevõrra on rahvakalendris säilinud ka katoliiklik pühakutekultus, mis avaldub peamiselt tähtpäevade nimetustes (näit. mardipäev, kadripäev). Tähtpäevadega seotud tavad on aga enamasti rahvapärased.

Igale rahvapärasele tähtpäevale, mis oli ühenduses põlluharija aasta pöördepunktidega, olid omased kindlad uskumused ja kombed. Viimastega olid omakorda sageli seotud ka mitmesugused rahvalaulud ja -mängud. Mitmete tähtpäevade tavad ja laulud on tekkinud väga ammu, igatahes kindlasti enne ristiusu toomist eestlaste maale. Need teenisid viljasaagi ja karjakasvatamise edendamise eesmärki. Rahvas lõi nad selleks, et mõjustada loodusjõude ja rakendada neid enda teenistusse sõnajõu ja mitmesuguste sümboolsete toimingute abil.

---

[1] Tavand — kombetalitus; tavandilaul — laul, mis on seotud kombetalitusega.

Tuntumaid lauludega seotud tähtpäevi on mardi- ja kadripäev, vastlapäev ja jaanipäev.

Mardipäev (10. nov.) langeb ajale, millal on lõppenud sügisesed põllutööd. Eestlastel oli Mart viljakasvu edendaja aga ka karja kaitsja.

Üle-eestiliselt oli tuttavaks kombeks, et mardipäeva eelõhtul käisid noored maskeeritult naaberperedes ja soovisid lauludega vilja- ja karjaõnne, vastutasuks saadi mitmesuguseid ande. Noorte juhiks oli nn. «mardiisa». Mardiisa juhtimisel mindi naaberpere ukse taha ja paluti sisselaskmist:

Laske marti sisse tulla!
Marti, Marti!
Mart om tullu kauge'elta:
üle soo sipa-sapa,
läbi laane lipa-lapa.
Mardi küüse külmeteve,
Mardi varba valuteve.

Tuppa tulles astus teiste ees mardiisa, kes kaasasolevast kotist külvas põrandale viljateri, kusjuures mardid lauldes soovisid head vilja- ja karjaõnne:

Kuule, kuule, pai pereisa,
märt toob teile kike õnne:
Märt viskab sisse viljaõnne,
sisse kannab kaaraõnne
. . . . . .
Sisse toob sigade õnne,
hoovi toob hobuste õnne.

Toas lauldi ja tantsiti. Pererahva poole pöörduti lauluga, milles kästi otsida martidele andeid:

Peremees, peremehike,
perenaine, naisukene!
Võta see võti varnasta,
kepsi minna kelderisse,
kapsi minna kamberisse,
üle õue hoone'esse.
Otsi vorsti-otsakesta,
katsu käki-raasukesta,
sandi-mardi maugukesta.[1]

Kui annid käes, lahkusid mardid tänades:

Aitüma, perevanemad,
hüva andi andemasta!
Teile tõusku tõmmud lehmad,
üle näo üsna mustad!
Sead siuakad[2] sigigu,
laiad latakad emised,
pitke putke põrsukesed!

[1] Mauk (om. maugu) — jäme vorst.
[2] Siukas — sihvakas.

Mardilaule on ohtrasti, kuid sisult on nad kõik sarnased: palutakse luba sisse tulla ja «luuri lüüa»[1], andide saamisel õnnistatakse, vastasel korral ähvardatakse needmisega. Hilisemas arengus, kui kadus usk sõnamaagiasse, muutus mardilaulude õnnistuse osa lihtsalt tänamiseks. Mardiks käimine on populaarne meiegi päevil, peamiselt laste seas.

Samuti kui mardipäeva, on ka kadripäeva (25. nov.) tavad ja laulud väga vanad. Kadrit peeti karja kaitsjaks. Eestlastel on kadripäevaga seotud kombed — maskeeritult naabertaludes käimine, seal laulmine ja tantsimine — sarnased mardipäeva omadega. Samasugused on ka laulud: andide küsimine ja tänamine. Palujana esinevad ainult «martide» asemel «kadrid». Koos korjatud annid söödi samal õhtul ühiselt mitmesuguste tubaste mängude ja lõbustuste saatel.

Talviste tähtpäevade hulka kuulub ka vastlapäev. Üldtuntumaks vastlapäeva kombeks oli liulaskmine. Liugumine arvati olevat seotud vilja-, eriti linakasvuga. Usuti, et kõige pikemad linad pidid kasvama sellel, kes kõige kaugemale liugles. Sama uskumust väljendab vanasõnagi: Mida pikem liug, seda pikemad linad. Liulaskmisel lauldi:

Vistel, vastel, poisikene,
ei vastel toassa seisa,
vastel sõidab vainiu'ulle,
külma kinda'ad käessa,
külma kirjada kinnastessa.
Vastel laulab vainiu'ulla:
linad liulaskijalle,
linad pikad liugujalle,
tutrad toas istujalle,
ebemed eesta vedajalle,
lühikesed linad lemmel,
takud tagatõukajalle!

Jaanipäevaga (24. juuni) tähistati suvist pööripäeva ja kevadiste põllutööde lõppu. Jaanipäeva pidustused ja tavad on eestlastel väga vanad. Tähtsamaks kombeks oli jaanitule tegemine, mis pärines ürgvanast päikese austamise kombest (pööripäeva kultusest). Jaanitulele omistati vanasti maagilist ja puhastavat mõju. Usuti, et jaanituli hirmutab eemale kõik kurjad vaimud. Jaanitule ümber koguneti puhkama ja lõbutsema: laulma, tantsima, mängima ja Põhja-Eestis ka kiikuma. Eriti populaarseteks jaanimängudeks olid «Nukumäng» ja «Nõelamäng».

Jaanipäeva-lauludes kutsutaksegi tuld hoidma:

Tulge jaaniku tulele,
tulge tulda hoidemaie:
tuluk tükib hoone'esse,
säde kargab katuksesse,
ebemed küla vahele.

Samas laulus manatakse ja soovitakse kõike halba neile, kes ei tule teiste seltsi:

Kes ei tule tulda hoidemaie,
saagu koju kolletama,
ahju ette hallitama.

[1] Luuri lööma — mardilaule laulma.

Jaanipäeva-lauludes kajastuvad ka talupoja igapäevased tööd. Kevadised põllutööd (näit. külv, kesakünd jm.) pidid olema jaanipäevaks lõpetatud, selleks, et alustada suviste põllutöödega. Jaanipäeva-lauludes kõneldaksegi sellest, kas on töödega järele jõutud või on mõnesugust mahajäämust.

Tule, jaani, jõua, jaani,
siga suuri on söödetud,
lammas lahke lahetatud,
saiad sitked sõtkutud.

Inimeste teadmiste arenguga on vanad uskumused ja kombed kadunud. Rahvapärase kalendri tähtpäevadega seotud laulud ning tavad on kaotanud oma esialgse tähenduse ja säilivad veel vaid traditsiooniliste lõbustustena.

Rahvakalendriga seotud lõbustuste laulud.

Kalendrilistele tavandilauludele väga lähedased on mitmesugused lõbustustelaulud, mida laulsid noored oma kokkutulekuil.

Kiigelaulud. Kevadel ja suvel olid peamisteks kogunemiskohtadeks kiigeplatsid, kus veedeti aega kiikudes, lauldes ja mängides. Kiige juures lauldi palju.

Kiikumine oli noorte armastatumaks lõbustuseks, mistõttu hinnati kiike väga kõrgelt. See avaldub lauludeski:

Kiike maksab kirju härja,
kiigevõlla võigu ruuna,
kiige aisad halli ruuna,
kiige sambad saksa täkku,
põhilauda Põltsa täkku.

Kiige ehitajad on samuti hinnatud ja nende tööd kiideti. Kui aga ehitamiseks oli valitud ebasobiv koht või töö oli tehtud halvasti, siis laideti seda lauluski:

Oh te hullud kiigesepad,
oh te hullud ja rumalad,
kuhu nad teinud kiigekese!
Teinud küla künnismaile,
küla naiste naerismaile,
küla laste laastumaile.

Oli kombeks, et tütarlapsed kiigel istusid, noormehed aga neid kiigutasid. Kiigutamise eest andsid neiud noormeestele tasuks kindaid, põlvepaelu jm. Seda kommet meenutatakse lauluski:

Mis sa kiunud, kiigekene,
halad, aluslauakene?
Kiike kiunub kinda'aida,
aluslauda ande'eida.
pealispuu punapanemeid.

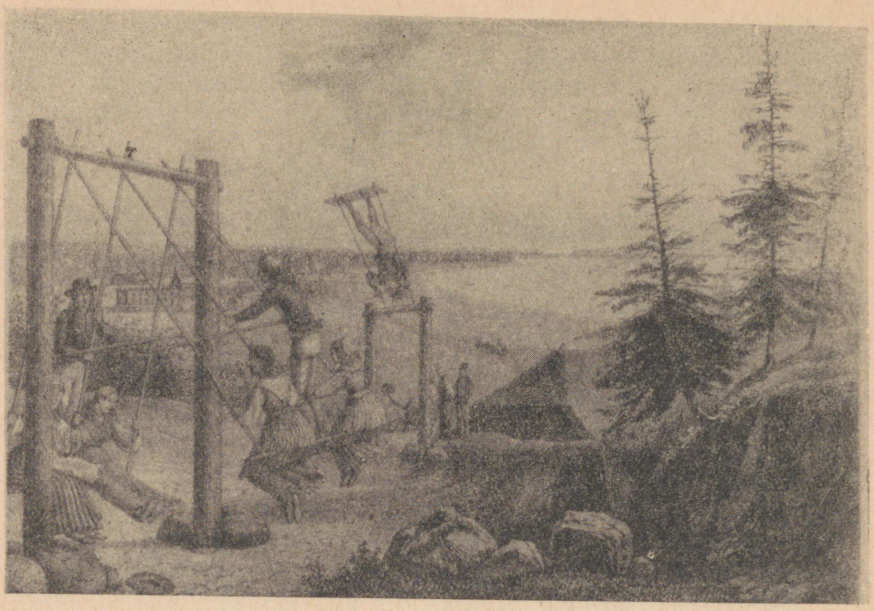

Kiikujad. *T. Gehlhaari—F. Schlateri lito 1840. aastaist.*

Kiigelauludes kutsutakse noori kiigele («Kutse kiigele») kiike proovima («Kiige katsumine»). Kiigele mindi ehitult, peorõivais («Kiigele ehtimine»). Lauludes õhutatakse kõrgele kiikuma ning tänatakse kiigutajaid — «hälli sõudijaida».

Mitmed noorsoo kooskäimised on igivana päritoluga. Kevadel ja suvel koguneti vabasse loodusse, peamiselt kiigeplatsidele, talvel aga talutubadesse «istjaile». Istjateks nimetati tüdrukute kollektiivseid käsitööõhtuid. Istjatel lauldi väga palju, tantsiti ja mängitigi.

M ä n g u l a u l u d. Vanad eesti rahvamängud, mida mängiti suvel looduses ja talvel toas, olid enamasti laulumängud («Nukumäng», «Nõelamäng» jt.) ning nende ainestik oli võetud talupoja elust.

Üheks populaarsemaks mänguks oli nõelamäng, mida mängiti näiteks järgmiselt: mängijad asusid reas üksteise selja taga, hoidsid üksteist kinni ja laulsid endid kaksipidi õõtsutades:

Nõtku, nõtku, neulakene,
nõtku, neula silmäkäne!
Neula nummel kadusi,
kanarbikku krapsatie,
sarapikkuje sadasi,
helksat hiire herneesse.
Ei kadunud maatessani —
kadus tüödä tehjessäni,
peiu särki säädäjessä,
käüspihtu korjatelles,
uuta ruuta rakendajes.

Laulumäng «Rikas ja vaene».

Seejärel tuli üks mängijatest, kes «rongis» ei olnud, esimese «rongis» seisva mängija juurde ja teretas: «Tere, mees, tere!» See vastas: «Tere, tere! Mis otsid?» — «Otsin nõela.» — «Mis nõelaga teed?» — «Lapin vana kasukat.» — «Mine otsi meie ukse eest seinast!» Tulija läks tagumist mängijat kinni võtma, kuid see pistis jooksu. Sel ajal laulsid teised:

Hüppä, neula, karga, neula,
sää, neula, säärileni,
tie, neula, jalad teräväks!
Eks ole eite säädand sääred,
tasunud jalad tasased.

Kui tagumine mängija «rongi» eest läbi joostes enne oma kohale jõudis, kui püüdja ta kätte sai, siis jäi viimane uuesti püüdma. Kui ta aga kätte saadi, siis läks seekordne püüdja «rongi» etteotsa ja jooksja hakkas järgmine kord püüdma.

Perekondlikud tavandilaulud.

Inimese elu tähtpäevadega seotud perekondlike tavandilaulude hulka kuuluvad pulmalaulud ja itkud.

Pulmalaulud on tekkinud ja kujunenud juba ürgkogukondliku korra aegadel. Vana pulmakombestik ja pulmalaulud on säilinud ka läbi feodaalaja.

Rahvapärased pulmad (kohati nimetatud ka «saajad») toimusid vanasti peamiselt sügisel pärast viljalõikust, kui oli rohkem vaba aega, ning kestsid mitu päeva. Neis olid kujunenud

Pulmasõit Põhja-Eestis XVII saj. *A. Oleariuse järgi.*

kindlad tavad, mida täideti traditsioonilises järjestuses. Igasugune tegevus pulmades oli seotud lauluga. Lauljateks olid pulmalised, peamiselt naised, kes moodustasid nagu kaks iseseisvat koori — ühelt poolt pruudi sugulased ning teiselt poolt peigmehe sugulased. Vastastikku püüti teisest paremini ja vaimukamalt laulda, mille tõttu kujunes omapärane võistlus.

Eestlaste pulmad olid n. ö. kahe poolega, s. t. neid peeti pruudikodus ja peigmehekodus. Pulmad algasid pruudikodus. Peigmees koos oma sugulastega sõitis pruudikoju, kus neid lauluga vastu võeti:

Tulge siia, aage siia,
siia uhke hoone'elle,
kõrge'elle katuselle,
rikka'elle räästa'elle!

Peigmehe pulmalised vastasid lauluga, milles usutasid, et kas ruumid on ikka korras ja köetud ning laulsid kiideldes:

Eest, eest, eest, ilusad langud,
taganege, targad naised,
hoidke kõrva, kõrgid naised!
Ütlen aga uiest ümmer jälle:
taganege, takussärgid,
hoidke kõrva, kotisärgid,
siit tulevad tammed tantsima ja
arukased astuma ja,
siit tulevad sisse siidisärgid,
siidisärgid, niidisärgid!

Pulmaliste kojujõudmine. *T. Gehlhaari—F. Schlateri lito 1840. aastaist.*

Lauludega juhatati pulmalised lauda, lauludega küsis saajarahvas[1] seejärel pruudi järele:

Ei me põle sõitnud sööma pärast
ega põle jooksnud jooma pärast —
. . . . . .
Me tulime oma otsima ja
valget peada vaatama ja
linalakka lehitama.

Pärast sööki tänati pererahvast samuti lauldes. Kõik järgnevadki tseremooniad toimusid laulude saatel.

Pruudikodus küllalt lõbutsetud, sõideti peigmehekoju. Pruudi jumalagajätt vanematega, pruudikirstu (s. o. veimevaka) väljanõudmine ja viimine, pruudi ehtimine, pruudi vastuvõtmine peigmehekodus, tema tanutamine ja sellele järgnev põlle lappimine[2] — kõiki neid toiminguid saatsid vastavasisulised laulud.

Tähtsamaks toiminguks pulmades oli pruudi tanutamine. Pruudile asetati pähe abielunaise tunnus — tanu — ja sellest momendist alates loeti noori mitte enam peigmeheks ja pruudiks, vaid juba meheks ja naiseks. Tanutaminegi oli seotud lauludega. Nii lauldi pruudile:

---

[1] Saajarahvas — peigmehe sugulased.

[2] Põlle lappimine oli omapärane tava, mille sisuks oli mõrsjale raha annetamine. Lauludega kutsuti pulmalisi mõrsja «katkist» põlle lappima. «Lappideks» visati siis pulmaliste poolt põlle sisse raha.

Mõrsja tanutamine. *T. Gehlhaari—F. Schlateri lito 1840. aastaist.*

Ehi, ehi neitsikene!
Ehi neile ehetele,
mis su ema enne ehtis;
pane neile paeladele,
mis su ema enne pannud.
Pähe pane mure pärga,
otsa ette hoole pärga,
lagi pääle leina lindi.
Ehi valmis valge väljas.

Tanutamise järel algas lõbutsemine — lauldi, mängiti, tantsiti ja söödi — kuni pulmade lõpuni.

Eesti rahvalikes pulmakommetes puuduvad ristiusu elemendid täielikult. Kuigi hiljem — feodaalajal jne. — oldi sunnitud pulmi siduma kirikliku laulatusega, ei tunnistanud rahvas abiellumiseks ometi mitte laulatust, vaid noorpaar loeti abiellunuks alles pärast mõrsja tanutamist.

Vanad pulmad olid laulurikkamaid sündmusi eestlaste elus. Kogu mitmepäevast pulmatalitust saatis lakkamatu laulmine. Seoses pulmadega mainitakse mõnikord ka erilisi pulmalaulikuid, keda käidi pulma kutsumas teinekord koguni kauge maa tagant. Pulmalaulik pidi olema eriliselt sõnaosav, laulurikas ja vilunud improviseerija ning hea pulmakommete tundja. Pidi ta ju otsekohe lauludesse valama kõik pulmasündmused, sealjuures osavamalt ja väledamalt kui vastaspoole laulik.

Tänapäeval vanu rahvapäraseid pulmi üldiselt enam ei peeta, mistõttu vanad pulmakombed ja -laulud on kadumas, säilides veel vaid vanemate inimeste mälus.

Setu naised haudadel itkemas.

Itkudeks (ehk nutulauludeks) nimetatakse laulutaolisi kaebusi, mida nuttes lauldi (itketi) lähedase inimese kaotuse või lahkumise puhul.

Itkud pärinevad väga kaugest muistsest ajast. On teada kolme liiki itkusid: surnu- ehk matuseitkud, mõrsjaitkud ja nekruti-itkud. Matustel ja surnute mälestuspäevadel itketi, leinates kaotatud omast või sõpra. Pulmades itkes pruut kodust lahkumisel, leinates oma senist muretut neiupõlve isakodus. Hilisemast ajast pärinevad itkud, mida lauldi nekrutite saatmisel.

Itkudel puudub enamasti kindel traditsiooniline tekst — selle improviseeris iga itkeja ise vabalt.

Traditsiooniline on aga see, et itku alguses pöördutakse kadunu või lahkuja poole. Näiteks:

Maamakõnõ'ks, kuku maamakõnõ (Mammakene, kuku mammakene)
või: Pujakõnõ õks, kuku pojakõnõ (Pojakene, kuku pojakene).

Algust tavaliselt korratakse, millele järgneb siis juba itk:

Mehekene õks mu mehekene,
mehekene õks mu mehekene.
Mille jätt õks minno varra vaesõst,
Inneaigu õks jätid armõtust... jne.

(Mehekene mu mehekene,
mehekene mu mehekene.
Miks jätsid mind vara vaeseks,
Enneaegu jätsid armetuks...)

Mõnevõrra on tänapäeval itke säilinud meil veel ainult Kagu-Eestis — Setus.

Laulud kodust ja lapsepõlvest.

Suure rühma moodustavad laulud, milledes lauldakse kodust ja lapsepõlvest. Lauludes meenutatakse õnnelikku lapsepõlve, millest on säilinud kõige helgemad ja hellemad mälestused:

Oh seda endista eluda,
kallist kasvupõlvekesta,
kui ma kallis kasvanesin,
mari maasta tõusenesin,
angervaks üles ajasin!
Kasvin kui kanep ojassa,
sirgusin sibul salussa,
pikka putke puu vilula.

Lauludes väljendub armastus lapsepõlvekodu vastu ning vanemate ja laste vahekord. Eriti mõjuvaid lüürilisi laule on andnud lapse kiindumus emasse ja ema armastus lapse vastu. Sügava tänutundega meenutatakse ema, kellel jätkus oma tööde, toimetuste ja murede kõrval küllalt õrnust ja südamlikkust lapse kasvatamiseks ning õpetamiseks:

Emakene, memmekene!
Siis sa nägid suure surma,
suure surma, valju vaeva,
kui sa minda kasvatasid,
kasvatasid kaunistasid,
üles tõstsid, hüpitasid,
maha panid, mängitasid...

Samuti meenutatakse tänulikult seda, kuidas ema juba varakult õpetas lastele vajalikke oskusi, olles seejuures küllaltki nõudlik:

Küllät või emä tenädä,
emä enge ma ülendä,
emäl anda en'gearmu,
et ta's sunni suikumaie
ega's lase laiskeleda,
pane es padjule magama.

[Küllalt võin ema tänada,
ema hinge ma ülendada,
emal anda hingearmu,
et ta ei sundind suikuma
ega lasknud laiselda,
ei pannud padjule magama.]

Ema armastus ja õrnus oma lapse vastu kajastub ka hällilauludes, mida lauldi laste uinutamiseks. Juba hälli juures laulab ema lapsele sellest, millised tööd ja kohustused teda peagi ees ootavad:

Tule, tule, unekene!
Tule uni, uksest sisse,
astu, uni, aknast sisse,
kuku lapse kulmu peale,
lange lapse lau peale,
asuta aseme peale,
vajuta lapse voodi peale.
Mina laulan lastadani,
suisutelen sulgedani,
kui see parti poegadena.
Maga kaua, kasva suureks,
kasva suureks, karjaskäija,
karjaskäija, marjatooja,
orusta hobuse tooja,
soost lehma lennutaja.

Kodu mõiste on lahutamatult seotud vanematega, kelle surma järel laguneb kodugi ja muutub lastele võõraks:

Kui on vanemad vajunud,
isa koolnud[1], ema koolnud,
ei saa aastas koju korda,
kolmel aastal kolme korda.

Kuna vanematest on ema lastele lähedasem, siis lauldaksegi:

Kui kooleb ära isake,
siis kooleb pooli koduda,
kui kooleb ära emake,
siis kooleb kodu koguni.

Surmgi ei suuda kahandada ema armastust. Lauludes jutustatakse, kuidas ema ei või hauaski rahu saada, teades, et lapse käsi käib halvasti. Kujutatakse, et ema hauaski lohutab tütart ja annab talle nõu:

Oh tütar, mine koduje,
palu võõrasta isada,
palu võõrasta emada,
anu võõrast haudujada,
kes sinu pe'o pidaneb,
kes sinu ja'o jaganeb,
kes su lukuvööd lugeneb,
kes sinu sukad sooriteleb,
kes sinu kindad keerusteleb,
kes sinu vaka valmisteleb.

Vanemad kaotanud ja koduta jäänud laste raskest ning kurvast elust kõnelevad rohkearvulised vaeslapselaulud (vaata lk. 80 jj.).

Lapsepõlve ajajärku kuuluvad ka nn. l a s t e l a u l u d. Lastelauludeks nimetame laule, mida lauldakse lastele ja mis on enamasti seoses mingi liigutuse, tegevuse või koguni mänguga. Need on lastele mõistetava sisu ja lihtsa viisiga laulukesed («Tii, tii, tihane», «Tiks, täks», «Sõit, sõit sõtsele»). Oma vormi poolest on lastelaulud lühemate (näit. kuuesilbiliste) värssidega, samuti esineb neis ahelataolist ülesehitust. Näiteks:

Kits, kile karja,
üle mere marja,
mulle heinu tooma!
Mina heinad lehmale,
lehm mulle piima,... jne.

Tinglikult võime lastelauludena vaadelda ka mitmesuguseid kõlalisi imitatsioone, nn. loodushäälendeid. Suur osa neist on lindude häälitsuste matkimised. Eriti populaarne on pääsukeselaul («Midli-madli», «Vidli, vadli, viisud leidsin»). Jäljendatakse ka lõokest, ööbikut, öökulli, kuldnokka, peoleod, vinti jt.

[1] Koolma — surema; koolnud — surnud.

Laulud laulust ja laulikust.

Laulmisel oli rahva elus tähtis koht. Laul abistas inimest tema töös ja võitluses, laul oli tema kaaslaseks ka puhkehetkil. Laludega väljendati oma kurbust ning rõõmu, lauludesse peideti oma igatsused ja soovid. Selletõttu on mõistetav, miks meil on nii palju rahvalaule, mis kõnelevad laulust, laulmisrõõmust ja laulikust.

Rasketel aegadel on laulmine säilitanud rahva elurõõmu ning süvendanud lootust helgemasse tulevikku. Seepärast kutsutakse lauluski laulma, seni kuni jätkub elu:

Laula, laula, suukene,
liigu, linnukeelekene,
mõlgu, marja-meelekene,
ilutse, südamekene!
Küll saad siiski olla vaida,
kui saad alla musta mulla,
valge laudade vahele,
kena kirstu keske'elle!

Rahvas ise hindas kõrgelt oma laulude väärtust ning pidas laulmist koguni üheks põhiliseks vajaduseks elus. Poeetiliselt öeldakse laulus, et

Enne ma une unustan,
maha jätan magamise,
kui ep ma ilu unustan,
rõõmu ei kallista kaota.

Väga erinevais sõnastustes väljendatakse mõtet, et ilma laulmiseta on võimatu elada:

Igav on olla iluta,
hale olla laulemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuta elada.

Hea laulik, kes oskas värssidesse põimida inimeste elumured ja raskused ning väljendada lauludes rõõmegi, oli rahva poolt lugupeetud ja austatud. Laulik isegi ütleb, et ta ei tohi vaikida, kuna tal on annet laulmiseks:

Ei ma tohi olla tumma,
ei viitsi vähene seista.
Ma pole tummade toasta,
ega vainude vahelta.

Kogu meie rahva suuline looming on võrsunud igapäevasest elust ja tööst. Rahvalaulik märgib, et just töö juures on ta loonud oma laulud.

Laulikul on alatine hool, mis sunnib teda laule looma:

Enam on muret laulijalla,
kui on rehepeksijalla.
Rehe peksan, see unustan,
laulu laulan, teist tuletan.

Rahvas, mõistes laulu osa töövaeva kergendajana ja töörahva vaenlaste vastu võitlemise vahendina, oli aga ka alati teadlik, et laul pole eesmärgiks omaette, vaid et kogu elu alus on siiski töö:

Laulust lauda ei kaeta,
ei panda ilu padaje —
higi pannakse padaje,
kätevaeva vaagenasse.

Selliselt avaldub lauludes rahva arenenud ilumeel, aga samuti ka hinnang laulule ja laulmisele.

Töölaulud.

Töölaulud on vanemaid rahvalaulu liike. Neid tunnevad kõik rahvad. See on üks ulatuslikumaid rahvalaulu liike ka Eestis. Töölauludes avalduvad põhiliselt feodaalajastu eestlase ainelised elutingimused, tööviisid ning ühtlasi ühiskondlikud suhted.

Töölaulud on vahetult seotud tööprotsessiga ning nende esmaseks ülesandeks oli rütmistada ja saata töötoiminguid, et selle abil kergendada monotoonset ja rasket tööd. Algselt olid töölaulud väga lihtsakoelised, koosnedes mõnedest meloodilistest hüüatustest refrääni osas ning vabalt improviseeritud lühikesest tekstiosast (näit. vene «Dubiinuška», kus laulu põhiosaks on meloodiline refrään «Эй дубинушка ухнем».) Sellise laulu juures oli tähtsal kohal viis ja rütm. Sõna — s. o. sisu — oli teisejärgulise tähtsusega. Hilisemas arengus on tööprotsessi saatvatest lauludest arenenud töötemaatiline rahvalaul, milles määrav osa on juba mitte enam viisil ja rütmil, vaid sõnalisel tekstil.

Töölaul oli nii ürgkogukondliku korra ajal kui ka feodaalajastul meie esivanemate saatjaks igal põhilisel tööl. Kuna rahva tolleaegseks peamiseks tööalaks oli põllundus, siis on arusaadav, et töölaulude suur enamik kirjeldab just mitmesuguseid põllunduslikke töid.

Töölauludes kajastub rahva suhtumine töösse kui väärtuste loojasse, kui elu alusesse, millega on seotud omad rõõmud ja mured. «Ole hoolas hommikul» manitsetakse lauludes, sest «uni ei anna uuta kuube». Ühtlasi näidatakse, et laul ja töö on lahutamatult seotud.

Metsas hoosta otsidessa,
nõmmes marju noppidessa,
küla all kündadessa,
arulla äestadessa —
seal mina seadisin sõnuda
lahutasin laulusida
panin kokku palve'ida!

laulab laulikneiu oma laulude päritolust («Kust on laulud pärit»).

Töö ja laulu vahetust seosest kõnelevad ka XVII ja XVIII sajandi kroonikad ja reisikirjeldused, milles imetlusega räägitakse rasket tööd tegevatest talupoegadest, kes sealjuures lakkamatult laulsid.

Rehepeks mõisas. *A. Johansoni maali järgi (1953).*

Näiteks teatab A. W. Hupel 1777 a.: «Põllutöödel ... võib kuulda tüdrukuid oma lauludega üldist rahulolu esile kutsuvat. Mõnedel on ilusad hääled ja palju loomulikku lauluannet.»

Töölaulude tuttavamad liigid eesti rahvaluules on lõikuslaulud, käsikivilaulud, ketruslaulud ja karjaselaulud. Teiste töödega on laule vähem seotud.

Lõikuslaulud.

Lõikuslaulude kangelaseks on külatüdruk, kes visalt, väsimusest hoolimata teeb rasket tööd ning samal ajal tunneb rõõmu oma laulust:

Nüüd on luba lusti lüüa
luba lusti sees elada.
Nüüd pole suu sulgejada,
keele kinniköitijada.

Laulu valab ta oma eesmärgi:

Lõikame vihud vägevad,
paneme parmad paremad,
käetäied kärme'emad.
et saaks kokku kullapõllu,
lademesse laia välja,
sidemesse selle põllu.

Sõrvelased rukkiõsumisel.

Lõikusperiood oli pikk ja kurnav. Kogu vili lõigati sirbiga, kogu aeg küürutades. Põllud olid suured, töövahendid aga primitiivsed. Seetõttu tehti lõikustöö talgute korras: kogu külapere kogunes kokku ning kõik põllud lõigati järjekorras ühiselt. Lõikaja kiirustab, sest ta teab, et rukkipõld on küll esimene, kuid

odrad jõuavad järele,
kaerad hagu kasvatavad,
läätsed lesti lõpetavad,
linad kuprasid kulutavad,
herned õisi ju ajavad,
oad kauni kasvatavad.

Laulus avaldub lõikaja lootus lühikesele hingetõmbusele ee[1] lõppedes; enne uuele eele minekut on ehk mahti rüübata talguõlut, võtta palake leiba. See annab väsinud lõikajale uut jõudu, ta õhutab ennast ja teisi:

Tõmmake, õed, tõsised,
vinname viha pärasta,
et me otsaje ujume,
saame saare ninaje,
pika põllu peenderaie.
Otsa meida oodetakse,
saare meida sallitakse.
Otsas on õlu punane,
saarel on saiad saledad,
peenderas on peened leivad,
võileivad vao vahela.

[1] Esi (ee) — ühe lõikaja töörinne põllul.

Pika päeva lõpuks väsib ka tugevaim õsuja.[1] Ta hakkab lauldes manitsema oma väsinud käsi, ootab jõest jõudu ja manab lindude sasitud vilja, mis raskendab niigi vaevalist tööd.

Lauluga pöördub ta põllu poole, et see kord lõpeks «kahe käe kiskudessa, viie sõrme viilidessa». Töö edenematust seletab ta «kurja sepa» poolt tehtud halva sirbiga. Humoristlikult nuriseb ta:

Lubasid põlluke, jalula joosta,
sälu säärilla sivada,
varsa kapjulla karata.
Nüüd ei lõpe lõigatessa,
ei saa otsa saatadessa.

Hoopis väsinud, ähvardab ta põllu jätta «sirgu süüa, virbe[2] viia». Ühtlasi hakkab ta ootama päeva lõppu, et saaks «padjule magama, siidi sisse puhkama». Siidi muidugi ei olnud, selles avaldub vaid väsinud lõikaja unistus pehme aseme järele.

Lõikuslauludes kajastub ka töötaja-tütarlapse uhkus oma osavuse ja virkuse üle, sest eks pane tema «suure nurme nuttemaie, pikä põllu või põdema» (s. o. koristab põllult vilja, tühi põld jääb n. ö. vilja nutma).

Käsikivilaulud.

Feodaalaja talurahval oli kanda ränk mõisaorjus, mis neelas meeste tööjõu täielikult. Seetõttu jäi kogu kodune majapidamistöö naiste teha. Üks raskemaist kodutöödest oli jahvatamine käsikivil.

Käsikivilauludes kurdabki minategelane — talupiiga — ülejõu käiva töö raskuse üle:

Kivikene, hallikene,
eks sa võind meres mürada,
mere kalda'as kasuda,
mereliivas liigutada,
enne kui toodi sind tubaje
kanti meie kamberisse,
meie neidiste vedada
kaokeste[3] katkestada.

Kogu perele vajalik jahu tuli jahvatada käsikivil. Kui mõtleme sellele, et jahu oli kuni XIX saj. (s. o. enne kartulikasvatamise algust) peatoiduaine, siis võib kujutleda selle töö kogu raskust. Mitte põhjuseta ei ohka jahvataja:

Kivi riimi[4] rikub rinnad,
kivi vitsa viilib sõrmi,
käsipuu käed kulutab.

Laul aitas rütmistada ning sel viisil kergendada seda monotoonset ja ränka tööd.

---

[1] Õsuma — vilja (rukist) niitma; õsuja — rukkilõikaja, viljaniitja.
[2] Sirk, virb — lind.
[3] Kabu (kao) — neiu.
[4] Riim — lai raud käsikivis.

Ketruslaulud.

Teine tubane töö, mis oma rütmilisusega otse kutsus esile laulusaate, on ketramine. Talvel kogunesid neiud sageli ühte peresse, et ühiselt kedrata. Puhkehetketel tantsiti, lauldi, pajatati muinasjutte ja mõistatati mõistatusi. Ka mõisa peretuppa koondusid vaimupiigad ühisele ketrusele — teotööle. Ühist tööd saatis laul.

Ketruslaulud olid väga levinud, neid tunti üle-eestiliselt, igas maakohas.

Lauludes pöördub ketraja voki poole, manitseb teda kiiresti ketrama, ladusalt veeretama. Manitsust saadab ähvardus:

Kui sa ei ketra, vokikene —
välja viin värava taha,
panen sinu seal põlema.

Käsikivil jahvatamine.

Kutsutakse vokki tõttama, sest ketrajal on kiire: lapsed ootavad särki selga, pükse jalga. Töörõõmu seguneb aga kurbust: ketraja näeb oma töövaeva riisumist. «Kellele ketran?» — küsib laulik. Ja vastab:

Minge meie mõisa'aie,
lööge silmad seina peale,
vaatke sinna varna peale —
seal on meie ketramine,
kõige talve tallamine,
vaese voki veeremine,
kahe käe katsumine.

Vähemal määral leidub ka kudumislaule. Neis heidetakse ette kuduja laiskust ja lohakust, kes «kuu kudus kotikangast, kaksi kuuda kaltsakangast[1], aasta hamedekangast[2].»

Karjaselaulud.

Suure laulurühma moodustavad karjaselaulud. See on omapärane laulurühm seetõttu, et siin on tihedalt seotud töömotiivid ekspluateerijate vastase võitluse motiividega.

[1] Kaltsad — vanaaegsed takused põlvpüksid.
[2] Hame — särk.

Karjandus oli põllunduse kõrval eesti talurahva põline tööala. Läbi kogu feodaalaja valitses tava, et kogu küla karjatas oma loomi ühiselt. See oli tingitud omaaegsest maavaldussüsteemist. Talud ei olnud n. ö. krunti aetud, vaid valdasid oma maid ühiselt. Oli ühispõld, mis oli jagatud talude vahel, samuti ühine karjamaa. Küla karja hoidis vanem inimene, kellele abiks olid kordamööda igast talust lapsed. Feodalismi lagunemise perioodil, kui lagunes ka külakogukond, mindi üle karjatamisele talude kaupa. Karjasteks olid sel juhul juba alaealised: omad või palgalised. Lõuna-Eestis esines eraldi karjatamist ka juba enne maade krunti ajamist.

Karjaselaulud kajastavad peamiselt kerjuslapse elu-olu, tema töid, rõõmu ja muresid.

Kuna üksi oli igav, ajasid karjased oma karjad kokku. Karjaste kokkukutsumine sündis nn. õ l l e t u s t e g a:

Õlle, õlle, õllele,
Tõistre Tõnu, õllele,
minu sõber, õllele,
karja sõber, õllele,
tule siia, õllele!

Õlletamistel oli väga meloodiline viis, mis ongi neis peamine. Tekst on vabalt improviseeritav, kordub ainult hõige «õlle-õllele!» Õlletused on oma ülesehituse, sisu ja vormi poolest algelisemaid laule eesti rahvaluules.

Karjane rõõmustab oma töö üle, võrreldes teiste talutöödega:

Parem mul karjas karata,
memme lehmissa leluda,
taadi karjassa kasuda,
kui siin kütist küürutada.

Kuid samas kurdab karjane oma laulus:

Karjapõli kadakane,
orjapõli ohakane.
Kesse kiidab orjapõlve
karjapõlve, orjapõlve,
saagu see karja katsumaie,
kanikast kaelas kandemaie.
Vesi tal virtsub varvastessa,
kriiksub kingatärgetessa.

Vihm oli karjase suurem vaenlane. Ta püüab lauluga peletada vihma: «Üle, üle vihmakene, ära saja, saokene!» Ent ainult harva täidab vihm karjaste palvet. Märg karjane muutub morniks. Tusatuju süvendab kaasaantud leivakoti kesisus ja juba ta manabki:

Perenaine, kurjavaimu
kiet mul kivitse pudru,
sissesõglus sõkkelida.

Näljane karjane ähvardab perenaist: kui toit ei parane, siis «annan soele suure oina, ilvesele emälamba.»

Karjaselauludega on seotud väikesearvuline rühm l ü p s i l a u l e. Töölauludest võib nimetada veel k ü t i s e l a u l e, k ü n n i-

laule, õitselaule ja kalurilaule. Ka heinateoga on seotud laule («Kuulus kuhjalooja»).

Töölauludes avaldub veendumus töö vajalikkusest, neis kajastub töörõõm. Neis manitsetakse tööle, sest «uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki». Töölaulud on sageli seotud looduspiltidega, mis moodustavad tausta inimeste mitmesugustele töödele, meeleoludele ja elamustele ning mis näitavad tihedat sidet töötava inimese ja looduse vahel. Neis avaldub armastus looduse vastu. Töötajale kukub kägu ja paistab päike. Töötajale laulavad linnud ja teda abistavad loomad. Sügava huumoriga laulavad töötajad lindudest ja loomadest, asetades neid inimlikesse vahekordadesse ning suhetesse. Töölauludest saame pildi oma esivanemate igapäevastest töömuredest. Ühtlasi esineb lauludes sageli otseseid tööde kirjeldusi, mis selgitavad meile mitte ainult, milliseid töid omal ajal tehti, vaid ka seda, kuidas töötati.

Karjapoiss pasunat puhumas.

Teisest küljest on töölaulud tihedalt seotud ekspluateerimist paljastavate lauludega. Tehakse vahet töö ja töö vahel, üks on enesele tehtav töö — elu alus, teine aga vastumeelne ja kurnav orjatöö, töötegu «timukale». Antagonistlikeks klassideks jagunenud ühiskonnas, kus töövili läheb võõrale, on loomulik töörõõm mürgistatud.

Ekspluateerimist paljastavad laulud.

Ekspluateerimist paljastavad laulud on tekkinud feodaalses Eestis. Nendes avaldub töötava rahva lepitamatu võitlus oma rõhujate ja orjastajate — balti-saksa mõisnike — vastu. Klassivastuolude süvenemisega külas eneses tekib ohtrasti ka peremeeste vastu suunatud laule.

Ekspluateerimist paljastavates lauludes on rohkesti teravat pilget ja satiiri. Juba balti-saksa autorid juhtisid tähelepanu sellele, et eestlased oma lauludes tasuvad mõisnikele pilkega ülekohtu ja julma kurnamise eest.

Mõisaorjus maade kasutamise eest, mis tegelikult kuulusid eestlastele ja mis neilt väevõimuga ära võeti, on eestlaste ajaloo süngemaid aegu. Mõisa heaks pidid töötama mehed ja naised. Tööpäev oli kurnav oma pikkuse ja tagasundijate julmuse tõttu. Vilets toit ja napid puhkehetked ei suutnud taastada töötaja jõudu. Oli ju teomehe söögiks pala aganast leiba, veega jatkatud piim — «vesi on pikka piima jatku» — ja mõned silgud. Töötati põldudel päikesetõusust loojakuni. Sügisel lisandus päevastele töödele ränga lisa-

tööna öine rehepeks. Seega jäi talurahval vähe võimalusi oma põllulapil töötamiseks: ainult pühapäevad (mis kirikuskäimisest üle jäid — sest seegi kurnav «kirikuorjus» oli kohustuslik) ja õhtud. Lisaks tööle nõudis mõis veel kümnist viljast ja karjasaadustest. Maanteede parandamine, mõisa vooris käimine ja küüdikohustus langes raske lisakoormusena talupoja õlgadele.

Raske töö, ebainimlik kohtlemine ja vilts toit — need on põhiteemad vaatluse all olevates lauludes.

Mõisasundijate vastu suunatud laulud.

Kilter, kubjas, aidamees,
väljavahi vanamees —
need on põrgus kõige ees,
esimese katla sees!

Selles laulukeses on loendatud kõik tähtsamad mõisasundijad, kelledega talurahval oli otsene kokkupuutumine tööl. Kubjas oli mõisakäsik, kes juhtis ja jälgis hobustega-härgadega tehtavaid töid, kilter juhtis jalatöötajaid, peamiselt vaimude (s. o. tüdrukute) tööd.

Lauludes pöörduvad töötajad palvega kupja poole, et see ei lööks:

Kubjas, kullakõne,
maamees, marjakõne,
är iks löögu lühikeist,
ärä pesku peenükeist!

Oma naiivsuses loodab teoline algul härrastelt abi kupja vastu:

Oh minu härtu härrakene,
tõuse üles tooli peale,
vaata üles valla peale,
kui seda valda vaevatakse,
pisikesi piinatakse!

Muidugi oli asjata oodata mõisnikult tuge sundijate vastu, mida taipas ka teomees. Sundijate julmust kirjeldab laul piltlikult: kui väljal on ka vaid viis vaimu, siis

kuus on kubjasta järella,
seitse selja peksijada,
kaheksa karistajada,
kümme küljemõõtijada.

Teotöö toimus pideva sunni all, lakkamatu peksu ja sõimu saatel.

Kubjas, kes juhtis tööväge, määras ka söögi- ja puhkuse ajad. Püüdes tööorjadelt välja pigistada viimast jõudu, juhtus sageli, et kubjas venitas tööpäeva hilise öö peale. Sellest kõneldakse laulus «Ori ootab õhtut»:

Kui ei anna õhtut õiget aiga,
poolpe õhtud poolest päeväst —
küll siis põled põrguenna,
keed keevä katelanna.

Põrguga ähvardatakse mõisasundijat muudelgi juhtudel:

Kubijal on kuri surma,
kiltrel kibeve surma.
Kubjas lää kohe põrgusse,
kilter keerenti peräna,
teomees perän — teivas sel'län,
karjapoiss perän — kaigas kähen!

Mõisasundijatele sooviti lauludes enne surma tuhat tõbe ja pärast surma — põrgukatelt. Laulus «Kättemaks kupjale» loetlevad teolised kahjurõõmsalt kupja viletsusi ja tulevasi kannatusi põrgus. Koguni kogu kupja pere soovitakse põrgusse: «seal tema isad, seal tema emad, seal tema vanad vaderid».

Mõisasundijad olid üldise põlguse all. Asjaolu, et mõisakäsikud olid ise samuti talurahva seast, suurendas põlgust ja vihkamist. Külarahvas nägi neis õigusega äraandjaid, ja tasus neile sellega, et heitis nad enda hulgast välja. Nendega ei tahetud läbi käia, neid ei kutsutud talurahva omavahelistele pidustustele ega koosviibimistele. Üldist arvamust väljendas laul «Ära sina kipu kilteriksi».

Laulud mõisast ja mõisnikust.

Mõis — see oli teolise maapealne põrgu. See seisukoht avaldub mitmetes ja mitmetes lauludes:

Siin on sie kuradi kohta,
siin on sie pagana paika,
sõlerinde sõimupaika,
preesirinde pilgupaika.

Kes pääseb mõisast, see tunneb end põrgust pääsevat:

Kui ma pääsen mõisa'asta —
siis ma pääsen põrgu'usta,
pääsen kui soe suusta,
lõvi lõugade vahelta,
havi hammaste taganta.

Mõisast tullakse «tulisi jalu» ega vaadata enne tagasi kui kodu väravas. Aga mõisast tullakse ka nii, et

on pihas piitsahoobid,
kaela pealla kaikahoobid,
haluhoobid alla hõlma.

Teoline tunneb, et ta «teeb tööd timukatele, näeb vaeva vargale». Valla vaevast elavad mõisnikud: «tütarlaste töö läbi, vaestelaste vaeva läbi» on härrad ilusad, prouad punased ja preilid peenikesed. Mõisa läheb talunaiste kedrus, mõis sööb talumeeste suvise töö. Lauludesse valas teomees oma kibeduse, mis võrsus teisele tehtavast tööst, orjatööst:

Saks ei künna, saks ei külva,
saks ei seemeta soeta,
saks ei pööra musta muida.

Teomees künnab, teomees külvab,
teomees seemeta soetab,
teomees pöörab musta mulda.

Kuid saks ei salli laulugi — ja mõisniku ilmumisega vaikib laul. Toodud laulus avaldub eredalt talurahva õige arusaamine: tema loob kõik rikkused, tema hoolest ja vaevast elavad ekspluateerijad.

Talurahva sellest teadmisest, et orjuse tõid «saksad», kasvas välja ka vaen ja põlgus nende vastu. Põlgus teiste vaevast elava mõisniku ning ühtlasi kartusega segatud viha tema kui orjastaja vastu keskendus arvukates lauludes, mis enamasti algavad:

Oh saksa, sabatu koera,
ilma hilbaka isanda.

Selles pöördumises avaldub talurahva põlglik suhtumine «sakstesse» kõige täielikumalt.

Paljudes lauludes korratakse mõtet, et talurahva vaesusest ja viletsusest võrsub mõisnike jõukas ja küllane elu. See veendumus oli aluseks kibedale klassivõitlusele mõisa ja küla vahel. Ehkki üheski laulus pole otse sõnastatud mõtet mõisnike hävitamise vajadusest, selleks et ka talurahvas võiks õnnelikult elada — esineb see järeldus siiski paratamatult. See moodustab laulude sõnastamata, kuid täiesti selge ja mõistetava ridadevahelise teksti. Õigesti räägib laul:

Kui kana muna munekse —
seegi kulli kurku jäänud.
Hobu teeb laugi täkukese —
seegi saksa välja peale!
Lehm teeb härikvasika,
seegi saksa välja peale!
Sest on meie maad madalad,
õlgikatuksed kadalad,
rooguräästa'ad rumalad.

Siit on ainult samm järelduseni: hävitagem mõisad, et talud võiksid kosuda. Kuid see samm jääb regivärsilistes rahvalauludes astumata. Mõisnike vastu suunatud mõte jõuab oma haripunktile laulus «Kättemaks sakstele»:

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine —
ma paneks saksad saagima,
vanad härrad vaagima,
reilnad rehte peksama,
rouad rukkid lõikama.
Jälle ütlen teisipidi:
oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine —
ma paneks saksad sahkudes,
vanad härrad vannudes,
junkrid taha talvades,
kubjad peale kurgedes,
kiltrid kõrva kiiludes,
kubja lapsed kurenaeldes,
kiltri lapsed kiilunaeldes.

Revolutsiooniline mõte ei tõuse siin veel üleskutseks, vaid jääb sooviks, taotluseks, mida tuleks teha, kui «oleks minu olemine».

Väljendusjõult ja satiiri teravuselt kuuluvad mõisa ja mõisniku vastu suunatud laulud meie rahvalaulude paremiku hulka.

Laulud peremehest ja sulasest

Hilis-feodaalajal tegid mõisatöö peamiselt sulased. Talupere hakkas lõhenema sulasrahvaks ja pererahvaks ning nende vahel süvenesid vastuolud. Vastuolude allikaks oli kehtiv feodaalne süsteem: kuna peremees ei saanud kasutada sulaste tööd kodupõllul (sulane täitis teokoormust), siis tundis ta ka väga vähe huvi sulase korraliku toitmise ning riietamise vastu. Sulasele langes seega kahekordne rõhumine: nii mõisaorjus kui ka halvustav suhtumine pererahva poolt. Eriti teotöö raskuse alahindamine peremeeste poolt on paljude laulude teemaks:

Ei tea kodused rahvas,
ega mõista mõisa rahvas,
mis seal teol tehakse,
abivaimul annetakse.
Teol on teivas saiakakku,
aisapuu — õlut punane,
loogapuu mesine leiba.

Paljudes lauludes kurdab ori viletsa söögi üle:

Perenaine pettis minda,
pettis mind ja peksis minda,
keetis mulle kingaleenta,
vana pastla-paiga leenta.

Kättemaksuks töötab sulane halvasti:

Peremees oli mulle kurja,
perenaine mulle valju.
Ma olin hea härgadelle,
parem perepaaridele.
Hästi mina härjad ikeldasin
tasa ruunad rakendasin.
Madalasti kündsin maada,
ei puutund ohaka juuri.

Teisele töötamine kaotab huvi töö vastu. Orjatööl puudub rõõm ja innukus. See kajastub mitmetes lauludes. Juba hommikul hakkab sulane õhtut ootama. Veel enam oodatakse vihma:

Saja, saja, vihmakene,
saja vihma — saaks magada,
kes laseb kuivalla magada,
kuivalla kuhja loodanekse,
aruheina niidetakse,
kastel kaeru lõigatakse.

Raskest tööst kurnatud teopoiss, kel teolkäimisest jalad kõverad, igatseb endale puu tugevust ja sitkust, et oleks «jalad all meil jalaksista, varbad otsas vahterista.»

Orjatööks on vaja sitkust ja tugevust, sest ori peab töötama hoolimata ilmast ja tervisest:

Tuleks või tulista lunda
sajaks raudasta raheta,
tilguks tinavihmukesta:
ikka peab ori ojuma,
ikka vaene vanderdama,
orjalaps läbi ojuma,
palgapoiss läbi pugema.
Küll tien tüödä, ei tänätä,
näen vaeva — vannutakse!

Juba nendes varastes sulaselauludes esinevad kõik teemad, mis korduvad hilisemates, kapitalismiaegsetes sulaselauludes: halb kohtlemine, vilets toit, väike palk, sulase kättemaks pererahvale. Regivärsilistes sulaselauludes peegelduvad igakülgselt feodaalaja sulase igapäevased mured: kahekordne rõhumine, töö raskus ja mõisasundijate peks. Kuid neis avaldub ka sulasrahva visadus ja leidlikkus, ning töötaja kibedusega segatud iseteadvus, kes teab, et tema tööst elavad teised.

Vaeslapselaulud.

Omapärase, tundejõult ning -sügavuselt ületamatu laulurühma moodustavad orvu- ehk vaeslapselaulud. Nendes lauludes kirjeldatakse vaeslapse saatust. Feodaalaja külas kaotas laps vanemate surmaga ka kodu. Tühjaksjäänud tallu pandi mõisa poolt uus pere, orvud anti kas karjalastena laiali mööda küla või pandi käima külakorda. Elades lühikeste ajavahemike kaupa järjest kõigis taludes ja alludes perevanematele, oli ta sageli sunnitud tegema üle jõu käivat tööd käsikivil või mujal. Elu ei olnud palju kergem ka kasuvanemate puhul. Feodaalaja külaelu raskused olid eriti tuntavad just orvu elus.

Laul «Mitu halba ilma peal» loetlebki, kes on feodaalaja küla ühiskonnas kõige õnnetumad, kõige halvemas olukorras:

Mitu halba ilma pealla?
Viis on halba ilma pealla:
Üks on poega, kes isatu,
teine tütar, kes ematu,
kolmas halba orjakene,
neljas halba vaenelapsi,
viies halba leskinaine.

Ilmekalt tuuakse lauludes esile vaeslapse kaitsetus, kes on kogu ilma tõugata ja lükata:

Kes tahab, see tajutab,
kes viitsib, see vilistab,
kiduril kivi peossa,
paduril puu õlala —
kõik vihavad vaesta lasta,
vihavad viherpuu oksad,
kaebavad kanerba ladvad.

Mitmes laulus kurdab orb oma väljapääsematult rasket olukorda: origi pääseb orust ja härg hädast, aga ei pääse vaenelaps viletsusest. Isegi seda ei ole, kellele kurta oma muresid, sestap

kurdan kullerkuppudele,
halan angervaksadele,
nutan noorele rohule!

Laul «Tuule tuba» annab poeetilise pildi lageda taeva alla jäänud orvust, kes elab ja muretseb seal,

kuhu tuuli toonud palgi,
vesi voolas[1] veeretanud,
sadu seinad seisatanud.

Paljudes lauludes kurdetakse võõrasema karmust, kes käsib

mind tules magada,
sädemesse seada sängi,
kibemesse keerda külge.

Ohtrasti on ka laule, kus kõrvutatakse peretütart ja vaeslast, esimese laiskust ja teise töökust (ka muinasjuttudes populaarne teema): peretütar istub ilumäel, sööb saia ja sealiha, ketrab kõik suised päevad — ei saa särki sääselegi; orjalaps istub muremäel, sööb putki põõsa alt, vesinaate lepikust, ketrab kevadel — saab aga pererahvalegi peent riiet.

Need on tähtsamad laulurühmad ekspluateerimist paljastavates rahvalauludes. Lisaks neile võib mainida väikesearvulisemaid rühmi, nagu rehepeksulaule, laulurühma talupoja loomadest (hobu, härg), mitmesuguse sisuga pilkelaule (rikas ja vaene küla; teie poisid ja meie poisid jne.).

Ekspluateerimist paljastavad laulud olid tähtsamaks talurahva ideoloogiliseks relvaks klassivõitluses mõisnikega. Neis kajastus otseselt rahvahulkade protest rõhumisele rajatud ühiskonnakorra vastu. Tundesügavuselt ja vormitäiuselt kuuluvad nad paremiku hulka, mis eesti töötav rahvas regivärsilise laululoomingu alal on loonud (eriti vaeslapselaulud). Need on tõelised rahva «ootuste ja lootuste» avaldused viimistletud kunstilises vormis.

6. Riimilised rahvalaulud.

XIX sajandi jooksul toimus eesti rahvalaulus oluline muudatus. Regivärsilise rahvalaulu kõrvale ilmus ning sai mõne aja jooksul valdavaks r i i m i l i n e rahvalaul. Regivärsiline rahvalaul seevastu hakkas taanduma ning kadus suuremas ulatuses käibelt. Regivärsi taandumine sai alguse 60-ndail aastail, mõnel alal veelgi varem. Sajandi lõpuks oli regivärss juba oluliselt käibelt kadunud. Vane-

[1] Voolas — voolav.

mad inimesed küll mäletasid veel vanu laule, kuid neid ei tarvitatud enam. Nooremad aga enam ei õppinud ega osanudki regivärsilisi laule. Ainult tavandilaulud püsisid mõnevõrra kauem käibel. Tava säilitas ka laulu. Nii on mardi- ja kadrilaulud mõnel pool püsinud isegi kaasajani. Ka pulmalaulud ja kiigelaulud olid teistest laululiikidest kauem elavas ringluses. Regivärsiline rahvalaul püsis veel XX sajandilgi, kuid ainult mõnel äärealal (nagu Setus ja Kihnus).

Regivärsilise rahvalaulu asendumine riimilise rahvalauluga oli esile kutsutud väga mitmesuguste tegurite poolt. Üheks selliseks teguriks oli kirjaoskuse kasv ja sellele järgnev kirjanduse (s. o. luule ja kirjandusliku laulu) eeskuju ning mõju.

Riimilise laulu sissetung ei sündinud järsku ega ühekorraga. See tekkis järk-järguliselt, kasvades välja vanast regivärsilisest rahvalaulust. Selle tõendiks on terve rida nn. *üleminekuvormilisi* rahvalaule. Näiteks:

Saksad sõitvad saaniga,
mina vaene kelguga.
Sakstel täkud saani ees,
minul koerad kelgu ees.
Igas kõrtsis käisin sees —
ikka olin sakstest ees.

Selliste laulude vaatlus näitab, kuidas vana laulu ehitusvõtted järk-järgult võtavad vastu uusi elemente, kuni lõpuks kujuneb uus vorm, uued ehitusvõtted. Nii muutub paralleelvärsside rühm mõttelt seotud ja ligidaseks värsipaarikuks, tekib riim, hakkavad kaduma alliteratsioon ning assonants.

Riimilise rahvalaulu välised tunnused on järgmised:

1) Riimilise rahvalaulu värsi ehitusvõtteks on lõppriim (mitte assonants ja alliteratsioon, mis esinevad siin juhuslikult);
2) riimilises rahvalaulus on värsid koondatud *stroofidesse* (salmidesse), laul koosneb stroofidest (vastandina regivärsile, mis koosneb parallelismi-rühmadest);
3) riimiline rahvalaul kasutab mitmekesist värsimõõtu (mitte *ainult* neljajalgset trohheust nagu regivärsiline rahvalaul). Eelistatud värsimõõdud on 3—4-jalgne jamb või trohheus.

Lisaks välistele, vormilistele erinevustele on tunduv vahe ka riimilise ja regivärsiilise rahvalaulu stiilis ja laadis. Riimilisel rahvalaulul puudub regivärsile omane väljaarendatud epiteetide ja metafooride, traditsiooniliste ja kindlakskujunenud võrdluste süsteem. Seetõttu tundub riimiline laul ühest küljest värskemana: igas laulus kasutatud kujundid on loodud vastava laulu jaoks. Teisest küljest aga kaasneb sellega sageli kohmakust ja lõpuniarendamata pilte. On näha, et riimiliste rahvalaulude kujunditel puudub see pikaajaline lihv, kollektiivne töötlus, mis regivärsilise rahvalaulu nii nauditavaks teeb. Värske ja leidlik sõnaseade suudab ainult osaliselt seda puudust hüvitada. Riimiliste laulude populaarsust aitasid tõsta nende *viisid*, mis olid elavamad, meloodilisemad kui regivärsiliste laulude retsitatiivsed[1] viisid.

[1] Retsitatiivne viis — primitiivne, kõnemeloodiale liginev viis.

Riimilise rahvalaulu temaatika on tunduvalt avaram kui regivärsiliste rahvalaulude oma. Tähtsamad temaatilised rühmad XIX sajandi lõppriimilises rahvalaulus on: 1) mõisa ja kiriku vastu suunatud laulud, 2) peremehe ja sulase (ning karjase) vahekordi käsitlevad laulud, 3) sõjalaulud, 4) kohalikud pilkelaulud, nn. külakroonikad, kus humoristlikult või pilkeliselt iseloomustatakse üksikuid peresid või külaelu tähtsamaid sündmusi, 5) armastuslaulud ja 6) mitmesugused n. ö. «eksootilise» sisuga laulud, mis kõnelevad röövlitest, kuningapoegadest ja -tütardest, merereisidest jne. Viimane rühm on sisult kõige ebamäärasem ja laialivalguvam. Sinna kuuluvad laulud on sageli laenulised või kirjandusliku algupäraga, rahva poolt ümbertöötatud ja edasiarendatud. Neid kasutati enamasti ringmängu- ja tantsulauludena.

XX sajandil lisanduvad neile rühmadele veel töölislaulud ja revolutsioonilised võitluslaulud.

Möödunud sajandi riimilise rahvalaulu üheks omapäraseks jooneks oli konkreetsete ajalooliste küsimuste käsitlemine ja hindamine. Seda momenti ei esinenud regivärsilistes lauludes. Paljudes lauludes (näit. «Eesti mehe kaebus», «Vanaaegne mõisahärra», «Orjaelu» jt.) rõhutatakse väidet eestlaste vabast elust «enne ristiusu toomist, saksa rahva siia saamist.» Lauludes näidatakse, et ristiusu toomine oli röövimise ja orjastamise väliseks sildiks:

Saksa selts kui siia tuli,
ristiusu tooja oli.
Riisus maad ja tappis rahvast,
risti-nime all siin vahvast.

Ajaloo küsimusi käsitlevates rahvalauludes kajastub valgustajate-demokraatide ajalookäsitus. Mõlemis — nii rahvalauludes kui ka valgustajate teostes — tuuakse esile eesti hõimude muistne priius kui «eesti rahva õnneaeg». Mõlemas näidatakse feodaalide võimutsemisaega sünge orjaööna, mil Eestimaa oli

sakste taevas,
pappidel ta paradiis,
võera rahva rahaauk,
talurahva põrguhaud.

Rohket tähelepanu ja käsitlemist leiavad ka kaasaja küsimused. Lauludes näidatakse talupoja viletsuse põhjusena julma ekspluateerimist:

Saksad elavad siin uhkest,
pras'vad igapäeval rohkest,
kallist rõivast keha kannab —
seda kõik me vaev neil annab.

Näeme, et riimilised mõisavastased laulud (nagu «Eesti mehe kaebus», «Mõisnike hapukurk», «Oh sa vaene eesti sugu», «Talupoja elu» ja teised) õhutavad innukalt vastupanule. See on jällegi uus joon. Regivärsilistes mõisavastastes lauludes avaldus ainult soov tasuda härrale, kuid otsest üleskutset vastuhakule ei leidu. Riimiline mõisavastane laul on aktiivsem, julgem, ajalookküsimustest teadlikum. Riimiline rahvalaul oli talurahva ideoloogiliseks võit-

lusrelvaks. On teada, et mõisnikud kõigiti püüdsid tõkestada selliste laulude levimist. Keelatud laulude levitajaid karistati peksu ja rahatrahviga, isegi lühiajalise vanglakaristusega.

Mõisa kõrval ründab riimiline rahvalaul õige teravasti ka kirikut ja pastorit. See oli tingitud asjaolust, et kirik XIX sajandil eriti ägedasti lõi kaasa poliitilistes võitlustes. Kõikidest kirikukantslitest hurjutati ja noomiti, õpetati ning seletati, et talurahva kohuseks on olla alandlik ja sõnakuulelik oma ülemate ja mõisavanemate vastu. Pastoritele anti vastulöök riimilistes rahvalauludes. Paljudes ja paljudes lauludes («Eesti mehe kaebus», «Pastorite palve», «Hunt lambanahas» jt.) avatakse pastori klassiolemus, näidatakse, et pastorgi on eeskätt mõisnik, kes elab talurahva tööst ja vaevast:

Mis tal viga herra olla,
kõigelt poolt lask kokku tulla.
Tal on raha, tal on võimust,
Õpetab ka pühast vaimust.
Ütleb: rahvas, kannatage,
meie ees end alandage.
Seda hääd, mis teete meile,
taivan tasutakse teile.

Lauludes märgitakse, et pastor — kes on «äripäeval mõisahärra, pühapäeval ke'rkuhärra» — kõigiti püüab takistada hariduse levimist.

Kiriku vastu suunatud laulud aitasid edukalt õõnestada pastorite autoriteeti. Neis lauludes kajastusid rahva hulgas valitsevad kirikuvastased meeleolud.

Riimilised sulaselaulud on temaatikalt ligidased regivärsiliste sulaselaludega. Nii ühes kui teises kõneldakse sulase halvast toidust,

Ma tahan jätta maha
sind, kaval kapsaleem.
Ei armastada taha
kui pole liha sees!

sulase kättemaksuähvardusest või tegelikust kättemaksust. Nii ühes kui teises esineb laule, kus sulane teatab, et ta lahkub kohalt:

Üht talumatsi teenida
ei paku mingit mõnu.
Tee tööd kui vana hobune
ja pealegi saad sõnu.
Sest võtsin omad kodinad
ja sõitsin ära linna.
Ei enam talusulaseks
ma iial taha minna.

Riimilistes sulaselauludes kajastub vastuolude kasv peremehe ja sulase vahel. Uus teema riimilistes sulaselauludes võrreldes regivärsiliste sulaselaludega on linnaelu ja linnatöö ülistamine. Selles avalduvad möödunud sajandi lõpu olud, millal tuhanded sulased ja kehvikud siirdusid paremaid töötingimusi otsides maalt linna.

Olustikulistes pilkelauludes ja nn. külakroonikates iseloomustatakse humoristlikus toonis ühe küla peresid. Neis tuuakse esile mitmesuguseid puudusi ja

väärnähteid, pilgatakse uhkeid ja saksikuid peremehi või peretütreid. Sageli naeruvääristatakse ka elanike füüsilisi omadusi: pikkust, tüsedust, kohmakust jne. Neid laule lauldi külanoorte omavahelistel koosviibimistel, nn. simmanitel.

Kohalikud pilke- ja olustikulised laulud olid tavaliselt väga populaarsed. Kajastades mitmesuguseid tüüpilisi sündmusi või iseloomuomadusi, levisid nad sageli väga laial alal. Külakroonikad seevastu ületasid harva küla või asula piire, kus nad olid tekkinud. Külaelu igapäevastes raamides oli sellistel lauludel suur tähtsus. Nende abil andis külakollektiiv hinnangu üksikutele kollektiivi liikmetele, kritiseeris ja kiitis neid. Sellised laulud olid kollektiivse kriitika omapäraseks vormiks.

Revolutsioonilise võitluse laulud, töölislaulud.

Möödunud sajandi lõpust alates, seoses tööstuste arenemisega ja tööstusproletariaadi tekkimisega, hakkasid tekkima ja levima ka töölislaulud. Esimesed töölislaulud tekkisid juba XIX sajandil («Ma olen üks klaasvaaberkant»). Esimesed töölislaulud on veel nii sisult kui ka vormilt nõrgad. Silmapaistev tööliste laululooming on aga seotud 1905. a. revolutsiooniga. Seda võib lugeda täisväärtusliku töölislaulu tekkimise alguseks.

Seoses 1905. a. sündmustega levisid eesti tööliste hulgas rahvusvahelised revolutsioonilised laulud, nagu «Marseljees» (tõlkis H. Pöögelman), «Julgesti, vennad, nüüd tööle» (Fr. Tuglase tõlge), «Varšavjanka», «Punane lipp» ja teised. Eriti populaarne oli lauluke «Päike tõuseb ja läeb looja, vangikambris pime mul» M. Gorki näidendist «Põhjas». Lauldavaiks lauludeks muutusid ka mitmed proletaarsete kirjanike luuletused ja laulud (J. Lilienbachi, V. Buki, V. Mölderi jt. looming). Lauldi ka palju anonüümsete autorite laule, mida õpiti lendlehtedest ja mitmesugustest pilkelehtedest.

1905. a. rahvalauludes mõistetakse hukka Vene-Jaapani sõda. Teravasti süüdistatakse tsaarivalitsust ja võimetut väejuhatust, kes hukutasid tuhandeid sõdureid:

Kui vaevalt lõppes veretöö
seal kaugel Aasias,
ja mitu tuhat eesti meest
ta sinna suretas.
See eesti rahvast ärritas
nii hirmsa vihale,
et Vene isevalitsus
nii ülekohtune:
ta eesti poegi armuta
viib sõtta surema
ja orjapõlve kodumaal
ei võtnud vähenda.

Laulus häbimärgistatakse Uue Turu[1] timukaid, kes tulistasid relvastamata rahvast:

Sa, Tallinn, palju näinud
seda hirmust röövli tööd,
mis Uuel Turul teinud
on timukate käed.

Need timukate riided
nad tilk'vad verega
ja rahva hädahüüded
neid täitvad rõõmuga.

[1] Uus Turg — praegu Stalini-nim. väljak Tallinnas.

Väga populaarseks muutus kirikulaulu paroodia, mis käsitles sama teemat — kaitsetute tööliste hukkamist («Nüüd paistab mulle selgesti»). Kirikulaulude paroodiaid oli teisigi. See laululiik oli tollal üldse väga levinud.

Lauludes kutsuti üles tsarismi kukutamisele:

Ei saa me abi keisri käest,
kes rahva verest elab.
Me peame ise omast väest
kõik priiust taga nõudma.

Revolutsioonilisi laule lauldi tööliste koosolekuil, miitinguil ja demonstratsioonidel. Ülemaaliselt levis lauluke:

Mõisad põlevad,
saksad surevad,
mets ja maa
saab meitele.

1905. a. revolutsiooni ajal loodud laulud kajastavad kõik seda revolutsioonilist meelsust, mis valitses rahvahulkades. Esimest korda jõudis rahvamasside teadvuseni ning kajastus ka rahvalauludes veendumus, et tsaari käest pole rahval loota mingit abi ega kergendust. Selle aja sündmusi kajastavaid laule on väga palju. Neil lauludel oli suur tähtsus veel hiljemgi. Nad innustasid rahvahulki võitlusele, sisendasid julgust ja revolutsioonilist hoogu. Veel 1917. aastal kasutati laule 1905. aasta repertuaarist. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsiooni ajast ei ole Eestis praeguste andmete kohaselt märgata nii paljude uute laulude tekkimist, kui 1905. aastal.

Hulgaliselt tekib töölislaule ka kodanlikus Eestis. Neis kritiseeritakse kodanlikku korda. Laulud näitavad, et töörahvas ägas raske ekspluateerimise all nii linnas kui ka maal. Vabrikutöölise elu kohta ütleb laul:

Tee tööd sa palehigis,
kuid näljapalka saad.
Kui kärbes tõrvas pigis,
kel siid — kel räbalad.

või:

Kui oled sina väeti ja vaene,
siis katsu, et minema saad.
Ei härrad sul tasu ei anna,
ei hooli sinu saatusest nad.

Töölislauludes avaldub töörahva kindel veendumus võidelda ülekohtuse korra kukutamiseni.

Revolutsioonilise võitluse laulud aitasid säilitada tööliste võitlusjõudu kodanliku perioodi kestel. Nad mobiliseerisid ja liitsid töörahva hulki ühtseks tervikuks nende visas ja raskes võitluses ekspluateerijate vastu, nõukogude võimu taaskehtestamiseks.

III. RAHVAJUTUD.

1. Sissejuhatus.

Rahvalaulude kõrval on teiseks tähtsamaks ja ulatuslikumaks eesti rahvaluule liigiks rahvajutud.

Juba kauges minevikus on kõik rahvad mitmesuguseid tõsielulisi tähelepanekuid, sündmusi ja kogemusi, kujutlusi, arvamusi ja tundmusi edasi andnud suuliste jutustuste kujul. Aja jooksul on niisugused jutud saanud kindla traditsioonilise sisu ning omandanud mõned omapärased kunstilised võtted, mis võimaldavad teatud ainet kujukamalt ja meeldejäävamalt esitada.

Suulise edasikandmise teel on rahvajutud levinud paigast paika ning ühelt sugupõlvelt teisele. Seejuures on rahva jutuvara pidevalt muutunud ja uuenenud: vanemaid rahvajutte on jäänud kord-korralt unustusse ning uusi, mis endistega võrreldes paremini kajastasid rahva kaasaegset elu, on aeg-ajalt juurde loodud.

Levimisel ületavad rahvajutud kergesti keelepiiri — nad võivad levida ühelt rahvalt teisele. Seetõttu on ka eesti rahvajuttude hulgas niisuguseid, mille olemasolu annab tunnistust tihedast kokkupuutest naaberrahvastega. Need kokkupuuted on mõjunud rikastavalt, nad on toonud meie rahvajuttudesse uusi aineid.

Eesti rahvajuttude repertuaar on tähelepandavalt rikkalik ja mitmekülgne. Meie käsikirjalised rahvaluulekogud sisaldavad rohkem kui 90 000 kirjapanekut rahvajuttudest. See on väga väärtuslik ja tähtis osa eesti rahva suulisest luuleloomingust.

Rahvajutustajad. Rahvajutte teavad ja jutustavad väga paljud. Eesti rahva hulgast on esile kerkinud väga andekaid jutustajaid, kes on teadnud palju jutte ning on osanud neid hästi esitada. Niisuguseid väljapaistvate võimetega jutustajaid nimetatakse rahvajutustajateks; nad on rahva jutuvara tähtsamateks edasikandjateks ja edasiarendajateks. Mitmelt rahvajutustajalt on kirja pandud rohkem kui 100 rahvajuttu ja mõnelt üksikult (nagu pimedalt Kaarel Jürjensonilt) isegi kuni 250 juttu.

Andekas rahvajutustaja oli rahva hulgas lugupeetud isik; sageli koguneti teda kuulama ja kutsuti selleks küllagi. Mõnikord on laialdane rahvajuttude tundmine olnud perekondlikuks pärandiks ning läinud otseselt üle ühelt põlvelt teisele.

Häid jutustajaid on olnud ka mõne kirjaniku vanemate või lähedaste inimeste hulgas. Fr. R. Kreutzwald on oma nooruses kokku puutunud tubli jutuvestjaga, kelle nimi oli Jakob Fischer. Tema kohta ütleb Kreutzwald: «Vana Toa-Jaagup, keda kõik mõisarahvas toapapaks nimetas, oli väga osav jutumees, kes tõsiseid ja naljakaid lugusid tosinate kaupa oskas vesta, et lust oli kuulda...» Luuletaja Jakob Tamme isa Ado Tamm on oma kodukohas (Rannus) olnud tuntud kui andekas rahvajutustaja. Mitmeid tema jutte on J. Tamm kasutanud oma kirjandusliku loomingu allikmaterjaliks. Ka E. Peterson-Särgava isa on olnud hea muinasjuttude tundja.

Rahvajutustaja Kaarel Jürjenson Kodaverest.

Muidugi ei saa igal juhul teha teravat vahet rahvajutustaja ja -lauliku vahel; mõni tubli jutustaja võib olla ühtlasi ka tähelepandav laulude teadja, ja vastupidi. Üldiselt on eesti rahvalaulikuteks olnud peamiselt naised, rahvajutustajateks aga enamasti mehed.

Kus ja kunas jutustati. Rahvajuttude vestmine on toimunud harilikult ikka hulgakesi koos olles, kas puhkehetkil (eriti õhtuti) või mõningate kergemate kollektiivsete tööde juures, eeskätt meeste seltskonnas. Vanemal ajal on palju jutte vestetud karjas olles, õhtuti õitsitule ääres istudes, metsatööliste ööbimispaikades, vooriliste ja muude teekäijate peatuskohtades, sepipajas või veskil korda oodates, kalal või jahil viibides jne. Kodustes oludes vesteti jutte talveõhtuti, kui pere istus koos käsitööd tehes, ka pühade ajal, samuti tubaste talgutööde puhul, noorte kooskäimistel jne.

Jutuvestmine on olnud seoses ka mõnede endisaegsete rahvakommetega, nagu nn. «videviku pidamisega» (puhkepaus enne tule üles võtmist) pimedal aastaajal. Fr. R. Kreutzwald ütleb oma noorusaastaid meenutades: «Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige magusam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et igakord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima.»

Rahvajuttude liigitus. Oma sisu ja laadi poolest jagunevad eesti rahvajutud m u i n a s j u t t u d e k s ja m u i s t e n d i t e k s.

2. Muinasjutud.

M u i n a s j u t t[1] (ka «ennemuistseks jutuks» nimetatud) on traditsiooniline proosavormiline rahvaluuleteos imepärase või olustikulise sisuga, milles tähtsal kohal on kunstiline väljamõeldis. Muinasjutud kajastavad rahva elu ja uskumusi. Nendes esitatakse ka kõik ebatavaline või üleloomulik sündmustik loomulikuna ja võimalikuna.

Kõige sagedamini pajatavad eesti muinasjutud kauges minevikus («muiste», «ennemuiste», «vanal hallil ajal») toimunud sündmustest või juhtumustest. Muinasjuttude tegelased esinevad enamasti ilma konkreetsete isikunimedeta («Üks vaene mees», «talupoeg ja mõisnik», «peremees ja sulane», «peretütar ja vaenelaps»). Muinasjutu tegevus pole harilikult seotud tegelikult olemasoleva kohaga.

[1] Me tarvitame siin terminit «muinasjutt» lühiduse pärast; täpsem oleks «rahvamuinasjutt», sest on ju olemas ka kirjanduslikke muinasjutte, mida ei tohi ära segada rahvamuinasjuttudega.

Muinasjuttude arengust ja sisust. Muinasjutud moodustavad rikkaliku ja mitmekesise haru eesti vanemast suulisest rahvaluulepärandist. Juba klasside-eelses ühiskonnas on loodud muinasjutte, kuid neid on tekkinud ka palju hilisematel aegadel. Tingituna muutustest ühiskonna elus on aja jooksul muutunud ka muinasjuttude temaatika ja laad. Vanema aja muinasjutud on rikkad fantastiliste kujude poolest, mis peegeldavad tolleaegsete inimeste primitiivseid arusaamisi maailmast ja loodusest. Inimesed tundsid ja valitsesid loodust veel puudulikult ning suhtusid paljudesse nähtustesse hirmu ning kartusega. Seetõttu on vanade muinasjuttude fantastilistel kujudel hirmuäratav iseloom. Muinasjutukoletised on inimestele ohtlikud. Kui aga inimene õppis loodust rohkem tundma ja seda alistama, muutus ka kujutletud olukordade ja kangelaste iseloom. Aja jooksul vähenes muinasjuttude fantastika: nad muutusid kord-korralt realistlikumaks. Sellest tingituna ongi vanemad muinasjutud põhiliselt fantastilisemad, hilisemad aga vähemfantastilised või päris realistlikud.

Rahvajutustaja Kaarel Käär Laiuselt.

Eesti muinasjuttude säilinud enamik peegeldab feodaalse ühiskonna vastuolusid ja võitlusi. Me näeme neis talupoegade võitlust mõisnike ja pastorite vastu, sulaste ja teenijate vastupanu peremeestele ja perenaistele, vaeste võitlust rikaste vastu. Muinasjuttude kesksteks kangelasteks on töötavad inimesed: kehvtalupojad, saunikud, sulased, vaeslapsed. Muinasjuttudes võidavad need kangelased alati oma vastaseid — ekspluateerijate esindajaid. Selles väljendub rahva õiglustunne ja humanism: tööinimese poolehoid kuulub neile, kes on head ja õiglased, kuid kannatavad ülekohtu all. Muinasjuttudes näeme töörahvast esindavate kangelaste kõrgeid kõlbelisi omadusi: nende töökust, ausust, kohusetruudust, julgust, vaprust, tarkust, headust. Need jooned on rahvamuinasjuttudele väga tüüpilised ja iseloomulikud. Samuti on muinasjuttudele omane vääramatu optimism: kangelane, kellele kuulub rahva poolehoid, saavutab alati võidu.

Muinasjutud kajastavad rahva elu, rahva vaateid ja võitlust eri ajastutel, rahva usku oma jõusse ning unistusi paremast tulevikust. Enamiku muinasjuttude põhisisuks ongi võitlus parema tuleviku eest ning soov kergendada oma töövaeva. Nagu V. I. Lenin on ütelnud, kajastavad muinasjutud rahva ootusi ja lootusi.

Muinasjuttude liigid. Pikkade aegade kestel on välja kujunenud muinasjuttude eri liigid. Et muinasjuttude areng üldjoontes on läinud fantastilisemalt realistlikuma poole, on vanemais muinasjutuliikides (loomamuinasjuttudes ja imemuinasjuttudes) rohkem fantastilist, hilisemais muinasjutuliikides (olustikulistes ja satiirilistes muinasjuttudes ning naljandites) aga vähem fantastilist ja rohkem realistlikku tõsielu-peegeldust.

Loomamuinasjutud.

L o o m a m u i n a s j u t t u d e k s nimetatakse niisuguseid muinasjutte, mille tegelasteks on loomad.

Loomamuinasjuttude arengust. Loomamuinasjutud on saanud alguse kauges minevikus, juba klasside-eelses ühiskonnas. Algul ei tundnud inimene end loomadest üle olevat, vaid suhtus suurematesse loomadesse hirmu ja kartuse või koguni erilise austusega. Aegamööda aga õppis inimene loomi paremini tundma ja mõningaid neist oma teenistusse rakendama. Nii kadus kartus loomade ees. Eesti loomamuinasjuttudele on üldiselt iseloomulik inimese üleolek loomadest ja koduloomade kui inimeste lähemate abiliste üleolek metsloomadest.

Meie loomamuinasjuttudes esinevatel loomkangelastel on sageli palju inimesele omaseid jooni: loomad tervitavad kohtumisel, ajavad juttu, ehitavad elamuid («Härja maja», «Jääst ja puukoorest maja»), sooritavad mitmesuguseid töid, astuvad teenistusvahekorda inimestega («Rebane hanekarjas»).

Loomamuinasjuttude tegelased ja nende iseloomud. Eesti loomamuinasjuttudes esinevad tegelastena meil üldiselt tuntud mets- ja koduloomad, kuid mitte kõik ühesugusel määral. Keskseks loomamuinasjuttude tegelaseks on r e b a n e, teiseks tähtsamaks h u n t. Sageli esineb ka nelik: rebane, hunt, karu ja jänes; peale nende veel siil ja muud vähemad loomad. Koduloomadest on populaarsemad k o e r ja k a s s, harvemini esinevad hobune, lammas, härg, kits, siga.

Linnuriiki esindavad metslindudest vares, harakas, rästas jt., kodulindudest peamiselt kukk ja kana.

Rebane esineb loomamuinasjuttudes peamiselt kavala loomana. Tema tähtsamaks vastaseks on rumal hunt. Rebasejuttude sagedamaks teemaks ongi hundi petmine ja hukutamine: ta juhib hundi jääaugust sabaga kalu püüdma, mille tagajärjel hunt kaotab saba; ta laseb end kanda läbipekstud hundil ning urab ise veel pilkelaulu: «Tõbine kannab tervet, poolkoolu elavat!»

Kõikide loomade ja lindude suhtes on rebast enamasti kujutatud õelana ja salakavalana. Mitte alati ei jää ta õelus karistamata; temast kavalamaks osutub siil, kes paneb rebase püügiraudadesse «kannelt mängima» («Rebane ja siil»). Sageli osutuvad rebasest targemaks ka linnud, kes hoiatavad üksteist rebase omakasupüüdliku «sõpruse» eest («Rebane, harakas ja ronk»). Rebase nõrkuseks on tema suur uudishimu.

Hunt on muinasjuttudes rumal-ahne; ta on valmis iga vastutulijat maha murdma, kuid harilikult see kavatsus ei õnnestu, vaid lõpeb hoopis peksasaamisega («Rumal hunt», «Hunt ja oinas») või hundi surmaga («Hunt hobuse sabas»).

Üsna rumalana, kuigi hundiga võrreldes palju heasüdamlikumana kujutatakse muinasjuttudes karu. Karu saab sageli rebase

käest petta, ja inimenegi võib teda kavalusega võita («Karu ja mees jagavad põllusaaki»).

Kokku võttes võib öelda, et need tähtsamad loomtegelased on kõik püsivate, neile tüüpiliselt omaste iseloomujoontega: rebane — kaval ja õel, hunt — rumal, karu — kohmakas ja maias. Samadele loomadele omistatakse muinasjuttudes ka erilisi meelitus- ja varjunimesid. Rebane on Reinuvader, Rein, kanavaras; hunt — võsavillem, kriimsilm, Juss, metsasaks jne.; karu — mesikäpp. Varjunimede ehk eufemismide omistamine on tingitud sellest, et vanemal ajal kardeti nimetada metsloomi nende õige nimega, uskudes, nagu võiks looma juba tema nimetamisega soovimatult välja kutsuda (vanasõna: «Kus sa hunti nimetad, seal ta on»).

Koeral on mõnes muinasjutus sõbralik vahekord hundiga: hunt abistab koera, koer kutsub hundi pulma jne. («Vana koer — lapsepäästja»).

Loomamuinasjuttude õpetlikkus. Loomamuinasjutud õpetavad tundma mets- ja koduloomi, seletavad nende väliseid tundemärke ja häälitsusi, näitavad neile omaseid iseloomujooni.

Paljudel juhtudel aga jagatakse loomakujude kaudu kasulikku õpetust, näidatakse, kuidas on õige toimida ühes või teises olukorras. Muinasjutust «Loomade majaehitamine» selgub kujukalt, et meie karmides talvetingimustes tuleb veel enne talve tulekut oma elamud külmakindlaks teha, jne.

Loomamuinasjuttudes näeme tegelaste vastandamist. Vastamisi on seatud suur ja väike metsloom, koduloom ja metsloom või metsloom ja inimene. Võitjaiks osutuvad töötav inimene, koduloomad kui inimese lähemad abilised ja väikesed metsloomad või linnud. Rahvajuttude mõte on siin selles, et rõhutada: elus pole otsustav toores jõud, vaid töökogemustes omandatud arukus, mõistus ja kollektiivne tegevus, mis teeb tugevaks.

Imemuinasjutud.

I m e m u i n a s j u t u d on oma nimetuse saanud sellest, et neis on palju imepärast, s. o. fantastilist, üleloomulikku. Nende muinasjuttude tegelased on kas üleloomulike võimetega või võitlevad üleloomulike vastastega ning saavutavad võidu üleloomulike abiliste ja imeesemete (imesõrmus, imeveski, nähtamatuks tegev kaabu jne.) abil.

Imemuinasjutud on loomamuinasjuttude kõrval teiseks kõige vanemaks muinasjuttude liigiks, mille tekkimine ulatub tagasi klasside-eelsesse ühiskonda. Kuid pikaajalise suulise käibimise jooksul on nendesse segunenud kajastusi ka ühiskondliku arengu hilisematest perioodidest (näit. feodalismiajast: kuningad, nende pojad ja tütred, jm.).

Fantastika ja realism imemuinasjuttudes. Imemuinasjuttudes on palju fantastikat, kuid see fantastika pole vastuolus realismiga, vaid on lähtunudki igapäevasest reaalsest elust. Selles kajastub tööinimeste elu ja võitlus endistel aegadel, nende unistused, taotlused ja püüdlused mitmesuguste raskuste võitmiseks ning parema ja õiglasema elu saavutamiseks.

Unistamine ja fantaseerimine on inimkultuuri ajaloos olnud suure edasiviiva tähtsusega teguriks. M. Gorki ütles: «Iga muistse fantaasialennu all on kerge leida selle põhjustajat, ja selleks põhjustajaks on alati inimese püüe oma töövaeva kergendada.» Juba kaugel muinasajal unistasid inimesed võimalusest liikuda kiiresti maad mööda, lennata õhus nagu lind, sooritada lühikese ajaga suuri töid. Niisuguste unistuste kajastusena esinevad muinasjuttudes imepärased viisud või saapad, mille abil võib kiiresti ühest paigast teise jõuda, samuti kujutatakse neis muinasjutukangelase sõitu hiigellinnu seljas või lendaval vaibal, jutustatakse suurte losside ehitamisest ühe ööga jne.

Imemuinasjuttudes on rohkesti säilmeid muistseist usulistest kujutelmadest, mille aluseks on olnud animism, usk looduse ja asjade hingestatusse ning maagiasse ja sõnajõusse. Mitmesuguseid stiihilisi loodusjõude kujutatakse mitmepealiste koletistena; esineb hiiglaslikke loomi, linde, madusid. Imemuinasjuttude tegelastega toimub mitmesuguseid moondumisi — inimesed võivad end muuta (või muudetud saada) loomadeks, lindudeks, kaladeks jne., võivad kivistuda või uinuda pikaks ajaks. Imemuinasjuttudes esinevad loomad on imepäraste võimetega ning on positiivsete kangelaste abistajateks. Ei ole kindlat piiri inimkangelaste ja loomade vahel: tugevajõulisi kangelasi kujutatakse mõnedes muinasjuttudes loomast sündinuna (karupoeg, märapoeg jne.), samuti on tuntud imepärase kangelase sündimine kas mingi kala, marja vms. söömise tagajärjel («Kolm kasuvenda»). Ka imemuinasjuttude tegevuspaik on ebatavalise ulatusega: tegelased satuvad või laskuvad vahel «teise ilma», mis asub maa all, või tõusevad hernevart pidi ronides taevasse.

Tähtsamad kangelaste kujud. Eesti imemuinasjuttude üheks armastatumaks kangelaseks on tugev poiss, üleloomulikult suure füüsilise jõuga noormees. Ta võitleb üksinda (ilma abilisteta) ning sooritab erilise vaevata raskeid töid. Tugev poiss on harilikult saunamehe või lesknaise poeg ning esineb muinasjuttudes mitmesuguste eri nimede all, nagu «Matsi poeg Mats», «tugev Ants», «sauna Antsu poeg», «kõva sulane», «Karu-Iivan» jne.

Matsi poeg Mats töötab mõisas sulasena. Ta on tavalise mehe kasvuga, kuid haruldaselt suure jõuga. Talle antakse mitmesuguseid raskeid töid, kuid ta tuleb kõigega kergesti toime. Mõisniku ülesandel käib ta kaugelt maalt või koguni põrgust kulda toomas. Palgaks on talle lubatud niipalju vilja, kui ta korraga jõuab selga võtta. Aasta lõpul paneb ta mõisa varaaidale suure kõie ümber, tõstab aida selga ja viib oma isa õue peale. Mõnes teisendis öeldakse lõpuks, et ühes aidaga viis Matsi poeg Mats ka selle omaniku endale eluaegseks sulaseks. Esineb ka niisugune lõpp, kus tugev poiss ütleb mõisnikule, kelle aida ta selga võtab: «Nõnda jäävad ükskord kõik mõisahärrad oma ülekohtutegude pärast vaeseks.»

Niisugustes muinasjuttudes esinev ülitugev, vägimeheliku jõuga kangelane kehastab töötavat rahvast, kes unistas paremast ja õnnelikumast elust. Külakehvistu hulgast võrsunud kangelane

kehastab töötava talurahva ideaale: võtab kurnajalt ära varanduse, mis on ülekohtuga kokku aetud, ja teeb selle töörahva omanduseks.

Armastatumaks naiskujuks eesti imemuinasjuttudes on v a e n e l a p s. Muinasjutt «Peretütar ja vaenelaps» on olnud üheks populaarsemaks eesti muinasjutuks. Selles on vastandatud kaks tegelast: positiivne — vaenelaps (emata või vanemateta tütarlaps) ja negatiivne — peretütar või oma tütar. Vaenelaps on ilus, lahke, töökas, viisakas ja abivalmis, peretütar aga inetu, laisk, uhke ja hoolimatu.

Tihti kästakse vaeslast täita väga raskeid või täiesti võimatuid ülesandeid (tuhast läätsi välja korjata, talvel metsast lilli või marju tuua jm.), kuid imeabiliste abil tuleb ta nendega toime. Läheb aga peretütar seda omakorda proovima, hukkub ta, sest tal puuduvad abistajad. See on imemuinasjuttudes üldiseks reegliks: positiivsed tegelased leiavad õnne, hakkavad hästi elama, kuid negatiivsed saavad karistada või hukkuvad.

Imemuinasjuttudes sageli esinevaks tegelaseks on veel kolmas või n o o r e m v e n d, kes erineb kahest vanemast ja keda need peavad mõistuselt arenematuks, lolliks. Tegelikult on aga lolliks peetav vend täpne talle usaldatud ülesannete täitmisel, ta peab alati antud sõna, on lahke ja sõbralik inimeste ja loomade vastu ning oma ettevõtteis osutub ta teistega võrreldes alati osavamaks, targemaks ja tublimaks. Ainult tema jõuabki eesmärgile, kuna teised, kes end temast tugevamaks pidasid, jäävad võistluses alla ning satuvad häbisse.

Samuti on mõnedes imemuinasjuttudes vastandatud kaks kangelast — s u u r ja v ä i k e. Võitjaks osutub väike, sest tema on aus ja otsekohene ning kohtleb südamlikult ning kaastundlikult kõiki väikesi ja nõrku; need omakorda aga aitavad imepäraste tegudega kaasa tema võidulepääsuks («Suur-Mihkel ja Väike-Mihkel»).

Imemuinasjuttude negatiivsed kujud. Positiivsed muinasjutukangelased peavad võitlust fantastiliste vastastega, kes on mitmesuguste kujutletud loodusjõudude personifikatsioonideks. Merest tuleb mitmepealine madu ja nõuab endale ohvriks mõnda inimest («kuningatütart»). Tema suurus kasvab; kui ta esimesel korral on 3-pealine, siis teisel korral juba 6- või 9-pealine ning kolmandal korral 12-pealine. Inimkangelastele vaenulik on ka pika habemega kääbus, kelle asukoht on maa all. Imemuinasjuttudes on üheks tuntumaks negatiivseks kujuks tige ja õel nõiamoor, keda väliseltki kujutatakse vastikuna ja ilgena: lonkurina, kongisninalisena jne. Üldiselt on imemuinasjuttude negatiivsed kujud väliselt küll hirmuäratavad, kuid siiski rumalad ja vähetaibukad; rahva hulgast põlvnevad kangelased suudavad neid alati võita, sest nad on targemad osavamad ja ettenägelikumad.

Imevõimetega abilised ja imeesemed. Positiivseid inimkangelasi abistavad imemuinasjuttudes üleloomulike võimetega loomad ja linnud, isegi putukad.

Inimkangelaste võitluses üleloomulike vastastega mängivad tähtsat osa mitmesugused imevahendid. Nende hulgas on tuntumaid jõujook, mis nõrgast kangelasest teeb otsemaid vägilase, ning eluvesi, mis võimaldab surnud ja isegi tükeldatud kangelasi uuesti ellu äratada. Konkreetsetest imeesemetest on tuntumad imekaabu (teeb nähtamatuks), imepärased pastlad või viisud (võimaldavad kiiresti liikuda), imesõrmus (täidab kõik soovid), imepeegel (teeb

sissevaataja nooreks), isekattuv söögilaud (või laudlina), isejahvatav käsikivi, nui, mis peksab vaenlasi, jne. Muinasjuttudes on imeesemed algul vaenulike jõudude valduses, kuid sündmustiku käigus lähevad üle positiivsete inimkangelaste kätte.

Imemuinasjuttude tähtsus. Hoolimata fantastilisest koorest kajastavad imemuinasjutud omal viisil reaalset elu. Unistamine ja fantaseerimine ongi olnud loomulikuks ja vajalikuks eeltingimuseks mitmesugustele tarvilikele leiutustele, mis on inimeste tööd hõlbustanud ning kultuurilist arengut edasi viinud. Paljude imemuinasjuttude fantaasiakujud on meie päevil juba teoks saanud (kiire edasiliikumine maa peal, vees ja õhus, kaugnägemine, igasugused masinad töö kiirendamiseks jne.).

Rahvas on imemuinasjuttudes andnud rea kunstiliselt viimistletud kangelaste kujusid, kes on vaprad, julged ja üllameelsed ning kelle võitlus on suunatud parema, õnnelikuma ja õiglasema elujärje saavutamiseks.

Imemuinasjuttudest järeldub, et ainult rahvahulkadest võrsunud ning töötades mitmesuguseid oskusi omandanud kangelased on võimelised võitma kõiki raskusi ning saavutama õnnelikku ja külluslikku elu. Seevastu hellitatud peretütred ja perepojad, mõisnikud, pastorid ja muud laisklejad ning mittemidagitegijad saavad lõppkokkuvõttes kaotuse osalisteks.

Olustikulised muinasjutud.

Olustikulisteks (ehk novellilaadilisteks) nimetatakse niisuguseid muinasjutte, mille sündmustik areneb enamvähem igapäevases realistlikus miljöös ja loomulikkuse piirides. Nendes on fantastiline ainestik suhteliselt vähene või puudub täiesti; nende muinasjuttude kangelasi näidatakse enamasti eluvõitluses oma tegelike vaenlastega, kuid tegelaste asetus on sealjuures siiski muinasjutupärane (karjapoiss kosib kuningatütre, laps annab vanemale tarka nõu jne.).

Olustikuliste muinasjuttude suurem vastavus konkreetsetele tõsielulistele nähtustele tuleb sellest, et need muinasjutud on tekkelt hilisemad kui loomamuinasjutud ja imemuinasjutud. Eesti olustikulised muinasjutud on kujunenud peamiselt feodalismi tingimustes.

Olustikulistes muinasjuttudes on väljapaistval kohal ühiskondlik ainestik: küla ja mõisa, rikaste ja vaeste vastuolud. Kuid nendele muinasjuttudele on väga iseloomulikud ka mitmesugused tarkuse, teravmeelsuse, osavuse ja truuduse proovid, takistustega seotud kosimised, võistlemine mõistatamises ja jutuvestmises jne. Nendes muinasjuttudes ei tule ette imepäraseid abilisi ega imeesemeid. Nende positiivsed kangelased saavutavad oma vastaste üle võidu mõistusliku üleolekuga. Tuntumad siiakuuluvad muinasjutud on: «Mõisniku ja talupoja vale» (talupoeg võidab hea jutuoskusega endale mõisniku raha), «Saunamehe tark tütar» (aitab isal saavutada võidu ahne talupoja ja rumala mõisniku üle), «Karjapoiss kosib

kuningatütre» (väljapaistva arukuse abil), «Karjapoiss preestri asemel kuninga ees» (vastab ära kuninga mõistatused).

Tähtsamad kangelaste kujud. Olustikuliste muinasjuttude positiivseteks kangelasteks on enamasti lihtsad, külaolustikust võetud tegelased, nagu vaene saunamees, vabadik, kaval sulane, tark ja kaval talupoeg, saunamehe poeg ja tütar, talumehe poeg ja tütar, väga sageli karjapoiss, seakarjus («seapoiss»), soldat (harilikult errulastud, 25 a. teeninud soldat).

Kõigile positiivsetele tegelastele, eriti ka lastele (karjapoiss, saunamehetütar, talutütar jt.) on omane väljapaistev tarkus, arukus, sõnaosavus, kavalus, ettenägelikkus. Targad lapsed aitavad lahendada vanematele esitatud ülesandeid ja mõistatusi («Saunamehe tark tütar»).

Tublidele talupoeglikele kangelastele on vastandatud negatiivsed tegelased, kellest esikohal on mõisnik («härra»), õel ja ahne rahvakurnaja.

Olustikulistes muinasjuttudes esineb mõnikord ka kuningas, harilikult üsna talupoeglikult kujutatud, rikas, kuid arenematu mõistusega. Kuningatütar on kõrk ja ülbe. Negatiivselt on kujutatud muudki tegelased, kes on vastandatud töörahva hulgast tõusnud kangelastele, nagu rikas ja ahne talupoeg, rumal ja saamatu kirikuõpetaja (preester), rikas kaupmees, ebaõiglane kohtunik. Omaaegses tegelikkuses olid nad võimukad ja vägevad, kuid muinasjutud kujutavad neid kaotajatena.

Olustikuliste muinasjuttude lemmiktegelased on hea iseloomuga; nad on lahked ja sõbralikud, alati abivalmid ja tähelepanelikud rõhutute ning ülekohut kannatavate vastu. Kui saunamehe tütar saab muinasjutus kohtuniku naiseks, siis abistab ta lahkesti neid, kellele kohus on ülekohut teinud: õpetab, kuidas saavutada õiglast otsust jms.

Olustikuliste muinasjuttude õpetlikkus. Nagu imemuinasjutud, nii kajastavad ka olustikulised muinasjutud töörahva elu ja võitlust. Kuid siin (vastupidiselt imemuinasjuttudele) on kogu sündmustik ja tegelaste võitlus reaalsemal pinnal, tõepärasem, ehkki ka siin on tegemist kunstipärase väljamõeldisega.

Olustikulistes muinasjuttudes antud poeetilistes kujudes demonstreeris rahvas oma unistusi, näitas oma jõudu ja andekust, rõhutas oma üleolekut kurnajaist. Kuigi rahvas kannatas tegelikkuses ränka rõhumist, elas vaesuses ja viletsuses, lõi ta oma muinasjuttudes julgeid pilte võidust oma põliste vastaste üle. Ühtlasi rõhutab rahvas nende juttude abil, et tööst hoidumine, mittemidagitegemine teeb inimese saamatuks ja nürimeelseks, rikkus teeb ahneks, ülbeks ja hoolimatuks, töö aga õilistab inimest.

Satiirilised muinasjutud. Olustikuliste muinasjuttude edasise arengu etapiks on satiirilised muinasjutud, milles otseselt paljastatakse ja naeruvääristatakse töörahva peamisi klassivaenlasi — mõisnikke, pastoreid, pappe ning rikkaid suurtalunikke.

Satiirilised muinasjutud on muude muinasjutuliikidega võrreldes kõige hilisemad; nad on elavalt käibel olnud peamiselt feodalismi viimastel sajanditel, millal klassivahed muutusid endisega võrreldes veelgi teravamaks.

On iseloomulik, et sageli pole satiiriline muinasjutt loodud mitte ainult mõisniku või üksi pastori väljanaermiseks, vaid on sihitud korraga mitme klassivaenlase vastu («Parun, papp ja köster»). Niiviisi kõrvutatuna tõusebki nende kahjurlikkus ja rumalus muinasjuttudes reljeefsemalt esile. Nende vastu on asetatud kõige kehvemate ja rõhutumate kujud, nagu teenija, sulane, sant jt.

Kavala ja targa sulase ning rumala suurtaluniku vaheline võitlus peegeldub eriti hästi satiirilistes muinasjuttudes Kaval-Antsust ja Vanapaganast. Need jutud on meil väga laialt levinud ning on üldse üheks omapärasemaks nähtuseks eesti rahvajuttude hulgas. Harilikult ei esine Kaval-Antsu ja Vanapagana lood üksikult, vaid tsüklitena, millesse on liitunud mitu juttu.

Naljandid on lühikesed, keskendatud tegevusega humoristlikud või satiirilised rahvajutud, mis sageli lõpevad puändiga.[1]

Naljandid on koostatud realistlikus laadis; fantastilist ainestikku esineb nendes võrdlemisi vähe; suurema mõjukuse saavutamiseks kasutatakse neis groteskseid liialdusi.

Meil säilinud naljandite peamiseks tekkeajaks tuleb lugeda feodalismi lagunemise ja kapitalismi kujunemise perioodi, millal ekspluateerijatevastane võitlus muutus aktiivsemaks ning organiseeritumaks. Naljandeid on eesti rahva jutuloomingus väga rikkalikult, rohkem kui üks neljandik säilinud rahvajuttude üldarvust; nad on olnud väga laialdaselt käibel, sest just naljandites oli rahval võimalik piitsutada väga mitmesuguseid pahesid ning võidelda seega pahedest vabanemise eest.

Naljandid kui rahvaluule liik on suure püsivusega. Ka meie päevil jutustatakse mõningaid vanemaid naljandeid ja luuakse uusigi. Naljandite abil on võimalik kiiresti reageerida mitmesugustele negatiivsetele nähtustele. Kui aga olukord või nähtus, mis naljandi esile kutsus, muutub, siis muidugi kaotavad aktuaalsuse ning vajuvad unustusse ka sellega seoses tekkinud naljandid.

Suure Isamaasõja perioodil, kui Nõukogude Eesti oli ajutiselt okupeeritud, tekkis siin palju satiirilisi naljandeid, mis olid sihitud fašistlike röövvallutajate vastu. Need olid laialt levinud ja neil oli suur tähtsus rahva poliitiliste võitlusvahenditena.

Naljandite tähtsamaks rühmaks on ühiskondlik-poliitilise sisuga naljandid, milles töötav talurahvas oma rõhujaid teravalt paljastas. Naljandites on sageli vastandatud kaval ja nupukas talupoeg ning rumal mõisnik, leidlik talupoeg ja nürimeelne pastor, kaval sulane ja ihne peremees.

---

[1] Puänt (prantsuse k. sõnast *pointe*) — vaimukas, rabav üllatusefekt.

Mõisnikuvastastes naljandites on keskseks kujuks taibukas talupoeg või teoline (sulane Ants, vabadik, saunamees, teopoiss), kes mitmesuguste leidlike võtete abil paljastab ahne ja rumala mõisniku parasiitliku olemuse ning teeb ta naeruvääriseks. Sageli näidatakse mõisniku majanduslikku kahjustamist ja tema varanduse ülevõtmist.

Igapäevaseks nähtuseks teoorjuse-aegses mõisas oli peksmine, ihunuhtluse andmine teolistele. Rahvanaljandites on aga sagedaseks teemaks teolisi luurava mõisahärra enda korduv läbipeksmine («Ma olen härra» jt.).

Rahvaluule on juba oma põhilaadilt kirikuvastane. Seetõttu on eesti rahvasatiiri keskseks pilkeobjektiks pastor ühes muude vaimuliku seisuse esindajatega (köster, papp, piiskop, ettelugeja jne.). Juba Fr. R. Kreutzwald kirjutas ühele kaasaegsele selle kohta: «Kui ma kõike oleksin tahtnud jutustada, mis eesti rahvas oma hingekarjaste kohta luuletanud on, siis läheksid sul silmad pärani, sest mustakuuemeestel ei lähe muinasjututegelastena kuigi hästi.»

Pastorinaljandeid on arvult väga palju. Nendes väljendub rahva terav kirikuvastane hoiak ning aktiivne võitlus selle pimestamisorganisatsiooni vastu. Võitluse teravus oli tingitud sellest, et ka kirik ise võitles ägedalt rahvaluule vastu, rahvaloomingu viljelemist halvustades ning taga kiusates. Pole kahtlust, et võitlus ristiusu, kiriku ja pastorite vastu algas juba kohe pärast ristiusustamist ning kestis sajandeid, kuid erilise teravuse omandas see siiski feodalismi lõppjärgus ja kapitalismi perioodil. Rahvanaljandid kujutavad pastoreid ja pappe rumalatena, rahaahnetena, varastena, laiskadena jne. («Ahne kirikhärra»).

Suure rühma ühiskondlike naljandite hulgas moodustavad naljandid peremehest ja sulasest. Seoses kapitalistlike suhete arenemisega külas teravnes vahekord peremeeste ja sulaste vahel. Viimastel tuli kannatada kurnamist raske töö, vähese palga, viletsa toidu ja ebainimlike elutingimuste näol. Kõik need nähtused kajastuvad ka naljandites. Kuid me näeme ühtlasi, et sulane on juba õppinud oma huvide eest võitlema: kui peremees narrib toiduga, siis sulane narrib tööga («Moepärast süüa — moepärast töötada»).

Rahvanaljandid võitlevad veel mitmesuguste paheliste nähtuste, nagu rumaluse, tõlpluse, saamatuse, laiskuse, ihnsuse, harimatuse, kasimatuse jne. vastu. («Küünemust arstirohuks», «Laisa poisi sõnakuulmine» jt.)

Nagu võisime näha, on rahva satiirilise sisuga proosaloomingul ühiskondlikus võitluses suur tähtsus. Naljandeis on töötav rahvas teravalt naeruvääristanud oma klassivaenlasi, paljastanud nende rumalust ja alatust, nende ahnust ja ihnsust, on välja naernud nende kuulutatud usku jumalast, taevast ja põrgust. Just satiirilises jutuloomingus tuleb erilise selgusega esile rahva elujulgus, tema vääramatu optimism ja moraalne üleolek oma rõhujaist. Pole

kahtlust, et rikkalik lõbustav naljandivara on aidanud eesti rahval üle saada orjuse ja rõhumise raskustest ja ühtlasi hõlbustanud töörahva klassivaenlaste võitmist. Paljudel naljanditel on ka kasvatuslikku tähtsust; oma sisult on niisugused naljandid tegelikult õpetlikud jutud, kuid õpetused on antud kas humoristlikus või satiirilises laadis.

3. Muistendid.

Peale muinasjuttude on olemas veel teine arvukas liik rahvajutte, mida — erinevalt muinasjuttudest — on omal ajal peetud usutavateks «tõestisündinud» juttudeks. Need on muistendid.

Muistendiks nimetatakse niisugust (enamasti võrdlemisi lühikest) rahvajuttu, mis sisaldab kunagi tõeks peetud rahvapäraseid teadmisi ja arusaamisi loodusest ning ühiskonnast. Muistendid tahavad harilikult midagi selgitada, tõestada või õpetada.

Muistendid on (vastandina muinasjuttudele) sageli tihedas seoses kohaliku loodusega (mägede, järvede, asulatega jne.), mõnikord ka tõeliselt elanud isikute ja kindlate ajalooliste sündmustega. Seetõttu muutuvadki nad nagu tõepärasemaks ja usutavamaks. Kuid sellest tõenäolisusest hoolimata on muistendid võrsunud samuti rahva fantaasiast nagu muinasjutudki. Kindlate faktide ja usutavate sündmuste mälestused antakse neis edasi mitmesuguste luuleliste lisandustega. Sündmuste ja nähtuste seletused ja tõlgendused on fantastilised. Neis avaldub omaaegne animistlik maailmavaade; esinevad usulised kujutelmad, mida kunagi on tõeks peetud (muistendid haldjatest, libahundist, kodukäijast jne.).

Muistendite tekkimine on alguse saanud juba kauges minevikus — ürgkogukondliku korra ajal — ning on kestnud läbi sajandite. Kuid vanemate ja hilisemate muistendite vahel on suuri erinevusi. Olenevalt hariduse levikust ja inimeste teadvuse arengust on muistendites esinevad seletused ja tõlgendused aegamööda arenenud realistlikumaks; fantastiline ainestik on neis vähenenud.

Sisulist külge aluseks võttes on muistendite tähtsamad liigid järgmised: 1) tekke- ja seletusmuistendid, 2) vägilasmuistendid, 3) kohamuistendid, 4) ajaloolised muistendid ja 5) rahvausundilised muistendid.

Tekke- ja seletusmuistendid. Tekke- ja seletusmuistendid annavad seletusi selle kohta, kuidas olevat tekkinud maailm, loodusnähtused ja mitmesugused olendid; kuidas olevat õpitud tegema üht või teist tööd; kuidas olevat tekkinud teatud kombed jne. Leidub näit. muistendeid: «Kuidas on tekkinud tähepilt Suur Vanker», «Miks on lammas koduloom, hunt aga metsloom», «Kuidas on alguse saanud kangakudumise oskus» jne. Mõned selletaolised muistendid lähenevad naljanditele, näit. «Miks jänese mokk lõhki on».

Sellistes muistendites me näeme muistsete inimeste püüdlusi

tunnetada ja seletada maailma, loodust ja elu arenemist, kuid et teadmised loodusest ja arenguseadusest olid veel väga puudulikud, siis jäävad ka need seletused fantastilisteks.

Vägilasmuistendid. Vanaks ja väga elujõuliseks muistendite liigiks on vägilasmuistendid, mis pajatavad endisel ajal elanud vägimeestest ja nende tegudest. Vägilasmuistendites kajastub töörahva võitlus niihästi loodusega kui ka ekspluateerijate ja välisvaenlastega.

Eesti muistendite üldtuntud rahvuslikuks vägilaseks on *Kalevipoeg,* kes on tuntud kogu Eestis. Saaremaal ja Hiiumaal on kohalikuks vägimeheks *Suur Tõll.* Peale selle jutustavad muistendid veel mitmetest teistest kohalikest vägilastest.

Muistendid Kalevipojast kui hiidliku jõuga vägimehest ja oma rahva kaitsjast on rahva hulgas elavalt käibel kuni tänapäevani. Neid on aidanud alal hoida arvukad kohalikus looduses esinevad mälestusmärgid, mida rahvaluule peab Kalevipoja kunagiste tööde ja tegude otsesteks näitajateks: tema künnivaod ja niidukaared, tema rajatud teed ja sillad, tema viskekivid, sängid ja linnad, tema enda ja ta hobuste jäljed jne.

Rahva fantaasia on Kalevipoega kujutanud hiidliku vägilasena, kes on jalgsi läinud läbi Peipsi järvest ja muudestki veekogudest, on visanud tohutusuuri kive, rajanud mägesid (nn. «Kalevipoja sänge», mis tõeliselt on aga muistsed linnamäed, kindlused), on korraga selga võtnud seitsesada saelauda, vägilasliku kündjana või niitjana muutnud maastikkude ilmet. Kalevipoja kujus on antud töökas ning oma rahvast abistav ja kaitsev vägilane: ta abistab tööga lihtsaid inimesi (muistend «Kalevipoeg niidab lesknaisele heina») ja võitleb orjastajate vastu (viskab kive mõisate ja kirikute pihta — «Kalevipoeg Palamuse kirikut purustamas»); ta on rahuarmastaja, kuid oma kodumaa kindlustaja ja kaitsja vaenlaste vastu. Kalevipojal on ühiseid iseloomujooni vene bõliinades esinevate vägilastega (Mikula Seljaninovitš, Ilja Muromets jt.). Nii nagu need vene vägilased, nii ka Kalevipoeg kujutab rahva enda elu, tööd ja jõudu.

Kalevipoja muistendites kajastub eesti ja vene rahva põline sõprus. Korduvalt käib Kalevipoeg Peipsi tagant ja Pihkvast ehitusmaterjali toomas linnade (s. t. linnuste) ehitamiseks. Nii kaitseb ta oma kodumaad, toetudes vene naaberrahva sõbralikule abile. Et veelgi tihendada läbikäimist, tahab Kalevipoeg rajada kindla ühendustee, ehitada silla üle Peipsi järve, kuid vaenlased takistavad selle kavatsuse lõpuleviimist («Kalevipoeg Peipsile silda ehitamas»). Muistendite järgi langeb Kalevipoeg läänest tulnud röövvallutajate vastu võideldes ning on maetud Kuremäe lähedale.

Kalevipoja surematus kujus on eesti rahvas üldistanud ja kunstiliselt kujutanud enda iseloomujooni: töökust, vaprust, isamaaarmastust, võitlust looduse ja orjastajatega, sõprust suure vene rahvaga.

Muistendites esinevast Kalevipoja kujust lähtudes on Fr. R. Kreutzwald koostanud eesti rahvaeepose «Kalevipoeg», millel on olnud ülisuur tähtsus eesti kirjanduse ja kultuuri arengus.

Muinasvägilase Suur-Tõllu tundmine piirdub peamiselt Saare- ja Hiiumaaga. Temagi on üleloomulikult suure jõuga vägimees, kes muistendite järgi kaitseb saarlasi välisvaenlaste vastu ning võitleb kohalike orjastajatega. Tema tähtsamaks relvaks on olnud härjavanker, mida ta on keerutanud vehmrist kinni hoides. Võitluses läänest maale tunginud vaenlastega langeb Suur-Tõll. Kuid enne surma annab ta tõotuse, et ta tõsise vajaduse korral tuleb rahvale appi selle võitluses vaenlaste vastu, kui teda haual hüütakse: «Tõll, Tõll, tõuse üles!»

Suur-Tõllu muistendid on oma tekkimiselt arvatavasti mõnevõrra hilisemad kui Kalevipoja muistendid, vähemalt osa neist. Muistendite järgi toimib Suur-Tõll ka hiidliku ehitusmeistrina — ehitab kirikuid. Kalevipoega aga kujutatakse kirikute purustajana, mitte ehitajana.

Nii Kalevipoeg kui Suur-Tõll sümboliseerivad eesti rahva võitlust vabaduse eest, mehist võitlust lääne röövvallutajate ja kohalike orjastajate vastu. Vägilase langemine võitluses märgib rahvavõimu langust, rahva orjastamist. Kuid rahvas ei pidanud seda alistumist lõplikuks, sest — nagu ütleb Gorki — näib kollektiivile omane olevat teadlikkus tema surematusest ja veendumus, et ta võidab kõik temale vaenulikud jõud. Rahvas oli veendunud kord saabuvas vabaduses. Seda mõtet väljendati ka vägilaste kujudes.

Kohamuistendid. Muistendite ühe arvukama liigi moodustavad kohamuistendid, s. o. teatavate reaalsete kohtadega seoses olevad rahvajutud, mis püüavad seletada nende kohtade tekkimist, nimesaamist ja muid iseärasusi. Kohamuistendid on peaasjalikult seotud mitmesuguste looduslike kohtade (mäed, orud, koopad, kuristikud), veekogudega (allikad, järved, jõed), suuremate kivide ja puudega (ohvrikivid, jälgedega kivid; hiied, ohvripuud), samuti tähelepandavamate ehituste või nende jäänustega, asulatega jne.

Sisuliselt on kohamuistendite hulgas tegemist üsna mitmesuguste ainetega. Neis põimuvad kindlad ajaloolised faktid ja usutavad mälestusteated fantastiliste lisanditega ja rahva poolt tõeks peetud müütiliste kujutustega. Niiviisi segunevad kohamuistendid ajalooliste ja usundiliste muistenditega, teiselt poolt ka vägilasmuistenditega, sest rahva arvamuste järgi on just muistsed hiiud ja vägilased oma tegevusega põhjustanud muutusi maastikus ning olnud suurte ehituste rajajad.

Looduslike kohtadega seotud muistendites avaldub rahva ergas loodusetunne. Paljud neist jutustavad kauni loodusega paikadest. Mõni järv olevat teise kohta läinud seepärast, et teda olevat reostatud või kuidagi pahandatud («Kuremaa järve rändamine»). Ilusad metsatukad on olnud hiiteks, kultusekohtadeks; oli keelatud sealt oksi murda või sinna loomi lasta.

Paljud kohamuistendid jutustavad rahva raskest elust endisel ajal mõisnike ikke all, näit. «Helme orjakivi» (mõisa tagaaetav tööori istunud kivile; kaastundest orja vastu muutunud kivi tema all pehmeks, ja kivis on tänapäevani näha istumise ase).

Ajaloolised muistendid. Ajaloolised muistendid sisaldavad suuliselt edasiantud mälestusi mitmesugustest ajaloolistest sündmustest. On muistendeid kohaliku asustuse ja inimasulate ajaloost, samuti jutustusi kohaliku majanduse, kultuurielu ja ühiskonna ajaloo alalt, jutustusi väljapaistvatest isikutest, sõdadest, taudide esinemisest jne. (Muistendid: «Mustapali küla asutamisest», «Mõisnik lõhub vabadikkude majad», «Kuidas siis kirjutama õpiti, kui koole polnud», «Suurejaanilaste esivanemaist» jne.).

Ekspluataatorlikus ühiskonnas tekkinud ajaloolise sisuga rahvajutud kajastavad töörahva lakkamatut võitlust kurnajate vastu. Ajaloolised muistendid jutustavad meile töötava talurahva viletsast elust feodaalse ja kapitalistliku kurnamiskorra tingimustes, nad jutustavad töörahva ülestõusudest ja «sõdadest» julmade mõisnike vastu ja töörahva revolutsioonilisest võitlusest, mida peeti rõhujaist ja rõhumisest vabanemise eest.

Vanema aja kohta käivates ajaloolistes muistendites ei puudu ka fantastilised jooned, kuid nad iseloomustavad teatavaid sündmusi siiski õigesti ning annavad rahva hinnangu nende kohta. Mida ligemale kaasajale, seda suurem on niisuguste muistendite ajalooline tõepärasus.

Ajaloolised muistendid kajastavad ka eesti ja vene rahva sõprust. Vanemast ajast on jutte kaugest fantastilisest rahvast — «koerakoonlastest». Muistendite järgi on need asunud Uraali või Kaukaasia mägede taga ja nende edasitungimist on takistanud vene sõjavägi, kes seal alaliselt valvet pidanud. Selles on kindlasti mälestusi Aasia rändrahvaste tungimisest Euroopasse ning vene rahva raskest võitlusest nende vastu.

Vene ajaloolistest isikutest on eesti rahvamuistendites populaarne tsaar Peeter I, keda kujutatakse tugeva ja õiglase valitsejana. Mitmes teisendis on tuntud muistend «Peeter sepa juures hobust rautamas». Kagu-Eestis tuntakse muistendeid, nagu läheks mõnest paigast (näit. Taevaskojast) maa-alune tee Kiievini. See võib olla seoses mälestustega selle ala omaaegsest kuulumisest Kiievi riigi koosseisu.

Rahvausundilised muistendid. Arvukas kogu muistendeid on r a h v a u s u n d i - a l a s e sisuga. Paljusid loodusnähtusi ei osatud endisel ajal õigesti mõista ega seletada, vaid neis nähti kujutletud müstiliste jõudude avaldumisi. Kogu loodust on peetud hingestatuks. Hingi on nimetatud haldjateks, ka «isadeks-emadeks», «vanadeks» jne. Vastavalt sellele pajatavad eesti rahva muistendid metshaldjast, metsaisast ja -emast, veehaldjast (sageli «näkiks» nimetatud), saunavanast, rehetondist jm. Isikustatult on kujutletud isegi haigusi: külmtõbe, katku, luupainajat jt. Leidub veel palju jutte nõidadest ja tarkadest, kratist ehk pisuhännast. Rida muistendeid on põimunud kuradi või vanapagana ümber. Kuigi sellistes muistendites on paljugi fantastilist, on neid omal ajal

siiski jutustatud kui tõestisündinud lugusid ning paljudel juhtudel on nende muistendite näol tõepoolest tegemist jutustajate poolt isiklikult kogetud, kuid valesti mõistetud ja ekslikult seletatud juhtumustega. Teatavad kujutlused on olnud niivõrd populaarsed, et inimesed on mitmesuguseid ebamääraseid viirastusi ja nägemusi tõlgitsenud kas metsavanaks, kratiks, tondiks või muuks selletaoliseks. Reas muistendeis jutustatakse, et peremees või mõisnik muutis enda libahundiks, et sel kujul oma töölisi luuramas ja kontrollimas käia («Mõisnik libahundiks»). Rikas ja ahne taluperemees teeb endale nõiduse teel krati, et see teda ilma palgata orjaks ja võimalikult palju raha ning vara kokku kannaks, või hangib kuradilt ilma palga ja söögita töötavad tööorjad (vt. Kreutzwaldi jutt «Puulane ja Tohtlane»).

Niisugused muistendid kajastavad omaaegseid kujutelmi ja tolleaegseid ühiskondlikke vahekordi ning näitavad kurnajate klassi esindajate ülbust, alatust ja ahnust.

Kokkuvõtteks.

Muistendid on väärtuslikuks materjaliks rahva ajaloo, ta maailmavaate, usundi ja kommete arengu tundmaõppimisel; neil on olnud suur tähtsus rahva mitmesuguste kogemuste ja mälestuste edasikandjatena ühelt põlvelt teisele. Seepärast võib ütelda, et muistendid on omapäraseks poeetiliseks kroonikaks rahva elust.

4. Eesti rahvajuttude kunstilistest iseärasustest.

Eesti rahvajutte iseloomustab suhteline lihtsus. Kuid hoolimata näilisest lihtsusest on nende koostamisel silmas peetud mitmesuguseid kompositsioonilisi nõudeid ning rakendatud poeetilisi võtteid, mis aitavad tõsta rahvajuttude kui sõnakunstiteoste võlu ja terviklikkust ning võimaldavad nendes avaldatud ideesid paremini esile tuua. Üldiselt on muinasjuttude ülesehitus keerukam, muistendite oma lihtsam.

Rahvajuttude kompositsioonist. Muinasjuttude tegevus areneb lihtsamalt keerukamale, igapäevasemalt ebatavalisemale. Tegevus kulgeb ikka ühes kindlas suunas ning on harilikult koondatud ühe peategelase ümber. Puudub tegelaste üksikasjaline iseloomustamine kirjelduste kujul: tegelaste iseloomud selguvad nende kõnelustest ja tegudest. Muinasjutu tegevus kaldub lõpule pärast otsustavat, pöördelist sündmust, millele järgneb negatiivsete tegelaste karistamine ning positiivsete hüvitamine. Muinasjutt lõpeb kas õpetliku järeldusega või mingi traditsioonilise lõppvormeliga, millest kõige sagedam on: «Ja kui nad ära pole surnud, siis elavad nad praegugi veel õnnelikult.» Kagu-Eestis tuleb ette veel üks teine lõpetusvormel: «Mina olin ka seal, sõin ja jõin, aga kõik jooksis mööda huuli maha, suhu ei saanud mitte tilkagi!» See viimane vormel esineb peaaegu samal kujul ka vene muinasjuttudes.

Muinasjuttudes esineb laialdaselt tegelaste *vastandamist* kontrasti printsiibil. Vastamisi on asetatud kaval rebane ja rumal hunt, ilus ja töökas vaenelaps ning inetu ja laisk peretütar, rumal mõisnik ja tark ning kaval talupoeg, rikas ning ahne peremees ja arukas sulane jne.

Tähtsaks kompositsiooniliseks võtteks on muinasjuttudes *tegevuse kordamine;* kõige sagedamini esineb kolmekordne kordus. Harilikult on kordamine veel astendatud, ülesanne läheb kordkorralt raskemaks ning viimane aste on kõige raskem ja otsustavam. Näiteks püüab muinasjutu noorem vend kolmel korral oma ratsuga jõuda klaasmäe tippu, kuid sinna jõuab ta alles kolmandal, viimasel katsel. Kordust tarvitatakse muinasjuttudes selleks, et peamise tähtsusega sündmust paremini esile tõsta ja meelde jätta.

Kolmarvsus esineb muinasjuttude kompositsioonis väga laialdaselt: tegelasteks on kolm venda või õde; kangelane peab ületama kolm takistust, tal on kolm imeabilist või imeeset jne. Harvemini esinevad muinasjuttude kompositsioonis arvud 7, 9 ja 12: seitse venda lähevad naisi otsima ning satuvad majja, kus on seitse õde (muinajutt «Seitse venda»).

Mitmesuguseid erinevusi on ka eri liikidesse kuuluvate muinasjuttude ülesehituses.

L o o m a m u i n a s j u t t u d e l e on omased tegelaste sagedased kohtumised teel ja nende omavahelised *kahekõned.* Mõnikord esineb ka seotudkõnelist dialoogi (näit. muinasjutus «Kukk, kass ja rebane»). Samuti esineb mõnedes loomamuinasjuttudes ahelataolist ülesehitust, milles teatavad episoodid korduvad pidevalt kogu muinasjutu ulatuses («Veerev kakukene»). Üldse pannakse loomamuinasjuttude esitamisel suurt rõhku sõnastuse kunstilisele küljele; Kagu-Eestis kasutatakse rohkesti deminutiive (vähendus-, meelitussõnu).

I m e m u i n a s j u t t u d e s on nii kunstipärast ülesehitust (astendatud kordust, tegelaste kolmarvsust jne.) kui ka sisulist komplitseeritust suhteliselt rohkem kui teistes muinasjutuliikides. Sageli liidetakse mitu imemuinasjuttu üheks pikemaks keerukamaks jutuks. Ka sõnastuslik külg on imemuinasjuttudes väljendusrikkam ja arendatum; tuleb ette korduvalt esinevaid ütlusi ja kõnekäände, esineb traditsioonilisi lõppvormeleid jm.

O l u s t i k u l i s e d m u i n a s j u t u d on imemuinasjuttudega võrreldes lihtsama ülesehitusega. Nendes puuduvad harilikult kordused ja imepärased asjaolud, kuid esineb siiski mingi pöördeline juhtum, millest oleneb sündmustiku areng. Rohkesti esineb dialoogi, kusjuures positiivsed tegelased on väga sõnaosavad.

N a l j a n d i t e s on tähtsal kohal sõnakoomika. Naljanditele on iseloomulik keskendatud tegevus ning sageli ka puänteeritud lõpp. Keelenaljad on üles ehitatud murdelistele ja žargoonilistele väljenditele ning sõnade tähenduse erinevustele eri murretes.

M u i s t e n d i t e kunstiline külg on nii kompositsioonilt kui ka keeleliste vahendite poolest üldiselt lihtsam kui muinasjuttudel. Kuid ka muistendites tuleb mõnikord ette tegevuse kordamist, astendamist, kolmarvsust jne.

Rahvajuttude keel. Eesti muinasjuttude keel on tavaline rahva kõnekeel. See ei armasta pikki keerukaid lauseid, vaid esitab sünd-

mustiku lihtsalt ja loomulikult. Kui rahvajutt on kirja pandud jutustaja sõnastuses (s. t. on kirjutatud kohe jutustamist kuulates), siis esineb selles kohalikke rahvakeelseid väljendeid ja kõnekäände, mis annavad stiilile erilise värvingu. Peale selle esineb muinasjuttudes mõningaid muinasjutu stiilile iseloomulikke ütlusi ja vormeleid, mis on kas rütmilises sõnastuses või isegi värsitaolised («Hommik on õndsam kui õhtu», «Veere, veere, pätsikene, veere, veere vendadele!» «Ehi, neidu, jõua, neidu, peigu ootab ukse taga!» jne.). Eesti muinasjuttude sõnastuse stiil on kõige arenenum Kagu-Eesti piirialadel, kus meil muinasjutud kõige kauem käibel on püsinud ja kus on saadud mõjustusi ka vene muinasjuttudest.

Järgnevas esitame näitena ühe võrdlemisi lihtsakoelise muinasjutu ning anname selle kohta mõned kommenteerivad märkmed, et hõlbustada jutu sisulist tõlgitsemist.

Analüüsi näide.

Muinasjutt: Noorem vend kosib kuningatütre.

Elasid kord kolm venda koos vana isaga. Neist kaks vanemat venda olid targad, aga kolmandat — kõige nooremat — peeti lollikeseks. Isa oli neil väga haige ja ütles enne surma poegadele: «Kui ma ära suren, siis valvake minu nauda kolmel ööl, igaüks üks öö.» Pojad lubasid. Kui aga isa maetud oli, ei mõtelnudki vanemad vennad seda lubadust täita.

Esimesel ööl oleks pidanud valvama kõige vanem vend. Kuid too ei viitsinud minna, vaid saatis enda asemel noorema: «Mis sa, lollike, muidu vedeled, mine isa hauda valvama!» Noorem oli sõnakuulelik ja läkski isa haua juurde valvama.

Kesköö ajal küsis isa hauast, et: «Kes seal kõnnib?»

— «Sinu noorem poeg.»

— «Miks vanem ei tulnud?»

— «Ei olnud aega.»

— «Noh, hea küll, igaüks on oma palga väärt. Kui sul kord soov on head hobust ja ilusaid riideid saada, siis mine ristteele, vilista kolm korda ja ütle: «Armas isa, anna mulle palk esimese öö valvamise eest!» Ära sellest aga kellelegi räägi. Nüüd võid sa koju minna.»

Teisel ööl oleks pidanud isa hauda valvama keskmine vend, kuid ka tema ei viitsinud laiskuse pärast minna ning saatis enda eest noorema venna: «Mis sa, lollike, muidu kodus vedeled, mine isa hauda valvama!» Noorem vend oli sõnakuulelik ja läks jällegi.

Kesköö ajal küsiti hauast et: «Kes seal kõnnib, kas on jälle minu noorem poeg?»

— «Mina jah!»

— «Kuhu jäi siis keskmine poeg, kelle käes valvamise kord oli?»

— «Oh, tal ei ole aega.»

— «Hea küll, igaüks on oma palga väärt. Kui tuleb aeg, et sul on jälle vaja head hobust ja ilusaid riideid, siis mine ristteele, vilista seal kolm korda ja ütle: «Armas isa, anna mulle palk teise öö valvamise eest!» Aga ära sellest kellelegi räägi! Ja nüüd võid sa koju minna.»

Kolmandal ööl läks noorem vend jällegi isa hauda valvama. Seekord läks ta juba ise, läks ilma sundimata, sest nüüd oligi tema kord. Kesköösl küsis isa jällegi et: «Kes seal on?»

— «Eks ikka noorem poeg.»

— «Noh, hea küll! Et keegi teistest minu palvet ei täitnud, siis oled sina minu ainuke pärija. Ja kui tuleb aeg, et sul jällegi on vaja head hobust ja ilusaid riideid, mine ristteele, vilista kolm korda ja ütle: «Armas isa, anna mulle palk kolmanda öö valvamise eest!» Siis pead sa need saama. Aga ära sellest kellelegi räägi. Ja nüüd võid sa koju minna.»

Seal ligidal oli ka kuningalinn. Kuningal oli väga ilus tütar. Kuid see ei tahtnud kellelegi muule mehele minna kui ainult sellele, kes on kõige vägevam ja osavam. Kuningas laskis ehitada kõrge klaasmäe. Kuningatütre loss oli klaasmäe otsas. Ja kes tahtis kuningatütart kosida, pidi sõitma ratsahobusega klaasmäe otsa. Kes jõuab sinna esimesena, saab kuningatütre endale naiseks.

Määratud päeval kogunes sinna klaasmäe juurde palju rahvast. Suur oli nende noorte meeste hulk, kes tahtsid kuningatütart kosida. Nad püüdsid mäe otsa sõita, kuid mägi oli väga libe; nad ei saanud veel sülda maadki ülespoole, kui libisesid tagasi. Paljud olid tulnud niisama noorte võistlust vaatama. Mõlemad vanemad vennad olid ka kohal.

Nüüd arvas ka noorem vend, et on paras aeg järele proovida, kuidas isa lubadustega on. Ta läks ristteele, vilistas kolm korda ja ütles: «Armas isa, anna mulle palk esimese öö valvamise eest!» Sedamaid oli seal uhke vaskriistadega hobune ning vasksete kaunistustega riided ratsamehe jaoks. Noorem vend pani endale ilusad riided ümber, istus hobuse selga ja sõitis otsemaid kuninga linna. Ta sõitis rahva hulgast läbi ning otsekohe mööda klaasmäge ülespoole. Aga ta ei jõudnud veel poolde mäkke, kui hobune hakkas libisema ja alla tuli. Ta pööras hobuse ümber ja sõitis kiiresti tagasi. Teel laskis hobuse lahti ja läks oma koju.

Teisel päeval kestis võistlus edasi. Jälle läks noorem vend ristteele, vilistas kolm korda ja ütles: «Armas isa, anna mulle palk teise öö valvamise eest!» Kohe oli seal hõberiistadega hobune ning hõbedased riided ratsamehe jaoks. Noorem vend pani endale ümber hõbedased riided, istus hobusele selga ja sõitis kuningalinna. Seal ratsutas ta kohe mööda klaasmäe külge ülespoole. Täna jõudis ta ligi klaasmäe harjani, kuid siis libises hobune tagasi ja läks noorema vennaga oma teed.

Kolmandal päeval läks noorem vend jälle ristteele, vilistas kolm korda ja ütles: «Armas isa, anna mulle palk kolmanda öö valvamise eest!» Kohe tuli kuldriistadega hobune ning tõi kuldsed riided ratsamehe jaoks. Noorem vend pani endale ümber kuldsed riided, istus kuldriistadega hobuse selga ja sõitis kuningalinna. Täna ratsutas ta klaasmäe külge mööda üles kuningatütre lossini mäe tipus, ja kuningatütar lõi talle kuldse pitsatiga märgi otsa ette. Siis pööras noorem vend hobuse ümber, sõitis mäest alla ja oligi vaatajate silmist kadunud. Kodus sidus ta rätiku pea ümber, et keegi ei teaks, et tal märk otsa ees on.

Pärast seda korraldas kuningas suure peo, kuhu kutsuti kõik noored mehed kogu kuningriigist. Noorem vend aga jäi koju, rätik pea ümber. Et esimesel päeval märgiga noormeest ei leitud, kutsuti teisel päeval ka noorem vend teiste hulka. Kui rätt pea ümbert ära võeti, leiti, et tema ongi see kõige vapram teiste hulgas, kes ainsana oli klaasmäe tippu sõitnud. Noorem vend sai nüüd kuninga väimeheks ja pärast vana kuninga surma kuningriigi valitsejaks. Ta elas õnnelikult oma noore naisega. Ja kui nad ei ole ära surnud, siis elavad nad veel praegugi.

Üldine iseloomustus. Selle muinasjutu teema on väljendatud juba pealkirjas. Peategelaseks on noorem vend ja tema tegevuse eesmärgiks on kuningatütre kosimine. Et eesmärk saavutatakse *imepäraste* võimetega abiliste (hobuste) kaasabil, on meil tegemist imemuinasjutuga. (Kuningatütre kosimise teema esineb ka olustikulistes muinasjuttudes, kuid seal saavutatakse eesmärk mitteimepäraste vahenditega.)

Näiteks võetud muinasjututeisendi tegelaste valik, tegevuspaik ja tegevuse arenduses kasutatud võtted on tüüpiliselt imemuinasjutupärased. Tegevus toimub kauges minevikus (aeg lähemalt määramata), osalt maal, osalt kuningalinnas. Eriliseks muinasjutuliseks jooneks on klaasist mägi, mille tipus on kuningatütre loss. Kes tahab kosida kuningatütre, peab ratsutama klaasmäe tippu.

Tegelasteks on ühelt poolt kolm venda, teiselt poolt kuningatütar. Tegelased on kõik nimetud; vendi nimetatakse: vanem, keskmine ja noorem.

Tegevuse areng. Vaadeldava muinasjutu ülesehitus on võrdlemisi lihtne ja sirgjooneline. Noorem vend valvab algul isa hauda ning teenib seega endale imepärased abilised hobuste näol, hiljem ta kasutab neid abilisi ning teostab kolm sõitu eesmärgi saavutamiseks.

Noorema venna kuju. Lähemalt on selles muinasjutus iseloomustatud peategelast — nooremat venda. Tema iseloom selgub juba muinasjutu algul, seoses isa haua valvamisega. Rahvapäraste uskumuste järgi tuleb surijale antud lubadus või tõotus tingimata täita. Kuid kolmest vennast täidab isale antud tõotuse ainult noorem vend; tema käib isa hauda valvamas enda ja teistegi vendade eest. Seetõttu nimetab isa tema enda ainsaks pärijaks ning annab talle kolm õpetust[1], mida ta saab elus vajaduse korral kasutada. Vanemad vennad nimetavad nooremat halvustavalt lollikeseks, tõeliselt on ta arukas, kuid väga tagasihoidlik; ta on julge ja aus, peab alati antud sõna ning täidab endale võetud kohustused. Ta jääb lihtsaks ja tagasihoidlikuks ka pärast kuningatütre kosimist.

Muud tegelaskujud. Vanemad vennad on esitatud ebasümpaatsete, negatiivsete tegelastena. Nad ei täida isale antud lubadust, peavad endid tähtsaks ning laimavad nooremat venda, nad on edevad, kuid sündmuste käigus jäävad nad kõrvale ega suuda midagi saavutada.

Tähtis osa on vendade isal. Tema kaudu saavutab noorem vend endale imepärased abilised.

Kuningatütre puhul on rõhutatud, et ta oli väga ilus. Tema pärast võisteldi. Et kuningatütre kosijast pidi saama järgmine kuningas, siis on loomulik, et ta pidi olema kõige vapram noormees kogu kuningriigis.

Kompositsioonist. Kompositsioonilise võttena on siin kasutatud *kolmarvsust* ning kolmekordseid *kordusi*. Muinasjutu tegelasteks on kolm venda; hauda valvatakse kolm ööd; valvaja saab tasuks kolm hobust; hobused kutsutakse välja kolmekordse vilistamisega; hobustega ratsutatakse klaasmäele kolmel korral.

Kolmarvsuse ja kordustega on seoses veel astmeline tõus *(gradatsioon)*. Kolmest vennast on kõige tähtsam viimane (kõige noorem). Hobuste järjestus on: vaskriistadega, hõberiistadega ja kuldriistadega (viimane seega kõige toredam)[2]. Hobused ei ole tavalised, vaid on välja kutsutud nõidustoiminguga — kolmekordse vilistamisega ristteel (üldiselt tuntud koht igasugusteks nõidustoiminguteks). Nad ilmuvad, kui neid on vaja, ning kaovad, kui vajadus on mööda. Et hobused on ebatavalist päritolu, tulevad nad toime ebatavalise ülesandega — sõita üles mööda libedat klaasmäge. Selgi juhul on viimane sõit kõige raskem ja otsustavam.

Muinasjutus esineb ka *dialoogi*, nimelt noorema venna ja isa vahel. Seejuures on isa vastused antud kolmel korral samade sõnadega, kindlate vormelite kujul. Korduvas sõnastuses esinevad ka vanemate vendade ütlused.

Muinasjutt lõpeb optimistliku lõppvormeliga. Selline lõpp on eesti muinasjuttudes päris tavaline.

Muinasjutu õpetlikkus. Valitud muinasjutunäite peategelase — noorema venna kujus näeme me lihtsate tööinimeste hulgast võrsunud muinasjutukangelast, kelle elujuhtumusi me huviga jälgime. Kuningatütre kosimine on muinasjuttudes sagedane, kuid seda motiivi tuleb tõlgitseda laiemas mõttes. Muinasjutt on alati õpetlik, kuid õpetusi ei anta mitte lihtsate väidete näol, vaid need on kehastatud huvitavates kunstilistes tegelaskujudes ning esitatud vastandite võitluses. Niisugusel kujul saab teatav mõte või õpetus meile meeldejäävamalt selgeks. Vaadeldud muinasjutus esineva noorema venna kujuga on tahetud nagu öelda: kes on ausameelne ja kohusetruu nagu tema, kes pidevalt võitleb kindla eesmärgi saavutamise eest, see jõuab kindlasti elus edasi, saavutab oma eesmärgi, saab õnnelikuks.

---

[1] Noorema venna kõnelus hauas oleva isaga meenutab jutustavat rahvalaulu «Ema haual», milles tütar kõnetab hauas olevat ema ning kuulab temalt õpetusi edaspidiseks eluks.

[2] Muinasjuttudes sageli nimetatud vaskhobune, hõbehobune ja kuldhobune.

IV. RAHVALUULE LÜHIVORMID.

1. Mõistatused.

Mõistatuses esitatakse vabalt valitud tunnuste alusel mõne eseme (olendi, tegevuse või nähtuse) lühike poeetiline kirjeldus. Mõistatus omapärase ülesandena või teravmeelse küsimusena on koostatud selleks, et oleks võimalik väga kaudse iseloomustuse abil mõistatada kirjeldatud eset (olendit, tegevust või nähtust).

Iga mõistatus koosneb kahest osast: mõistatusest, mis sisaldab ülesande või küsimuse, ja mõistatuse lahendusest ehk vastusest. Mõistatuse lahendus on tavaliselt ühesõnaline.

Mõistatuste loomine kui ka nende lahendamine nõuab tähelepanuvõimet, luulemeelt ja kombineerimisoskust. Oma tekkelt ulatuvad mõistatused tagasi kaugesse minevikku. On teateid, et vanasti on mõistatamisega tegelnud peamiselt täiskasvanud inimesed. Mõistatamisoskus oli üldiselt väga hinnatud. Ajal, kui puudusid koolid ning kirjandus, peeti mõistatuste teadjat arenenud ja targaks inimeseks. Mõistatusi esitades võisteldi üksteisega nende lahendamises ja uute mõistatuste loomises. Mõistatati ikka seal, kus oli rohkem inimesi koos, kas siis puhkehetkedel, pidustustel või ka seal, kus töö seda võimaldas. Nii mõistatati näiteks eriti sügis- ja talveõhtutel puhates või videvikku pidades, aga ka tubaste tööde (näit. ketramise ja kudumise) juures, kui kogu pere koos oli.

Hiljem on mõistatuste repertuaari tutvustatud ka noortele. Vanemad andsid noortele mõistatuste vormis edasi oma teadmisi, õpetasid neid tähele panema esemeid ja nähtusi ning saadud tähelepanekuid kunstilisse vormi valama. Mõistatus oli rahvale mitte ainult lõbustuse ja ajaviite vahendiks, vaid see aitas ka arendada taiplikkust ja leidlikkust.

Mõistatuste temaatika.

Enamik meie rahva mõistatuste üleskirjutusi pärineb möödunud sajandist. Mõistatused ise kuuluvad enamasti feodalismi perioodi, kajastades peamiselt pärisorjuses oleva eesti talupoja elu.

Rahva mõistatuste aineks on nii inimene ise kui ka teda ümbritseva mitmekesise maailma esemed ja loodusnähtused. Kõik mõistatatavad esemed — kui ka nende mõistukõneline (allegooriline) kirjeldus — on äärmiselt konkreetsed ja realistlikud ning tihedalt seotud talupoja igapäevase elu ja tööga.

Mõistatused peegeldavad eesti rahva omaaegseid tootmisalasid: põllutöid — «Tuhat-tuhat, sada-sada, ühe korraga lööb maha» (heinaniitmine); karjakasvatust — «Kuue heidab seljast, aga kasukat ei heida» (lamba pügamine); kalastamist — «Sadasid läheb külla paluma, õnnelikud, kes ei tule, õnnetud, kes tulevad» (võrguga kalapüük); mesindust ja majapidamistöid (kudumist, ketramist, toiduvalmistamist jne.) — «Kala ujub kahest veest läbi» (kangakudumine); «Kümme kitse söövad ühe heinakuhja all» (ketramine).

Koos tootmisaladega peegeldub mõistatustes rahva omaaegne materiaalne ja kultuuriline elu. Mõistatuste objektideks on tööprotsessi kõrval mitmesugused tööriistad ja töö saadused — «Puust mees ja raudsed sukad» (harkader); «Üks Sass ja sada

jalga» (äke); «Teist närib, ise karjub» (saag); «Nahk müüakse, pea süüakse, liha ei kõlba kuhugi» (kanep); «Mul oli ilus pruudike ja pruudil tore kirstuke, kirstul kena kaaneke. Ei teind seda lahti ükski võti, kui aga kukkus maha, siis läks katki» (kanamuna).

Mõistatuste objektideks on sageli ka hooned, nende üksikosad ja ehitustööd — «Karu magab, kõrv kõigub» (maja ja uks). Mõistatused hõlmavad ka ülalpidamisvahendeid, tarbeasju ja riietusesemeid — «Ait all, look peal» (pada); «Üks hiir ja kaks saba» (pastel). Samuti on mõistatuste objektideks mitmesugused liiklusvahendid — «Kuus jalga, kaks jälge» (regi); «Neli neitsit lähevad nuttes üle nurme» (vanker).

Laialdaselt peegeldub mõistatustes elus ja eluta loodus. Siia kuuluvad eelkõige mõistatused inimesest. Mõistatustes kirjeldatakse ja iseloomustatakse inimest üldse — «Hommikul nelja jalaga, lõuna ajal kahe jalaga, õhtul kolme jalaga» (inimene); samuti ka tema üksikuid kehaosi ja liikmeid: silmi, kõrvu, nina, suud jne. — «Teine mees teinepool mäge, aga kumbki ei saa teineteisega kokku» (silmad); «Punane koerake haugub läbi luuse aia» (keel ja hambad).

Eriti palju on mõistatusi koduloomadest ja -lindudest: koerast, kassist, hobusest, lehmast, seast, kukest, kanast jne. — «Kera ees, ora taga, hiirekelder keskel» (kass); «Karu läheb kallast mööda, raudsaapad jalas» (hobune); «Neli andjat, neli kandjat, kaks koerakaitsjat, üks parmupiits» (lehm); «Mees läheb lakka, lihaliud pää pääl» (kukk); «Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas» (kana).

Metsloomadest esinevad mõistatustes peamiselt need, kellega talupoegadel on igapäevases elus kokkupuuteid: jänes, orav, rebane, hunt, karu jne. — «Üheksa mehe ramm, ühe mehe mõistus» (karu); «Ühe mehe ramm, üheksa mehe mõistus» (hunt); «Hobune metsas, saba seljas» (orav). Mõistatusi teistest metsloomadest esineb meil võrdlemisi vähe.

Metsikutest taimedest kohtame mõistatustes eelkõige inimesele vajalikke: kask, pihlakas, vaarikas, pohl, jõhvikas, maasikas, seen, pähkel jm. — «Tuules tuhinas, päevas pahinas, üleval kõrgel tamme otsas» (pähkel); «Kuremuna kännu otsas» (maasikas); «Punane poisike istub soos mätta otsas, nabapidi peenikese niidiga kinni» (jõhvikas).

Väga mitmekesised on mõistatused kultuurtaimedest. Mõistatustes kõneldakse rukkist, nisust, kaerast, linast, kanepist, kapsast, sibulast, kartulist, porgandist, hernest, kaalikast jne. — «Hõbekepp, kuldnupp» (rukis); «Kaks õde ühe vaiba all» (kaer); «Alt roheline, pealt sinine» (lina); «Üks saks ja sada mantlit» (kapsas); «Seest siiruviiruline, pealt kullakarvaline» (sibul).

Peaaegu pole mõistatusi loomadest või juurviljast üldiselt. Alati mõistetakse mingit konkreetset juurvilja või looma tema individuaalsete tunnuste järgi, näit. «Lipp lipi peal, lapp lapi peal,

ilma nõela pistmata» (kapsas); «Okkaline kui ohakas, ümmargune kui kera» (siil).

Kõrvuti eseme kirjelduse ja funktsiooniga märgib mõistatus sageli ka eseme päritolu — millest see on tehtud või kust seda saadakse — «Kolmejalgne kurat nurgas, raudhambad suus» (vokk); «Ligu linu ja pinu puid, natuke nahka ja nael rauda» (vokk); «Võta pea, lõika süda, anna juua, hakkab rääkima» (pajuvile).

Mõningal määral kajastuvad mõistatustes ka ühiskondlikud vahekorrad, kuigi selliseid mõistatusi on meie kogudes suhteliselt vähe. Eriti naeruvääristatakse mõistatustes pastoreid — «Kuus päeva magab, seitsmendal haugub»; «Must koer, valge kurgualune».

Haruldasemad on mõistatused abstraktsetest mõistetest ja nähtustest, nagu uni — «Mis on magusam kui mesi»; nimi — «Tules ei põle, vees ei upu, mullas ei mädane»; mõistus — «Ei ole näha ega kuulda»; aasta jaotus — «Suurel tammel kaksteist haru, igas harus neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal ise nimi» jne.

Mõistatuste kunstilisest küljest.

Mõistatuste seos tootmise ja majapidamisega avaldub mitte ainult selles, et mõistatuste objektid on valitud põlluharija ja karjakasvataja elust, vaid ka selles, kuidas on mõistatus väljendatud. Näeme, et rahvas ammutab mõistatuse kujud-metafoorid inimest ümbritsevate esemete ja nähtuste maailmast, nendest esemetest, milledega inimene puutub kokku oma tööprotsessis. Näit. «Põhk punaseid põrsaid täis» (söed koldes); «Üks hani, neli nokka» (padi); «Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse» (kannel); «Üks saks ja sada mantlit» (kapsas) jne.

Enamasti on mõistatused *metafoorsed kirjeldused.* Metafoori abil kirjeldatakse mingit eset, nähtust või olendit — «Nutab kui laps, ulub kui koer» (tuul); «Valged kanad punasel õrrel» (hambad). Sageli on kirjeldus antud *võrdluse* abil, näit.: «Mustem kui süsi, valgem kui lumi, madalam kui regi, kõrgem kui kirik» (harakas); «Sööda kui venda, seo kui varast» (hobune). Ka *kontrastide* kujul esitatakse mõistatusi: «Üles läheb, maha ei tule» (suits); «Täis on teda mets ja maa, siiski peotäit ei saa?» (udu); «Tihe mets, silguvarrast ei saa?» (juuksed).

Suur osa mõistatusi on antud otsese *küsimusena.* «Mida ei jõua sõelaga ümber maja viia?» (vesi). Enamik sellistest otsestest küsimustest on küllaltki keerulised, kuna nad on üles ehitatud sõnamängule ja sisaldavad sageli humoristlikku altvedamist: «Missugust naela ei lööda haamriga?» (Põhjanaela); «Kellele antakse tuppa tulles kõige esiti kätt?» (ukse käepide); «Missugune tera ei idane?» (noatera) jne. Taolised mõistatused kuuluvad hilisemasse kihistusse.

Mõistatuste hulka kuuluvad ka mitmesugused arvutusülesanded, millede lahendamine nõuab sageli mitte ainult arvutamist, vaid ka loogilist mõtlemist. Näit.: «Ühel isal oli seitse tütart ja igal tütrel üks vend. Mitu last oli isal?» (kaheksa last, sest üks poeg on kõikide vend).

Tavaliselt on mõistatused rütmistatud proosas. Esineb aga ka laulukujulisi mõistatusi, koosnedes harilikult neljast värsist:

«Esiti valge kui lumi,
pärast kui haljendav rohi,
viimati verev kui veri,
lastele magus kui mesi» (maasikas).

«Eile kuulsin räbalate kära,
täna upun mustusesse ära.
Homme lähen valge tuvina
sõpradele õnne soovima» (paber).

Rahvaloomingus esineb ka hulk mõistatuslaule, mis erinevad teistest mõistatustest selle poolest, et siin järgneb ülesandele kohe ka vastus:

Mõistke, mõistke, õed hellad:
Kellel pikad põllepaelad?
Pajul pikad põllepaelad.
Kellel on valge kasukas?
Kasel on valge kasukas.
Kellel halli vatikene?
Haaval halli vatikene.

Mõistatusi kohtame ka rahvajuttudes. Näit. olustikulises muinasjutus «Targast poisist» moodustab mõistatuste lahendamine muinasjutu tegevuse olulise osa nii tegelaste iseloomu kui ka muinasjutu idee selgemal väljatoomisel.

Mõistatustes kohtame isikustamist ehk personifikatsiooni — «Mees ehitab kirveta silda» (külm); liialdust — «Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kuulda meie maal» (müristamine). Väga sageli esineb alliteratsiooni ja assonantsi —

«Jaluta jookseb, käteta kisub,
kõrita karjub, valuta vingub» (tuul);

«Must mees tõreleb tõrre sees» (kirikuõpetaja);

«Istub kui isand, tolmab kui tont» (korsten);

samuti ka kordust ja onomatopoeetilisi sõnu —

«Tikk-takk teed mööda,
mirk-mark maad mööda,
kribinal-krabinal kuuse otsa» (orav);

«Sõidan, sõidan — jälgi pole,
lõikan, lõikan — verd ei tule» (paadiga sõitmine).

Esitatud vahendite kasutamine mõistatustes aitab kõita tähelepanu, aktiviseerida lahendamist ning säilitada mõistatusi rahva mälus.

Kokkuvõtteks.

Kunstiliselt terviklikud rahvamõistatused, milles avaldub talupoja tähelepanu ja arukus, rahva tarkus, on suurepäraseks vahendiks ümbritseva maailma tundmaõppimisel, samaaegselt on nad aga ka kultuuriajalooliseks dokumendiks. Meie mõistatuste repertuaaris peegeldub möödunud sajandite eesti talupoja majanduslik elu ja materiaalne kultuur.

2. Vanasõnad ja kõnekäänud.

Vanasõnad.

Vanasõnad[1] on napis, ent kujukas sõnastuses esinevad tervikliku mõttega ütlused, mis sisaldavad elutarkust ning töökogemusi ja on suuliselt käibel rahva hulgas.

Väga mitmesugustest elunähtustest esitab rahvas vanasõnades kõige olulisema ja iseloomulikuma, just see, milles on midagi õpetlikku. Vanasõnades on tihendatult kokku võetud rahva paljude põlvede tähelepanekud, elutarkus ja maailmavaade. M. Gorki on väga õigesti märkinud: «Vanasõnad ja kõnekäänud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi.»

Vanasõnu on tekkinud ja käibel olnud juba kauges minevikus. Kindla sisu ja vormiga vanasõna püsib rahva hulgas muutmatult seni, kuni säilivad vastavad nähtused. Näiteks usukuulutajate ahnust märkiv vanasõna «Papi külimit ning koti sopp ei saa iial täis» on samal kujul tuntud vähemalt XVII sajandist peale.

Vanasõnades üldistab töötav rahvas oma kogemusi teataval kindlal ajaloolisel perioodil. Kui ühiskondlikus elus toimub muutusi, siis kajastuvad need ka vanasõnade repertuaaris. Tekib uusi vanasõnu, mis paremini vastavad uutele ühiskondlikele suhetele, endised aga kas kujunevad ümber või ununevad.

Meieni säilinud vanasõnad pärinevad oma enamikus feodalismiajast. Eesti vanasõnad peegeldavad feodaalaja talupoja — põlluharija ja karjakasvataja elu ja tööd ning mitmesuguseid kogemusi.

Allpool käsitleme vanasõnu järgmistesse rühmadesse jaotatult: 1) sotsiaalseid vahekordi peegeldavad vanasõnad; 2) vanasõnad tööst ja töötegijast; 3) eetilised tõekspidamised vanasõnades ja 4) vanasõnalised ilmastikuended.

Sotsiaalseid vahekordi peegeldavad vanasõnad. Pärinedes feodalismiajast, leidub eesti vanasõnades rohkesti tolleaegsete ühiskondlik-poliitiliste suhete peegeldusi. Vanasõnades kajastub talurahva klassivõitlus mõisa, mõisnike ja nende käsilastega ning

[1] Termin «vanasõna» juhib esijoones tähelepanu kindlaks vormeliks saanud ütluse vanusele. Kuid kõik vanasõnad pole siiski vanad, neid tekib ka meie päevil. Selle tõttu kasutataksegi tänapäeval termini «vanasõna» asemel sageli teist — «rahvasõna».

sulaste võitlus peremeestega. Mõisa piiritu ahnus ja ebaõiglus on rahva poolt jäädvustatud vanasõnades:

Mis mõisa viiakse, satub kui tulle.
Kus mägi, seal mõis,
kus küngas, seal kõrts —
talud soo ja raba sees.

Talupoeg mõistis selgesti enda kui ekspluateeritava olukorda; ta nägi, kuidas tema töövaevast rikastus isand, ja ta andis selle edasi vanasõnas:

Talupoeg on tööle tarka,
härg on künnile kavala:
toidab saksad, toidab sandid,
toidab ilbakad isandad.

Igapäevane raske orjus ja mõisa täitmatus kutsus esile talurahva iroonilise, sageli satiirilise suhtumise ekspluateerijaisse. Rahvas samastas mõisniku hundiga — õela, kuid rumala kiskjaga:

Saks ja hunt on ühed.
Ära pea saksa vennaks ega hunti lambaks.

Talurahvas eneses tekkinud vastandlike kihtide — peremeeste ja sulaste vastuolusid kajastavad vanasõnad vaesest ja rikkast. Neis näidatakse ilmekalt, kuidas töötaja vaesub, tema tööst aga rikastub ekspluateerija:

Vaene peab vaeva nägema,
rikkal sugenes suhu.
Parem pidu rikka mehe koeral kui sulasel.
Rikkal lisatakse ligi, vaesel võetakse ära.

Vanasõnad kõnelevad rängalt rõhutud töörahva kaitsetust ja õigusetust olukorrast klassiühiskonna tingimusis:

Kel vägi, sel võimus,
kel kukkur, sel kohus.
Kuidas kott, nõnda kohus.
Rikas maksab rahaga, vaene seljanahaga.

Vanasõnad tööst ja töötegijast. Vanasõnades on lühidalt kokku võetud maaharija talupoja kogemused ning õpetused:

Narrid põldu üks kord, ta narrib sind üheksa korda.
Kosuta põldu, siis annab ta leiba.

Klassiühiskonnas kujunes töötaval rahval kahesugune suhtumine töösse. Ühelt poolt hindas töötav inimene tööd kui väärtuste loomise vahendit:

Töö õpetab tegijat.
Amet ei teota meest,
kui mees ametit ei teota.

Sellisest suhtumisest tingituna hinnatakse ka hoolsaid ja häid töötajaid, kuna laiskus ning ükskõikne suhtumine on saanud vanasõnades iroonia ja kriitika märklauaks:

Töö ei teota kedagi, laiskust laidab iga mees.
Laisa linna ei leita kuskil.

Teiselt poolt aga töötegija lootusetu olukord klassiühiskonnas, kus töövili läheb kurnajale, muutis töö orjuseks ja selle tõttu ka vastumeelseks:

Millal lõpeb mõisatöö ehk millal kustub põrgutuli.
Ei lõpe enne töö, kui kaks kätt rinnale saavad.

Sellest tulenevad ka taolised õpetused, nagu:

Ole südi söögi peale,
ära tüki töö peale.
Jumalal päevi — peremehel leiba.

Selliste vanasõnade aluseks on soov avaldada passiivset vastupanu kurnajaile.

Eetilised tõekspidamised vanasõnades. Arvukalt on meil vanasõnu, mis sisaldavad rahva eetilisi tõekspidamisi, mitmesuguste tähelepanekute ja kogemuste kokkuvõtteid:

Halli pead austa, kulupead kummarda.
Parem hoida kui oiata, parem karta kui kahetseda.

Rahvas hindab kõrgelt ausust, õiglust ja tõearmastust, mõistes hukka salalikkust ja valetamist. Nii näiteks märgitakse, et:

Parem suu sisse rääkida, kui selja taha.
Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb.
Õiguse vastu ei saa ükski.
Valel on lühikesed jalad.

Valetamist peab rahvas vargusega võrdseks paheks, seepärast tehaksegi järeldus, et «kes valetab, see varastab». Rahva õpetus on antud vanasõnas: «Söö, mis küps ja räägi, mis tõsi.»

Väga kõrgelt hinnatakse tarkust, mis omandatud püsiva õppimisega:

Tarkus on hinge tervis.
Kes edasi ei lähe, läheb tagasi.
Mida Juku on õppinud, seda Juhan ei unusta.

Inimese väärtuslikemaiks omadusteks peetakse töökust, virkust, hoolsust, heldust, abivalmidust ja tagasihoidlikkust. Laiskus, hooletus ja ükskõikne suhtumine oma töösse ning ülesannetesse on rahva pilke ja naeruvääristamise objektideks.

Virk käib viis korda, laisk katkestab korraga.
Hooletus on laisa ema.
Magaja kassi suhu ei jookse hiir.

Vanasõnad manitsevad töökusele, virkusele ja hoolikusele:

Homseks hoia leiba, aga mitte tööd.
Kes vara üles tõuseb, leiab varem õnne.
Aegamööda asi saab, ripa, rapa raisku lääb.

Oma kaaslaste ja teiste kaasinimeste suhtes peab alati olema heatahtlik ja abivalmis:

Tee head, siis leiad head.
Hea sõna võidab võõra väe.
Õelal pole õnne, kadedal pole karja.
Kus viga näed laita, seal tule ja aita.

Kunagi ei tohi oma tegevuse ja käitumisega hoobelda, vaid peab olema tagasihoidlik:

Ära kiida iseennast, lase küla kiita.
Oma kiitus haiseb, võõra kiitus heliseb.

Vanasõnalised ilmastikuended sisaldavad rahva mitmete sugupõlvede tähelepanekuid. Vanasõnadel ilmast, loodusnähtustest ja aastaaegadest ning neist tehtud praktilistel järeldustel oli suur tähtsus, kuna talupoja elu sõltus suurel määral looduslikest tingimustest, mida pidi oskama arvestada ja kasutada:

Kagutuul viib kausist kaladki.
Loodetuul on taeva luud.
Lõoke toob lõuna sooja,
pääsuke toob päeva sooja,
ööbik toob öö sooja.
Kehvast suvest kasvab lahja sügis.
Ei talv anna, vaid talv tahab.

Vanasõnade kunstilisest vormist. Vanasõnale kui rikkalikule rahva elukogemuste kunstilisele üldistusele annab suure jõu meisterlik keeleliste vahendite valik. Hästi valitud keelelised vahendid muudavad mõtte kujukaks ja ilmekamaks ning hõlbustavad ühtlasi vanasõna meelespidamist.

Vanasõnade ladusus saavutatakse kindla kompositsioonilise ehitusega, rütmiga, häälikuliste korduste ja rikkaliku kujunduslikkusega, mille juures kasutatakse mitmesuguseid kõne- ja lausekujundeid.

Vanasõna koosneb sageli *kahest võrdsest poolest* ja moodustab seega sümmeetrilise lause.

Ega amet leiba küsi, ega sepist seljas kanta.
Vikat heina, tuli seina.

Mõlema lausepoole sõnastus, lauseehitus ja rütm on tasakaalustatud. Seda tingib vajadus siduda lausepooli ka *vormiliselt.*

Kuidas küli, nõnda vili.
Kes palju lubab, see vähe annab.

Paljud vanasõnad on aga aegade vältel kaotanud varem nende juurde kuulunud teise lausepoole.

Aega mööda asjad käivad,
(pilla palla nurja lähvad).

Kuri tuleb kutsumata,
(viletsus vilistamata).

Lubamine hea mees
(täitmine veel parem).

Vanasõnades näeme mitmekesist *rütmilist ehitust.* Siin kohtame trohheust, daktülit kui ka trohheust koos jambiga. Näit. trohheus:

Haned lähvad — halla tuleb,
luiged lähvad — lumi tuleb.

Peale mõlema osa võrdse rütmi kasutatakse paralleelsete lausepoolte sidumiseks veel teisigi stiilivõtteid, nagu *lauserõhku* ja *sõnade järjestust.* Tähtis ühendav ja tasakaalustav osa on veel *alliteratsioonil ja assonantsil.*

Kuri võtab kulbist, paha sõna pajast.
Uhkus ajab upakile, kangus käima käpakile.

Alliteratsiooni ja assonantsi funktsiooniks on sageli esile tõsta sisuliselt tähtsamaid sõnu, millele on antud eriline kaal («Viha võtab vilja väljalt, kadedus kalad meresta»).

Vanasõnade olulisem stiilivõte on rahvapärane piltlik väljendusvorm, mis sageli kujuneb sümboolseks. Nii on *leib* saanud töö, teenistuse sümboliks. *Hunt* on saanud üldse ahne ja tigeda inimese sümboliks, eeskätt aga mõisniku võrdkujuks. Sagedane on vanasõnades personifikatsioon («Häda õpetab paluma, hea põli hooplema»). Kõnekujundeist kasutatakse sünekdohhi («Silm on väike, aga näeb kõik ilma»). Tarvitatakse ka paradoksi («Kes kõikide meelepärast tahab olla, ei jõua kellegi meelepärast olla!»). Rohkesti kasutatud stiilivõtteks on veel võrdlus («Ennem võtab lühike marja maast kui pikk tähe taevast») ja kontrast («Kassipojal naljaasi, hiirepojal silmavesi»).

Kõnekäänud.

Kõnekäänud on rahvapärased piltlikud ütlused, mis aitavad kõnes avaldatud mõtteid muuta elavamaks ja ilmekamaks ning seletavad nähtusi tabavate võrdluspiltide abil.

Kõnekäänu ja vanasõna põhiline erinevus on selles, et kõnekäänd väljendab teatavat mõtet poolikult, vanasõna aga terviklikult. Kõnekäänul pole iseseisvat tähendust. Ta on üks osa lausest, on nagu selle kujundiks ning tema mõte selgub alles kindlas kon-

tekstis, lauses. Vanasõna aga moodustab omaette tervikliku mõttega lause, on omaette poeetiliseks pildiks. Näiteks:

Vanasõna: «Mis täna tehtud, see homme hooletu.»
Kõnekäänd: «Kui sa täna jätad töö tegemata, on homme *kõik käed tööd täis.*»

Erinevus on ka selles, et vanasõna annab õpetliku iseloomuga üldistuse, kõnekäänd aga iseloomustab üksiknähtust.

Rohkesti esineb kõnekäände võrdluste kujul («Kadus *nagu tina tuhka*», öeldakse mõne kadunud asja kohta, mida ei leita). Tihti kasutatakse võrdlust iroonilises, pilkavas tähenduses («Ei sul seisa ka miski — *just nagu koera kaelas vorst*», öeldakse hooletu, pillaja inimese kohta). Leidub ka metafooridekujulisi kõnekäände, milles väljendatud sõnal on hoopis teine, piltlik tähendus («sulgi selga saama» = riideid selga saama; «oma kasukat teise selga ajama» = süüd teisele veeretama). Kõnekäändudes peitub palju rahvalikku huumorit.

Kokkuvõtteks.

Samuti kui rahvalaulud ja -jutud, on ka vanasõnad ja kõnekäänud olnud töörahvale tähtsaks ideoloogiliseks toeks ja relvaks põlises võitluses klassivaenlaste vastu ning oma ideaalide teostamise eest. Tegelikkuse peegeldusena pakuvad nad rahva mineviku ja rahva vaadete ning tõekspidamiste mõistmiseks rohkesti väärtuslikku materjali, sest nendes on kokku võetud töötajate paljude sugupõlvede tarkus.

Rida vanasõnu ja kõnekäände on rahvakeelde tulnud ka kirjandusest. Teiselt poolt on aga paljud rahvapärased vanasõnad ja kõnekäänud leidnud kasutamist kirjandusteostes.

V. LÜHIKE ÜLEVAADE RAHVALUULE KOGUMISEST JA KASUTAMISEST.

Rahvaluule kirjapanekuist kuni XIX sajandini.

Ürgkogukondliku korra ajal puudus eestlastel kirjaoskus. Seetõttu puuduvad meil ka kirjalikud teated tolleaegsete eestlaste vaimsest loomingust. Esimesed kirjalikud teated eesti hõimude ning nende vaimse loomingu kohta — nimelt naaberrahvaste kroonikad (eeskätt «Повесть временных лет», mis pärit XII sajandist ja Läti Henriku kroonika, koostatud XIII sajandil) — on pärit juba varafeodaalsest perioodist. Neis leidub teateid eestlaste usundist, mõnede tavade (eriti usundlike) kirjeldusi, vihjeid laululoomingule ja ka usundilistele muistenditele.

Pärast eesti hõimude orjastamist saksa vallutajate poolt katkevad pikaks ajaks kirjalikud teated eestlaste rahvaluulest. Esimene põhjalikumalt eestlaste elu-olust kõnelev kroonika — Läti Henriku oma («Chronicon origines Livo-

niae») — oli pühendatud just selle orjastamise ja kristianiseerimise käigu kirjeldamisele, õigustamisele ning ülistamisele. Pika ja visa võitluse tõttu kogunes muidugi rohkesti materjali ka eestlaste elust-olust, usust ja kombeist, mida siis Läti Henrik ka kirjeldas. Oli aga maa juba vallutatud, siis suundus kroonikute tähelepanu valitsevate klasside elu-olu kirjeldamisele. On muidugi üksikuid teateid ka hilisemates kroonikates (eriti Russowi omas), kuid napimalt kui Läti Henriku omas.

Taas hakkab rohkem teateid ilmuma alles XVII sajandil. Nii ilmub 1632. a. esimene eesti rahvalauluviisi katke trükis, koos andmetega laulude esitamise kohta (Fr. Meniuse poolt).

XVII sajandil hakkasid balti-saksa vallutajad osutama suuremat tähelepanu ka eestlaste vaimsele orjastamisele (vt. ka lk. 7 jj.). Pastorid alustasid vihast võitlust rahva «ebausu» vastu. Algasid nõiaprotsessid, mille ohvriteks langesid paljud süütud inimesed. Esimene rahvalaulu ülestähendus ongi aastast 1680, nõiduses süüdistatud talupoja Ralli Hansu ülekuulamisprotokollides. See on mängulaul:

«Nedko Nedko Negelcken
Nedko Negle Neiziken
Erra Nehlene Kaddi
Nehla Eisz Kaddi tuckedisz
Nehl Kaddi nehloden
Piszud raudine pihusti.»

«Nõtku, nõtku, nõelakene,
nõtku nõelaneitsikene,
ära nõelake kadus.
Nõel ei kadund tukkudes,
nõel kadus nõeludes,
pisuke raudne pihust.»

Viisteist aastat hiljem, nimelt a. 1695 ilmus Chr. Kelchi kroonikas esimest korda trükis eesti rahvalaul. See on hilisemal ajal juba tundmatuks muutunud armastuslaul «Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?» («Jürgen, Jürgen, kas ju tulen»).

Seoses pastorite võitlusega rahva usuliste tõekspidamiste ja kommete vastu on aga ühtlasi neid kirjeldatud. Pastorite saksakeelsetes kirjutistes esitatakse näidetena rida meile väärtuslikke tähelepanekuid. Näiteks J. Gutslaffi «Lühike teade ja kirjeldus ekslikult pühaks nimetatud Võhandu jõest Liivimaal», aastast 1644, J.Forselius-J.W.Boecleri «Lihtsameelsete eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused», aastast 1684 jt.

Nii ilmneb kummaline ja otse paradoksaalne asjaolu, et nimelt esimesed väärtuslikumad rahvaluulekirjapanekud on tehtud võitluses rahvaluule vastu, eesmärgiga neid hävitada ja välja juurida.

Rohkesti rahvaluulelist materjali ilmus esimestes eesti keele grammatikates. Pastorite poolt koostatud ja eeskätt ka pastoritele määratud grammatikad sisaldavad keelenäidetena rohkesti vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi ja ka üksikuid laule. Juba 1660. a. ilmunud H. Gösekeni grammatikas oli avaldatud 64 vanasõna, 13 kõnekäändu ja 2 mõistatust. Näiteks : «Pappi külmet [-külimit] ninck kotti Sopp ep sahbiel töis», «Jo enamb koyrat koos omat / jo weddalamb sahb se lackmine [-lakel», «Kauwa techtut kaunikenne / pea techtut pilla pallal». 1732. a. ilmus A. Thor Helle grammatika. See sisaldas tervenisti 525 vanasõna ja 135 mõistatust. A. W. Hupeli grammatika aastast 1780 sisaldab vanasõnade kõrval ka mõned laulud.

Tähelepanu väärib saksa valgustaja ja rahvaluuleteadlase Johann Gottfried Herderi teos «Rahvalaulud kõrvuti teiste mitmesuguste tükkidega» («Volkslieder nebst untermischten andern Stücken») 1778. a. J. G. Herder elas pikemat aega Riias, kus ta tutvus

läti ja eesti rahvaluulega. Herder äratas oma uurimustega üldist huvi rahvaluule vastu ja ta sai tegelikult Lääne-Euroopas rahvaluuleteaduse rajajaks. Herderi ülalnimetatud rahvalaulude kogu, mida hiljem nimetati «Rahvaste hääled lauludes», ja mis oli esimene rahvalaulukogu üldse, sisaldab ka 8 eesti rahvalaulu Herderi kiitvate märkustega. Herderi teost on muide kasutanud noor K. Marx, kes selle vahendusel tutvus ka eesti rahvalauludega.

Rahvaluule kogumisest XIX ja XX sajandil.

Alles XIX sajandil alustati rahvaluule kogumist, avaldamist ja uurimist rahva huvides. Aluse sellele tööle panid esimesed eesti haritlased, valgustajad-demokraadid ning kirjanikud Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Nad nägid rahvaluules suure väärtusega materjali, mis omas erilist tähtsust võitluses rahva vabastamise eest. Nad oskasid näha rahvaluules ilukirjanduse allikat ja alust.

Kristjan Jaak Peterson (1801—1822), andekas keelemees ja poeet, hakkas uurima rahvaluulet, nimelt laule ja mütoloogilist materjali. Oma luuleloomingus lähtus ta rahvalaulu eeskujudest, kasutades selle vormilisi võtteid (näiteks alliteratsiooni ja rahvalaulu värsimõõtu) (vt. lk. 140—144).

Kr. J. Petersoni rahvaluule-alane tegevus on lahutamatult seotud J. H. Rosenplänteriga ning tema ajakirjaga «Beiträge...» (vt. lk. 133). Seal ilmus rohkesti rahvalaule, vanasõnu, mõistatusi ja etnograafilisi märkmeid.

1822. aastal ilmus ajakirja XIV vihus Kr. J. Petersoni poolt tõlgitud ja eesti materjaliga täiendatud rootslase Gananderi uurimus «Soome mütoloogia» («Mythologia Fennica»). Seda teost kasutasid hiljem nii Faehlmann (oma muistendite koostamisel) kui ka Kreutzwald.

Fr. R. Faehlmann (1798—1850), kirjanik ja ühiskondlik võitleja, on läinud meie rahvaluuleteaduse ajalukku oma tööga «Kalevipoja» uurimise alal. Ta koondas demokraatlikke haritlasi eesti ajaloo, rahvaluule, keele ja kirjanduse uurimisele ning arendamisele (vt. lk. 160—164). Faehlmann koostas kuulsa artikli Kalevipoja muistendist (1839. a.), kuhu ta oli koondanud kõik temale teadaolevad Kalevipoja-ainelised muistendid ning kus ta skitseeris eepose esialgse kava. Faehlmann alustas ka eepose värsistamist. On säilinud mõned saksakeelsed eepose algvärsid. Faehlmanni ootamatu surm takistas eepose koostamise lõpuleviimist. Tema töö jätkajaks sai Fr. R. Kreutzwald.

Fr. R. Kreutzwald (1803—1882), kirjanik, arst ja ühiskondlik võitleja, sai eesti rahvaluuleteaduse rajajaks. Juba noorest east peale hakkas Kreutzwald koguma rahvalaule ja -jutte ning tegeles nende kogumisega elu lõpuni.

Et organiseerida teisigi rahvaluulet koguma, avaldas ta 1843. a. esimese kogumistööd propageeriva üleskutse:

Kes võib teadust anda, kus veel rahva hulgas mõningad vanad ennemuistsed jutud ja regivärsi-lood liikumas? Kes selle peale Maarahva keele- ja kirja-kogudusele (s. o. Õpetatud Eesti Seltsile) suusõnaga või kirja läbi võiks otsust anda, see teeniks enesele targema rahva tänu ja saadaks jäädavat kasu».

Kogutud materjali kasutas ta osalt «Kalevipoja» koostamisel, osalt avaldas trükis. Kogutud rahvajutud avaldas ta ümbertöötatud kujul teoses «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Kreutzwald on aval-

Fr. R. Faehlmann.

danud rahvaluule alalt veel rea uurimusi ja populaarseid kirjutusi. Tema rahvaluule-alast uurimistööd toetas Peterburi Teaduste Akadeemia. Eriti tihedad olid tema sidemed akadeemikute A. J. Sjögreni, A. Schiefneri, P. Köppeni ja Fr. Wiedemanniga.

Tihedat koostööd Kreutzwaldiga arendas A. H. Neus (1795—1876), gümnaasiumi õpetaja. Neus on tähtis selle poolest, et tema koostas ja avaldas esimese eesti rahvalaulude kogu «Eesti rahvalaulud» kolmes andes (1850—1852). Kogus on avaldatud nii Neusi kui ka teiste (ka Kreutzwaldi ja Faehlmanni) poolt kogutud laule. Aluseks on talle olnud Knüpfferi käsikirjaline rahvalaulude kogu. Teos on hoolsasti korraldatud. Tsensuuri tõttu ei saanud Neus esitada küllaldaselt ekspluateerimist paljastavaid laule. Teised laululiigid on ülevaatlikult esindatud.

Kreutzwald ja Neus koos avaldasid põhjalikult kommenteeritud valiku «Eestlaste müütilised ja maagilised laulud» (1854). Ümberstiliseerimise tõttu on see tekstikogu vähemväärtuslik.

Kreutzwaldiga pidas kontakti tuntud keeleuurija, akadeemik Fr. J. Wiedemann (1805—1887), kes maal keelematerjali kogudes õppis põhjalikult tundma ka rahva suulist loomingut. Oma selle alased tähelepanekud avaldas ta kapitaalses teoses «Eestlaste sise- ja väliselust» («Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten») 1876. a. See on veel praegugi väärtuslikuks käsiraamatuks.

Fr. R. Kreutzwald.

Petersoni, Faehlmanni ja Kreutzwaldi rahvaluule-alase tegevusega algas uus etapp eesti folkloristikas. Oma töödega panid nad aluse eesti rahvaluuleteadusele. Nad kasutasid rahvaluulet võitluses pärisorjusega, vaimse rõhumise ja vaimupimeduse vastu. Eriti võitluses kiriku ja religiooniga toetusid nad (esmajoones Kreutzwald) rahvaluulele. Lähtudes rahvaluulest panid nad aluse eesti rahvuslikule kirjandusele. Erilist tähtsust omavad need Kreutzwaldi kirjutused, kus ta rahvale selgitab rahvaluule väärtust ja ilu. Pastorite ja vennastekoguduse ägeda propaganda mõjul oli mõnes maanurgas juba hakanud valitsema halvustav suhtumine rahvalauludesse ka rahva enese seas. Seda suhtumist süvendas näiteks J. V. Jannseni tegevus, kes saksa keelest tõlgitud kolmandajärgulisi laulukesi avaldades püüdis mõnitada eestlaste põlist laulu- ja viisivara.

Neile hinnanguile ja hindajale andis Kreutzwald terava vastulöögi, näidates, et vanad laulud on «eesti rahva au ja ilu».

Sajandi teisel poolel süvenes huvi rahvaluule vastu. Innustatuna Kreutzwaldi artiklitest ja eelkõige «Kalevipojast» hakkasid rahvaluulet kirja panema mitte ainult haritlased, vaid juba lihtsad talupojadki (näiteks talutüdruk Leena Kasse Hallistest). Rahvaluule

M. Veske.

J. Kunder.

vastu tundsid huvi ka peaaegu kõik tolleaegsed ühiskonnategelased, kogusid seda ja püüdsid organiseerida kogumistööd. Nad kasutasid kogutud materjali rahva teadlikkuse tõstmiseks võitluses mõisniku ja kiriku vastu. Keeleteadlane ja luuletaja M. Veske oli väljapaistev rahvaluulekoguja ja uurija.

Kogutud laule avaldas M. Veske kahes andes a. 1879 ja 1883. Uurimusi avaldas ta Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Kirjameeste Seltsi toimetistes ja aastaraamatutes.

Selle aja juhtivaks organisatsiooniks, kuhu keskendus rahvaluule-alane töö, oli Eesti Kirjameeste Selts, asutatud a. 1872.

Seltsi juhtivad tegelased olid algul J. Hurt, hiljem C. R. Jakobson, M. Veske ja J. Kunder.

Selts organiseeris rahvaluule kogumist (tulemuseks oli üle 7000 lk.) kaastööliste (seltsi liikmed kohapeal) ja stipendiaatidega (üliõpilased, kes vastava tasu eest suveti kogusid rahvaluulet). Seltsi aastaraamatutes ilmus uurimusi ja artikleid, seltsi toimetistes ilmus rahvaluulekogusid (näit. J. Hurda koostatud «Vana kannel», Veske «Eesti rahvalaulud» II jne.).

Seoses rahva haridustaseme tõusu ning Kreutzwaldi ettevalmistava ja populariseeriva tegevusega avanes XIX saj. viimasel veerandil võimalus rakendada rahvaluule kogumisele kohalikke inimesi korrespondentide näol. Sel alal jõudis ulatuslike tulemusteni Jakob Hurt (1839—1907). 1888. a. ilmus tema üleskutse («Paar palvid . . .») eestikeelsetes ajalehtedes. Hurda üleskutsele vastasid otsekohe kümned inimesed. Ajakirjanduses oskuslikult arendatud propaganda tõttu tõusis korrespondentide arv peagi sadadesse. 1906. a. on Hurdal juba 960 kaastöölist.

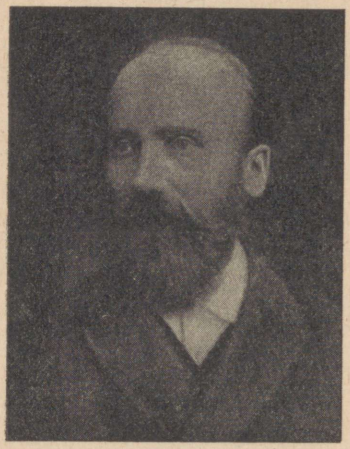

J. Hurt.

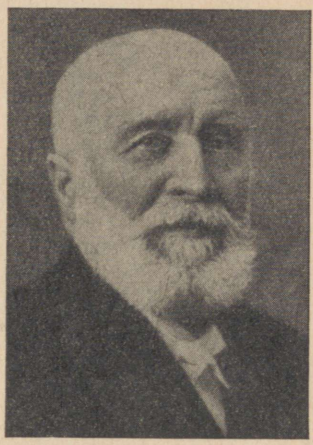

M. J. Eisen.

Korrespondentideks olid inimesed kõige erinevamatest sotsiaalsetest kihtidest; oli talupoegi, põllutöölisi, külakooliõpetajaid, üliõpilasi, käsitöölisi jne. jne. Üks silmapaistvamaid Hurda kaastöölisi oli näiteks Jaan Sandra, külarätsep Võrumaalt. Innuka töö tulemuseks on umbes 115 000 lehekülge rahvaluule kirjapanekuid.

Samasugust meetodit kasutasid rahvaluule kogumisel Hurda eeskujul ka M. J. Eisen (1857—1934) ja hilisemal ajal — kodanlikus Eestis — Eesti Rahvaluule Arhiiv. Seetõttu on eesti rikkalikud rahvaluulekogud oma põhilistes osades kokku kantud rahva enda poolt vabatahtliku kogumistöö korras.

J. Hurt oli mitte ainult tähelepanuväärne rahvaluule koguja ning kogumistöö organiseerija. Ta oli ka üks suuremaid eesti rahvalaulude trükis avaldajaid. Ta alustas kahte rahvalaulu-trükiste seeriat, mis mõlemad jäid kahjuks pooleli («Vana kannel» I ja II, 1875—1886 ja «Monumenta Estoniae antiquae: Setukeste laulud» I—III, 1904—1907).

Osutades küll silmapaistvat organisaatorlikku andekust, jäi Hurt siiski rahvaluule hindamises ja kasutamises piiratuks. Tema religioossus ja elukutse — pastoriamet — avaldas mõju tema tegevusele.

Jakob Hurt nägi folklooris eeskätt ajaloolist dokumenti, aga ei rakendanud rahvaluulet ideoloogilise relvana ühiskondliku võitluse teenistusse. Sellest tingituna on suuri puudusi ka J. Hurda muidu suurepärases kogumistöös: ta keeldus kogumast rahvaviise, keelas üleskirjutamast uusi, riimilisi (s. o. kaasaegseid) rahvalaule, ei juhtinud tähelepanu andmete kogumisele laulmislaadi ja laulikute kohta. J. Hurt ja hiljem M. J. Eisen panid aluse eesti kodanlikule rahvaluule käsitusele, kodanlikule rahvaluule tõlgendamisele. Nad nägid rahvaluules ainult «vanavara», «mineviku vastukaja», mõistmata, et rahvaluule on ühtlasi ka «oleviku kõlav hääl». Nad ei rakendanud rahvaluulet ühiskondliku võitluse teenistusse, vaid otse vastupidi — püüdsid vaikida ja mööda minna materjalist, mis selgesti kajastas klassivõitlust kodanluse ja ekspluateeritava töörahva vahel.

J. Hurda tööd täiendas O. Kallas, kes XX sajandi algul (1904—1916) organiseeris üliõpilaste ja muusikainimeste kaasabil rahvaviiside kogumist.

Samas vaimus jätkus rahvaluule kogumine ja uurimine mitmete eesti rahvaluuleteadlaste organiseerimisel kogu Oktoobrirevolutsiooni-eelsel perioodil ja ka kodanlikus Eestis. 1927. a. asutatud Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA) koondas enesesse kõik rahvaluulekogud ja sai kogumistöö keskuseks. ERA asutamine hoogustas kogumis- ja uurimistööd. ERA töötajate ja korrespondentide tööga koguti umbes 260 000 lk. rahvaluulelist materjali. Kuid see töö oli paljuski (kodanluse huvides) tendentslik. Koguti ja uuriti peamiselt vanemat, feodalismiaegset materjali, kaasaegset töölisfolkloori aga ei kogutud ega uuritud. Kodanlikud uurimusedki on oma väära meetodi tõttu enamasti nurjunud ega suuda avada rahvaluuleteoste tõelist sisu ja olemust.

Rahvaluule kogumisest nõukogude võimu ajal.

Nõukogude võimu taaskehtestamise järel sai töö eesti rahvaluule kogumise ja läbitöötamise alal põhjalikult uueks. See töö toimub nüüd teaduslikel alustel ning töörahva huvide kohaselt.

On alanud varem kogutud rahvaluulematerjalide teaduslik läbitöötamine ning uute kogumine. Väärtusliku lisa endistele kogudele moodustab Suure Isamaasõja päevil ja sõjajärgsel perioodil loodud rahvaluule. Suurt tähelepanu pühendatakse niisuguse materjali kogumisele, mille kodanlus sihilikult kõrvale jättis, s. o. rahvaluuleteostele, milles kajastub eesti ja vene rahva ajalooline sõprus ning eesti töörahva revolutsiooniline võitlus tsarismi, balti parunite ja eesti kodanluse vastu.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis käsikirjadena säilitatavate eesti rahvaluule kogude suurus on 743 423 lk. Neis kogudes leidub (ümmargustes arvudes) 200 000 rahvalaulu, 150 000 lastelaulu, üle 36 000 mängu ja tantsu, 90 000 rahvajutu, 160 000 vanasõna ja kõnekäänu, 95 000 mõistatuse ja 20 000 rahvaviisi üleskirjutust.

Nõukogude korra ajal on trükis ilmunud köide rahvalaule (Ed. Laugaste «Valimik eesti rahvalaule» 1948), valimik vanasõnu (E. Normann «Valimik eesti vanasõnu» 1955), üks tekstikogu lastele («Üle õue õunapuu»). Korduvalt on välja antud Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Lisaks sellele on avaldatud J. Kunderi, E. Särgava ja A. Jakobsoni ümbertöötatud muinasjutte. On ilmunud ka rida artikleid ja lühiuurimusi mitmesuguste rahvaluule küsimuste kohta.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi hoone Tartus.

Rahvaluule osa ühiskondlikus võitluses.

Rahvaluule on teatavasti töötajate looming ja ühisvara. Pikkade aegade jooksul, millal eesti rahvas oli surutud võõramaiste orjastajate ikkesse, etendas rahvaluule suurt osa talurahva võitlusrelvana mõisnike ja kiriku vastu. Oma lauludes andis rahvas hinnangu saksale — «sabata koerale, ilma hännata isandale», häbimärgistas mõisakäsikuid ja tõotas kättemaksu sundijatele. Vanasõnades võttis rahvas kokku oma kogemused elust võõra orjuses. Võideldes oma õiguste eest, oli rahvas kindel, et «õige hõlma ei hakka ükski kinni». Kuid valusalt koges ta paljude sajandite jooksul, et «kel vägi — sel võimus, kel kukkur — sel kohus». Oma muinasjuttudes lootis rahvas kord saabuvat aja, millal pääseb maksvusele sotsiaalne õiglus. Muinasjuttudes unistas rahvas isejahvatavaist kividest, seitsmepenikoorma saabastest jne. Neis kajastub töötaja soov tööd kergendavate vahendite järele. Oma muistendites aga säilitas rahvas mälestust sõltumatust elust enne röövrüütlite tulekut ja võitlusest orjastajatega. Sellised muistendite kangelased nagu Kalevipoeg ja Suur-Tõll sümboliseerisid rahva kangelaslikku võitlust oma maa ja vabaduse eest. Raiutud jalgadega Kalevipoeg — see oli feodaalide ikkesse surutud eesti rahvas.

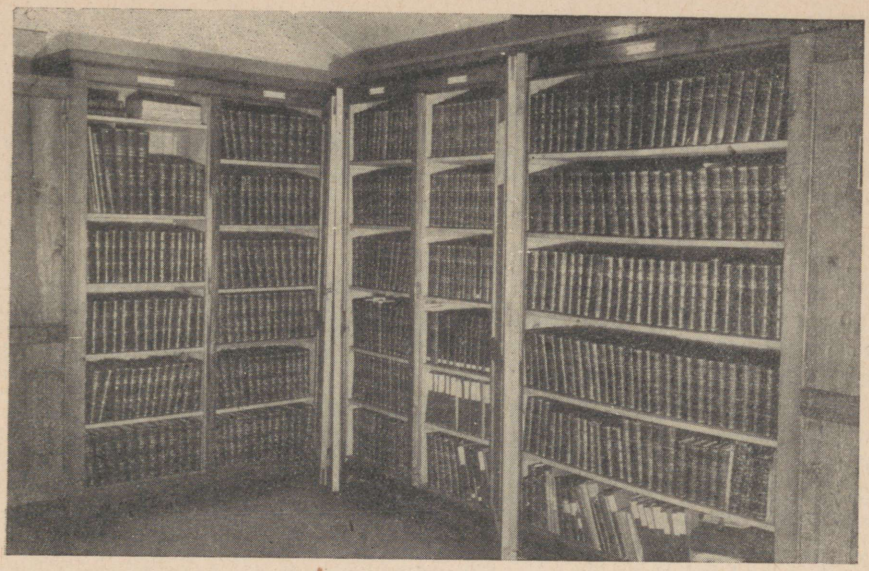

Rahvaluulekogusid Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis.

Rahvas hindas oma laule ja jutte ning varjas neid sakslaste eest. See rahva umbusk sakslaste vastu oli üks rahvaluulet ja rahva tavasid ning uskumusi säilitav oluline tegur.

Rahvaluule kui ühiskondliku võitlusrelva tähtsust hindasid kõrgelt eesti valgustajad-demokraadid, kõigepealt Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Asudes koostama eepost, arvestas Faehlmann teadlikult seda mõju, mida eepos avaldaks rahva eneseteadvuse kasvule. «Andke rahvale eepos, ja kõik on võidetud!» — kõlas XIX sajandi keskpaiku märgusõna.

«Kalevipoja» mõju oligi oodatult suur. «Kalevipojast» vaimustus C. R. Jakobson, J. Hurt alustas oma viljakat rahvaluule kogumist just «Kalevipoja» mõjul, samuti ka M. Veske.

Kogu Faehlmanni ja Kreutzwaldi tegevus rahvaluule alal oli pühendatud tõestamisele, et eestlased on olnud kõrge kultuuriga ja rikkaliku poeetilise loominguga rahvas, kellele tuleb luua normaalsed, vabad elamistingimused. See oli vajalik ja edukas vastulöök feodaalidele, kes kõikjal levitasid «teooriat» eestlastest kui primitiivsest, kultuurivõimetust loodusrahvast, kelle ainuvõimalik tee kultuurile olevat saksastumine.

Suurel määral kasutas rahvaluule agitatsioonilist abi oma teostes, väljaannetes ja ajalehes ka C. R. Jakobson. «Sakala» pilkelisa sisaldas sageli riimilisi rahvalaule, milles pilgati Jannsenit ja tema «Eesti Postimeest».

Ka hilisemal ajal omasid rahvalaul ja naljand tähtsust ühiskondlikus võitluses. Revolutsioonilised laulud ja mitmesugused

pilkelaulud mobiliseerisid 1905. a. rahvahulki võitlusele tsarismi ja mõisnike vastu.

Suure Isamaasõja ajal levisid rahva seas kulutulena okupantide vastu suunatud naljandid ja rahvalaulud.

Rahvaluule on alati virgutanud töötavat rahvast võitlusele rõhumise ja ekspluateerimise vastu. Rahvaluule on klassivõitluse relv.

Rahvaluule tähtsus eesti kultuuri arengus.

Rahvaluule on kirjanduse alus ja allikas — nii õpetab M. Gorki. Rahvaluule on ühtlasi aluseks kujutavale kunstile, muusikale, teatrile.

Rahvaluulele toetuvad säärased eesti kirjanduse alussambad, nagu seda on Kreutzwaldi koostatud «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Eesti rahvusliku kirjanduse tekkimisest peale on progressiivne kirjandus ammutanud rahvaluulest teemasid ja aineid. J. Tamme ballaadid toetuvad rahvaluulele. Rahvalaulu vormilisi võtteid kasutas M. Veske. Ka hilisema ajajärgu tuntud luuletajad (A. Haava, Juh. Liiv jt.) on toetunud rahvaluulele. Rahvalaule ja rahvakombeid tundis hästi A. Kitzberg. Oma külajuttudes ja näidendites (eriti «Libahundis») on ta kasutanud rahvaluule materjali.

Rahvaluule sügavat mõistmist tunnistab A. H. Tammsaare «Põrgupõhja uus vanapagan», milles edasiarendatult kasutatakse vana muistendi motiive.

Eriti suur mõju on rahvaluulel nõukogude autorite loomingule. D. Vaarandi luule, A. Hindi romaanid, J. Smuuli looming — kõikjal leidub jälgi rahvaluule mõjust.

Rahvaluulega on tihedalt seotud ka kujutava kunsti areng Eestis. Faehlmanni müüdid ja «Kalevipoeg» on andnud rikkalikult ainet skulptoritele ja graafikutele, vähemal määral maalijaile. A. Weizenbergi, A. Adamsoni, A. Laikmaa ja teiste looming on sellest heaks näiteks.

Eriti tihe side folklooriga on eesti rahvalikul heliloomingul. Eeskätt laululooming toetub suuresti rahvamuusikale. Viimasel ajal on hakatud rahvamuusikat loovalt kasutama ka suuremates helitöödes (E. Kapi ballett «Kalevipoeg», G. Ernesaksa «Tormide rand» ja «Pühajärv», E. Arro ja L. Normeti muusikaline komöödia «Rummu Jüri»).

Rahvaluule on demokraatliku rahvusliku kultuuriloomingu läte. Kajastades rahva ürgseid tõekspidamisi, eetilisi arusaamasid ning sajandite jooksul väljakujunenud esteetilisi norme, on ta ammendamatuks varaaidaks nii kunstnikele kui teadlastele. Rahvaluule pakub väärtuslikku materjali nii keeleteadlastele kui ajaloolastele, etnograafidele kui arheoloogidele. Rahvaluule on meie nõukoguliku kultuuri aluseks.

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ETTEVALMISTUS.

Olukord pärast talurahva «vabastamise» väljakuulutamist. 1816.—1819. aastate talurahvaseadused, millega kuulutati välja talurahva «vabastamine» pärisorjusest, ei parandanud talurahva olukorda ega avanud küllalt võimalusi maa majanduslikuks arenemiseks. Pärisorjusliku korra kriis üha süvenes. Mõisnikud tahtsid ikka rohkem turustada põllumajandussaadusi, et saada suuremaid rahalisi sissetulekuid, teoorjus aga takistas nii mõisamajanduse kui ka talumajapidamise arengut.

Meie talurahvas vastas 1816.—1819. a. talurahvaseadustele ulatuslike vastuhakkudega oma õiguste kaitseks.

Juba 1816. a. sügisel toimus vastuhakk Virumaal, 1817. a. suvel ja sügisel keelduvad paljud Viru-, Lääne- ja Hiiumaa talupojad massiliselt teokohustusest. 1819. a. katkestasid mitmetes Lõuna-Eesti mõisates (Kanepis, Räpinas jm.) talupojad töö. Aasta hiljem toimub Võrumaal ulatuslik vastuhakk — üle 400 talupoja nõuab energiliselt olukorra parandamist. Talurahvaliikumine kaldub ka Tartu-, Pärnu- ja Saaremaale. Kõikjal hakati nõudma teokoormise kaotamist.

Eesti talurahvaliikumise tõus toimus tingimustes, mis oli ülevenemaalise ja üldise monarhistliku reaktsiooni ajajärguks, aga samuti ka ülevenemaalise talurahvaliikumise tõusu aastaiks. Võitu Napoleoni üle 1812. a. Isamaasõjas kasutas tsarism selleks, et koos teiste maade reaktsioonilise aadli ja vaimulikkonnaga lämmatada viimastki vabamat mõtet. Kogu Euroopas arenes protesti- ja vastupanuliikumine reaktsiooni survele. Venemaa talurahvas, kes oli tundnud ja näidanud omaenda jõudu Napoleoni-vastases Isamaasõjas, hakkas hoogsamalt võitlema pärisorjuse vastu. See võitlus võttis aasta-aastalt laiema ulatuse. Kui XIX sajandi esimesel kümnendil toimus Venemaal üle kaheksakümne talurahvarahutuse, siis teisel kümnendil oli neid juba üle saja kahekümne. Liikumine arenes ka edaspidi tõusval joonel.

Talurahvaliikumine, mis kajastab pärisorjusliku süsteemi kriisi, elavdab ka tsarismi- ja pärisorjusevastase ühiskondliku mõtte arenemist. XIX sajandi 20-ndail aastail võtab isevalitsuse- ja pärisorjusevastane mõte maad vene aadli eesrindlikumates ringkondades. See leiab kajastuse ühiskondlikus liikumises, mis on tuntud *dekabristide liikumise* nime all. Dekabristid nõudsid piiramatu ainuvalitsuse likvideerimist ja pärisorjuse kaotamist Venemaal. Vaatamata sellele, et dekabristid ei ühendanud oma taotlusi rahvahulkade võitlusega, ning et nende ülestõus sai lüüa, avaldasid nad suurt mõju tsarismi- ja pärisorjusevastase liikumise kasvule.

Dekabristide liikumine kajastus ka Eestis. Dekabristide töödes märgiti õigesti, et Läänemere kubermangudes läbi viidud 1816.—1819. a. talurahvaseadused ei parandanud, vaid halvendasid talurahva olukorda. Mitmete dekabristide raamatutes kajastus eesti talurahva olukord ja tema võitlus pärisorjuse vastu.

Kirjanik-dekabrist A. Bestužev (Marlinski), kes avaldas 1821. aastal oma reisikirjelduse «Reis Tallinna» (ja mõned jutustused, nagu «Tallinna turniir» jt.), hindas väga kõrgelt Jürioö ülestõusu, mida ta võrdles Sparta kangelaste võitlusega. Autor kirjeldas eesti talurahva rasket olukorda ja tema võitlustahet. Mõni aasta hiljem (1824) avaldas dekabrist W. Küchelbecker, kelle lapsepõlv oli möödunud Avinurmes ja Võrus, jutustuse «Ado». Selles teoses kirjeldas ta eesti rahva kangelaslikku võitlust välisvallutajate vastu XIII sajandil, kujutas eesti ja vene rahva võitlussõprust. Küchelbecker kasutab oma jutustuses ka eesti rahvaluule aineid. Silmapaistvateks dekabristide ideede kajastajateks Eestimaal olid mõned kohalikud aadlikud — A. Rosen ja eesti talutüdrukuga abiellunud T. Bock. Rosen võrdles eesti talupoegade ja balti mõisnike vahekorda Ameerika põliselanike ja vallutajate vahekorraga. Progressiivses ringkonnas, mis tekkis Tartu ülikooli juures, arutati ja ka levitati dekabristide võitlusideesid.

Balti aadel — tsarismi liitlane — oli põhiliselt dekabristide vabadusideede vaenlane. Ta toetas igati dekabristide ja nende pooldajate hävitamist ning dekabristlike ideede lämmatamist. Ka T. Bocki tervis murti kindlusvanglas, A. Rosen aga saadeti Siberisse.

Dekabristide ideed ei jõudnud eesti rahvani, kuid võib arvata, et need avaldasid mõnesugust mõju kujunevatele eesti haritlastele. Samad teemad, millest kirjutasid dekabristid-kirjanikud, leidsid hiljem käsitlemist mitmete eesti kirjanike töödes (näit. ajaloolised jutustused sajandi teisel poolel).

Dekabristide võitluse mõju kandsid otseselt rahvani neil aastail tsaariarmees teeninud eesti soldatid. Nii mitmedki neist said talurahva vastuhakkude ja ülestõusude initsiaatoreiks ning juhtijateks.

Pärast dekabristide ülestõusu verist mahasurumist XIX sajandi teisel veerandil püüab tsaarivõimu ja pärisorjuslikku korda kindlustada uus tsaar Nikolai I, dekabristide ja paljude teiste Venemaa eesrindlike inimeste timukas. Tema režiimi iseloomustab ränk poliitiline reaktsioon, kus sandarmikorpuse abil (milles silmapaistev osa oli balti-saksa aadlikel) püüti maha suruda iga vabamat mõttevälgatust. Kuid miski ei olnud võimeline peatama pärisorjusliku süsteemi kriisi paratamatut süvenemist nii kogu Venemaal kui Eestis.

Eriti teravaks muutuvad kriisi tunnused just Läänemere kubermangudes, kuna siin üha enam tungivad majandusse kapitalistlikud suhted, kasvab tootmine turu jaoks. Sissetulekute suurendamise eesmärgil hakatakse mõisates ikka rohkem kasvatama uusi kultuure — lina ja kartulit ning peenvillalambaid ja härgi. Sellega seoses kasvab (kaasa arvatud ka valitseva põllukultuuri — teravilja) külvipind. Mõisnikud laiendavad mõisapõlde talumaade mõisastamise arvel, suurendavad teokoormist, masinaid aga kasutusele ei võeta. Neid pidi asendama tasuta tööjõud. Talupojal ei jää enam aega oma põllulapi harimiseks. Mõisatöö kurnab välja talurahva, talupoeg-peremeeski ei taha enam hoolitseda oma majapidamise arendamise eest, kuna see toob kaasa vaid teorendi tõstmise või maa mõisastamise. On loomulik, et talupojal puudus huvi tööks, mille eest talle endale jäi vaid «aganane leib, millele tulega ligi ei tohi minna». Talurahva viletsust suurendasid järjest sagenevad viljaikaldused, mille peamiseks põhjuseks oli samuti mõisaorjus.

Mõisnikke hakkab ikka enam häirima asjaolu, et põldude viljakus langeb, töötajal-põlluharijal aga järjest rohkem kaob huvi ja tahtmine töö vastu. Võetakse tarvitusele üha julmemad abinõud. Mõisais seatakse sisse erilised peksupäevad. Mõnel pool seotakse teomeestele krapid kaela, et selle kõrina järgi oleks kuulda, kas teomees seisab või töötab. Julm sund aga ei suutnud tõsta ei mõisnike sissetulekuid ega peatada klassivõitluse teravnemist.

XIX sajandi 40-ndad aastad tähistavad uut pärisorjusevastase liikumise tõusu. Neil aegadel toimub Venemaal üle 350 talurahvarahutuse. Pärisorjuse- ja isevalitsusevastase liikumise etteotsa asub uus põlvkond vene revolutsionääre eesotsas valgustajate-demokraa-

tide V. G. Belinski (1811—1848) ja A. I. Herzeniga (1812—1870). Kogu Euroopas areneb monarhistliku reaktsiooni- ja despotismivastane liikumine, mis leiab oma kajastuse 40-ndate aastate lõpul toimunud revolutsioonides Saksamaal, Prantsusmaal, Austria-Ungaris ja mujal. Eestis kajastub pärisorjusliku süsteemi ummik ja pärisorjusevastane mõte progressiivsete saksa haritlaste väljaandeis (G. Merkeli ajalehes 1828—1838, aga ka Tartus väljaantavas saksakeelses ajakirjas «Das Inland» («Kodumaa») 1836—1863). Neile saksakeelseile väljaandeile teevad aktiivset kaastööd ka esimesed eesti haritlased Fr. R. Kreutzwald ja teised, kes olid juba 20-ndate aastate teisest poolest koondunud eesti talurahva huvide eest võitlejate ridadesse. Nende ajakirjade tegevuse tulemused ei ulatunud rahvani, kuid nad valgustasid eesti rahva rasket olukorda saksa intelligentsi ja esimeste eesti haritlaste hulgas ning soodustasid pärisorjusevastase mõtte arenemist.

Et pärisorjuslike suhete edasikestmine oli kahjulik, see kajastus kõige eredamalt talurahva klassivõitluses endas. XIX sajandi 40-ndail aastail võtab talurahvaliikumine laia ulatuse. Peamisteks klassivõitluse vormideks neil aastail on ümberasumisetaotlus, siirdumine vene õigeusku või avalik vastuhakk.

40-ndate aastate algul võtab hoogu nn. ümberasumisliikumine. Taotledes vabanemist rängast teokoormisest, loodavad talupojad pääsu leida ümberasumise teel teistesse Venemaa rajoonidesse. Samal aastakümnel võtab laiema ulatuse talurahva massiline keeldumine mõisateost. Nõutakse teorèndi kaotamist ja selle asendamist raharendiga.

1841. a. septembris toimub Lõuna-Eestis suur talupoegade ülestõus, mis on tuntud «P ü h a j ä r v e s õ j a» nime all. Siin hakkas ühe erusoldati juhtimisel mõisnikule ja sellele abiks tulnud sõjaväele vastu paarsada nuiadega relvastatud talupoega. Kuid ülestõus, nagu sellele järgnenud rahutusedki Tartu- ja Võrumaal ning järgmise aasta kevadel Põhja-Eestis, suruti ränkade repressioonide ja peksu abil maha.

Neil aastail avaldub talupoegade protest balti parunite vastu ning nende lootus maa saamiseks ka usuvahetusliikumises. Rahva hulgas levib kuuldus, et «keisri usku» (vene õigeusku) siirdumisega saab hingemaad ning pääseb saksa mõisniku ikke alt. See kutsus esile ulatusliku vene-õigeusku siirdumise (eriti Lõuna-Eesti piirkondades), milles oli näha talupoegade naiivne lootus saada maad ja pääseda mõisaorjusest ning vabaneda seda kaitsva ja õigustava luteriusu («mõisnike usu») kiriku alt.

Mõisamajanduse ummikussesattumine ja talurahvaliikumise tõus sunnivad valitsevaid klasse mõtlema uutele talurahvareformidele. Uute talurahvaseaduste sisu, nende seadustega kavatsetavate järeleandmise ulatuse küsimuses jagunes balti mõisnikkond kahte rühma. Konservatiivsed mõisnikud (kelle üks juhte oli Luunja parun Nolcken) soovisid, et talupoeg teeks endiselt tegu mõisale. Nad nõudsid kogu maa jätmist mõisnikule ning talupoegade rahus-

tamist peksu ja sõjaväe abil. Osa mõisnikke, nn. liberaalid (Fölkersahm jt.) kes hakkasid aru saama, et teoorja töö pole mõisnikule enam kasulik, oli selle poolt, et teorent asendataks raharendiga ning mõisnik võiks kõrge väljaostu eest müüa talupojale tema maalapi päriseks. Seega kajastasid nii konservatiivide kui ka liberaalide seisukohad mõisnikeklassi taotlusi. Erinevus oli ainult selles, et esimesed kaitsesid vana süsteemi säilitamist, teised aga taotlesid oma mõisate majapidamise ümberkorraldamist kapitalistlikuks, s. t. niisuguseks suurmajapidamiseks, mis tegutseks palgatööjõuga.

Talurahvareformide ettevalmistuse ajal kajastusid tolle aja ühiskonna teise põhiklassi — talurahva — ideoloogia, tema vaated ja taotlused eesti valgustajate-demokraatide Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi tegevuses. Nad (eeskätt Faehlmann) astusid avalikult välja võitlevate talupoegade poolel, kirjeldasid talurahva olukorra raskust ning soovisid pärisorjuse kaotamist. Nende seisukohti aga ei mõelnudki mõisnikud (ei «konservatiivid» ega «liberaalid») arvesse võtta.

Uued talurahvaseadused võeti vastu mõisnikeklassi huvides. Liivimaal 1849. a. ja Eestimaal 1856. aastal (ning Saaremaal alles 1865. aastal) välja kuulutatud talurahvaseaduste alusel jäi maa endiselt mõisniku omandiks, kuid talupoja kasutada olevat nn. orjuse- ehk vakumaad (Liivimaal) või talurendimaad (Eestimaal) ei lubatud mõisastada, vaid seda võis rentida või müüa talupojale. Teostati täiendav maaröövimine talupojalt. Senisest talupoja käes olnud maast liideti nende seaduste alusel mõisa külge veel $^1/_5$ (nn. kvoodimaa, Liivimaal) või $^1/_6$ (nn. kuuendikumaa, Eestimaal). Talupoeg sai õiguse rentida talukohta mõisniku käest või osta see päriseks, kusjuures maa väljaostu hind oli 2 korda suurem kui mujal Venemaal.

See reform soodustas üleminekut kapitalismile. Kuid ka sedagi talupojale rasket ja vaevarikast, tema arvel toimuvat kapitalismile ülemineku protsessi pidurdasid mõisnikud üsna tugevalt. Nimelt oli uue seaduse ellurakendamine ette nähtud järk-järguliselt. Eestimaa kubermangus oli see arvestatud 10 aasta peale. Selle aja jooksul oli ette nähtud maade mõõtmine ja talude kruntidesse ajamine. (Senini ei olnud talumaa üheskoos, krundis, vaid see koosnes maaribadest. XIX saj. esimesel poolel esines näiteks talusid, mille maa koosnes kuni 42 ribast.) Selle ülemineku-aja jooksul aga jäi kogu olukord ning talupoegade koormisedki endiseks. See oli ajendiks, mis kutsus 1858. a. esile suured talurahvarahutused kogu Eestimaa kubermangus. Rahutused ja vastuhakud toimusid 75 mõisas. Kõige jõulisem neist oli nn. Mahtra sõda. Mitme mõisa, seitsme- kuni kaheksasaja talupoja vastuhakk, kus nõuti endise olukorra likvideerimist ja kus keelduti abiteost, lõppes metsiku karistamisega. Samade tagajärgedega lõppes ka Anija ja Kurisoo meeste samadel põhjustel ette võetud õiguseotsimine Tallinnasse (1858). Neid mõlemaid meie talurahva võitlusi, aga

samuti ka väljarändamisliikumist on suurepäraselt kirjeldanud Eduard Vilde oma ajaloolises triloogias.

Eespool käsitletud ajavahemikul toimub pikaldane feodalismilt kapitalismile üleminek Eestis. Meie kultuuri ajaloos on XIX sajandi esimene pool eesti rahvusliku kirjanduse tekkimiseks väga oluliste eelduste väljakujunemise ajaks ning meie rahvusliku kirjanduse algperioodiks, mis loob pinna eesti kirjanduse hoogsaks arenemiseks XIX sajandi teisel poolel.

Rahvusliku kirjanduse ettevalmistamise ajajärk. Eesti rahvusliku kirjanduse tekkimisel etendasid otsustavat osa need nõuded rahva silmaringi ja praktiliste teadmiste avardamiseks, mille tingis ja tõi kaasa üleminek vanalt, feodaalkorralt uuele, kapitalistlikule korrale. Aja nõuded suurendasid vajadust kooliõptuse järele, kuna oli vaja arenenumat töötajat, kui seda oli tarvis feodaalse sunni ajal.

Eelmised ajajärgud olid andnud selles mõttes väga vähe, ja seda nimelt balti parunite hariduse- ja rahvavaenulikkuse tõttu. 1816.—1819. aastate talurahvaseadustes kajastus ühiskondlik vajadus kooliõpetuse laiendamiseks. Neis seadustes nõuti valla- ja kihelkonnakoolide asutamist: Eestimaal iga 1000 inimese kohta 1 kool, Liivimaal — 500 inimese kohta üks vallakool ja 2000 inimese koht üks kihelkonnakool. Need nõuded aga jäid ellu rakendamata. Veelgi rohkem: mõisnikud hakkasid seniseid koolidele kuuluvaid maalappe mõisale võtma, mis tõi kaasa koolide arvu vähenemise. 1817. a. oli Eestimaal vaid 3 kihelkonna- ja 17 vallakooli, s. t. vähem kui eelmise sajandi 80-ndail aastail. Koolide arv vähenes ka Liivimaal. Olemasolevadki koolid olid väga viletsas seisukorras — need asusid tavaliselt mõnes mõisarehes või saunahütis, kus õpetati tähti ja kokkuveerimist piibli ning katekismuse järgi. Kirjutamisoskus ja arvutamine aga käis nõrga ettevalmistusega koolmeistrile tihtipeale endalegi üle jõu. Keskvõimu kohapealne esindaja — Liivimaa kindral-superintendent oli sunnitud tolleaegseid koole ja kogu koolisüsteemi «suureks silmapettuseks» nimetama.

Talurahvakoolide võrgu laiendamise nõue põrkus balti parunite ja pastorite haridusevaenulikkuse vastu. XIX sajandi teise poole algul moodustasid koolides õppijad Eestimaal vaid pool protsenti, Liivimaal — üle 4 protsendi elanike arvust.

Hariduse arenemise ja eesti kirjanduse tekkimise seisukohalt on eriti suur tähtsus Tartu ülikooli uuestiavamisel **1802.** a., mis ajast algab Tartu ülikooli pidev tegutsemine. Ülikool kujunes tsarismi ja balti aadli reaktsiooniliste taotluste kiuste silmapaistvaks teaduse- ja kultuurikeskuseks, üle kogu Venemaa kuulsaks valgusealliikaks, nagu märkisid mitmed vene teadlased. Loodusteadusliku maailmavaate aluseid omandasid siin ülikoolis ka eesti rahvusliku kirjanduse algperioodi silmapaistvamad esindajad ja meie rahvusliku kirjanduse rajajad Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald.

Vaatamata talurahvakoolide hõredusele ja neis toimuva õppetöö äärmiselt madalale tasemele, toimub XIX sajandi esimesel poolel

talurahvas lugemis- ja kirjutamisoskuse levik senisest palju suuremal määral. Meie rahvas hakkab i s e lugema ja kirjutama õppima: üha enam võtab hoogu kodune õpetus. Võimalused koduseks õpetamiseks avardusid vastavalt sellele, kuidas suurenes trükisõnas avaldatav eestikeelne produktsioon: nii tarbekirjandus (seaduse-, kirikuraamatud, talurahvaseaduste tõlked, aabitsad, ajaleht ja muud populaarteaduslikud väljaanded) kui ka ilukirjanduslikku laadi raamatud. Sajandi keskpaigu õppis Lõuna-Eestis kodusel teel ligi kaks korda rohkem lapsi kui koolides.

Eestikeelses trükisõnas toimub XIX sajandi esimesel poolel tunduv elavnemine: eestikeelseid trükiseid ilmus ligi 3 korda rohkem kui kogu eelmise sajandi jooksul.

Esimese aastakümne lõpul ja teisel kümnendil eesti rahvale pakutavas lugemisvaras siiski veel jääb esiplaanile p u h t k i r i k l i k kirjandus.

Ilmuvad piibli uustrükid (1807, 1822), uus testament (1825) ning palju sama mahukaid või veelgi paksemaid raamatuid nende kiriklike peateoste «selletamisseks». Üksteise järgi antakse välja kahe-kolmesajalehekülgelised raamatud, nagu «Oige Risti-Innimisse Tõisine Ello-käük Iggawetse Ello pole...», «Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist...», «Wiiskümmend kaks luggemist Uest Testamendist...», «Täieline Ristiusso õppetus...» ja teised.

Ent aja nõudel astub nimetatud ajavahemikul nende kõrvale ilmalik tarbekirjandus — eestikeelne ilmalik aabits, arvutamiseraamat, väikesed õpetused tervise hoidmise, marjapuu-aia ehitamise jms. kohta, mahukad talurahvaseaduste eestikeelsed tõlked ja nende selgitamiseks vajalikud raamatukesed.

Aabitsa-kirjanduses on oluline O. W. Masingu tegevusel: temalt ilmus juba 1795. a. aabits «ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida». Sellele e s i m e s e l e ilmalikule aabitsale, mis sisaldab ka jutte ja laule, järgnevad samalt autorilt a. 1821—1823 «Luggemisse lehhed», «Täieline ABD-Ramat...», «Arvamise-Ramat» jm. Üldse ilmub sajandi I poolel veerandsada aabitsat ja õpetust, kusjuures eeskujuks teistele on O. W. Masingu raamatukesed.

Lugemisoskuse levimise seisukohalt oli neil väga suur tähtsus. Veelgi suurem osa oli selles mõttes eestikeelse ajakirjanduse ning muu populaarteadusliku kirjanduse väljaandmisel.

Peale selle on XIX sajandi esimese veerandi lõpul ja teise algul ilmselt märgatav huvi eesti keele, kirjanduse, rahvaluule vastu saksakeelseis väljaandeis, mis kujuneb teatavaks eeltööks eesti rahvusliku kirjanduse tekkimiseks. See on seotud mitmete balti-saksa ja eesti haritlaste tegevusega. Neil aegadel kirjutab oma tööd esimene eesti haritlane ja poeet Kr. J. Peterson, kes julgelt nimetab end maarahva laulikuks, toob pöördeliselt palju uut eesti kirjandusse, kuulutades eesti rahvusliku kirjanduse algust.

Peatumegi lähemalt nende tegevusel.

Keeleteadlane, pedagoog ja pastor Johann Heinrich **Rosenplänter** (1782—1846) muutis Pärnu mõneks ajaks Eesti vaimse elu keskuseks. Rosenplänteri tegevus kajastas tolle aja ühiskonnas esile kerkinud uusi vajadusi: talurahvale on vaja anda kooliharidust ja õpetust, eestikeelses trükisõnas peab raamatute keel astuma lähemale rahvakeelele, pastoril ja mõisnikul, kohtunikul, arstil ja kaupmehel on vaja osata selle rahva keelt, kellega ta kokku puutub, keda valitseb.

Rosenplänteri tegevusest on tähtis märkida, et ta hoolitses rahvahariduse eest, asutades Pärnusse (1814. a.) koolmeistrite kooli; ta püstitas nõude, et keskkoolide õppekavadesse võetaks ka eesti keele õpetamine. Rosenplänter avaldas pisikese eestikeelse luule antoloogia (Winckleri, Holtzi jt. luuletused. 1814), jagas eesti keeles populaarseid õpetusi aianduse jms. alalt. Kuid kõige tähtsam on tema tegevus teadusliku ajakirja väljaandmisel, mis oli pühendatud peamiselt eesti keele, aga ka eestikeelse kirjasõna ja rahvaluule küsimuste käsitlemisele. Oma väljaandes teadustas ta ka esimese eestikeelse näidendi ettekandmisest Pärnus («Permi Jago unnenäggu» 1824).

Ligi kahe aastakümne jooksul (1813—1832) andis Rosenplänter välja almanahhi «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache» («Lisandeid eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks»). Selle ajakirja ümber olid koondunud kõik tolle aja silmapaistvamad kirjamehed ja kirjanikud, nagu O. W. Masing, Kr. J. Peterson, rahvaluule ja keelematerjali koguja A. Knüpffer ning teised. Ajakirja 20 annet sisaldavad 3400 lehekülge väärtuslikku kultuuriajaloolist materjali.

Kuigi see almanahh oli saksakeelne, ilmus seal hulga eestikeelset materjali ja rahvaluule näiteid (üle 150 rahvalaulu, 24 muinasjuttu jm.). Ajakirjas ilmus ülevaade eestikeelse kirjasõna arengukäigust XVIII sajandi teisel poolel. Selles toodi mitmeid näiteid, millega tõendati, et meie rahvas on luuleandeline, kelle ilumeel on kõrgelt arenenud, keel ilmekas ja piltlik. Soovitati luua oode, epigramme eesti keeles, näidati jambi, trohheuse, spondeuse ja daktüli kasutamise võimalust eesti keeles. Almanahhi ühe andena ilmus eestikeelne lugemik.

Peamine Rosenplänteri ja tema ajakirja tegevuses kuulub e e s t i k e e l e uurimise küsimustele. Rosenplänter ise pühendas palju tähelepanu eesti rahva kõnekeele uurimisele, milleks ta võttis ette pikki reise. Ühes oma töös («Maakele Päwa-ramat», 1833) kirjutab ta, et reisib «kele järrele», püüdes selgitada «kuida innimesed siin, kuida seäl, ja kuida nemmad toistes kohtades omma keelt murrawad ja sõnnad ja kõnne-känud prugiwad. Töised reisiwad et maa äärt kätte sada; meie reisime, et kele põhja leida, ja omma kõrvadega kuulda, mis kõikis paigus prugitaw...» Tuginedes Rosenplänteri ja teiste (Masingu, Knüpfferi, Petersoni) kogemustele, seatakse «Beiträges» üles nõue vana kirjaviisi reformimiseks ning ühise eesti kirjakeele loomiseks. Ajakiri astub välja germanismide vastu, soovitab eesti keele grammatika raamatutes aluseks võtta mitte ladina grammatikat (nagu seda tehti varem), vaid sugulaskeele — soome keele grammatikat; peeti vajalikuks eesti keele sõnavara rikastamist murdesõnade arvel, soome ja teistest keeltest laenamise ning uute oskussõnade loomise teel.

J. H. Rosenplänteri «Beiträge» ei ulatunud rahvani, kuid tal on tähtis osa eesti rahvusliku kirjanduse loomise ettevalmistamise perioodil, ja eriti e e l t ö ö tegemisel rahvusliku k i r j a k e e l e v ä l j a k u j u n d a m i s e k s, milleta ei ole võimalik rahvusliku kirjanduse tekkimine.

Veelgi suurem osa kui Rosenplänteril eesti rahvusliku kirjanduse ettevalmistamise perioodil on **O. W. Masingu** (1763—1832) tegevusel.

Otto Wilhelm Masingu elu ja loominguline tegevus ning tema vaated on täis keerulisi vastuolusid nagu tema tegutsemise aegki — feodalismilt kapitalismile ülemineku periood. Päritolult on Masing eestlane — kangrute perekonnast põlvneva Lohusuu köstri poeg, kes oma artikleis tihtipeale peab ennast (nagu kõiki haritlasi) sakslaseks («wir, Deutsche»), kuid ometi annab ta eesti rahva valgustamiseks vägagi palju. Elukutselt pastor (Lüganusel, Viru-Nigulas ja Äksis) ning praost, kes sõitleb talupoegi, kui need keelduvad teorendilepinguid täitmast ning kes avaldab palju oma elukutsekohast materjali — piiblit ja testamenti tõlgendavaid ja seletavaid raamatuid, kuid kes samal ajal annab ka välja aabitsaid, saab eesti populaarteadusliku kirjanduse rajajaks, valgustajaks-ratsionalistiks, kellest kellelgi pole suuremaid teeneid möödunud sajandi esimesel poolel, enne Faehlmanni ja Kreutzwaldi.

Kui kaugele on Masing jõudnud oma ratsionalistlikes tõekspidamistes, avaldub näiteks tema järgmises väites tõe kohta: «Sedda ammustki teate, et tödde mitte ühhe ehk teise innimesse möttest ehk suust ei seisa, wait issiennesest, ja et ta likumata ennese põhja peäle on rajatud; kui meie kaksipiddi temmast arwame, ehk temma pärrast kahhewahhel olleme, siis se tulleb sest: et ehk meie joud ei ulata keik ärraarwata . . .»

O. W. Masingu publitsistlikust ja kirjanduslikust tegevusest, peale aabitsakirjanduse avaldamise ja talurahvaseaduse tõlkimise, mida ta ise pidas oma tähtsaimaks tööks, on meie rahvasse kõige suuremaid jälgi jätnud tema populaarteaduslik väljaanne *Pühhapäwa Wahhe-luggemissed* I (1818) ning tema ajaleht *Marahwa Näddala-Leht* (1821—1823, 1825).

Pöördunud algul sakslaste poole üleskutsega, et eesti keel kõigi Eesti alal elavate inimeste, nii ülemate kui ka alamate suhtlemiskeeleks saaks, rõhutanud ühise kirjakeele loomise vajadust ning seadnud üles nõude originaalse, korralikus keeles loodava kirjavara muretsemiseks, saab ta külma vastuvõtu osaliseks. Tema «Ehstnische Originalblätter für Deutsche» (1816), kust on pärit ka eespooltoodud tsitaat tõe kohta, ei leia poolehoidu valitsevais kihtides. Seejärel algab Masingu tegevus talurahvale mõeldud populaarteaduslike väljaannete alal; paralleelselt sellega jätkub tema tegevus kirikliku kirjanduse avaldamisel.

Masingu «Pühapäeva Vahelugemised» sisaldavad õpetlikku lugemisvara mitmete maade (Aafrika ja Lapimaa, Ida-India, Kamtšatka jm.) elanikest, loomastikust, taimestikust. Näiteks laplaste elu kirjeldustes («Laplassed») jutustab ta nende kaugete põhjamaa elanike elust, nende loomadest, «üllemaks ja kallimaks» peetavast põhjapõdrast, selle ülalpidamisest, toidust jne. Oma aja kohta ladusas ütlemisviisis vestab autor suure poolehoiuga nendest — kuigi «jumalat mitte tundvaist» — inimestest, märkides, et nad on «wägga hea süddamega, lahked . . . innimessed», kes tunnevad palju «ennemuistsid» jutte ning on ausamad kui ristitud inimesed.

Masing paistab silma loodusnähtuste kirjeldajana, mida ta paljudel juhtudel kasutab võitluseks ebausu vastu. Ta ütleb, et ebausklike arvamine nagu tähendaksid virmalised «sõdda ja werre ärrawallamist», ei vasta tõele («Laplassed»). Teises loos («Wessipask ehk Weepüksid») õpetab Masing, et ebausu võitmiseks peab inimesi «õppetama ja targemaks teggema: sest et äbbausk

rummalussest sünnib; rummalus on emmaks, ja äbbausk tema tütreks arwata; sepärrast peästa innimest rummalussest, siis ta peästab ennast isegi äbbausso käest.»

Eespoolnimetatud töödes (kuigi kõiki loodusenähtusi nimetatakse «Jummala teggudeks») ilmneb Masingu taotlus rahvast valgustada.

«Pühapäeva Vahelugemised» said rahva hulgas väga populaarseks, ja ühtlasi valgustavaks lugemisvaraks.

O. W. Masing viib edasi ka eesti ajakirjandust. Esimesed katsed välja anda eestikeelset ajalehte tehti XVIII saj. 60-ndail aastail. XIX sajandi esimesel kümnendil annavad Kanepi praost ning võrumurdeliste luuletuste autor J. Ph. v. Roth ja Põlva pastor G. A. Oldekop välja kord nädalas ilmuvat tartumurdelist ajalehte («Tartoma Rahwa Näddali-Leht»). See ajaleht erineb oma eelkäijast (Hupeli omast) selletõttu, et kui eelmise iga number koosnes ühest kirjutisest, siis siin esineb igas numbris juba mitu pala. Ajaleht lõpetas tegevuse (41 numbrit) «ramato kohto» — tsensuuri nõudel (1806). See väljaanne andis Masingule tõuke eestikeelse ajalehe asutamiseks. Võites rüütelkonna vastuseisu keskvõimu poole pöördumisega, õnnestus tal saada luba ajalehe väljaandmiseks.

O. W. Masingu «Marahwa Näddala-Leht» ilmus (vaheaegadega) 4 aasta jooksul (1821—1825). See oli samuti kord nädalas ilmuv 8—12-leheküljeline väljaanne. Poliitiliste artiklite avaldamine ei olnud lubatud. Masing avaldas oma ajalehes teateid kodumaalt ja välismaalt, jutustas leiutistest («aurost-aetawatest» laevadest), kõneles huvitavalt paberi saamisloost ning Räpina paberivabrikust, andes isegi retsepti tindi valmistamiseks («Papper», 1823), jagas õpetusi põllutöö, majapidamise, lastekasvatamise, kooli- (alg-) õpetuse küsimustes, soovitas talupoegadele eestipäraseid perekonnanimesid. Ajalehes kirjeldati eestlaste vanu kombeid, toodi andmeid eestikeelse kirjasõna kohta (Stahlist piiblini); ilukirjanduslikus osas avaldati mõistukõnesid, mõttesalme, luuletusi ja anekdoote.

Samal ajal jätkas Masing eestikeelse kalendri väljaandmist. See ilmus 4 aasta jooksul («Marahwa Kalender ehk Täht-ramat», kuid olulist murrangut kalendrikirjanduse alal ta ei saavutanud. Esiletõstetav on ajalooliste sündmuste käsitlemine (näit. artikkel Peeter I-st ja Põhjasõjast jm.).

Oma «vahelugemiste» ja ajalehega rajas O. W. Masing eesti populaarteadusliku kirjanduse, mis jäi rahva peamiseks ja armastatud lugemisvaraks paljude aastate jooksul.

O. W. Masingu ilukirjanduslikul tegevusel ei olnud sellist osatähtsust kui populaarteaduslikul, kuna see jäi eelmise varju. Ilukirjanduslikke töid avaldas Masing oma ajalehes. Ta püstitas õige nõude: loobuda senisest halvas keeles kirjutatud tõlkekirjandusest ning luua uut, originaalset: «Se hul tulkumisse möllaminne se ei kölba kuhhugi, sest mis nemmad kirjutasid, se ep olle saksa egga makeel, ei kölba sakstele egga muile, muud kui agga nende enestele.» Kuid Masing ise ei ole suuteline seda nõuet ellu viima. Tema ilukirjanduslike toodete stiil sarnaneb liialt tarbekirjanduse omaga, jääb raskepäraseks; lause rütm pole eestipärane. Näiteks O. W. Masingu kõige populaarsem luuletus *Päts* (1821). See eesti oludele kohandatud tõlge kujutab (mõistujutu vormis) valgustaja elu raskusi omaaegses ühiskonnas.

Päts.

(Üks mõistjut)

Wendre metsas Perno-maal
lasti wanna karru mahha;
pojad jäiwad emmast mahha,
wõeti, widi turrule,
Perno-linna kaubale.
Juhtus karrotantsitaja
parrajast seäl ollema,
ja ta wanna tantsikarru
ram[1] ja wanna ollema.
Se siis õstis karropojad
õppetas neid istuma,
kübbaraga tantsima,
ja mõnda tempu teggema.
Ammetid kõik kätte antud,
võngad ninna sõõrme pantud,
läksid perremehhega,
möda maad siis tantsima;
ja, et mõistsid tantso lüa,
olli perremehhel siia,
kes, kui rängast wõttis wina,
waestel liast teggi pina.

Kui karutantsitaja, väsinud karude «malkamisest», heidab puhkama, karud aga — söömata ja joomata — on vaia külge köidetud, otsustab üks väljaõpetatud karudest (päts) põgeneda, et minna koju «omma kunsti näitama». Jõuabki päts oma kodupaika Vändra metsa. Teda kui palju käinud ja näinud karu võetakse hästi vastu, kostitatakse ja peetakse kalliks külaliseks. Ühel peol räägib päts teistele, mis ta ilmas näinud ja tantsib neile poola tantsu.

Päts, kui lõppis tantsimast,
kummardas neid pohla wisi;
sowis head öed kõigile,
ja ruttas koddo rahhule.
Kõik kes õiglamad seäl ollid,
ütlid: Päts on kallis mees!
ei ta tahha kitelda,
ei rummalamaid põlgada.
Agga ollid tõised seäl,
kes wanna wisi armastasid,
targaks emmast arwasid,
ja targemaid ka wihkasid:
Need siis pahhandasid meelt,
prukisid ka omma keelt;
teggid hirmus sure kärra,
läksid murdsid Pätsi ärra.

* *
*

Sedda iggal ajal nähtud,
et sell' ikka waewa tehtud,
kes kui targem tõega,
rahwast püüdnud walgusta.

O. W. Masing ei suutnud tuua murrangut eestikeelses ilukirjanduses. Ta jäi vaid selle murrangu vajaduse rõhutajaks. Murrangulise tähtsusega kujuks meie ilukirjanduses sai Masingu kaasaegne, noor ja andekas Kristjan Jaak Peterson, kelle loomingut analüüsime lähemalt.

[1] ramb, jõuetu.

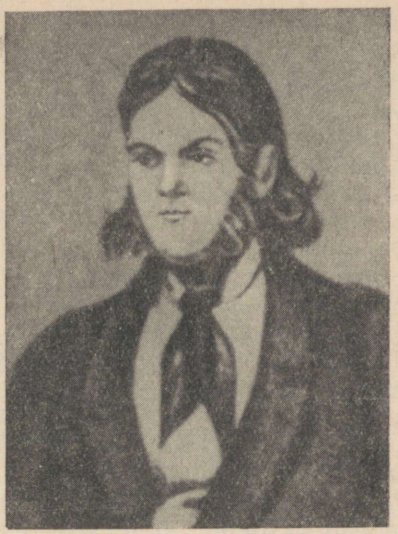

KRISTJAN JAAK PETERSON.

(1801—1822)

Kristjan Jaak Peterson on kõige varasemaid eesti rahvusliku luule rajajaid. Pääsenud orjastatud talupoegade seisundist intelligentsi hulka, asus ta julgelt oma kirjanduslikus ja teaduslikus tegevuses põlatud maarahva poolele. Pärisorjusevastase võitlejana erines ta oma kaasaja balti-saksa valgustajatest (nagu Merkel, Petri, Bock jt.) juba sellega, et ta oli ise pärit talurahva hulgast ja pöördus talurahva poole.

ELULUGU.

K. J. Petersoni vanemad olid pärit Viljandimaalt Karula vallast Kikka talust. Vabanenud pärisorjusest, asusid nad Riiga, kus isa Jaak sai Jakobi saksa-eesti koguduse juurde kirikuteenri koha. K. J. Peterson sündis Riias 14. (2.) märtsil 1801. aastal. Teateid tema varasema nooruse kohta ei ole. Kui poeg sirgus kooliealiseks, ei jätnud vanemad, vaatamata oma ainelisele kehvusele, kasutamata Riia kui Baltimaade ühe suurema kultuurikeskuse avaramaid võimalusi pojale koolihariduse andmiseks. Noor Kristjan Jaak alustab oma haridusteed Jakobi koguduse kirikukoolis, jätkab siis õppimist Riia linna II kreiskoolis ja 1816. aastast alates Riia kubermangugümnaasiumis. Andekas õpihimuline noormees lõpetab

gümnaasiumi 4-aastase kursuse kolme aastaga. Samal ajal teenib ta endale elatist eratundide andmisega ja õpib rohkesti kõrvalt. Tuleb imetleda noore gümnasisti tahtekindlust. Ta omandab lühikese ajaga hulga kaasaja (saksa, rootsi, vene, prantsuse, inglise) kui ka klassikalisi (kreeka, ladina) keeli. 16-aastaselt hakkas ta koostama rootsi grammatikat. 17-aastase noormehena saadab ta ajakirjale «Beiträge» saksakeelseid artikleid eesti keele grammatika küsimuste kohta ja peab kirjavahetust «Beiträge» väljaandja J. H. Rosenplänteriga. Juba gümnaasiumiõpilasena Riias sõnastab K. J. Peterson ka suure osa oma luuletusi ja päevaraamatulisi märkmeid.

K. J. Petersoni maailmavaate kujunemises etendas tähtsat osa asjaolu, et Riia kubermangugümnaasiumi õppejõudude keskel olid XIX sajandi esimesil aastakümneil levinud vabameelsed ideed, mis lähtusid Euroopa XVIII sajandi valgustajate ratsionalistlikust maailmavaatest ja olid vaenujalal kirikuga. Kui tol ajal balti parunite huvidest lähtuv kiriklik kasvatus jutlustas inimmõistuse tühisust ja usundi kõikvõimsust, siis leidus gümnaasiumis mõjukaid õppejõude, kes õpetasid vastupidi, et inimese heaolu oleneb tema mõistusest.

Saanud eduka töö tõttu endale ainelise toetaja, astus K. J. Peterson selle soovil 1819. aasta jaanuaris Tartu ülikooli usuteaduskonda. Leides seal ees sellise vaimselt umbunud õhkkonna, millega oli võimatu leppida, läks K. J. Peterson varsti üle filosoofiateaduskonda, et kuulata loenguid oma lemmikainete — keeleteaduse, filosoofia ja pedagoogika alal. Ka siin huvitasid K. J. Petersoni eriti keeled. Ta täiendas tunduvalt oma varasemaid teadmisi ja õppis juurde heebrea, süüria jt. keeli.

1819. aasta talvisel ja ka suvisel õppevaheajal võttis K. J. Peterson ette jalgsimatka Tartust Riiga oma vanemate juurde. Reisimeeleolusid ja oma sügavat vanemate-armastust väljendas ta luuletuses *Laul, kui ma Tartust läksin Riia poole*[1] ... ja päeviku lühipalas *Üks jutt.*

K. J. Petersoni olukord Tartus kujunes peagi talumatult raskeks. Äärmine aineline kitsikus, haigestumine tuberkuloosi, aga ka vastuolu ülikoolis esineva feodaal-klerikaalse vaimuga sundisid K. J. Petersoni katkestama oma õpingud juba 1820. a. kevadel ja asuma uuesti jalgsi koduteele Riiga.

Riias püüdis K. J. Peterson elatuda tunniandmisest. Ta pakkus end kreeka, ladina, heebrea, vene, saksa ja inglise keele tunniandjaks. Hoolimata halvast tervisest, jätkas ta intensiivselt oma teaduslikke harrastusi — kirjutas keeleteaduslikke artikleid, parandas Heymi «Vene-saksa-prantsuse» sõnaraamatut, viis lõpule Chr. Ganander-Thomassoni «Soome mütoloogia» tõlkimise (rootsi

[1] Keskkooli programmi alusel analüüsimisele kuuluvate kirjanike (Petersoni, Faehlmanni, Kreutzwaldi, Koidula ja Bornhöhe) käsitluses on teoste pealkirjad ning tsitaadid antud — sisulise analüüsi hõlbustamiseks — tänapäevaõigekirjutuse reegliteie kohandatult.

keelest saksa keelde) ja ümbertöötamise. Teos ilmus 1822. aasta kevadel. Ilukirjanduslikku loomingut ta aga enam ei jätka.

Kuni elu lõpuni jääb K. J. Peterson truuks oma seisusekaaslastele. Tumedas talupojakuues, pikk okslik kepp käes, pikad juuksed tuules lehvimas — nii liigub ta Riia tänavail. Andeka noormehe võtab lõpuks oma hoole alla ta endine õpetaja gümnaasiumist Grave. Kuid see hiline hoolitsus ei suuda enam noort luuletajat ja teadlast päästa. K. J. Peterson sureb 21-aastasena 4. augustil (23. juulil) 1822. aastal. Et tal siiski sõpru ei puudunud, kes teda hinnata oskasid, näitab surma puhul Riia ajalehes avaldatud nekroloog, kus öeldakse: «Suur küllus nii moraalset kui ka vaimset jõudu, teadmiste ja lootuste suur varandus kirjandusele on temaga enneaegselt varisenud hauda.»

ÜLEVAADE LOOMINGUST.

Kuigi K. J. Peterson suri noores eas, suutis ta sellest hoolimata ennastsalgavalt töötades ja «aega kalliks pidades» anda kirjandusliku pärandi, mis ületab eelkäijate saavutused. Peamiseks põhjuseks aga, miks tema looming kaasajal avaldamata jäi, oli selle progressiivne iseloom. Kirjaniku laulud ja päevaraamat ilmuvad tervikuna trükis alles sada aastat pärast tema surma. Ainult K. J. Petersoni artiklid eesti keele alal ja tema poolt tõlgitud ja täiendatud «Soome mütoloogia» ilmusid trükis tema eluajal.

K. J. Petersoni luulepärand koosneb kahest luulevihikust. Esimene neist sisaldab 14 luuletust ja on koostatud Riias, teine sisaldab 7 luuletust ja on koostatud Tartus. Neile lisandub J. H. Rosenplänteri poolt säilitatud käsikirjade vihik «Kristjan Jaak Petersoni kirjanduslik pärand», mis sisaldab ühe varem esitamata luuletuse, mõned luuletuste teisendid, K. J. Petersoni artikleid keele alal.

K. J. Petersoni luule on kõige väärtuslikum osa tema pärandist. Oma luuletustes ei kajasta ta küll konkreetselt ümbritsevat tegelikkust, sest tal puudub Riias ja Tartus elades otsene kontakt rahva laiemate hulkadega, kuid tuleb hinnata fakti, et ta asus esimesena eesti luules siiralt ning tulisõnaliselt sisendama usku eesti rahva tulevikku. Ta ülistas oma luules suuri moraalseid väärtusi, nagu inimlikku mõistust, kirglikku vabadusiha, jutlustas humanismi, sõprust, armastust vanemate vastu. Selliste teemadega ei olnud veel üksi teine luuletaja alaväärlistatud maarahva poole pöördunud. Seejuures oli K. J. Peterson vaba orjaliku sõnakuulmise ja ülemate alandliku teenimise jutlustamisest, millele olid pühendatud enamik balti-saksa kirjameeste teoseid. K. J. Peterson tunnistas end maarahva lauljaks, tundis huvi rahvaluule vastu ja püüdis jätkata selle traditsioone. Kuigi K. J. Petersoni värsid ei pääsenud rahva kätte, oli juba üksi tema käitumine valitsevaile ringkondadele vastuvõtmatu. Luuletaja ütlebki oma päevaraamatus: «Mul oli palju sõpru, aga talupoja-kuuega tõde võttis nad minu käest ära». Tõe otsimise rahva huvides, kes vaevles alles pärisorjuses, võttis noor luuletaja oma põhiülesandeks.

Igal noorel luuletajal on oma eeskujud, millele toetudes ta arendab välja oma isikupära. K. J. Peterson toetus kõigepealt Euroopa klassitsistliku kirjanduse traditsioonidele, mis tingis tema luule sellised iseärasused, nagu kõige selle abstraktne ülistamine, mis elus on ülevat, pöördumine mitte konkreetse inimese ja loodusnähtuse poole, vaid kaunite ning õilsate nähtuste poole üldse.

Alustanud oma loomingut klassitsismi traditsioone eeskujuks võttes, lisanduvad sellele peagi mõned sentimentalistlikud ja romantilised jooned, mis näitavad luuletaja mõningat tutvumist XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse Euroopa kirjanduse eri suundadega.

Toetudes klassitsismi traditsioonidele pääses Petersoni luules domineerima kaks, juba antiikaja kirjanduses populaarseks saanud žanri — *ood* ja *karjaselaul* ehk pastoraal.

Oodid. On andmeid, et Peterson tundis üsna hästi kõige vanemat klassikut oodide alal, kreeka antiikaja luuletajat Pindarost, kelle oodidele oli omane üldrahvalik iseloom. Samale alusele jääb põhiliselt ka K. J. Petersoni oodiharrastus, mis hoidub oodižanrile hiljem sageli omasest motiivist — võimukandjate ülistamisest. Seega asub K. J. Peterson oma oodiharrastuses progressiivsele joonele.

K. J. Petersoni oodide parimaiks saavutusteks on «Kuu» ja

«Laulja». Mõlemas oodis tõuseb luuletaja jõuline elamus üldrahvaliku tähtsuseni.

Oodis «K u u» andis noor luuletaja oma aja kohta haruldase poeetilise kehastuse oma veendumusele eesti rahva ning keele tulevikku, usule, et ka nn. maarahva põlatud ning halvustatud keel võib saavutada luules i g a v e s i väärtusi.

Peterson avab oodi teema arenduse suhtes olulise ning meeleolult piduliku retoorilise küsimusega metafoorses sõnastuses:

Kas laulуallikas
külmas põhjatuules
minu rahva meelesse
oma kastet ei vala?

Tähelepandav on luuletaja liitumine orjuses vaevleva eesti rahvaga, keda ta kutsub «minu rahvaks». Jälgides ilmsesti eesti rahvalaulu traditsiooni, ülistab K. J. Peterson l a u l u v õ i m u. Maakeel hakkab «laulutuules» «oma ilu tundmata» voolama tasase ojana, paisub ja tõuseb siis võimsalt taevani. Sellise pildi esitab luuletaja *laiendatud metafoori* kujul *retoorilise küsimusena.* Vastus on endastki selge ja selles peitub luuletuse juhtidee: ka eesti keel võib saavutada luule kaudu igavesi väärtusi.

Süntaktiliselt väljendab K. J. Peterson kõike seda pika, voolava *lauseperioodiga,* millega ta saavutab vormi hea kokkukõla sisuga.

Luuletuse esimese poole ülesehituse aluseks on *gradatsioon:* lauluoja kasvamine mereks, mille hääl on sarnanev «taeva müristamisega». Võimsate loodusnähtuste kaudu väljendatud idee mõjub ülevalt ja kaasahaaravalt.

Oodi lõpuosas järgneb võimsate, kaunite loodusnähtuste ülistamine. Luuletus lõpeb pildiga, kus võrreldakse inimlikku tarkust, mõistust («inimeste vaim», «mõte») udus ujuva kuuga, mis on otsimas ideaalset täiuslikkust (K. J. Petersoni oodi sõnadega: «jumalat tähtede alta»). Usundiliste terminite («jumal» jt.) kasutamine ei väljenda K. J. Petersoni luules klerikaalsust: talle on nad selle aja traditsioonilisteks väljendusvahenditeks.

Oodis «L a u l j a» annab K. J. Peterson oma kujutluse poeedist. Siin on veel kujukamalt välja arendatud juba eelmisest oodist tuntud laulu võimsuse ülistamise motiiv. Laulu võrdlemisel loodusnähtustega kasutatakse põhiliselt neidsamu kujundeid: «nii kui vahuse jõe / mürisevad lained . . . nii kui taeva pikne / musta pilvede alla . . . nõnda on jooksmas laulu / ilus tuline oja.»

Ood lõpeb *hüperboolses* sõnastuses antud üleva pildiga lauljast: valguse allikana seisab laulja oma vendade keskel, valades hingest laulukastet —

ja tema ümber,
vait kui merekaljud,
rahvad on kuulamas.

Laulja.

Ni kui wahtose jöe
slürrisewad laened,
slis kaljo pealta
Langewad orro sisse.
Ni kui taewa pitkne
slusta pilweda alla
'Temsaste kärkatab:
Nenda on jooksmas laulo
Illus tulline oia.

Ni kui walgusse 'allikas,
Seisab auustud laulja
Omma wennade keskeella.
Kärkatab pitkne,
Ja metsad on wait:
Laulja on töstamas
Omma 'eäle, wallamas
Suusta laulo kaste,
Ja temma ümber,
Wait kui merre kaljud
Rahwad on kulemaies.

Laulu, laulja ja kuulava rahva *võrdlemine* võimsate loodusnähtustega läbib kogu oodi ja on selle ülesehituse printsiibiks. Kogu oodist jääb kõlama pidulik, ülev meeleolu.

Oodiga «Laulja» on K. J. Peterson andnud poeedi kuju, kelle võimas laul haarab rahvaid ja kes tunneb end rahva hulgas nagu oma vendade keskel. Poeedi laulu jõudu on kujutatud erakordselt suurena, nagu see esineb rahvalauludeski.

Ka K. J. Petersoni teised oodid («Sügis», «Sõprus», «Rõõmulaul» jt.) on pühendatud looduse ja inimelu suurte, õilsate nähtuste ülistamisele. Poeet laulab vägevaist loodusjõududest, inimmõistuse otsinguist, tõelisest sõprusest, luule jõust. Ta lähtub põhiliselt klassitsismi traditsioonidest, kuid nendega liitub tunduval määral Euroopa kirjanduses XIX sajandi algul levima hakanud romantismi jooni. Need avalduvad kõigepealt rahvalaulu traditsioonide rakendamise katseis, elamuste rõhutamises ja loodusekultuses. K. J. Petersoni lühiajalises loomingulises töös näitavad need jooned kasvutendentse.

Paiguti on K. J. Petersoni luules leidnud veel kajastamist ka Euroopa kirjanduses XVIII sajandi lõpul ja XIX algul levinud sentimentalismi jooned. Need avalduvad eeskätt tunnete paisumises härduseni ja õilsa kiindumuse kujutamises. Kõige selgemini väljendub see luuletuses, mis kannab pealkirja «Laul, kui ma Tartust läksin Riia poole, oma vanemaid vaatama». Liigutavalt härdaid tundeid ja kiindumust väljendab K. J. Peterson oma luules korduvalt, eriti oma hallipäise isa suhtes. Samataolist suhtumist isasse kujutab eesti sentimentalistlikus kirjanduses hiljem Suve Jaan jutustuses «Luige Laos».

Karjaselaulud. Antiikse luule eeskujul põhineb ka K. J. Petersoni karjaselaulu harrastus, mille üheks iseloomulikumaks näiteks on «K a r j a s t e l a u l», alapealkirjaga «Ott ning Peedu».

Toimub lauluvõistlus kahe noormehe Peedu ja Oti vahel. Võistluse kohtunikuks on vana Aadu, keda «noorel eal, kui ta suupilli ajas», metsalinnudki olid jäänud kuulama. Karjaselaul on üles ehitatud *kontrasti*printsiibile ja esitatud *dialoogi* kujul. Kui Ott laulab ilusast kuupaistest, hõbedasest kasest tasase oja kaldal, laulvast pääsulinnust, lillerikkast aiast, siis Peedu laul kõlab koidutules toredasti hiilgavast päikesepaistest, pilvedeni ulatuvast tammest, nähtamatus kõrguses lendavast kotkast ja orust, kus on puid nagu «sõjapõllul mehi» või tähti taevas. Seega valib Ott oma laulu aineks nähtused, mis mõjuvad idülliliselt oma leebuse ja vaikusega. Peedu aga vastupidi — nähtused, mis äratavad ülevaid tundeid oma suure jõu ja võimsusega. Karjaselaul lõpeb Aadu otsusega:

Aga sinu laul, oo Otto,
on kui tasa' ojakene,
mis on jooksmas allikasta.
Sinu jälle, Peedu armas,
on kui suure jõe vesi
kalju pealta langemassa;
sulle tahan pilli anda,
sulle annan kauni sarve.

Seega asub Peterson ka karjaselaulu traditsiooni järgides selle žanri progressiivsemate harrastajate ridadesse: ta eelistab vaiksele, uinutavale idüllile, mida harrastasid tegelikkuse vastuolude pehmendamiseks oma seisuse huvides selle žanri aristokraatlikud poeedid, vääramatuid ja ohjeldamatuid jõude. See tähendab kaudset üleskutset passiivsuselt aktiivsusele. Oodis «Laulja» r a h v a s t e kohta kasutatud võrdlus — m e r e k a l j u d — on tõendiks, et üheks selliseks vääramatuks jõuks peab poeet r a h v a i d. Seoses sellega on vaja märkida asjaolu, et K. J. Peterson pole ühtki oma luuletust pühendanud rahvaste rõhujate, ei ühegi tsaari ega kuninga ülistamisele.

K. J. Petersoni paremaid karjaselaule on veel «Elts ja Tiiu — karjased», «Enn ning Ellu» jt. Tema karjaselauludele on iseloomulik veelgi tunduvam lähenemine r a h v a l a u l u traditsioonidele. Nii on rahvaluulest üle võetud rida motiive, nagu pilvedeni kasvava tamme motiiv («Karjaste laul»), surnud ema leinamisega seotud motiive rahvalaulust «Vaenelaps ema haual» («Elts ja Tiiu — karjased») jt. Sageli on kasutatud *regivärsi 4-jalalist trohheilist värsimõõtu*, arhailist keelt (näit.: «kalju pealta langemassa»), parallelismi (näit. «sulle tahan pilli anda, / sulle annan kauni sarve»); luuletused on stroofideks rühmitamata, nagu regivärsilises rahvalauluski. Paiguti kohtame ka alliteratsiooni, assonantsi ning meeleolu tugevdavat refrääni (a la lu la...). Rahvalaulu mõju kajastub ka K. J. Petersoni luulele omases *loodusnähtuste isikustamises*.

Isikustamise kõrval väljendub K. J. Petersoni luule kujundiline omapära kõige eredamalt eriti metafoori, võrdluse ja kontrasti kaudu, mis esinevad sageli laiendatud kujul ja on võetud luuletuste ülesehituse aluseks.

K. J. Petersoni omapärane luulelooming erineb järsult oma ajajärgu eesti kirjanduse õpetlik-religioossest suunast ning hallist ja võõrapärasest sõnastusest. Kasutades antiiksest luulest juurdunud žanre — oodi ja karjaselaulu — käsitas K. J. Peterson neid traditsioonide piirides progressiivselt ja liitis antiikse luule traditsioone eesti regivärsilise rahvalaulu traditsiooniga. Kunstiliselt kujunduselt saavutas ta ajajärgu luulet silmapaistvalt ületava taseme.

Propageerides progressiivseid ideid võttis K. J. Peterson endale ülesandeks esineda tõelise «valguse allikana». Luuletuses «Mardi Luteruse päeval» kasutab ta seda metafoori selgesti just iseenda kohta. Luuletus lõpeb värssidega, mis on otsekui poeedi enda tagasivaateks oma luuleloomingule:

Surma varjule minema
peab maarahva laulja.
Järele jäävad tema
laulud armsale rahvale,
järele jäävad lauludes
armsa Alo nimi,
hella vanemate kiitus.

Sellega on K. J. Peterson ise ära märkinud oma luule rahvaliku suuna kui ka temaatika.

Päevaraamat. K. J. Peterson on pärandanud meile oma päevaraamatu, mida ta kirjutas 17. eluaastast kuni elu lõpuni. Selles on ta piirdunud peaaegu ainult filosoofilist laadi märkmetega elust või raamatuist ammutatud kogemuste kohta. Seega on K. J. Petersoni päevaraamat meie kirjanduses silmapaistvaks dokumendiks eestikeelse filosoofilise proosa alal. Kirjaniku maailmavaade avaldub selles kõige selgemalt, mille tõttu see on tähtsaks abinõuks ka kirjaniku luulepärandi ideelise sisu avamisel.

Oma päevaraamatu lehekülgedel rõhutab K. J. Peterson, et tema eesmärgiks on elada töökalt, vähenõudlikult ja lihtsalt, valitseda oma kirgi ja olla vaba igasugustest eelarvamustest.

XVIII sajandi valgustusliku filosoofia eeskujul asub K. J. Peterson seisukohale, et mõistus on inimesele õnne saavutamise vahendiks. Ta märgib, et usumehed tumestavad inimese mõistust võimatute usuimede jutlustamise kaudu ja rõhutab, et teoloogid «omal viisil ebausklikud on ja mõned nende seast enam oma suure kõhu kui pisukese koguduse eest, mis nende all on, hoolt kannavad . . .».

Dialoogide kujul kirjutatud arutlustes väljendas K. J. Peterson seisukohti, mida Baltimaade tagurlikes ringkondades tuli pidada otse revolutsioonilisteks. Nii arutleb ta dialoogis «Jumal ning maailm», et maailm ei saa olla loodud jumala poolt, sest «jumal on ju üks vaim; kuidas võib see, mis pole mitte vaimne, vaid ihuline asi, vaimust tulla?» Ta pööras tähelepanu tõsiasjale, et iga asi maailmas on mingist ainest, näiteks maja on puust, torn kivist. — «Ja kus midagi ei ole, sealt ei või ka midagi saada.» Teises dialoogis «Üks jutt imetegudest» ütleb K. J. Peterson, et maailmas toimub kõik ilma jumala vahelesegamiseta, sest «kui tema seadused on igavesed, siis ta ei teinud igavesti midagi, ning kõik, mis maailmas sünnib, peab iseenesest sündima». Ta väidab, et aine, «millest maailm on tehtud», on igavene.

Nii näeme K. J. Petersoni maailmavaates materialismi tendentse.

K. J. Peterson räägib oma päevaraamatus iroonia ning põlgusega kuningaist, kes «inimeste verd valades tahavad ka teiste maade inimesed oma aujärje varju alla panna». Kirjanik asub selgesti orjuses oleva talurahva poolele. K. J. Petersoni demokraatlikud vaated on oma aja tingimustes väga silmapaistvaks nähtuseks.

Keele- ja folkloristika-alasest tegevusest. K. J. Petersonil on väljapaistvaid teeneid ka eesti folkloristika ja eesti keeleteaduse alal. Folkloristika alal on ta end jäädvustanud kõigepealt Ganander-Thomassoni «Soome mütoloogia» tõlkijana ja täiendajana. K. J. Peterson lisas sellesse teosesse oma tähelepanekuid eesti rahvaluule alalt. Ta asus seisukohale, et säilinud mütoloogilisist riismeist on võimalik rekonstrueerida eesti mütoloogia. Seda teed jätkas Fr. R. Faehlmann, kellele «Soome mütoloogia» oli peami-

seks allikaks tema müütide loomisel. Tähtis osa on sel teosel ka Kreutzwaldi «Kalevipoja» saamisloos.

Folkloristika alal on K. J. Petersonil veel hinnatavaid teeneid rahvalaulude üleskirjutajana.

Kirjaniku kaasajal tunti K. J. Petersoni peamiselt keelemehena. Ta äratas tähelepanu juba paljude keelte kiire äraõppijana. Eesti keele head tundmist näitasid ta «Beiträgedes» ilmunud artiklid, kus ta selgitas sise- ja väliskohakäänete tarvitamist, nimetavalise, omastavalise või osastavalise sihitise kasutamist, ainsuse ja mitmuse osastava moodustamist. Oma seisukohti illustreeris ta rahvakeelest ja rahvaluulest võetud näidetega. Keele küsimuste käsitlemisega aitas K. J. Peterson kaasa võitlusele eesti rahva ja tema keele halvustajate vastu.

*

Oma lühiajalises kirjanduslikus ja teaduslikus tegevuses esines K. J. Peterson ereda progressiivse kujuna. Vähe on neid, kes nii noorelt ning nii lühikese aja jooksul on suutnud nii palju anda kui tema. Eesti rahvusliku kirjanduse tõelise pioneerina väljendas K. J. Peterson kindlat usku eesti rahvuse tulevikku ning eesti kultuuri arenemisvõimalustesse.

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ALGUS

XIX sajandi esimest veerandit, nagu nägime eespool, iseloomustab rahvusliku kirjanduse tekkimiseks vajalike ettevalmistuste tegemine mitmete kirjameeste poolt. Seatakse nõue ühise kirjakeele loomiseks ning originaalse kirjanduse rajamiseks. Oma teosed loob Kristjan Jaak Peterson, kes saab murranguliseks nähtuseks eestikeelses kirjanduses. Kuid kõik see, mida K. J. Peterson suutis anda ilukirjanduse alal, jäi paljudeks aastakümneteks käsikirja ega saanud avaldada otsest mõju meie kirjanduse arengukäigule. Seetõttu nimetamegi K. J. Petersoni meie rahvusliku kirjanduse eelkäijaks ja ettekuulutajaks.

XIX sajandi 30.—40-ndail aastail jätkub eesti rahvusliku kirjanduse loomiseks vajalike eelduste väljakujundamine. Need aastad on eesti rahvusliku kirjanduse loomise eest peetava intensiivse võitluse perioodiks. Selle võitluse kesksteks kujudeks saavad Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Nad kasutasid ära kõik selle, mis eelnevad ajad, eriti aga XIX sajandi esimesed kümnendid, olid andnud nii rahvaluule, kirjakeele kui rahvavalgustusliku kirjanduse alal.

Aja jooksul oli huvi eesti rahva suulise luuleloomingu vastu pidevalt tõusnud. Rosenplänteri «Beiträgest» peale võib märgata suurt huvi tõusu **rahvaluule** vastu. Peale rahvaluulenäidete avaldamise esineti seal üleskutsetega (A. Knüpffer) jälgida

rahvaluule eeskuju kunstluules. K. J. Peterson lõi oma tõlketeosega soome mütoloogiast, mis samuti ilmus «Beiträges» ja ka eriraamatuna, aluse eesti mütoloogia rajamiseks. Kasutades neid, lõi Faehlmann Vanemuise ja teiste mütoloogiliste nimedega seotud muistendeid, millel oli suur tähtsus rahvusliku kirjanduse edasisele arenemisele. Pärast Masingu surma ja «Beiträge» seismajäämist tegi Fr. R. Faehlmann ettepaneku luua keskus eesti keele ja rahvaluule uurimiseks. See sai teoks 1838. aastal Õpetatud Eesti Seltsi asutamisega. Faehlmann esitas ka meie demokraatliku rahvusliku kirjanduse alussamba — rahvaeepose — loomise kava ja märkis ära selle võitlevalt ideelise suuna.

40-ndate aastate algusest pühendas end täielikult rahvaluule uurimisele ja avaldamisele koolitegelane Alexander Heinrich Neus (1796—1876). Ta avaldab rahvaluulenäiteid «Inlandis», 1850.—52. a. annab välja eesti rahvalaule ning jätkab hiljem rahvalaulude avaldamist koos Kreutzwaldiga (vt. lk. 220). Neus oli (1840. a.) täiesti õigel arvamisel, et tolleaegne eestikeelne kirjandus ei leia rahva hulgas vastukaja, ning et kui tahetakse rahvale mõju avaldada, on vaja eeskujuks võtta rahvalaule, tema väljendusviise ja keeleilu. Ent Neus ise ei olnud suuteline seda ülesannet täitma. Murrangu lõi siin Kreutzwald oma «Kalevipojaga» ning artiklitega rahvaluuleteaduse alal.

Tunduvaid edusamme võib 30.—40-ndail aastail täheldada ka eesti rahvusliku **kirjakeele** väljakujundamises. Eeltööde osas on ka ühise kirjakeele kujundamise esimene etapp seotud Rosenplänteri «Beiträge» ja O. W. Masingu nimedega. «Beiträges» ilmus, nagu eespool nägime, hulga materjale eesti keele küsimusis, mis kajastasid taotlust ühendada senised kahele erinevale murdele baseeruvad kaks kirjakeelt (nn. tallinna ja nn. tartu keel) üheks ühiseks kirjakeeleks. «Beiträges» avaldas oma keelealased artiklid ka K. J. Peterson. Pärast Masingut ja «Beiträget» teeb Fr. R. Kreutzwald 1841. a. Õpetatud Eesti Seltsile ettepaneku ühise kirjakeele loomiseks ning eesti ortograafia ühtlustamiseks. Suurt tööd teeb Fr. R. Faehlmann eesti keele grammatika aluste väljatöötamiseks. Selle töö viib lõpule ning ühtlasi vormistab kaasajani kehtivad eesti keele grammatika põhireeglid keelemees ja pastor Ed. Ahrens (1803—1863), kellelt ilmub eesti keele grammatika pealkirja all «Grammatik der Ehstnischen Sprache...» (I — **1843**, II — **1853**). Kuid Ahrens ise pole eesti keeles midagi olulist loonud. Esimene ilukirjanduslik töö uues kirjaviisis ilmub Fr. R. Faehlmannilt («Piibo jut», **1846**). Rahvusliku kirjakeele alguseks võib pidada aega, millal hakkas ilmuma «Kalevipoeg». Rahvusliku kirjakeele väljakujunemine ning uue kirjaviisi võidulepääs aga langeb sajandi teise poolde.

Murranguga rahvaluule kasutamises ning rahvusliku kirjakeele eest peetavas võitluses kaasneb oluline pööre ka **rahvavalgustusliku kirjanduse** alal. Eesti rahvusliku kirjanduse algperioodi iseloomustavad rahvavalgustuslikud tööd. Sellise kirjanduse

ülesandeks oli ajalehe, peamiselt aga kalendri kaudu populariseerida rahvahulkades elementaarseid teadmisi ning jutustada talle põlluharimisest, geograafiast, ajaloost jms., s. o. kõigest sellest, mida tolleaegses koolis ei õpetatud, kuid mida järjest rohkem nõudis uute, kapitalistlike tootmissuhete tärkamine ja arenemine.

Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi tegevusega toimub oluline pööre nn. kalendrikirjanduses. 1837. aastast peale hakkab ilmuma *Tarto- ja Wõrro-ma rahwa* (hiljem *Ma-rahwa) Kalender ehk Täht-ramat,* mille kirjanduslikeks sisustajaiks saavad Faehlmann ja Kreutzwald. Selles kalendris ilmuvad kõik Faehlmanni eestikeelsed ilukirjanduslikud tööd ning peaaegu kõik Kreutzwaldi varasema perioodi ilukirjanduslikud tööd eesti keeles, samuti ka hulk populaarteaduslikke artikleid. Selles kalendris pannakse alus võitleva epigrammi ja allegoorilise satiiri kasutamisele ning avaldatakse esimene lühivormis proosateos, kus kajastuvad tõepäraselt feodaalkorra kriisi nähtused.

Võitlus ajakirjanduse loomise eest. Faehlmann ja Kreutzwald pidasid väheseks ainult kalendri avaldamist, et talurahva olukorda valgustada ning luua soodsamaid tingimusi rahvusliku kirjanduse arendamiseks. Algab nende võitlus rahvusliku ajakirjanduse loomise eest.

Juba 1840. aastal teeb Kreutzwald ettepaneku asutada talurahva olukorda kajastav ning teda valgustav ajaleht «Ma-rahwa Nõu-andja», ning ta kordab oma taotlust mitu korda hiljemgi. Luba aga ei saada; pealegi antakse (1842. a.) kategooriline keeld kirjutada talurahva olukorrast. Ajalehe väljaandmiseks taotleb luba ka noor Vändra kanter, tulevane ajakirjanik J. V. Jannsen (1819—1890), kes neil aastail esines oma esimese raamatuga — kirikulaulude tõlgetega («Sioni-Laulo-Kannel»). Neil aegadel tekib (eeskätt Kreutzwaldil) mõte ajakirjanduse asemel välja andma hakata populaarteaduslike artiklite kogumikke, kus oleks võimalik oma mõtteid avaldada. 1843. a. ilmubki temalt «Sippelgas» I, mille tuumaks on ratsionalistlikud nõuanded talupojale. XIX sajandi 40-ndate aastate keskpaigu, kui pastorid ja mõisnikud usuvahetusliikumise tõkestamiseks peavad eriti tähtsaks trükisõna elavdamist (ning kellede soovil trükitakse lendlehti, millest mõne tiraaž ulatub kolmekümne tuhandeni), hakkab Vändra pastor ja kirjamees C. E. Körber välja andma «marahwa usso kinnitamisseks» ja «luterusse usso koggodusse pole» hoidmiseks ajakirjalaadilist väljaannet «Leiwakorwikene . . .» (1847. a alates). Vastukaaluks sellele pastorite poolt soovitatud ja soodustatud väljaandele hakkas Fr. R. Kreutzwald 1848. a. avaldama oma kuulsat «Ma-ilm ja mõnda . . .». See on meie esimene illustreeritud populaarteaduslik ajakiri, mis levitas hulgaliselt teadmiste valgust usupimeduse ja ebausu peletamiseks, ning mis sai oma aja kõige populaarsemaks väljaandeks. Samal ajal alustas Jannsen oma «Sannumetoja» väljaandmist, mis sisaldas peamiselt saksa keelest tõlgitud sentimentalistlikke ja moraliseerivaid jutupalasid. See väljaanne levis samuti laialdaselt.

Ajalehe, aga ka pideva eesti ajakirjanduse algust üldse XIX sajandi esimene pool veel ei andnud. Meie ajakirjanduse pidev arenemine sai alguse alles XIX sajandi teisel poolel. Kuid ka eespoolnimetatud väljaandeil, eeskätt Kreutzwaldi omadel, oli suur tähtsus populaarsete teadmiste ja ühtlasi ka lugemisoskuse levitamisel.

Sentimentaalse laadiga jutukirjanduse levimine. XIX sajandi 30.—40-ndail aastail saab eestikeelses trükisõnas domineerivaks rahvusvaheliselt levinud sentimentalistlike juttude tõlkimine. Sellist laadi jutud moodustavad neil aastail ilukirjandusliku trükisõna peamise massi, jättes varju seni domineerinud vaimuliku kirjanduse väljaanded.

K. F. Lorenzsonni ümberjutustusena ilmub «Jenowewa ellust; üks wägga armas ja halle luggemine wanemate ja lastele» (1839, 1841). 1841. a. annab «Jenowewa» välja J. Thomasson, 1842. a. ilmub Jeenoveva-lugu Kreutzwaldi poolt ümberkohandatuna. Peale selle antakse veel samal aastal välja «Kriseldis ja Markgrahw Walter», «Norema Robinsoni ello ja juhtumissed ühhe tühja sare peal», 1843. aastal — Griseldise-loo uus trükk. 1844. aastal — «Irlanda, ehk puhta ello wõit», 1846. aastal (C. W. Freundlichi tõlkes) «Appollonius, Tirusse ja Sidoni kunningas», järgmisel aastal «Illus Kullane Pegel...» jne.

Need raamatud oma enamuses on rahvusvaheliselt tuntud juttude võrdlemisi pealiskaudsed ning mitmete vahendajate kaudu tehtud ümberkohandused eesti keelde.

Nii näiteks Griseldise-lugu on pärit XIV saj. itaalia humanistide Giovanni Boccaccio ja Francesco Petrarca loomingust, «Norema Robinsoni ello» — kuulsa inglise kirjaniku Daniel Defoe «Robinson Crusoe» (1719) ümbertöötus, «Appolonius» pärineb vana-kreeka ainetest. Kuna aga raamatud on tõlkijatenivahendajateni jõudnud mitmesuguste vahepealsete (peamiselt saksakeelsete) lühendatud tõlgete ja ümberkohandajate kaudu, ei sisalda nad tihtipeale enam kõige olulisemat sellest, mida kujutasid nende kuulsad eelkäijad. Neis tõlgetes on pearõhk (ja sageli üsna pealetükkivalt) asetatud voorusliku ja vaga kannataja alistuvale ustavaksjäämisele. Oma keeruka ja põneva sündmustikuga ning suhteliselt rahvapärase sõnastuse tõttu aga levisid nad rahva hulgas.

Nendel oli omal ajal, rahvusliku kirjanduse kujunemise algperioodil, edasiviiv osa selles mõttes, et nad äratasid huvi jutukirjanduse vastu. Sajandi teisel poolel aga said nad demokraatliku kirjanduse leviku takistajateks ning rahva kirjandusliku maitse rikkujateks, millisele asjaolule on korduvalt tähelepanu juhtinud ka Fr. R. Kreutzwald.

Kolmest XIX saj. 30.—40-ndate aastate kirjamehest. Kolmekümnendate aastate lõpu ja neljakümnendate aastate esimese poole Eesti kirjanduslikus elus väärivad omaette tähelepanu kolm kirjameest — Manteuffel, Freundlich ja Suve Jaan.

Saksa aadlimees krahv **Peter A. Fr. Manteuffel** (1768—1842), seisuslikest eelarvamustest mittekinnipidamise ning oma käitumise tõttu kaassakste poolt «hulluks krahviks» kutsutud mitme mõisa omanik avaldas veel vanas eas kaks didaktilist laadi eestikeelset raamatut. 1838. a. ilmus temalt talurahva elu kujutav *Aiawite peergo walgussel* ja järgmisel aastal — joomisepahe vastu väljaastuv tõlkeline *Willem Nawi ello-päwad.* Neist esimene võitis rahva hulgas suure populaarsuse: juba 1839. aastal ilmus ta teises trükis.

See raamat sisaldab mitu (peamiselt tõlgitud) valmi ja pikema pealkirjata jutustuse; viimane moodustabki raamatu põhilise sisu. Jutustuse tegelastena esinevad: arukas taluperemees, kelle abil autor väljendab oma vaateid ja ellusuhtumist, emalikult-naiivne perenaine, isa mõjul halbadest kommetest vabanev

perepoeg, mõisa- ja taluvara hoidev ideaalne sulane ning laisk, joodik ja muude halbade pahedega varustatud teine teomees-sulane, häbelikud pruudid, lobiseja-keelekandja külanaine, varastada ja petta armastav kõrtsmik jt. See didaktilist laadi jutustus astub välja laiskuse, varguse ja valetamise vastu ning lõpeb heade võiduga halbade üle. Selles mõttes jätkab Manteuffel oma eelkäijate — balti-saksa kirjameeste Luce ja Holtzi traditsioone; sama võime näha ka peamise kunstilise võtte kasutamises — Manteuffeli jutt on samuti rajatud dialoogile; esineb samasugust talurahva elu idüllilist kujutamist, nagu seda tegi Holtz, ning samasugust moraalijuttu, nagu nägime Luce juures. Ent Manteuffel toob oma jutuga ka mõndagi uut. Ta tunneb ning oskab kirjeldada talurahva elu detailsemalt kui Holtz ja Luce. See avaldub rahvakommete tundmises (talgu-, kiige-, eriti pulmastseen) või talupere töö kirjeldustes (näit. pildike õhtust talus), aga samuti ka rahvalaulumotiivide kasutamises.

Toome näite Manteuffeli raamatust.

Said rukkid leikatud, Leno tulli koio ja olli jälle pitk jut nende sirbideſt, mis twisſatud. Waino Mai wõtnud Odiko-, Seppa Mawri Mendiko-külla sirbid. Sai Waino Mai sirbid kätte, kõigutand neid ja laulnud:

Sirrise, sirrise, sirbikenne,
Kolliſe, kolliſe, kõwwer raud!
Kelle sirp nüüd ette jouab,
Selle wasto peigmees ſouab.

Kasſime kengeste koio pole,
Lähhäme lauldes läbbi metſa.
Kelle heäl ſeäl ſelgeſt kostab,
Sellel' peigmees müüſi ostab.

Jouame jookstes ſoja ſauna,
Wihhake wõttab wiimſe tolmo.
Illuſam hiilgawad lahtid juukſed,
Parremad paistawad purnaſed palled.

Seppa Mawri sirp läind teiste ette; Odiko külla tüdrukud jooksnud ta peäle ja usſutand, et ta agga omma peigmehhe nimmetaks. — Mawri kitis omma head sirpi, aga peigmehhe nimmi polnud weel mitte walmis. Nüüd Seppa Mawri wõtnud Mendiko tüdrukutte sirbid, laulnud ja wiskand. Waino Anne sirp läind kaugele teiste ette. Leno pöras Marti pole ja hüdis: Mart ae, kas ſa kuulſid, Waino Arme sirp läind teiste ette? Mälletad ſa, kui ta kige peäl laulis, ſa ſeiſid kige juures, nüggid kui kiik tedda tõstis ühhe pole ja teiſe pole. Mart ei ammud Lenulle trastuſt, ta ſeiſis mõttes, läks ukſeſt Leno eeſt wälja, et ta rahhoga ommad mõtted melitaks. Temma pallus mõttes issa ja emma, et need Anne temmale naeſeks annakſid. Kui ta mõttes Annega räkis, ſiis ta ſüdda nago ſurema rõmoga hakkas hingama. Agga kowaga ta rõõm olli riſkutud, tulli ta mele, et Anne sirp temma pärraſt: ei woind ette minna; ſe woib üks teine olla, üks teatud peigmees, kuſt sirp olleks moiſtnud ette minna? Temma piddi Leno käeſt küſſima, agga ei julgend, kartis, et Leno tedda naeraks. Tulli Mawret ta mele, kül ſe mulle ſedda wälja ſadab, kui ma temmale middagi lubbam.

Manteuffeli raamatus võib näha ka mõnesugust oskust tüübi loomiseks. Tegelase iseloomustamisel ei piirduta teoses mitte enam autoripoolse tekstiga, autori sõnadega, vaid tegelase olemus koordub välja tema enda sõnadest. Toome näiteks lobiseja ja keelekandja Mareti monoloogi (lühendatult):

«Mis siis teie kohhal kuulda? Meie Seppa perres laps kukkund lee-auko; perreeit saatnud warsti tüdruko moisa, omma hädda kaebama ... Wõttaks ommeti suur Jummal lapsokesse siit ma-ilmast korjada! Mis sest tulleb, ei mitte muud, kui teistele tülliks ja ennesele waewaks. Lapsi neil kül, kui need agga moistaksid leiba murretseda. Ei ma moista, mis nisuggused pari lähhäwad, kes ei tea misga need waesed lapsed toita; mis muud kui ennesele patto koormaks ja teistele waewaks. Jookswad palja p... ga möda külla, ühhest maiast teise; tullewad minnogi waese kallale; mul neid issegi nelli tükki, ei tea kus panna. Pakkun neid kül karja lapseks ja lapse hoidjaks; ükski ei wõtta. Sain wimati Hanso naesega tülisse; minno Pedi wõtnud koggematta temma kanna pessast munne; ta nokkind tedda selle eest: laps tulli nuttes koio; minna läksin ja haukutasin tedda omma korra; ta häbbematta ütles, et ma sel wisil kui ma kurja te peäl

lapse poolt seisan, temmast ühhe warga kaswatan. Mis ta mo last wargaks söimab!»

See tüüp annab tunnistust rahvalikust elukujutamisest ja sõnastusest, olles nagu omapäraseks eelkäijaks Kitzbergi Pibu-Kadrile või Peterson-Särgava Vokikepsule (vt. Eesti kirjanduse ajalugu II, 1956, lk. 153, 134).

Manteuffeli jutus ei ole kiriklik moraal niivõrd pealetükkiv kui tema baltisakslasist eelkäijate omades. Selles on pilte rahva viletsusest, kuid mõisnikuna ei taha või ei suuda Manteuffel näidata selle viletsuse s o t s i a a l s e i d põhjusi. Ta laseb oma tegelastel öelda, et vaesus läheb suuremaks, kuid selle põhjuseks peab ta rahvaarvu juurdekasvu («mailm lähhäb paksemaks. innimessed tousewad jure, Ma ikka sesamma, ei lähhä suremaks. Ööldakse, midda ennam koere, sedda weddelam lakke») ning viina, «kurrati käerahha».

Rahvahulkade sotsiaalse viletsuse põhjuste näitamine ning otsene väljaastumine kirikumõisa ideoloogia vastu saab iseloomulikuks meie rahvusliku kirjanduse rajajate Faehlmanni ja Kreutzwaldi loomingule; see asjaolu eraldabki Faehlmanni loomingut ning juba Kreutzwaldi varasemat loomingut Manteuffeli omast.

P. Manteuffel oli viimane, ja kõige populaarsemaid balti-saksa kirjamehi, kes on jätnud küllaltki olulisi jälgi eestikeelse ilukirjanduse ajalukku.

Carl Wilhelm Freundlich (1803—1872), saksa nimega eestlasest kirjamees pärineb Kuressaare kangru perekonnast. Ta kasvas üles kirikumõisas, kus ta lesestunud ema oli pereemandaks. Freundlich ise märkis (1840. a.) enda varasema lapsepõlve kohta, et ta kui «waene laps maastmaddalast wööraste jures» oli kasvanud, kus ta «middagi ei öppinud kirja tundmisse polest; waid agga tööd ja teggo sai minno käest nöutud». Õppinud tisleriametit, sai ta siiski hiljem Muhu köstriks ja koolmeistriks ning täitis vallakirjutaja ja metsavahigi ametit.

Freundlichi esimeseks raamatuks on **1837.** a. ilmunud teos, mis kannab pikka, sisu-loetlevat pealkirja: *Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest. — Muhho-ma hundi jahhist. — Jännese öhkamissest ja Rehhepappist luggeda.* Hiljem ilmus temalt veel mitu raamatut («Appollonius, Tirusse ja Sidoni kunningas», 1846, «Aealikkud ello-luggud . . .», 1872 jt.). Freundlichi poolt avaldatud proosa kuulub enamuses sentimentalistliku tõlkekirjanduse hulka, mille üldine iseloomustus on antud eespool. Mõnevõrra uut toob Freundlich meie rahvusliku kirjanduse algu-ajajärku oma luuletustega.

Ta on loonud üle poolesaja luuletuse, mis enamuses kuuluvad vähenõudliku didaktilise värsivara hulka, kus domineerib pealekäivalt õpetada tahtev toon ja kohati lausa tüütuks muutuv religioossus. Aga üksikud tema luuletused, kus ta kõneleb talupoja elust ja tööst, veskilkäimisest, heinavedamisest ja teistest taolistest toimingutest, said omal ajal väga populaarseks. Freundlichi esimese raamatu ulatuslik levik (2. trükk ilmus 1843. a. ja 3. trükk — 1848. a.) on tõenäoliselt tänu võlgu eepilisele, kohalikust elust võetud sündmust kirjeldavale luuletusele «Muhho-ma hundi jahhist» ning luuletustele «Jännese öhkamissest» ja «Teomehhe ellust».

Mõlemad viimatinimetatud luuletused toetuvad lõppriimilisele rahvalaulule. «J ä n n e s e ö h k a m i n e», mis sisaldab jänese kaebuse oma raske elu üle, millel on ilmne analoogia talupoja raske eluga, sai rahva hulgas üldtuntuks ning levis paljude aastakümnete jooksul. Näiteks selle algus:

Oh kui rasked on mo päwad,
Sedda köik mo wennad nätwad!
Meid kui lindo püietakse
Saggedaſt ka müietakse.

Väga populaarsed olid Freundlichi värsid teomehe raskest elust. Luuletus «Teomehhe ellust» algab järgmise kaebega:

Kui ſuil, kangel pallawal,
Mind päike förwetab,
Ning wihma-labhing märjal aal
Mind tümmaks läbbi leotab,
Kui müxris:ab ja wälko lööb,
Ning pilli taewaſt mustaks teeb,
Ei tömba härjad adra ees; —
Mis teeb ſiis willeis teo-mees?

Edasi kurdab teomees, et kuigi «pääw on otsas, käes on õhto», ometi karjub tema peale kubjas ning härra on kuri — teomeest ei kaitse keegi: «ikka ellan hädda sees, / Minna waene teo-mees!». Teomees töötab päeval ja öösel, suvekuumuses ja talvetuisus, aitab oma kange töömehe jõuga viletsat vanalaukugi, kuid talle endale ei jää midagi peale soola-leiva:

Mis ihho katte, mis mo toit?
Se on köik ſilma ees!
Tük leiba kottis, ei anta wöid
Sola tarrab nartſu ſees...

Teomehe olukorda realistlikult kirjeldava luuletuse aga lõpetab Freundlich ainukese lootusega — jumala peale.

C. W. Freundlichi tähtsus meie kirjanduse ajaloos seisab selles, et ta kajastas meie rahvusliku luule algperioodil eesti talupoja eluraskusi, kasutades selleks lõppriimilise rahvalaulu eeskuju.

Suve Jaan (Johann Sommer, **1777—1851**), eesti rahvusliku kirjanduse algperioodi populaarsemaid proosakirjanikke, oli elukutselt kooliõpetaja. Tegutsenud Rakveres, Viljandis ja Pärnus vene keele ja joonistamise õpetajana, pühendus ta vanas eas — pärast pensionile asumist — kirjanduslikule tegevusele. Tema kaks proosateost ilmusid 1841—1843, üksikud luuletused mõnevõrra hiljem; enamus Sommeri luuleloomingust on jäänud käsikirja.

Suve Jaani esikteos *Wenne Südda ja Wenne Hing. Suwwe Jani mällestamised surest Wenne ja Prantsuse sõast* (1841) on kirjeldus 1812. a. Isamaasõjast. Autor ise rõhutab selle eessõnas oma eesmärki ning põhiülesannet: «Nende seest leiate teie, kuida meie naabre rahwas Wennelaesed, meie wennad ja ka-allamad, sel nimmetatud aastal ni wahwaste kurja ja ka-utawa waenlaese wasto seisid, ja meie rahho, meie ello, meie naesed ja lapsed, meie ellomaiad ja kõik mis meil on, omma werd wallades hoidsid.»

Vene rahva kangelaslik võitlus enda ja teiste Venemaa rahvaste kaitsmisel välismaiste vallutajate vastu on Sommeri kogu proosaloomingu keskseks käsitlusaineks. Samal ajal ilmneb tema loomingus naiivne usk tsaari headusse ning rõhutatud religioossus; sellele Suve Jaani loomingu vastuolulisusele on juhtinud tähelepanu juba Kreutzwald.

Suve Jaani maailmavaates esinevad teravad vastuolud ilmnevad tema esikteostest alates. «Vene süda . . .» esiktrüki tiitellehel on pühendus sandarmitimukale («Sure ja auuliko hooste wäe Kindrali, Sandarmi pea-peäliko Krahw Benkendorwile»), ning teoseski ei ole puudu ülistussõnadest Vene tsaari aadressil. Ent samal ajal on selles raamatus suurepäraselt esile tõstetud vene r a h v a patriotism ja ennastsalgav võitlus Napoleoni-vallutaja vastu. Toome näiteks mõned katkendid Napoleoni ja ühe haavatuna vangilangenud vene sõjamehe vahelisest jutuajamisest Moskva lähistel (raamatu teisest trükist, 1844).

„So," — wastas Bonapart, „kas siis kõik teie rahwas minno wasto hakkawad? Minna ei olle tulnud seie kõige rahwaga sõddima; minna tullin ommale nut rahho sama."

„Selle wisiga, suur keiser [vastab vene sõjamees], ei tulda mitte rahho sama; nisuggune rahho saak lähhäb koggoni nurja. — — — Jah! Musko-linna wõite küll minna, temma on teite ees lahti; Musko on üks Wenne-lin, agga mitte Wenne-riik; — Wenne-riik olleme meie issi; — Wenne-ma on igga Wennelase süddames, sa ei kaua, kui teie meid kõiki weel põlle otsa teinud, ei kaua polle teil Musko-linnas rahho. — — — Teie ollete kõige selle te peal, kust teie wäggi sisetulli, kõik tulle ja rauaga otsa teinud, et tahtsite meid sega hirmutada, aga Wenne südda polle ei arg! Teie ollete selle läbbi igga Wennelast tiggedaks teinud; sest meie mehhed, nende naesed ja lapsed walmistawad endid wikkatite, harkide ja nuggadega teiste wasto. — — — Arge minge mitte Muskusse! Wennelane ei kannata sedda mitte; temma on siis omma ühho ja hingega teiste wasto ja põlletab teid senna sisse ärra."

Suve-Jaani teine proosateos «L u i g e-L a u s, S u w w e J a a n i s õ b r a d e l e» (1843) on eelmisega võrreldes rohkem ilukirjanduslik. Peamiselt selle raamatu põhjal tuntigi omal ajal Suve Jaani kui kirjanikku. Selle raamatu loomisel on autoril eeskujuks olnud vene kirjaniku-dekabristi Bestužev-Marlinski teos «Мореход Никитин» (1834).

«Luige Laoses» jutustab Suve Jaan eesti soldatist Luige Laosest, ennastsalgavast, ligimesearmastajast, vaprast ning sealjuures sügavalt alandlikust ja usklikust lihtsa talumehe pojast ning tema mitmesugustest inimlikult õilsatest tegudest. Tähtsal kohal selle juures on eespool märgitud idee vene rahva kangelaslikust võitlusest Venemaa rahvaste kaitsmisel võõraste kallaletungijate vastu. See raamat on alles hiljuti meie lugejaskonnale moonutamata kujul taas kättesaadavaks tehtud[1].

«Luige Laos» on meie algupärases ilukirjanduses sentimentalismi esindav raamat, mille tugevateks külgedeks on eesti talupoja tüübi loomine ideaalkujuna ning suurepärased kujundirikkad mereja lahingustseenid (vt. IV ja V ptk.) ning oma aja kohta rahvalik jutustamisviis, rikas sõnavara, huvitavad ja uudsed võrdlused. Teose puudujääkideks on moraalitsemine, nõretav usk «isakesse tsaarisse» ning lausa pealetükkiv religioossus. Kompositsioonilt on teos väliselt kokku traageldatud, tema mõju seisab üksikpiltides. Tegelaste tegutsemismotiivide põhjendamist teoses ei kasutata.

Luuletajana ei jõudnud Suve Jaan oma proosaloomingu tasemele. Sellele vaatamata tuleb tema luules hinnata patriotismitunde avaldusi (luuletus «Sõa-mees»), võrdlemisi detailselt välja joonistatud rahvalikke pilte tulekahjust ning sellega kaasnevat sügavat kaastunnet inimeste õnnetuse üle («Tulle-

[1] Suve Jaan. Luige Laos. Tallinn, 1955.

kahjo»). Tuleb aga märkida, et tema luuletuses, ja isegi samades eespoolnimetatud luuletustes, eriti lõpuvärssides, mõjub lausa häirivalt liialdatud usuline alandlikkus.

Nagu võisime näha, tõi iga eespoolkäsitletud kirjanik midagi uut meie kirjandusse, olgu see siis rahva elu mõningate külgede või kommete asjatundlik kirjeldamine, teomehe elu raskuste kujutamine või (olgugi idealiseeritud) talupojatüübi loomine. Tunduvalt rahvapärasemaks muutus ka väljendusviis, võis tähele panna uute keeleliste ja stiililiste võtete kasutamist. Eesti kirjanduses hakkas kajastuma ka (kuigi veel üksikute) vene kirjandusteoste mõju.

*

Energiline võitlus vajalike eelduste loomiseks, et võiks tekkida rahvuslik kirjandus, mitmete uute nimede ilmumine meie kirjandusse, eriti aga Faehlmanni ja Kreutzwaldi tegevus toovad olulise murrangu eestikeelse kirjanduse arengusse. See iseloomustabki rahvusliku kirjanduse algperioodi. Eesti rahvusliku demokraatliku kirjanduse ja üldse kultuurielu tulevikuperspektiivide seisukohalt — tema edasise arengutee ettevalmistamiseks — oli XIX saj. esimesel poolel kõige suurem tähtsus põhisuuna formuleerijana, talurahva vaadete ja püüdluste kajastajana Fr. R. Faehlmannil, kelle elu ja tegevust käsitlemegi eraldi ülevaates.

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN

(1798—1850)

ELULUGU

Lapsepõlv ja kooliaastad. Friedrich Robert Faehlmann on sündinud 31. (20.) detsembril 1798. Tema vanavanemad on pärit Vohnja vallast Metsaküla *Väälma* talust (siit nimi — *Faehlmann*) Järvamaal. Tema isa Johann Faehlmann oli tulevase teadlase ja kirjaniku sündimise ajal Järvamaal Hao mõisas valitsejaks. Isa mäletab Faehlmann lõbusa iseloomuga inimesena, kes oskas huvitavalt jutustada oma nooremail eluaastail tehtud reisidest välismaale; ta oli lahke ja sõbralik ning seejuures tugeva kriitikameelega.

Fr. R. Faehlmanni ema suri tiisikusse, kui poeg oli vaevalt 7-aastane. Et isa oli oma ameti tõttu palju kodust eemal, kasvas noor Faehlmann mõisaomaniku (von Paykulli) perekonna hoole all. Seal ta õppis juba varakult lugemist (saksa keeles) ning äratas oma eakaaslaste hulgas tähelepanu oma ärksa vaimu, tähelepanelikkuse ja energiaga.

Hao mõis, Faehlmanni varasema lapsepõlve kasvukoht, ning selle kaunis ümbrus — oja, nurmed ja niidud metsade vahelduses äratasid temas armastust oma kodumaa looduse ilu vastu. Varasest lapsepõlvest peale paelusid noort Faehlmanni mõisa peretubades, hämarais ja kehvalt valgustatud ruumides kuuldud imepärased muinasjutud ning vanad lood. Need sisendasid temasse suure armastuse rahva elu ja tema poeesia vastu.

Üheksandal eluaastal algab noore Faehlmanni koolitee: ta saadetakse Liigvalla mõisa kodukooli. See oli ettevalmistuseks linna elementaarkooli astumiseks. 1809. aastal on Faehlmann õpilane Rakvere elementaarkoolis, kus range korra all õpetati soravalt lugema ning õigesti kirjutama. Samal aastal võeti ta vastu Rakvere kreiskooli, esimesse päris-kooli, kust nooruk saj enam-vähem süstemaatilisi algteadmisi. Kreiskoolipõlves ilmnevad noore Faehlmanni initsiatiiv ja hoolikus, abivalmidus, õppimis- ja lugemisjanu. «Tema vihikud,» meenutavad Faehlmanni koolikaaslased, «pidid ikka olema võimalikult korras, tema tõlked ja kirjandid korrektsed...» Ühtlasi ilmneb siin üha selgemalt Faehlmanni tung mitmekülgsusele.

Armastades palju lugeda ning pühendades selleks ohtralt aega õhtutundidel, ei jäänud ta kuivaks tuupijaks ega praktilist tööd ja tegevust põlgavaks «raamatukoiks», vaid tundis näiteks suurt huvi töö vastu, õppis praktilise töö oskust käsitööliste töökojas jms.

Võõraks ei jäänud noorele Faehlmannile ka mängud ja lõbustused. Suurepäraseks ning kauniks lõbustuskohaks oli linna aedade ääres asuv järsk Vallimägi toredate kelgutamiste ja lumesõjaga ning «lahingutega» kreis- ja elementaarkooli poiste vahel. Tihti ühendati mängud ka õppimisega. Faehlmanni koolivendade mälestuste põhjal oli kreiskooli vene keele õpetaja J. Sommer (kirjanik Suve Jaan, kellega Faehlmann oli hiljem kirjavahetuses) suur noortesõber, kes korraldas mängusid ja näidendeid, mille juures peaasjaks jäi vene keel, «mida pidi ära õppima praktikas, isegi mängu juures».

Vaatamata sellele, et kool, kus Faehlmann õppis, oli üldiselt saksakeelne ja saksameelne, hakkab ta tähele panema oma rahva viletsat elujärge ning mõtlema tema raske ajaloo peale. Juba Liigvallas koduõpetusel viibides võis ta näha ühelt poolt suursugusemaid härraseid ja toredust ning teiselt poolt rahva häda, mis tuletas meelde elu tõsidust. Rakvere Vallimägi lossivaremetega ja selle ees kasvava väikese tammikuga ei olnud noorele Faehlmannile üksnes looduslikult kauniks meelelahutuse-kohaks, vaid pani mõtlema ka oma rahva saatuse üle. Koolivennad meenutavad, et Faehlmann «istus hea meelega hakkide seltsis vanade müüride vahel ja võibolla mõtiskles siis juba vanade aegade üle...»

1814. aastal astus Faehlmann edasi õppima Tartu gümnaasiumi. Õppida tuli pingsalt — Rakvere kreiskool ei suutnud anda niivõrd kindlaid teadmisi, et õppetöö gümnaasiumis oleks võinud kulgeda normaalselt. Palju maadlemist oli majanduslike raskustega — küll toidunappuse, küll külma korteriga. Kuid eesmärgikindluse ning haruldase püüdlikkusega võitis Faehlmann raskused ning omandas suure lugupidamise ja autoriteedi kaasõpilaste — isegi aadlivõsukestest gümnasistide — ning õpetajate silmis. Eriti paistis Faehlmann gümnaasiumipõlves silma kirjandite alal. Siin ilmnes ka tema suur huvi antiikkirjanduse ning üldse klassikalise kirjanduse

Rakvere Vallimägi. Esiplaanil paremal Fr. R. Faehlmann. *O. F. Pistohlkorsi õlimaal 1838. aastast.*

vastu. Tema lemmikkirjanikuks oli rooma luuletaja-satiirik Horatius, kelle eeskuju ja mõju on näha Faehlmanni hilisemas luuletajategevuses.

Faehlmann lõpetas gümnaasiumi silmapaistvate tulemustega 1817. aastal ning astus edasi õppima Tartu ülikooli.

Ülikooli-aastad ja töö arstina. 1818. aasta algul alustas Faehlmann õpinguid Tartu ülikoolis «kindla kavatsusega siit koguda tüsedate teadmiste aardeid kogu elu jaoks», nagu on märkinud Kreutzwald. Erialaks valis Faehlmann arstiteaduse: Hao mõisa trepil liiva ja tuhaga paberikarbikesi täitva, arsti mängiva poisikese kunagine unistus pidi teoks saama. Ülikooliaastad on Faehlmannile erakordselt pingelise ja ennastsalgava võitluse ajaks teadmiste omandamisel ning majanduslike raskuste ületamisel. Kodust saadav väike toetus oli liiaks napp. Tuli hakata ülalpidamist teenima küll teistele loengute ümberkirjutamisega, koduõpetajana ja muulgi teel. Koduõpetamise eest sai ta «prii korteri ja kosti», kuid õppetöö huvides pidi ta peagi lisaülesandeist ära ütlema. Fr. R. Faehlmann elab seejärel pisikeses kambritoakeses, mida täie õigusega võis nimetada kongiks. Saanud laenu näol võlgu ärklitoa ühes kasina toiduga, jätkab Faehlmann täie hoolikusega oma õpinguid.

Ta on silmapaistvalt järjekindel ning mitmekülgne oma õppetöös ülikooli-aastail, teades, et selle edukus rajab kindla teoreetilise aluse edasiseks tegevuseks kogu eluajaks.

Tartu. Ülikooli raamatukogu. *A. Hageni akvatinta, 1827.*

Loengutest võtab ta osa väga kohusetruult. Päeval kuuldu õpib ta selgeks samal õhtul. Peale otsese õppeaine — arstiteaduse — tundis ta ülikoolis suurt huvi filosoofia, esteetika, poeetika ja võrdleva keeleteaduse vastu. Innukalt kuulab ta kuulsa professori Morgensterni loenguid esteetikast ja saksa kirjandusest, suure hoolega loeb ta ülikooli raamatukogus Goethe, Schilleri ja teiste poeetide teoseid.

Õppevaheajadki kujunevad omamoodi ja väga väärtuslikeks õpinguteks: kodupaigast Haolt võtab ta ette mitmeid teekondi, et oma rahvajuttude varaaita täiendada. Neid teekondi nimetasid kaasaegsed «poeetilisteks pildijahtideks».

Fr. R. Faehlmann pühendab palju tähelepanu õpitavate ainete kõige põhjalikumale läbitöötamisele ja uurimisele, et , nagu ta ise on rõhutanud, «omal jalul kõndima õppida». Avastades lõpueksamite eel ise oma teadmistes mõningaid lünki, lükkas ta eksamitele asumise edasi (kuigi ta teistega võrreldes oleks need võinud sooritada paljudestki paremate tagajärgedega). «Ta ei tahtnud mitte ainult oma eksamineerijaid rahuldada,» märkis Kreutzwald, «vaid ka oma teadusliku tubliduse tõttu oma kutsekaaslaste seas auväärse, iseseisva koha võita.»

Tema sõprade tungivatele soovidele asuda lõppeksamite andmisele vastab Faehlmann kindla «ei»-ga, rõhutades oma tahet veel põhjalikumalt teadmiste sügavustesse tungida, teooriat praktikaga ühendada.

Mitme aasta jooksul (1824—1826) enne ülikooli lõpetamist töötab Faehlmann Tartu linna vaestearstina. Oma majandusli kele raskustele vaatamata ravib ta paljusid mingit tasu võtmata.

Sooritanud ülikooli lõpueksamid hiilgavate tagajärgedega, omandab ta 1827. a. lõpul arstiteaduse doktori kraadi.

Siitpeale jätkub Faehlmanni tegevus Tartu ühe kõige hinnatavama ja otsituma ning alati abivalmis arstina. Selle kõrval töötas ta Tartu ülikooli eesti keele lektorina (alates 1842. a.) ja täitis ülikoolis paari aasta jooksul farmakoloogia professori kohuseid. Keeleteaduse, folkloristika ja kirjanduse küsimustega tegeles ta juba ülikooliaastaist peale. 1838. aastast alates juhtis Faehlmann ka tema enese initsiatiivil asutatud Õpetatud Eesti Seltsi tööd.

Fr. R. Faehlmann. *J. Klünderi akvarell, 1826.*

Ulatuslik, mitmekülgne ja pingeline tegevus mõjus halvavalt Faehlmanni tervisele. Hulk aastaid tuli tal kannatada ka majanduslike raskuste all: õppimisaastail tehtud võlg tuli tasuda, oli vaja hoolitseda sugulaste (võõrasvanaema, võõrasema, mitme poolõe ja poolvenna) eest.

Juba 1830. aastal haigestus Faehlmann (tõenäoliselt emalt päritud) tuberkuloosi, mis muutus aastast aastasse raskekujulisemaks. 1837. a. märkisid tema kaasaegsed, et Faehlmann «näeb välja nagu varjukuju ja on kindlasti palju rohkem haige kui paljud neist, keda ta iga päev külastab». Ta ei loobu aga oma kutsealast ega teaduslikust uurimistööst, kasutades selleks arstipraktika mõttes lahedamaid suvekuusid. Ühes kirjas Kreutzwaldile (1846) märkis ta, et tal tuleb veerand tervisega ära teha kahe mehe töö. Tööpinget suurendas veelgi 1840. aastate lõpul puhkenud düsenteeria- ja kooleratаud, mille vastu võitlemisele pühendus Faehlmann maksimaalse energiaga.

1846. aasta suvel, düsenteeriataudi ajal, kestis Faehlmanni kui arsti tööpäev hommiku kella 7-st öösi kella 1—2-ni, kusjuures selle aja jooksul tuli käia vaatamas 110—125 haiget. 1848. aasta suvel puhkes uus kooleralaine. Faehlmann võitles energiliselt haigete elu päästmise eest, olles ligi kuu aega oma tööpostil peaaegu lahtiriietumata. Samal aastal avaldas ta düsenteeriataudi kohta teadusliku töö, mis sai kõrge hinnangu ka välismaal.

Väga pingsa arstitöö kõrval kasutas ta iga võimalikku minutit keele, kirjanduse ja folkloristika küsimuste uurimiseks ja käsitlemiseks ning kirjanduslikuks loominguks. Aeg selleks tuli võtta öötundidest. Tema kavatsuseks oli veel 2—3 aastat töötada tegevarstina, seejärel aga täielikult pühenduda keeleteaduslikule tööle, eriti rahvaloomingu kogumisele, et koostada eesti rahva eepos «Kalevipoeg». Võib arvata, et selleks talle mõju avaldas Elias Lönnrot, soome «Kalevala» koostaja, kes viibis Faehlmanni pool 1844. a.

Faehlmanni kavatsused ei läinud täide, kuna ta haigus raskenes. Olles juba väga tõsiselt haige, kõneles ta kirglikult, nagu jutustab Kreutzwald, «eesti muinaslugudest, oma kavatsusest Kalevipoja tegude kohti käia vaatamas...» Ta tervis aga ei pidanud enam vastu. Faehlmann suri 22. (10.) aprillil 1850.

Fr. R. Faehlmann on silmapaistvamaid isiksusi meie varasema perioodi demokraatliku rahvuskultuuri ajaloos. Suure tahtejõuga inimesena suutis ta läbida raske võitluse hariduse omandamiseks, sai tunnustatud teadlaseks ja ühiskonnategelaseks, kes jäi lõpuni truuks orjastatud rahva huvidele, «vaesuse ja viletsuse hurtsikutele». Ta ei säästnud jõudu ega tervist rahva huvide teenimisel. Faehlmanni kaasaegsed mäletavad teda «suure ja puhta inimesena», kes oskas enda häid kalduvusi ning humaanseid omadusi täiuslikkuseni välja arendada. Ta ise oli lihtne ja loomulik, õilsameelne ning põhimõttekindel, karm ja leppimatu oma vaenlaste vastu, nõudlik iseenda suhtes, südamlik ja hell oma mõttekaaslaste-sõprade vastu. Kõik võlts ja väline paiste oli tema loomusele võõras. «Ta ei olnud,» ütleb Faehlmanni kohta Kreutzwald, «moetuulte järgi painduv pilliroog, mida alati siia ja sinna õõtsutatakse, vaid seisis kui sammas omal kohal, mida kompass tõe järgi juhib.»

Fr. R. Faehlmann — valgustaja-demokraat.

Poliitiliste vaadete poolest kuulub Fr. R. Faehlmann eesti valgustajate-demokraatide hulka, olles eelkäijaks Kreutzwaldile ja Jakobsonile. Ta vihkab tuliselt pärisorjust ja kõiki selle sünnitatud pahesid, kaitseb kõigis küsimustes rahvahulkade huve.

Faehlmann on esimene eestlane, kes paljastab balti-saksa ajaloolaste võltsingu kultuuri toomisest eesti rahvale ja annab õige hinnangu *eesti rahva varasemale ajaloole*. Faehlmann rõhutab, et tuleb needa seda hetke, millal saksa röövrüütlite jalg esmakordselt Eesti pinnale astus, selleks et hävitada rahva vabadust ja kultuuri. «Ristisõda eestlaste vastu kuulutati välja ja keskaja raudmehed ei käitunud kõige oma toore rusikaõigusega, usuliste rüütlieelarvamustega siin teisiti kui Palestiinas.» Faehlmann näitab, et mitte usk ega kultuur polnud nende eesmärk, vaid omandushimu ja kerge elu. «Eestlane tehti orjaks,» ütleb Faehlmann, «ja see orjus hakkas kehtima kogu ajaloos küll täiesti ennekuulmatul kujul.»

Valgustaja-demokraadina annab Faehlmann õige hinnangu ka tema *kaasaja* elu nähtustele, kõigile pahedele, mida oli kaasa

toonud pärisorjus ja selle kindlustajad ning kandjad. Faehlmanni enda poolt kirja pandud vaidluses parun Nolckeniga mõistab ta õigesti talurahva viletsuse peapõhjust — feodaalset rõhumist — ja asub kaitsma võitleva talurahva huve. Ta näitab, et talurahvas otsib väljapääsu nii otseses võitluses («Pühajärve sõda») kui ka kaudsel teel — väljarändamises ja vene õigeusku siirdumises, et vaid pääseda balti parunite vägivalla ja rõhumise alt. Kirjas Kreutzwaldile 27. septembrist 1845 annab Faehlmann edasi talurahvahulkade mõtteid ja taotlusi: «Meie viletsus on oma tipuni jõudnud. Kõik näevad seda, aga keegi ei aita. Kui me korrakski tahame tõsiselt kaevata, siis sõimatakse meid mässajateks, piitsutatakse veriseks ja saadetakse sadade kaupa Siberisse. Ja seda teevad meie omad protestantlikud usukaaslased. Kas uus usk meile paremust toob, seda meie ei tea. Ta saab meid aga siiski mõningal määral saksa nülgijate lõugade vahelt päästma.»

Faehlmann seadis endale eesmärgiks võidelda feodaalse kurnamise kaotamise ja talupoegade olukorra parandamise eest. Sellele eesmärgile on allutatud kogu tema mitmekülgne tegevus. Oma tööga nii eesti keele kui ka folkloristika ja ilukirjanduse alal on ta teeninud rahvahulkade huve, et luua eesti rahvuslik kirjandus, rahvahulki teeniv ning pärisorjuse ja ekspluateerimise vastu võitlev kirjandus.

Fr. R. Faehlmann keeleteadlasena.

Fr. R. Faehlmanni töö eesti keele alal on osa tema kui valgustaja-demokraadi tegevusest. Selle eesmärgiks oli eesti rahva kultuurivõimelisuse näitamine ja eesti rahvusliku kirjanduse loomine. Faehlmann suhtub eesti keelesse kui rahva poolt loodud kunstiteosesse ja ajaloolisse mälestussambasse. Vastupidi valitsevate klasside poolt levitatud halvustavale suhtumisele eesti keelesse, ütleb Faehlmann, et eesti keel on arenenud keel, «mitmes suhtes palju rikkam, järjekindlam ja lihvitum, kui rahva muud armetud tingimused seda arvata lasevad». Keele rikkus on Faehlmannile rahva vaimujõu tunnistajaks. «Rahvas,» ütleb Faehlmann, «kes selle keele lõi, ei ole mitte tähtsuseta ürgmineviku läbi elanud, ka siis mitte, kui tema teod teaduse makulatuur-registrisse, mis ennast maailma ajalooks ja maailmakohtuks nimetab, pole registreeritud.»

Eesti keele küsimustega tegeleb Faehlmann juba 1825. aastast alates. «Selle ligemaks põhjustajaks,» märkis Kreutzwald, «olid kadunud teeneka praost Masingu rahvaraamatud . . .» Kõige viljakam osa praktilisest tööst eesti keele alal langeb aga 1840. aastate algusse, millal Faehlmann oli Tartu ülikoolis eesti keele lektoriks.

Faehlmann mõistis väga selgesti vajadust fikseerida eesti keele grammatika reeglid. Ta rõhutas korduvalt, et eesti keele grammatika reeglid niisugusel kujul, nagu need olid kirja pandud tema kaasajani, olid tõkkeks kirjakeele kujunemisele. Faehlmann sai

väga hästi aru, et kirjakeel on rahvusliku kirjanduse loomise üks vajalikke eeltingimusi.

Faehlmann rõhutas, et Stahli grammatika (vt. lk. 8—9) pani eesti keele ladina grammatika Prokrustese voodisse ja jättis hooletusse kõik, mis oli eesti keelele omapärane. Igaveseks kuulutatud piiblikeel soodustas samuti eesti keele vägivaldset surumist saksa ja ladina keele grammatika raamidesse. Senine töö eesti keele grammatika alal, nagu märkis Faehlmann, oli toonud kaasa selle, et elava rahvakeele kõrvale tekkis surnukeha meenutav kirjakeel. Seepärast seadiski ta endale üheks tähtsamaks ülesandeks eesti keele ajaloo ja grammatilise struktuuri uurimise, et panna kirja tõeline, e e s t i rahvakeelele tuginev grammatika. Sellega seoses ta märkiski, et vähe on sellest, kui me oma keelelt ära võtame ladina sunnikuue, vaid ei tohi sellele ka mingit teist (näiteks soome oma) asemele tõmmata.

Faehlmannile oli selge, et tol ajal ei olnud veel kujunenud tingimused täieliku teadusliku eesti keele grammatika koostamiseks, vaid esialgu oli vaja selleks eeltöid teha.

Faehlmann andiski rea uurimusi ja artikleid eeskätt hääliku- ja vormiõpetuse küsimustes: astmevahelduse, pööramise ja käänamise alal. Faehlmann jagas tegusõnad 4 pöördkonda ja käändsõnad 5 käändkonda, käsitles põhikäänete astmevahelduse ja lõppude küsimusi. Ka avaldas Faehlmann uues kirjaviisis e s i m e s e ilukirjandusliku töö.

1849. aasta suvel, juba tõsiselt haigena, kirjutas ta veel lootusrikkalt: «Niipea kui jõudu saan, tahaksin kord jälle midagi teha eesti grammatika juures, ja tähtsa, veel läbitöötamata peatükina näib mulle seal kaasuste [=käänete], eriti kohakaasuse tarvitus.» Kuid haigus ja surm ei andnud Faehlmannile võimalust selle töö lõpuleviimiseks.

Fr. R. Faehlmanni tuleb õigustatult pidada esimeseks eesti keeleteadlaseks ja eesti keele grammatika aluste rajajaks.

Fr. R. Faehlmann folkloristina.

Fr. R. Faehlmanni tegevuses kuulub keskne koht tema folkloristika-alasele tööle. Ka sel alal ilmneb väga kujukalt tema kui valgustaja-demokraadi tegevus. Faehlmann suhtub rahvaluulesse kui rahvusliku kirjanduse alusesse ning kogu tema rahvaluule-alane teoreetiline, praktiline ja organisatsiooniline tegevus on allutatud rahvusliku kirjanduse loomise ülesandele.

Faehlmann hindas rahvaluulet kui rahvahulkade vaimset pärandit väga kõrgelt. Juba üliõpilasena tundis ta suurt huvi rahvaluule vastu ja suvevaheaegadel võttis ette mitu matka rahvaluule kogumiseks. Neil matkadel tutvus ta ka Kalevipoja muistenditega. «Oma tabava mälu abil,» kirjutas Kreutzwald Faehlmanni kohta, «suutis ta sisuga koos meeles hoida jutustamislaadi ja selle erivärvingut, mistõttu ta kuuldut sagedasti sõna-sõnalt võis edasi anda . . .»

Faehlmann mõistis selgesti, et valitsevad klassid püüavad rahvaluulet kui nendevastase võitluse relva igati hävitada. 1833. aastal kirjutas ta Kreutzwaldile: «Viimasel ajal olen palju selle üle järele mõelnud, mis kõige sobivam oleks ette võtta, et rahvajutte ja -laule, niipalju kui neid veel kätte saab, täieliku hävimise eest hoida... Selleks eesmärgiks peaks ühiselt abistavat kätt pakkuma.»

Selle kavatsuse teostas Faehlmann Õpetatud Eesti Seltsi asutamisega, mille ülesandeks ta seadis eesti rahva suulise loomingu kaitsmise hävimise eest, ja kogumise ning õpetliku sisuga rahvakirjanduse väljaandmise. Faehlmann ise töötas Õpetatud Eesti Seltsi sekretärina ja seejärel esimehena, olles seltsi asutamisest kuni oma surmani selle tegelikuks juhiks.

Rahvaluule kogumisse suhtub Faehlmann senisest põhjalikult erinevalt. Kui senine töö rahvaluule kirjapaneku alal teenis kas rahvakommete ja rahvaluule vastu võitlemise eesmärke, või paremal juhul toimus keelenäidete kogumise huvides, siis Faehlmann suhtus rahvaluule kogumisse kui rahva vaimse pärandi säilitamisse ja hindas kõrgelt nii rahvaluule ideelist sisu kui ka selle kunstilisi väljendusvahendeid, eeskätt rahvaluule keelt. Faehlmann ütleb, et muinaslugude näol säilitas eestlane «mälestusi paremast minevikust», oma võitlustraditsioone sakslastest vallutajate vastu, mistõttu rahvaluule on materjaliks, mis tõendab, et «isade viha rõhujate vastu on pärinud poeg». Faehlmann peab eesti rahvaluulet eesti rahva ajaloo mälestusmärgiks, mis annab teateid tema minevikust. Ta iseloomustab rahvaluule keelt kui arenenud ja rikast ning nõtket keelt, millel on suur kunstiline jõud.

Faehlmanni töö folkloristika alal ei piirdu ainult rahvaluule kui mineviku vaimse pärandi säilitamisega, rahvaluule kui möödunud aja mälestuste kogumise organiseerimisega. Ta seab ülesandeks rahvaluule materjali ära kasutada võitluseks ekspluateerijate vastu. Niisuguse suhtumisega rahvaluulesse läheb Faehlmann kaugemale mitte ainult neist, kes tegelesid rahvaluule kirjapanekuga enne teda, vaid astub kaugemale ka neist, kes tegelesid eesti rahvaluule kogumisega XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandil ning nägi rahvaluules eeskätt ainult minevikku kajastavat vanavara, näit. Hurt, Eisen jt.

Rahvaluulematerjali ärakasutamiseks ekspluateerimise vastu võitlemise eesmärkidel püstitab Faehlmann eesti rahva eepose «Kalevipoeg» koostamise ülesande. Ta kogub ise ja organiseerib materjali kogumist eepose koostamiseks. 1839. aastal pidas ta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul oma kuulsa ettekande Kalevipoja muistendeist. Selle ettekandega andis Faehlmann, tuginedes rahvaluulematerjalile, rahvaeepose koostamise idee ning esitas ka süžee. Kalevipoja muistendeist kokkuliidetav eepos pidi Faehlmanni kava järgi saama eesti rahva minevikukultuuri suurte, suulise rahvaloomingu seniste saavutuste kokkuvõtteks ja relvaks kaasaegse rõhumise vastu võitlemisel.

Selle väärtusliku algatuse, kasutades ära Faehlmanni eeltöö, viis viimase soovil ellu Fr. R. Kreutzwald.

Faehlmanni tegevus folkloristina on nii teoorias (suhtumises, vaadetes) kui ka praktikas eesti rahvaliku rahvaluuleteaduse ja -käsitluse alguseks.

Fr. R. FAEHLMANN KIRJANIKUNA.

Ilukirjanduslikul alal on Faehlmann loonud muistendeid, luuletusi, epigramme ja lühijutte.

Muistendid. Faehlmanni rahvaluulealase tegevuse tulemuseks on tema muistendid «Emajõe sünd», «Keelte keetmine», «Koit ja Hämarik» jt. Kasutades suulises rahvaloomingus tuntud motiive (näit. keelte keetmisest, mitmesuguste jõgede — Emajõe, Võhandu jt. tekkimisest jne.), töötas Faehlmann need ümber, kasutas isikustamist ja lõi selliselt rea väärtuslikke muistendeid. Faehlmanni täiendused ja ümbertöötuse võtsid rahvahulgad omaks ning muistendid muutusid Faehlmanni antud sõnastuses hiljem üldtuntuks.

Kunstiliselt on kõige meeldejäävamalt välja joonistatud Faehlmanni muistend «K o i t j a H ä m a r i k» (1844). See on ülevalt romantiline lühipala armastuse noorusest, selle igavesti-kestmisest.

Luuletused. Faehlmann on kirjutanud kaks pikemat luuletust («Suur on jumal, su ramm», 1840; «Piibu jutt», ilm. 1846. a. kalendris). Nende loomisel on kirjanik lähtunud eesmärgist: näidata eesti keele jõudu ja painduvust nõudlikes, antiiksetes värsivormides loodud luuletuste näol. Juba 1833. a. kirjutab ta Kreutzwaldile, et «olen *alustanud* väikest tööd luulekeele iseärasustest eesti lauludes». Oma kreiskooliaegsele vene keele õpetajale J. Sommerile kirjutab ta: «Tahtsin näite anda sellest, et eesti keel on küllaltki painduv ja kõlbuline sobimiseks raskeisse värsimõõtudesse.»

Ood «Suur on, jumal, su ramm» on loodud muinaskreeka (Asklepiadese) stroofi kasutades. Autor ei ole tahtnudki rõhutada (mis pealegi oli vastuolus kirjaniku maailmavaatega) kiriklikku selles oodis.

Luuletuse «P i i b u j u t t» on kirjanik pühendanud oma armastatu mälestuseks, kes oli hukkunud tiisikuse ohvrina. Autor käsitleb *kahekõnes* õnne, sõpruse ja ilu kaduvuse probleeme, võrreldes viimaseid hajuva piibusuitsuga, piip ise aga jäetakse õigete sõprade võrdkujuks. «Piibujutu» tähtsus eesti luule ajaloos on selles, et see on esimene u u e s k i r j a v i i s i s avaldatud luuletus, kusjuures meisterlikult on kasutatud antiikset värsivormi — *eleegilist distihhoni:*

— ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑ // ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑
Ikka mu süda veel naerab, kui tuletab piibuke meelde
— ⏑ / — ⏑ ⏑ / — // — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / —
mõnda kadunud head — kadunud, igavest head!

Fr. R. Kreutzwald nimetas «Piibujuttu» hästiõnnestunud luuletuseks, mis ilusalt ja õrnalt kirjeldab inimese tundeid.

Faehlmanni luuletuste eesmärgiks oli arendada eesti luulet kõrgema kunstimeisterlikkuse suunas, samal ajal elavalt propageerides eesti keele jõudu ja painduvust lüüriliste teoste loomiseks. Selle ülesande on kirjanik ka täitnud.

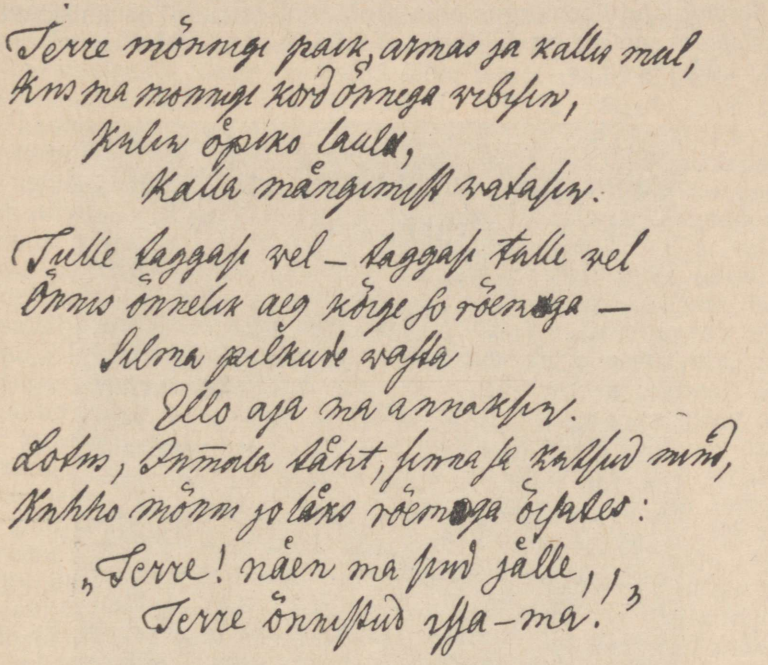

Fr. R. Faehlmanni käekirja näide.

Epigrammid. Faehlmanni epigrammid on osalt avaldatud pealkirja all «Järvamaa vanamehe õpetused» (1840). Oma mõtterikkais, eleegilises distihhonis kirjutatud epigrammides piitsutab kirjanik seisusevahesid, astub välja nende vastu, kes on loobunud tegelikust tööst ning tegelevad ainult sundimise või «arvustamisega», ja õhutab järjekindlusele töös.

Näiteks epigramm «Kerge ja raske»:

Küsisin: mis on raske, ja mis on kerge küll teha?
Kostis: kerge küll on laita ja sundida teist.
Laps ju sundida mõistab ja lapsuke laita ju oskab,
seda küll iga päev näeme ja imestame.
Aga mis ise sa laitsid, katsu parata[1] ise, —
raske on see töö; tahad sa katsuda, tee.

Järjekindlust töös õhutab kirjanik epigrammis «Täna ja homme»:

«Mis ma täna ei saa, küll võin ju hommegi teha.»
Täna siis, lurjus, tee, mis sa ju eile ei teind!

[1] paranda

Oma epigrammidega kindlustas Faehlmann endale võitleva epigrammi-žanri algataja koha eesti demokraatliku luule ajaloos.

Jutud. Faehlmann on kirjutanud rea lühijutte. Kesksel kohal Faehlmanni jutuloomingus oma probleemi asetuselt ja ühiskondliku funktsiooni mõttes on lühijutt «Tühi jutt, tühi lori, tühi asi, tühi kõik».

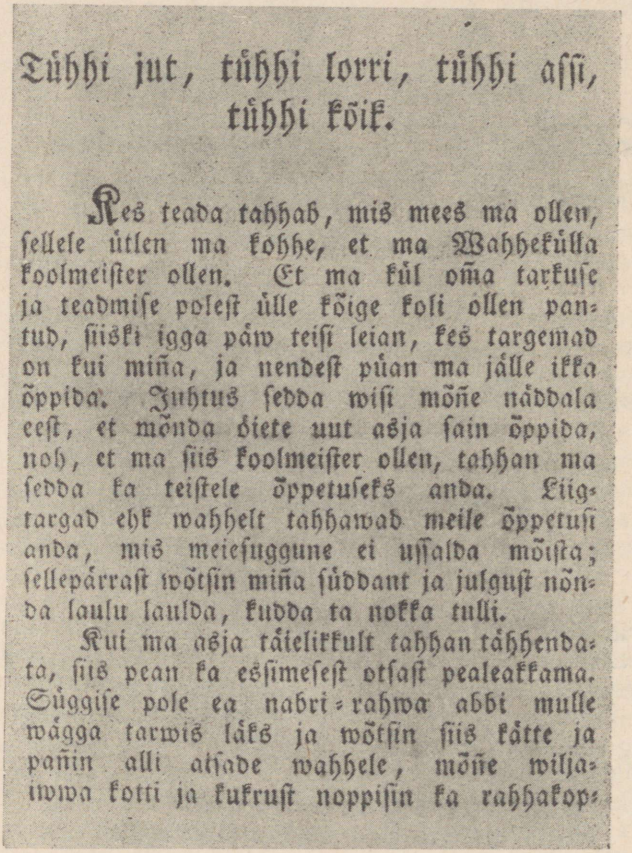

Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi köik.

Kes teada tahhab, mis mees ma ollen, sellele ütlen ma kohhe, et ma Wahhekülla koolmeister ollen. Et ma kül oma tarkuse ja teadmise poleſt ülle kõige koli ollen pantud, siiski igga päw teisi leian, kes targemad on kui miña, ja nendeſt pûan ma jälle ikka õppida. Juhtus ſedda wisi mõne näddala eeſt, et mõnda öiete uut asja ſain õppida, noh, et ma ſiis koolmeiſter ollen, tahhan ma ſedda ka teiſtele õppetuſeks anda. Liigtargad ehk wahhelt tahhawad meile õppetuſi anda, mis meieſuggune ei uſſalda mõiſta; ſellepärraſt wõtſin miña ſûddant ja julguſt nõnda laulu laulda, kudda ta nokka tulli.

Kui ma asja täielikkult tahhan tähhendata, ſiis pean ka eſſimeſeſt otſaſt pealeakkama. Süggiſe pole ea nabri-rahwa abbi mulle wägga tarwis läks ja wõtſin ſiis kätte ja pañin alli atſade wahhele, mõne wiljawiwa kotti ja kukruſt noppiſin ka rahhakop-

Lehekülg «Tartu- ja Võrumaa Kalendrist» *1843. aastaks.*

Selles lühijutus, mis avaldati «Tartu- ja Võrumaa Kalendris» käsitleb Faehlmann kaasaja kõige aktuaalsemaid probleeme: 1841. a. ikaldust, väljarändamist, talupoegade silmaringi laiendamist hariduse andmise näol. Lühijutu *põhiülesandeks* on näidata, et feodaalne kurnamine põhjustab talupoegade viletsuse, millest talupoeg otsib väljapääsu väljarändamises jms. Lühijutu

ideelise mõtte toob kirjanik lugeja ette Vaheküla koolmeistri, Vaskjala kõrtsmiku ja ühe elukogenud talumehe omavahelise vestluse, nende *küsimuste-kostmiste* kaudu.

Võtame näiteks viljaikalduse põhjuste arutluse lühijutus. Asetatakse küsimus: «Kas igal pool rukis nii vaene on kui meil?» (s. o. meie talupoegadel) ja vastatakse: «Jumal paraku, igal pool seesamane viletsus.» Seega on antud mõte talupoegade üldisest viletsusest. Samas vastuses öeldakse edasi: «Mõisa väljade peal igal pool kaunis vili, aga kui tuul talupoja põldusid mööda puhub, üks kõrs teist kinni ei saa.» Niiviisi on välja jõutud *vastandpildini*: mõisnike jõukus ühelt poolt ja talupoegade viletsus teiselt poolt, mis on tolleaegse eesti külaelu tüüpiline nähtus. Järgneb uus küsimus: «Kuidas see imeasi tuleb, et igas kohas talupoja väljad sandid ja mõisa väljad kaunid?» Vastuses sellele näidatakse, et see ei olene seemnest ega külvamisest, pole tuule ega kuu tegu. Mõisaväljade lopsakust ja ikaldust talupoegade põllul seletab autor talupoja kohustusega mõisapõllud õigeks ajaks täis külvata, s. t. viletsuse peamiseks põhjuseks on talupojale mõisa poolt peale pandud sund mõisale töötada. Kirjanik selgitab, et kuigi talupoeg aegsasti pärast mõisakülvi oma põldu kohendas, ikkagi hilines ta ja jäi vihma kätte, mis tõi ikalduse; peale selle, nagu näitab kirjanik, oli ka neid, kes igasugustele igandlikele ennetele toetusid («millal koer pidi hakkama rohtu sööma» jms.) — ning kõik see tõi veel suurema hilinemise; heidetud seeme mädanes vihmasadude tõttu märgunud mullas, enne kui sai idanema hakata. Seega, nagu näitab lühijutt, on ikalduse, kogu viletsuse peapõhjuseks mitte niivõrd looduslikud tingimused, vaid talupojale pealepandud sund mõisale töötamiseks, s. o. pärisorjus.

Feodaalse rõhumise kui talupoegade viletsuse peapõhjuse paljastamine stiililt meisterlikus ja rahvapärases keeles kirjutatud jutustuses teebki Faehlmanni lühijutu «Tühi jutt...» murrangulise tähtsusega teoseks eestikeelse trükisõna ajaloos. Ühtlasi on see eesti rahvusliku proosakirjanduse esimesi teoseid, mis kajastab tõepäraselt kaasaja tegelikkuse nähtusi.

Meisterliku lühipala «Eeslist ja lõvist» ideeliseks sisuks on hinnata kõrgelt inimese mõistust, elukogemuste najal saavutatud tarkust ning naeruvääristada neid, kes loodavad rahva lugupidamist saavutada välise kombetäitmise teel. Lühipala tunnetuslikku jõudu süvendab valmi ja realistliku tõsielulise pildi meisterlik ühendamine ning arvukate rahvanaljandite kui satiirivahendite kasutamine. Teistest Faehlmanni lühijuttudest väärib rahvaliku sisu ja esitamisviisi poolest hindamist «Kalendritegija kimbus», väiksema väärtusega on karskusesisuline jutt «Vilets» ja anekdoodiline «Kriibus-Kraabus». Kõik nimetatud on ilmunud 1843.—1850. a. kalendrite lisades.

KOKKUVÕTE.

Fr. R. Faehlmann on esimene eesti valgustaja-demokraat, arstiteadlane ja kirjanik, kes pühendas kogu oma mitmekülgse tegevuse eesti rahva huvide teenimisele.

Oma tegevuse keeleteaduse ja folkloristika alal allutas Faehlmann eesti rahvusliku kirjanduse loomisele. See määrabki Faehlmanni koha eesti kirjanduse ajaloos, teeb tema XIX sajandi esimese poole eesti kirjanduse ajaloo keskseks kujuks.

EESTI KIRJANDUS XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandi 60.—80-ndail aastail.

XIX sajandi keskpaigu teravnes kogu Venemaal pärisorjuse kriis ja laienes massiline talurahvaliikumine. See sundis valitsevaid klasse kaotama pärisorjuse Venemaal (1861).

XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul teravnes ka Eestis talurahva võitlus mõisnike vastu. Talurahvas nõudis maad, teorendi kaotamist ning taotles vabanemist mõisniku võimu alt. 60-ndail aastail anti talupoegadele võimalus üle minna teorendilt raharendile ning hakata talusid mõisnike käest päriseks ostma. Seoses raharendi lubamisega ning võimalusega osta talukohti päriseks, hakkas talurahvas osaliselt vabanema pärisorjuslike suhete ahelaist. Nagu kogu Venemaal, algab ka Eestis möödunud sajandi 60-ndaist aastaist uus ajajärk — k a p i t a l i s m i a j a j ä r k.

Seoses kapitalistliku arengu teele asumisega teravnes ühiskondlik võitlus. See oli suunatud mõisnike vastu, kes tahtsid endile võimalikult kasulikult teostada üleminekut uutele, kapitalistlikele suhetele. Mõisnikud püüdsid säilitada võimalikult paljusid pärisorjusliku korra igandeid, oma eesõigusi. Nad määrasid väga kõrged maarendi ja ostuhinnad, püüdsid säilitada teorenti, sageli kasutasid nad segarenti (osa renti tuli maksta rahas, osa teoga). Nad harrastasid talude sundmüüki, arvestamata talupoegade ostujõudu. Kuna võim kuulus mõisnikele, siis oli neil võimalus ise määrata maa väljaostu ja rendi hinda, tõsta neid talupoegi välja, kes polnud suutelised või nõus ostma talu päriseks või maksma mõisniku poolt nõutud renti. Mõisnikud olid peremehed kõigil eluaaladel. Nende käes oli kohtu- ja politseivõim. Nad olid peremehed kubermangu omavalitsuses (mõisnike maapäevadel) ja kontrollisid ka talupoegade kogukonna-omavalitsusi (vallavalitsusi), mis moodustati 1866. a. antud seaduse alusel. Talurahvakoolide juhtimine kuulus endiselt mõisnikele ja pastoreile. Mõisnike eesmärgiks oli k õ i g i endiste eesõiguste säilitamine, talurahvas aga taotles nende kaotamist.

Talurahva osalise vabanemisega pärisorjuslikest suhetest ning seoses liikumisvabadusega saavutatud tihedam läbikäimine talupoegade vahel süvendas aegamööda rahva hulgas julgust ja enesekindlust, lõi teadmise enda ühtekuuluvusest. Algas võimas ühiskondlik liikumine pärisorjuse igandite ja neid kindlustava balti erikorra vastu.

Vaatamata sellele, et kapitalistlike suhete tärkamise ja arenemise protsessis süvenesid eesti talurahva hulgas nendel aastatel vastuolud jõukamate talupoegade ja sulaste ning teiste maatameeste vahel, astus eesti talurahvas mõisnikevastases võitluses, rahvusliku liikumise ajal välja veel ühtse klassina, kes võitles mõisnikeklassi privileegide vastu, maaküsimuse lahendamise, samuti ka poliitiliste ja kultuuriliste õiguste eest.

Pärisorjuse igandite vastu suunatud ühiskondlik võitlus võttis rahvusliku vormi, kuna pärisorjuse igandite kaitsjad olid saksa mõisnikud ja pastorid, nende vastu võitleva talurahva hulgas aga hakkas tärkama rahvuslik teadvus, ta hakkas tundma end ühise rahvana, eesti rahvana. Vastavalt sellele, kuidas kujunesid rahvuslik intelligents ja juhtivad keskused, võttis rahvuslik liikumine üha selgemad piirjooned ning muutus sihikindlamaks.

Jälgime rahvusliku liikumise ning koos sellega meie rahvusliku kirjanduse arengut XIX sajandi 50-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate keskpaigani.

Pärisorjuslike igandite vastase ühiskondliku mõtte elavnemine. Rahvusliku ärkamise eelõhtu *(XIX saj. 50-ndate aastate teisest poolest 60-ndate aastate alguseni).* Talurahvaliikumise tõus, mis leidis oma väljenduse Põhja-Eestis 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul toimunud rahutustes kui ka väljarändamisliikumises, oli talurahva mõisnikevastase võitluse aktiviseerumise tõendajaks.

Talurahvahulkade võitlus, samuti ka vene revolutsiooniliste demokraatide poolehoidev reageerimine Eestimaa talurahva võitlusele äratas eesrindlikes haritlastes elavamat huvi eesti talurahva olukorra vastu.

50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul kujuneb Tallinnas eesrindlike haritlaste ring, kuhu kuulusid luuletaja ja ajakirjanik N. F. Russov, pedagoogid V. T. Blagoveštšenski ja J. J. Nocks, folklorist A. H. Neus jt. See mitmesse rahvusesse kuuluvate haritlaste ring suhtus arvustavalt balti parunite võimutsemisse ning tundis kaasa võitlevale talurahvale. Nende tegevus ei ulatunud otseselt eesti talurahvani, kuid see avaldas mõju kujunevatele eesti haritlastele, eeskätt Kreutzwaldile, kes oli tihedas läbikäimises sellesse ringi kuuluvate inimestega. See ring oli peagi sunnitud laiali minema. Osa neist (näiteks Russov) siirdus Peterburi. Seal tekkiski hiljem esimene eesti rahvusliku liikumise keskus, nn. Peterburi patriootide rühm.

1835. aastal oli ilmunud Elias Lönnroti poolt koostatud nn. vanem «Kalevala», mis teenis soomlaste rahvusliku äratuse

eesmärke. See innustas ka eesrindlikke inimesi Eestis koostama o m a rahvuseepost. Faehlmannil, nagu nägime eespool, jäi see töö pooleli. 1853. aastal valmis Fr. R. Kreutzwaldil meie rahvaeepose esimene variant. See «Alg-Kalevipoja» nime all tuntud teos, mis oli loodud pärisorjusevastase võitluse huvides, rahvusliku äratuse eesmärkidel, ei saanud aga ilmuda — ta jäi tsensuuri kitsaste väravate taha kinni. Balti-saksa tsensuur võttis tarvitusele igasuguseid abinõusid, et takistada rahvuslikult äratavate teoste ilmumist.

Rahvuslikuks äratuseks ei suutnud midagi olulist anda pastorite ja mõisnike kontrolli ja hoole all olev vilets talurahvakool. Kuid l u g e m i s o s k u s e levikule aitas siiski kaasa neil aastail ette võetud kooliaja pikendamine (4 kuu asemel hakkas talurahvakool töötama 6 kuud aastas), aga samuti ka mitmete kooliraamatute ilmumine.

50-ndate aastate teine pool on (pärast O. W. Masingut) teine hoogsam kooliraamatute ilmumise etapp. Vändra pastori Körberi peamiselt kirikliku sisuga ning piiblimaterjalile rajatud lugemiseraamatute ning «kirotusse»-lehtede kõrval tõuseb neil aastail esiplaanile ja läheb kaugemale tolleaegse kooli programmist Põlva pastori J. G. Schwartzi toimetusel ilmunud 8-osaline «Koliramat», mis sisaldab lugemise, kirjutamise ja rehkendamise õpetust ning annab elementaarseid teadmisi maateaduse, loodusloo, füüsika ja ajaloo kohta ning jagab ka tervishoiuõpetusi (Kreutzwaldi sulest). Vaatamata koostaja taotlustele anda kirikliku õpetuse kõrval ka ilmalikke teadmisi («Ristiusso õppetusse ja taewalikko asjade selletamise tarwis on meil kül koliramatuid ... agga mitme mapeälse asjade selletamisse ja õppetamissega, mis lastele ka väga tarwis lähhäks, on suur hädda, et neid ramatuid ei olle ollemas, mis koolmeistridele wõiksid juhhatajaks olla ...») ei suutnud see raamat veel olulist murrangut luua ei kooliõpetuses ega ka õpikute alal. Murrang teostus järgmistel aastakümnetel.

XIX sajandi 50-ndate aastate teisest poolest algab tähelepandav elavnemine eestikeelse trükisõna avaldamises. Kui aastail 1848—1855 oli eestikeelseid raamatuid ja brošüüre ilmunud 225, siis ajavahemikul 1856—1863 ilmus neid üle 360.

Enamuse tolleaegsest eestikeelsest trükisõnast moodustasid kiriklikud raamatud ja väljaanded. Mittekiriklikus kirjasõnas etendasid endiselt peaosa k a l e n d r i d, mis moodustasid ligi neljandiku ilmunud trükiste arvust. Oluline on see, et saab alguse e e s t i a j a k i r j a n d u s e p i d e v a r e n e m i n e, et elavneb mitmesuguste ilukirjanduslike teoste väljaandmine ja algab energiline v õ i t l u s u u e k i r j a v i i s i t a r v i t u s e l e v õ t m i s e e e s t.

Pärast uue tsaari Aleksander II troonileasumist (1855), kes oli sunnitud mõnevõrra pehmendama oma eelkäija poolt äärmuseni viidud survepoliitikat ning mängima liberaali, saadi Eestis 1856. a. lõpul luba koguni k a h e eestikeelse ajalehe väljaandmiseks. Üks neist — pastorite toimetusel ilmuv «Tallorahwa Postimees» lõpetas ilmumise kolmandal tegevusaastal ega ole jätnud olulisi jälgi meie kultuuri ajalukku. Lähemalt on vaja peatuda aga teisel väljaandel — «Perno Postimehel», mille esimene number ilmus 5. juunil

1857. a. (v. k. j.) selleaegse Pärnu koolmeistri J. V. Jannseni toimetusel.

«Perno Postimehega» saab alguse eesti rahvusliku ajakirjanduse pidev arenemine.

Selle nädalalehe programm kui ka ideeline suund on selgelt antud tema esimese numbri avavärssides:

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, Perno Postimees,
Kulutama ollen rwahwas
Keik, mis sünnib ilma sees,
Annan teäda sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,
Kuida keik ma-ilma maad
Ellawad ja teggewad.

Kirrikudest, laste kohst,
Pöllo-tööst ja hawrimisest,
Mitmest asjast, iggast polist,
Ellajatte kaswatusest:
Nende tarwist, arsti-rohto,
Hädda aial abbi-ohto
Luggedes sa leiad siit;
Agga mitte ebba wiit!

Awalikkud kulutussed,
Rigi käsud, seädussed
Sündind asjad, mällestussed
Ja keik teised teädussed
Sündko siin ehk teises rikis,
Saad siin leida nende likis,
Mis se kirri teäda annab,
Iggamehhe kätte kannab.

Andko nüüd siis Jummal sull'
Head meelt ja moistust ka,
Joudo, römo, toidust kül,
Wagga ello ellada;
Jummal saatko armust ka,
(Sedda pean sawima:)
Et, kui korra sõbraks sanne —
Hästi kauaks sõbraks jänne! —

Sellest programmist, millest Jannsen ka kinni pidas, selgub, et ajaleht peab enda ülesandeks teadmiste ja tululike õpetuste jagamist ning ebausu vastu väljaastumist, seades lipukirjaks kiriku ja ülemuste austamise. Seega jääb Jannseni ajaleht oma ideeliselt üldsuunalt sarnaseks eelmise ajajärgu väljaannetele. Veelgi rohkem: vagatsemises ta isegi ületab O. W. Masingu. Kuid erinevalt eelmise ajajärgu ajakirjandusest kasutab Jannsen esmakordselt nimetust «eesti rahvas» ja kutsub üles oma rahvust säilitama. Rahvustunde aktiivse äratamiseni, mis oleks suunatud pärisorjuse ja selle igandite vastu võitlemisele, Jannseni «Perno Postimehe» programm aga ei küüni. Rahvusliku demokraatliku kirjanduse loomise asemel pakub Jannsen tõlkeid saksa kirjandusest ning halvustab meie demokraatliku rahvusliku kirjanduse alust — rahvaluulet. Näit. «Perno Postimehes» (1857) öeldakse, et rahvalaul «panneb kõrwad hugama ja aiab naggu suitso wing pea wallutama».

Jannseni «Perno Postimehe» tähtsus piirdub eeskätt sellega, et ta õpetas rahvast ajalehte lugema, soodustades sellega lugemisoskuse levikut.

50-ndate aastate teise poole eesti ühiskondlikus elus ja ilukirjanduses tõusevadki teiste hulgast esile kaks ja seejuures erineva ellusuhtumisega eesti haritlast ja kirjanikku — J. V. Jannsen ja Fr. R. Kreutzwald.

Enamus J. V. Jannseni ulatuslikust ilukirjanduslikust loomingust on tõlked saksa väikekodanlikust ja sentimentalistlik-didaktilisest kirjandusest. Tema originaalsed proosapalad (mida on õige vähe) pakuvad köstri silmaga nähtud pildikesi külaelust, kus aga ei puudu ka mahlakas huumor rikaste ja uhketeahnete talupoegade aadressil («Nurme Liisa», 1860) või ebausu väljanaermine («Maatargad», 1857). Jannseni jutuloomingu iseloomulikuks näiteks on tema *Uus variser ehk ilma kõrtsita ja kõrtsiga külla* (ilm. «Sannumetoja» VII andes 1860). Autor seab siin eesmärgiks näidata, kuidas Korvi külas enne uue

variseri siiaasumist ning kõrtsi asutamist olid k õ i k jumalakartlikud ning elasid rikkalt, pärast aga hakkasid k õ i k jooma, mängima, laulma ja kiikuma ning laostusid. Jutu lõppu on paigutatud 12 punkti moraaliõpetust.

Toome katkendi nimetatud jutu algusest.

...Korwi külla olli metsa külla, 8 wersta postmaanteest, 12 wersta moisast kaugel; seddasamma wäärt maad olli ka kirriko ja — kirriko körtsi. Omma iggapäise ello polest ollid Korwi rahwas öppetaja melest keige parremad: wannad ja nored moistsid ja armastasid Jummala sanna, tülli egga rido ei petud, kohtokäimist egga kiusoaiamist ei sallitud, pulmad ja warrud peti wisi pärrast ja kirriko te olli tallatud; agga kirriko körtsimehhe melest ollid remmad keige pahhemad: wina ei jodud, tühja lorri ei aetud, kaarta ei lödud ja körtsi te olli üsna rohtund. Waese wäljasamisse pärrast ollid keik perremehhed rendi peäl. Arwa käisid töpäwal ommast küllast wäljas: paar korda moisas, paar korda linnas, sellega assi otsas ja sest olli küllalt. Jöuakad ja perremehhed ollid ennamiste keik, olli leiba ja leiwakörwast ning ka omma rahhakoppik asja wahhendamiseks kukrus. Et ühhe Korwi perremehhel 10 lehma, 3 pari tö-härgi, paarkümmend lammast ja 4 hoost olli: se polnud immeassi middagi. Agga nad möistsid ka nisuggusid sanno, mis waesust maiast emal hoidwad ja warra kaswatawad.

„Ohho! — ütleb monni — mis siis wigga rikkaks sada, kui nad noiad ollid ja sanno moistsid."

Pea, pea, söbber! Nisuggusid sanno moistame meie keik, ehk peaksime moistma: „T e t ö ö d j a p a l l u J u m m a l a t" — se olli Korwi rahwa noidus, mis wannad moistsid ja lastele öppetasid. Mis igga üks isse tahtis, sedda ta teisele sowis ja minno melest peaks sesuggune tarkus ristiinimeste seas tuttaw assi ollema. Korwi rahwas moistsid sedda, mönni kül ennam, mönni wähhem, keik innimessed polle ihho egga hinge polest ühhe pitkussed...

Jannseni luulelooming — 1860. a. ilmunud «Eesti Laulikus» — on veelgi rohkem tõlkeline kui ta proosa. See luuletuskogu sisaldab enamuses vähenõudlike saksa luuletajate tõlkeid, sentimentaalseid ja vagatsevaid värsse, kus kujutatakse talupoja-elu idüllina ning kutsutakse üles rahulolemisele. Näiteks tema «Sullase laul»:

Ma ollen kül üks waene tallo orri
Ja palle higgis tenin omma leiba.
Ei siiski sa, oh laimaja, so lorri
Mu armast põlwe halwaks tehha.
Ni ma- kui saksa mehhed
On Jummala ees ühhed.
Sest ollen rahhul omma tallo põlwes,
Teen tööd, söön leiba, ellan rahho sees.

Jannseni luuletused jäid vähepopulaarseteks. Ainult mõni tema luuletus, näiteks «Kallis Mari, kaugel elad!», oli omal ajal ning on tänini jäänud rahva hulgas populaarseks.

J. V. Jannseni ilukirjanduslik toodang jäi eemale kaasaja talurahva võitlusest, propageerides rahulolu, vagadust ja kuulekust. Tema loomingus ei olnud arvestatud rahvuslikku omapära, vaid kõik allutati saksa vähenõudlikule ning balti-saksalikult kopitava vaimuga kirjandusele. Jannseni kristlik-saksameelse sisuga looming paistab — nagu võisime näha eespool toodud proosakatkendist — aga silma ladusa ning lopsaka (mõnikord küll otse labasustesse kalduva) väljendusviisi poolest. Peamiselt sellega ongi seletatav tema proosateoste suhteliselt suur loetavus omal ajal.

Ühiskondlikult teistsugune funktsioon oli Fr. R. Kreutzwaldi kirjanduslikul tegevusel. Ka Kreutzwald avaldas neil aegadel õpetlikke ja rahvavalgustuslikke palasid, tõlkis saksa luulet (kuid erinevalt Jannsenist pühendas suurt tähelepanu saksa väärtkirjandusele — Schillerile, Goethele jt.). Energiliselt võitles Kreutzwald neil aastail uue kirjaviisi tarvituselevõtmise eest (ta ise läks üle uuele kirjaviisile juba 1851. a.) ning pastorlik-kösterliku kirjanduse vastu. Vana ja iganenu vastu võitlemiseks ning ülekohtu paljastamiseks valis Kreutzwald — tõenäoliselt selleks, et läbi pääseda tsensuuri kitsastest väravatest — allegoorilise satiiri («Kilplased», 1857, «Tuisulased», 1858, mis on nende aastate eesti kirjanduse väärtuslikumad teosed).

Pärisorjusevastase võitluse õhutamise ning aktiivse rahvusliku äratamise võitlusteoseks sai Kreutzwaldi **«Kalevipoeg»**, mis ilmus ajavahemikul 1857—1861. See oli orjusevastase sisuga ning ühtlasi rahvalik ja rahvuslik suurteos, mis äratas meie rahvust, sai meie rahvusliku liikumise üheks mõjukamaks ideeliseks suunajaks ning meie demokraatliku rahvusliku kirjanduse ja kultuuri üheks kõige võimsamaks alussambaks, mille mõju avaldub selgelt järgnevail aastail.

Fr. R. Kreutzwaldi teened rahvusliku ärkamise ettevalmistamisel on määratu suured. Kuid nagu Jannsengi, keda toetasid mitmed köstrid ja teised usumehed, ei olnud ka Kreutzwald käsiteldaval ajal ainult erandiks või üksiknähtuseks.

Aktiivselt lülitub võitlusse rahvahulkade huvide eest näiteks luuletaja Juhan Weitzenberg (1838—1878). Oma ülemaaliselt populaarseis luuletusis («Laksi Tõnis», «Vana hopmanni Nutu-laul»), mis kirjutatud 60-ndate aastate algul, avaldab ta oma aktiivset kaasaelamist rahva viletsustele ning paljastab rõhujaid.

Suurt kaasaelamist ilmutavad meie talurahva olukorrale ka teistest rahvustest progressiivsed inimesed. Nii näiteks avaldab eespoolnimetatud Tallinna haritlaste rühm 1861. a. saksa keeles kuulsa teose «Eestlane ja tema isand», mis kirjeldab eesti talurahva rasket olukorda ja paljastab balti erikorda.

XIX sajandi 50-ndate aastate teine pool ja 60-ndate aastate algus on kapitalistlike suhete arenemise ajajärguks, kus pärisorjuse ja selle igandite vastase võitluse käigus luuakse eeldusi eestlaste rahvuslikuks ärkamiseks, valmistatakse ette rahvusliku liikumise kui pärisorjuse igandite vastu suunatud liikumise tekkimist. Neil aastail otsekui kuulutatakse ette rahvuslikku liikumist. Selle ettekuulutajaks on rahvaeepos «Kalevipoeg». Kuid puuduvad veel vastavad keskused, ei ole veel välja kujunenud selle liikumise ideoloogid, tema juhid. Järgmine aastakümme saab rahvusliku liikumise algu-perioodiks omade keskuste, juhtide ja üritustega. Juba rahvusliku liikumise eelõhtul on nagu eos näha rahvuse äratamise ja võitluse küsimustesse kahesugust erinevat suhtumist meie rahvusliku intelligentsi hulgas. Hiljem, rahvusliku liikumise arenemise käigus selguvad ikka enam erinevad suhtumised rahvahulkade ees seisvate ülesannete lahendamisse, ning hakkab kujunema kaks suunda rahvuslikus liikumises.

Rahvusliku liikumise varasem periood. Juhtivate keskuste kujunemine. XIX sajandi 60-ndad aastad on rahvusliku liikumise varasemaks perioodiks. Neil aegadel kujunevad seda liikumist organiseerivad keskused, tõuseb rahvahulkade endi aktiivsus, hakatakse vormistama rahvusliku liikumise programmilisi nõudmisi.

Kõige varasemaks ja ühtlasi kõige järjekindlamaid nõudmisi esitavaks rahvusliku liikumise juhtivaks keskuseks kujuneb Peterburi. Varsti saab silmapaistvaks keskuseks ka Tartu. Massiline liikumine ise areneb ennekõike Lõuna-Eestis, eeskätt Viljandimaal, kus kapitalistlike suhete arenemine — talude ostmine ning üleminek raharendile kui ka rahvusliku teadvuse kasv toimus kõige hoogsamalt.

60-ndate aastate algul kujunes nn. Peterburi patriootide rühm. Selle rühma silmapaistvamaiks tegelasiks said maalikunstnik Johann Köler (1826—1899), Tallinnast Peterburi siirdunud Fr. Russov ning sel ajal Peterburis töötav noor gümnaasiumiõpetaja Carl Robert Jakobson. Teiseks rahvusliku liikumise keskuseks sai Tartu, kus J. V. Jannsen hakkas 1864. a. peale välja andma ajalehte «Eesti Postimees». Tartus alustasid oma ühiskondlikku ja kirjanduslikku tegevust J. V. Jannseni tütar Lydia Koidula, Jakob Hurt ning rida teisi. Siin avaldas esialgu oma töid ka C. R. Jakobson. Viljandimaa, kus arenes massiline liikumine, andis hulga silmapaistvaid rahvusliku liikumise tegelasi (vennad Petersonid, J. Adamson, hiljem — M. Veske, A. Reinvald jt.). Rahvusliku liikumise silmapaistvamaks kujuks sai Fr. R. Kreutzwald, kes elas Võrus, kuid oli tihedas kontaktis Tartu, Peterburi, aga samuti ka soome ja välismaa kirjanike ning ühiskonnategelastega. Rahvusliku liikumise paljude silmapaistvate tegelaste jõupingutustega pandi alus paljudele suurtele üritustele, mille rajamise käigus kujunes välja rahvusliku liikumise ideoloogia ja programm ning kaks erinevat suunda.

Rahvuslikust ärkamisest ning selle ärkamise sotsiaalsest sisust — pärisorjuse igandite vastu peetavast võitlusest annab selget tunnistust nn. palvekirjade-liikumine, mis sai alguse Viljandimaal 60-ndate aastate algul.

Seal, nagu märgitud, võttis kõige enne hoogu talude päriseksostmine, kuid samal ajal ruineeris paljusid talupoegi talude sundmüük, üle jõu käiv rendi- ja ostuhind ning talumaade mõisastamine. Mõisnike omavoli vastu hakkasid talupojad otsima abi tsaarivõimudelt. 1860.—1861. a. saadeti mitu kollektiivset palvekirja Peterburisse, kus paluti abi mõisnike omavoli vastu ja taotleti võimalust väljarändamiseks. Uue hoo saab palvekirjade koostamine 1864. aastal. Selle aasta suvel käis J. Köler oma isatalus Vastsemõisas, kus korraldas talupoegade ja kooliõpetajate suurema salajase koosoleku. Sellel koosolekul lepiti kokku esitatavates nõudmistes. Kollektiivse märgukirja koostamise ülesanne jäi Adam Petersonile, kõige silmapaistvamale ning järjekindlamale kohapealsele rahvusliku liikumise tegelasele Viljandimaal.

Juba 1864. a. kevadel ja suvel oli Adam Peterson (1838—1918) koostanud koos koolmeister Jaan Adamsoniga ja teistega mitu palvekirja keisrile, kus avaldati protesti kõrge maahinna, talumaa mõisastamise ning üldse mõisnike omavoli vastu. Palvekirjades nõuti teoorjuse ja ihunuhtluse kaotamist, talu-

maade müügihinna kindlaksmääramist erapooletute vene ametnike poolt, kaitset talust väljatõstmise vastu, kooliolude parandamist jms. Palvekirjades paluti tsaari, et ta «meie wanna-wannematest pärritud õigussed meie ilma armota mõisnikude wasto... kaitseda wõttaks». Kuigi palvekirjaga tsaari ette ei pääsetud ning palvekirjade üks organiseerijaid — A. Petersoni vend P. Peterson areteeritakse, ei nõrgenenud liikumine ise. Pärast Kõleri organiseeritud salajast koosolekut tõusis Viljandimaa talupoegade aktiivsus. Sadade viisi koguneti magasiaitade, kõrtside juurde ja muudesse paikadesse. Kohalikud ametivõimud satuvad ärevusse ning kurdavad, et senine orjalik vaim oli kadunud. Nad võtavad tarvitusele mitmesuguseid repressiooniabinõusid, keelatakse kokkutulekud ja koosolekute pidamine. Kuid need ei suuda enam pidurdada arenevat liikumist.

Paljude kohalike palvekirjade ning soovide alusel koostati talupoegade üldpalvekiri, mis redigeeriti Peterburi eesti patriootide osavõtul ning esitati eesti talupoegade saatkonna poolt tsaarile 1864. a. sügisel. Peale koondpalvekirja, mis esitati 24 kogukonna nimel (enamuses Viljandimaalt, aga ka Pärnu- ja Tartumaalt), esitati tsaarile veel 95 eripalvekirja.

Nendes palvekirjades esitatud soovides on näha algava rahvusliku liikumise pärisorjusevastane programm. Soovitakse teoorjuse kaotamist, rendi- ja maaostu hinna kindlaksmääramist, ihunuhtluse kaotamist, kogukondade ja vallakohtute vabastamist mõisnike eestkostmise alt, talupoegade võrdsust teiste seisustega. Nõutakse eesti keelele võrdset õigust saksa keelega, vallakooli allutamist haridusministeeriumile, vene keele õpetamist talurahvakoolides jm.

Palvekirjade-liikumine on esimene ulatuslik üritus, mis haaras laialdasi talurahvahulki, kandudes Viljandimaalt teistessegi maakondadesse. Palvekirjades kirja pandud nõudmised kajastavad rahvusliku liikumise programmi, peegeldades ühtlasi ka meie talurahva hulgas valitsevat naiivset usku tsaarisse, kellelt loodeti kaitset balti-saksa mõisnike vastu. See naiivne usk kajastub ka mitmete rahvusliku liikumise ideoloogide ning tolle aja kirjanike vaadetes.

Palvekirjade-liikumine ei andnud ega saanudki anda otseselt positiivseid tulemusi. Kuid see liikumine innustas võitlust. Talurahvaliikumine avaldas mõju valitsusringkondadele balti mõisnike mõnede õiguste kärpimiseks (60-ndail aastail kaotati mõisnike kodukariõigus ning võeti vastu seadus teorendi kaotamise kohta).

Palvekirjade-aktsioon kui esimene rahvusliku liikumise suurüritus on kajastunud ka kirjanduses. Levisid käsikirjalised mõisnikevastased üleskutsed ja laulud Viljandi-, Tartu- ja Võrumaal. Selle aktsiooni silmapaistvad tegelased vennad Petersonid olid tõelise võitlejahingega juhid, kes esinesid kohalikes kohtutes mõisnike omavoli paljastajatena ning otsisid korduvalt abi kõrgematelt kohtuorganitelt. Kohalike võimude viha alla sattununa ei pääsenud nad nende kättemaksu eest. Peeter Peterson saadeti administratiivkorras asumisele Vjatka kubermangu. Adam Peterson siirdus hiljem samuti tagakiusamise eest Venemaale, kuhu jäi ligi kolmeks aastakümneks. Paljudesse taludesse paigutati «korratuste vältimiseks» kasakasalkasid ning teostati läbiotsimisi (ka J. Kõleri korteris

Peterburis). Repressioone palvekirja-aktsiooni vastu on kirjeldanud A. Peterson oma luuletustes.

Palvekirjade-liikumine oli balti parunite ja pastorite vastu peetavas võitluses esimeseks rahvusliku äratuse kooliks, ühendades rahvusliku liikumise mitmeid keskusi ja erinevate vaadetega tegelasi, soodustades ulatuslikku koostööd ja vastastikust läbikäimist. Sellel liikumisel oli suur rahvuslikult äratav ja võitlussemobiliseeriv tähtsus.

Tartu kujunemine rahvusliku liikumise keskuseks 60-ndate aastate keskpaiku ja teisel poolel on seotud J. V. Jannseni, eriti aga haritlaskonna noorema põlvkonna (Jakobsoni, Hurda, Koidula ja teiste) tegevusega.

1863. a. Tartusse elama asunud J. V. Jannsen hakkas 1864. a. välja andma nädalalehte «Eesti Postimees», mis jäi juhtivaks ja ka ülemaaliselt levinud ainukeseks eesti ajaleheks 70-ndate aastate lõpuni. Ajalehe kaasandena anti välja «Eesti Postimehhe Juttotubba», milles on ilmunud palju ilukirjanduslikke teoseid, «Eesti Missionär» ja (1869. a. peale) «Eesti Põllumees».

«Eesti Postimehes» olid tähtsal kohal talude päriseksostmise propageerimine ning nõuannete jagamine põllupidamise arendamiseks, eesti seltside asutamise õhutamine ning rahva kooliolude parandamise nõudmine. Jannseni ajalehele tegid kaastööd C. R. Jakobson, J. Hurt, L. Koidula, J. Weitzenberg ja teised rahvusliku liikumise silmapaistvad tegelased ning sõnameistrid. Oma ajalehes hülgab Jannsen aktiivse võitluse tee ning jätkab aadli ja vaimulike suhtes kokkuleplikku suunda, lootes saavutada kõike «heade ülemate ja mõisavanemate armust».

Jannseni «Eesti Postimehele» annab 60-ndate aastate teisel poolel võitleva sisu noor, saksa mõisniku ja pastoriga Tormas vastuollu sattunud kooliõpetaja **C. R. Jakobson** (1841—1882), kes neil aegadel elab Peterburis. Sealses õhkkonnas — eriti J. Köleri mõjul — sai Jakobsonile lõplikult selgeks, et eesti rahva arenemise peavaenlaseks on balti aadel ja vaimulikud, ning ta asub nende vastu peetava võitluse etteotsa. 1865. a. peale hakkavad ilmuma C. R. Jakobsoni artiklid «Eesti Postimehes». Artiklid kooli- ja haridusolude kohta moodustavadki C. R. Jakobsoni avaliku ühiskondliku tegevuse varasema etapi.

Ta nõuab kooli vabastamist pastorite mõju alt ning geograafia, loodusteaduse ja ajaloo õpetamist. Samuti hakkab Jakobson ägedalt võitlema uue kirjaviisi kasutuselevõtmise eest. Samal ajal kirjutab Jakobson Peterburi-perioodil õpperaamatuid, millega hakkab rajama meie rahvuslikku demokraatlikku koolikirjandust (aabits, 1866; lugemik, 1867; maateaduse-õpik, 1868 jt.).

Esialgu (1866—1867) Jannsen toetab noore Jakobsoni võitlust haridus- ja kooliolude eest, kuid peagi hakkab ta Jakobsoni artikleid kärpima, püüab jääda teravais vaidlustes ning Jakobsoni artiklite ümber puhkenud poleemikas erapooletuks või oma juhtkirjade ja kommentaaridega pehmendada balti-saksa mõisnike ning pastorite ja eesti rahvuslike huvide kokkupõrkes esile kerkinud teravaid vastuolusid. Jakobsoni ründav toon aga tugevneb. Juba 1868. a. hakkab ta taotlema võitleva eestikeelse ajalehe väljaandmist Peterburis. Kontakt talurahvaga tiheneb. 1868. a. viibib ta pikemat aega Lõuna-Eestis, võtab osa

kihelkonnakoolmeistrite konverentsidest, rändab (1870. a. suvel) läbi «... terve Eestimaa Narvast saani Rakvere ja Paide kaudu kuni Haapsalu ligidale». Neil aastail võtsid uuesti hoogu talurahvarahutused. Mõisnike metsiku surve, nälja ja ikalduse all kannatavad talupojad hakkasid (eeskätt Põhja-Eestis) massiliselt välja rändama. Jakobsoni kaastundest eesti talurahva vastu, tema arusaamisest, et kogu Baltimaade kord on läbinisti kõdunenud, annab tunnistust üks tema silmapaistvamaid artikleid «Eesti Postimehes» — «Kust tuli mullu nähtud väljarändamise tuju Eesti talupoegadele...» (1870). Selles artiklis ütleb Jakobson selgelt, et väljarändamise sotsiaalseks põhjuseks on eesti talurahva väljakannatamatult raske olukord ning vaimupimedus, mida soodustab piiblilugu ja katekismust tuupiv kool.

Esmakordselt eestikeelse trükisõna ajaloos tõi Jakobson vastukaaluks baltisakslaste ning kokkuleplik-klerikaalse Jannseni «selgitustele» esile väljarändamise tõelise põhjuse. Balti-sakslaste ajakirjandus pani 60-ndate aastate lõpu väljarändamistaotlused (saartel ja Põhja-Eestis) eesti talupoja «jonnaka ja kergemeelse iseloomu» arvele, süüdistades töökaid muhulasi «kartuses... töö eest», ning viletsuse põhjusi nägi üksnes ikalduses. Jannsen toonitas samuti ülemäära ikalduse osa; ta nägi küll tõelisi põhjusi, kuid kartis tõtt öelda. J. V. Jannseni suur argus, kartus balti-saksa võimumeeste ees viis teda konflikti C. R. Jakobsoniga. Jannsen ise tunnistas, et kellegi artiklitest «ni palju lühhendud ja mudedud ep olle sanud ega trükkimata jäetud kui temmal», s. o. C. R. Jakobsonil.

60-ndate aastate teine pool ei tähista mitte üksnes C. R. Jakobsoni ühiskondliku tegevuse aktiviseerumist. Need aastad on üldse ühiskondliku elavnemise, sealhulgas ka kirjanduslik-kultuurilise elavnemise aegadeks.

Rahvusliku teadvuse äratamises oli suur tähtsus mitmesuguste seltside asutamisel ning hulga mitmesuguste, oma aja kohta suurte ühisürituste läbiviimisel.

L a u l u s e l t s i d e asutamisel oli selles mõttes küllaltki tähtis osa. Juba XIX sajandi esimesel poolel oli tekkinud köstrite ja koolmeistrite poolt asutatud laulukoore, kus esineti kirikulauludega. 60-ndate aastate keskpaiku ja teisel poolel asutati mitu lauluseltsi (Tartu «Vanemuine», Tallinna «Estonia», Viljandi «Koit» jt.). Esimeseks olulise tähtsusega lauluseltsiks kujunes Tartus 1865. a. asutatud *Vanemuine*. Selle käsitööliste, ametnike ja majaomanike seltsi tööd juhtis J. V. Jannsen. «Vanemuine» kujunes rea aastate jooksul üheks kesksemaks kõnede, kokkutulekute ja pidude organiseerimise kohaks ning tal on rahvusliku teadvuse kasvatamise seisukohalt olnud tähtis osa. «Vanemuise» seltsis kanti ette C. R. Jakobsoni programmilised «Kolm isamaa kõnet», siit saab alguse esimene eesti laulupidu ning hiljem (70-ndail aastail) eesti teater.

1. laulupidu, mis toimus **1869.** a. suvel Tartus «Vanemuise» seltsi korraldusel ja J. V. Jannseni eestvõttel, ei olnud oma eeskavalt rahvuslik. Enamik eeskavast koosnes saksa lauludest, laulupeol valitses Jannseni ja tema «Postimehele» omane kokkulepluse vaim. Kuid see oli siiski esimene ulatuslikum kokkutulek, millega pandi alus meie l a u l u p i d u d e t r a d i t s i o o n i l e ning kus avaldati soovi rahvuslikuks tööks, ja seda eeskätt kultuurilisel alal.

Esimesel laulupeol esineb noor gümnaasiumiõpetaja **Jakob Hurt** (1839—1907). Tema kõnes on rõhutatud kolme väga olulist momenti: 1) hariduse levitamise tarvidust eestlaste hulgas kooli ja trükisõna kaudu, 2) emakeelse hariduse ning koolisüsteemi laiendamise vajadust, 3) eesti haritlaste truuksjäämist oma rahvusele. Siitpeale omandab J. Hurda tegevus rahvuslikus liikumises väljapaistva koha.

Kõige silmapaistvamat osa rahvusliku teadvuse äratamisel 60-ndail aastail etendas aga tärkav ja arenev **rahvuslik kirjandus.**

Rahvusliku kirjanduse alal oli suurim ühiskondlik tähtsus Fr. R. Kreutzwaldi tegevusel, eeskätt aga tema teostel «Kalevipoeg» (1857—1861, 1862) ning «Eesti-rahva Ennemuistsed jutud» (kolm annet 1860—1865, koos 1866).

Meie rahvaeepos «Kalevipoeg» ei olnud neil aegadel veel otse rahvahulkade endi innustajaks, vaid pigem meie ühiskonnategelaste ja sõnameistrite ideeliseks äratajaks, nende meie rahvuslike äratajate innustajaks. Ei ole ühtki tolle aja vähegi silmapaistvat ühiskonnategelast, kellele «Kalevipoja» ideed ei oleks oma mõju avaldanud. See mõju ei olnud muidugi ühesugune: mida selgemini üks või teine ühiskonnategelane või kirjanik mõistis ja sai aru eepose võitlevast olemusest, eepose osast rahvuse äratamiseks ja ühisesse võitlusse ühendamiseks, seda võitlevamaks kujunesid sellise ühiskonnategelase töö tagajärjed.

Kõige silmapaistvamaks kujuks eesti kirjanike hulgas sai 60-ndail aastail kirjandusse astunud Lydia Koidula. Ühiskondliku liikumise elavnemine, «Kalevipoja» võitlusideed, elav ja mitmekülgne kontakt eeskätt Kreutzwaldi, Jakobsoni, aga ka soome kultuuritegelastega tõid kaasa selle, et kokkulepliku Jannseni tütar ja õpilane sai väga lühikese aja jooksul võitu oma isa saksa väikekodanlikust kirjanikumaneerist kui ka kokkuleplik-vagatsevast ning arglikust suhtumisest, kasvades meie rahvusliku koidu võitluslaulikuks. Luulekogu «Emmajõe Öpik» (1867) võitlev lüürika ja paljud ajalehelisas avaldatud patriootilised luuletused said võimsateks rahvusliku võitluse õhutajateks.

L. Koidula proosalooming (eriti «Ainuke» ja «Tammiste külla weske tondid») rajas uusi teid meie rahvusliku äratuse ja võitluse teenistuses oleva proosakirjanduse alal. Ka esimesel laulupeol andis selle vähesegi, mis selle programmis oli rahvuslikku ja võitlevat, L. Koidula. Tema luuletused «Mu isamaa on minu arm» ja «Sind surmani», viisistatud helilooja A. Kunileid-Saebelmanni poolt, innustasid esimesest laulupeost osavõtjaid, said peagi üle kogu maa lauldavaiks patriootilisteks lauludeks.

Võitluses pärisorjuse igandite vastu ning oma rahvusliku võitleva kirjanduse loomisel hakatakse otsima liitlast ja tuge ka teiste rahvaste kirjandusteostest, kohandades ja mugandades neid Eesti oludele. Kreutzwald tõlgib ja kohandab palju saksa romantikute võitlevaid luuletusi ning annab hoogu pärisorjusevastase võitluse elavnemisele ja rahva jõudude ühendamisele. 60-ndate aastate lõpul toob Koidula uut meie kirjandusse ka sellega, et hakkab tõlkima ja Eesti oludele kohandama Lääne-Euroopa ja slaavi rahvaste kirjanduse võitlevaid töid. Silmapaistvaimaks saavutuseks sel alal on jutustus «Olesja», mille Koidula vabalt tõlkis ukraina kirjandusest. Nende töödega rajas Koidula slaavi rahvaste võitluskirjanduse tõlkimise traditsiooni eesti keeles.

60-ndate aastate lõpul hakkab selgemalt välja kujunema ka kaks suunda rahvuslikus liikumises. Nagu eespool nägime, tekkis juba 50-ndate aastate teisel poolel ühiskondliku liikumise, rahvusliku kirjanduse ülesannete, eesmärkide hindamisel eesti haritlaste hulgas *kaks erinevat* arusaamist. Kreutzwald ja Jannsen esindavadki seesuguseid erinevaid seisukohti. 60-ndate aastate keskel tekib terav seisukohtade lahkuminek Peterburi eesti patriootide rühma (Köleri, Jakobsoni) ja Jannseni «Eesti Postimehe» tegevussuuna vahel, ja seda eeskätt nende *avalikus tegevuses*. Jannsen, nagu nägime eespool, ei julge toetada avalikku võitlust, põhjendab talurahva viletsust ning väljarändamise taotlust peamiselt ikaldusega ning selles mõttes langeb tema avalik seisukoht kokku balti-saksa ajakirjandusega. Ta loodab, et «heade mõisavanemate hoolitsus võib tuua kasu eesti rahva arenemisele ega asu ründama balti aadlit ja pastoreid kui eesti rahva arengu kammitsashoidjaid. *Mitte-avalikes* esinemistes suhtub Jannsen 60-ndate aastate keskpaiku talupoegade palvekirjade liikumisse poolehoidvalt, (hoiatab talupoegade saadikuid 1864. a. kohalike võimude areteerimiskavatsuste eest), oma kirjavahetuses (näit. soome ühiskonnategelasele ja teadlasele Yrjö-Koskinenile 1866. a.) astub ta teravalt välja saksa vallutajate vastu, kes tõid eesti rahvale ikke ja orjapiitsa ühes ristiusuga. Kuid Jannseni argus ning sidemed saksa väikekodanlike ringkondadega ei lase tal neid võitlevaid mõtteid rakendada avalikus tegutsemises. Ta suleb Jakobsonile oma ajalehe veerud ning asub hiljem rahvuslike huvide reetmise teele.

Avalik konflikt eesti haritlaskonnas, nende suhtumises rahvusliku liikumise ülesannetesse oli seega juba tekkinud.

Olukorda raskendas asjaolu, et Jannsenil oli kasutada ajaleht, teisitimõtlejail aga mitte. Ajalehe puudumine, samuti Peterburi eesti patriootide võitluse taktika mittemõistmine takistab esialgu näit. Kreutzwaldi ja Köleri-Jakobsoni ühise võitlusrinde moodustamist. Neil aegadel ründasid eriti teravalt balti erikorda vene slavofiilid. Nende eesmärk oli reaktsiooniline: nad soovisid saksastamispoliitikat, mida ajasid balti aadel ja kodanlus, asendada venestamispoliitikaga. Köler ja Jakobson toetasid slavofiilide tegevust balti erikorra paljastamisel, kuid ei mõelnudki toetada nende venestamistaotlusi. Esialgu (60-ndate aastate lõpul) ei suutnud Kreutzwald mõista Köleri ja Jakobsoni taktika olemust ning astus välja nende vastu. See vastuolu, mis ei põhinenud maailmavaatelistel lahkuminekutel, ei arenenud konfliktiks. Hiljem, 70-ndail aastail, lähenes Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile, saades tema võitluskaaslaseks.

Terav konflikt juba 60-ndate aastate lõpul ja 70-ndate aastate algul tekkis ka rahvusliku liikumise noorema põlvkonna kahe silmapaistvama esindaja — Jakobsoni ja Hurda vahel.

Neil aastatel kujunes — peale muude küsimuste — kaks erinevat seisukohta, *kuidas kasutada eesti rahva mineviku valgustamist*, meie varasemat ajalugu kaasaja ühiskondlikus võitluses.

1868—1870 pidas C. R. Jakobson «Vanemuise» seltsis oma kuulsad «Kolm isamaakõnet» ning avaldas need trükis Peterburis. 1871. a. avaldab J. Hurt «Eesti Postimehe» lisas «Pildid isamaa sündinud asjust» (eriraamatuna 1879). Mõlemate tööde loomiseks, nagu õigesti märgivad mitmed allikad, oli andnud tõuke «Kalevipoeg». Kuid need tööd näitavad suuresti erinevat suhtumist kaasaja ühiskondliku võitluse küsimustesse. Nendes töödes kirjeldatakse eestlaste kauget minevikku enam-vähem ühesuguselt ning · mõistetakse hukka sakslaste vallutust, mis röövis eestlastelt vabaduse. Kuid eesmärk, mille nimel seda tehakse, on erinev. Jakobson idealiseeris meie rahva kauget minevikku selleks, et õhutada rahvahulkade viha ajalooliste vaenlaste, orjuse- ja usuikke toojate vastu, *äratada rahvust võitlusse*. Vastupidiselt C. R. Jakobsoni võitlusüleskutsele soovitab J. Hurt oma «Piltides» kainema pilguga vaadata eesti rahva varasemale ajaloole, kõneleb sellest, et «üksmeel mehi ühendab», *ja manitseb mitte astuma võitluse teele*: «Meie kaebamine, nurisemine ja hukkamõistmine vana aja kohta ei maksa *tänapäev* (sõr. — E. S.) midagi. See ei aita meie nüüdisi asju karva väärt kaugemale.» Selliselt kujunesid kaks üsnagi erinevat põhikontseptsiooni, erinevat suhtumist kaasaja võitlusse. Rahvahulkade teadlikkuse taseme tõusust ning õigest seisukohavõtust kõneleb see, et nad suhtusid suurema poolehoiuga Jakobsoni esinemisse. Seda tunnistab Jakobsoni kõnede mitu korda suurem levik Hurda omadest. Hurda seesuguste seisukohtade avaldamine kajastab tema lähenemist Jannsenile; (seda võis näha juba 1. laulupeol peetud kõneski).

Sel ajal avaldus üsna selgelt ka erinev suhtumine «Kalevipoja» ühiskondliku funktsiooni mõistmisse, sellesse, milline on meie rahvaeepose osa kaasaja elus. C. R. Jakobson on esimesi «Kalevipoja» propageerijaid. Juba 1866. a. rõhutab ta, et eepose ühiskondlik tähtsus seisab selles, et tema kaudu tunneb eesti rahvas, «*kes* ta on, ja se tundminne saab tedda teggudele ärratama...». Samas tsiteerib ta «Kalevipoja» kuulsaid lõpuvärsse — vabaduse-ennustust. Ka J. Hurt on vaimustatud «Kalevipojast». Ta organiseerib nn. «Kalevipoja õhtuid» (1870. a.); väikeses üliõpilaste ja haritlaste ringis, kust võtsid osa ka Jannsen, Tartu pastor Eisenschmidt, L. Koidula ja teised, arutatakse Hurda eestvõttel «Kalevipoega». Nende arutluste raskuspunkt ei ole suunatud sellele, kuidas kasutada eepost rahvusliku võitluse äratajana, vaid need piirduvad peamiselt akadeemilist laadi arutlustega eepose keele, stiili, eesti rahva ajaloo jms. ümber. See tõendab, et eeposesse suhtuti hindavalt. Kuid see näitab ka seda, et J. Hurt ei mõistnud «Kalevipoja» võitluslikku funktsiooni, seda suurt mobiliseerivat osa, millest lähtudes oli töötanud Faehlmann ning eepose koostamise lõpule viinud Kreutzwald, ja millist tähendust oli nii selgelt mõistnud Jakobson.

Konflikt, mis tekkis C. R. Jakobsoni ja J. Hurda vahel, ei paisunud 70. aastatel veel avalikuks lõheks. Ta kajastus peamiselt erinevates kontseptsioonides ajakirjanduses, veel rohkem aga erakirjavahetuses. Kuid on juba alust kõnelda kahe suuna tekkimisest rahvuslikus liikumises, mis täie selgusega avaldub 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul.

Vahepeal aga süveneb rahvuslik teadvus, rahvuslik liikumine areneb rea aastate jooksul laiuti, kandub rahvahulkadesse tänu suurtele ühisüritustele kultuurilise elu alal.

Rahvusliku liikumise suurüritused kultuuri alal: emakeelse keskkooli mõtte areng ja Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus (1871—1878). XIX sajandi 70-ndad aastad on kapitalismi arenemises elavnemise perioodiks. Liivimaa kubermangus oli 70-ndate aastate alguses juba 80% taludest üle viidud raharendile. 60-ndail aastail oli Lõuna-Eestis arenenud üsnagi hoogne talude päriseksostmine. 70-ndate aastate algul toimus uus elav taludeost, eriti Viljandimaal,

kus eeskätt linakasvatusest saadavad sissetulekud soodustasid talude päriseksostmist. Eestimaa kubermangus, mis seni oli Lõuna-Eestist kaugele maha jäänud, elavneb raharendile üleminek ja taludeostmine 70-ndate aastate esimesel poolel. Siin kujuneb peamiseks sissetulekuallikaks kartulikasvatus, soodustavaks teguriks on ka raudtee (eeskätt Tallinn—Narva—Peterburi raudtee) käikulaskmine. Vaatamata sellele et taludeostmise laienemisega süveneb ühiskondlik diferentseerumisprotsess, teravnevad vastuolud renditalunike ja pärisperemeeste (näit. tartlaste ja mulkide) vahel, suureneb maata jäävate talupoegade viletsus ja hakkab tekkima proletariaat, jääb rahvahulkade peamiseks ja ühiseks vaenlaseks mõisnik, kes kruvib kõrgele maarendi ja -ostu hinnad ning jätab talurahva massi ilma tema peamisest sissetulekuallikast — maast. See asjaolu suurendas talurahva kui klassi rahvusliku ühtekuuluvuse tunnet. Selle tunde arenemist soodustas kirjaoskuse levik ja talurahvakooli võrgu edasine laienemine ning õppijate arvu suurenemine.

Kui näit. 1856. a. oli Liivimaa kubermangus 102 kihelkonnakooli ja 521 vallakooli üle 23 200 õpilasega, siis 1871. a. oli seal juba 109 kihelkonnakooli ja 867 vallakooli üle 57 700 õpilasega; seega oli õpilaste arv suurenenud üle kahe korra. Eestimaa osas (mis oli olnud tublisti mahajäänum) suurenes talurahvakoolide arv samal ajavahemikul ligi 2 korda, õpilaste arv üle 3 korra (7000-lt ligi 22 000-le). 70-ndail aastail jätkus koolide ja õpilaste arvu suurenemine. Näiteks kasvas Lõuna-Eestis 1871—1878 kihelkonnakoolide õpilaste arv üle 2 korra.

Koolide ja õpilaste arvu suurenemine (mis meie rahva vajaduste seisukohalt jäi hoopis mitteküllaldaseks) lõi pinda rahvusliku teadvuse laialdasele ärkamisele, andis — koolmeistrite näol — peamise kohapealse kaadri rahvusliku liikumise laienemiseks, valmistas ette rea rahvuslike kultuuriliste suurürituste tekkimist.

Need üritused omakorda aga hoogustasid rahvuslikku liikumist, tõmbasid sellesse rohkem kaasa teatavale majanduslikule iseseisvusele jõudnud talupoegi, eriti aga «maa soola» — koolmeistreid.

1870-ndate aastate rahvuslikeks suurüritusteks kultuuri alal saavad emakeelse keskkooli loomise algatus ning Eesti Kirjameeste Seltsi rajamine ja selle tegevus. Nende ürituste juhtivaks keskuseks saab peamiselt Tartu, kohapealsemaks kõige aktiivsemaks rajooniks jääb endiselt Lõuna-Eesti, peamiselt Viljandimaa. Nende ürituste etteotsa tõuseb J. Hurt.

Juba 1860. a. oli tekkinud Viljandimaal mõte asutada eesti õppekeelega keskkool, mis oleks vaba kohalike koolivõimude — pastori ja mõisniku kontrolli alt ning alluks otse keskvalitsuse vastavale organile — haridusministeeriumile. (Seda kooli kavatseti nimetada *Eesti Aleksandrikooliks* tsaar Aleksander I nime järgi).

See emakeelse kooli mõte ü h e n d a s paljude aastate jooksul enamikku erinevate vaadetega eesti rahvusliku liikumise tegelasi ning viis eesti haritlasi, kes elasid suuremates linnades, otsesesse kontakti aktiivsete kohapealsete inimestega, soodustades sel teel rahvusliku liikumise tõusu.

Emakeelse keskkooli loomise mõtte teostamiseks lõid tiheda isikliku kontakti 60-ndate aastate esimesel poolel rahvusliku liikumise mitmesuguste vaadetega tegelased erinevatest keskustest: Holstre külakoolmeister Jaan Adamson, Peterburisse koondunud eesrindlikud haritlased J. Köler, C. R. Jakobson, ajalehetoimetaja J. V. Jannsen, rahvusliku demokraatliku kirjanduse rajaja Fr. R. Kreutzwald, noor gümnaasiumiõpetaja J. Hurt ja teised. Vaatamata vaadete erinevusele ühendas neid üks eesmärk: rajada emakeelne keskkool. Selle kooli loomise mõte, nagu märkis J. Köler 1864. a., oli rahvast tulnud ja pidi «rahvale äratuseks» saama. Kooli loomise mõte leidis toetust eesti rahva kõigis kihtides: 60-ndate aastate lõpul lubasid kooli organiseerimist majanduslikult toetada nii taluperemehed kui taluteenijad, kooliõpetajad kui ka mõisateenijad. Luba sellise kooli jaoks raha kogumiseks saadi J. Köleri eestvõttel 1869. aastal. Järgmisel aastal moodustati kooli jaoks raha kogumise peakomitee, mis koosnes 13 liikmest, sealhulgas Adamson, Hurt, Jakobson, Jannsen, Kreutzwald, Köler jt. Peakomitee etteotsa (presidendiks) valiti J. Hurt. 1871. a. alustati *kohalike komiteede,* nn. abikomiteede loomist. Töö juhtimise kõrgemaks organiks olid peakomitee ja abikomiteede esindajate ühine koosolek, nn. suurkoosolek (esimene selline koosolek toimus 1872. aastal). Esimese kahe aasta jooksul asutati 68 abikomiteed, mis asusid peamiselt Tartu- ja Viljandimaal, aga ka mujal. Aja jooksul said need abikomiteed kultuurilise tegevuse *keskusteks* maakohtades, organiseerides kooli jaoks rahakogumiseks mitmeid kultuurilisi üritusi.

Emakeelse keskkooli rajamise mõte leidis suurt poolehoidu 70-ndate aastate algul. 1872. a. koguti (peamiselt abikomiteede kaudu) ligi 7000 rubla. Peagi aga tuli seisak ja tagasiminek — vähenes abikomiteede juurdekasv, samuti ka nende poolt kogutud summad. Peamiseks tõkkeks eestlaste emakeelse kooli üritusele oli pastorite ja mõisnike vastutöötamine. Mõne aja jooksul suutsid peakomitee juhtivad tegelased anda vastulööke pastorite ja mõisnike tegevusele ning äratada uuesti laiemat huvi kooli mõtte vastu. Nii näiteks suudeti 1878. aastaks taastada endine huvi ning aktiivsus: sel aastal koguti kooli heaks peaaegu niisama suur summa kui 1872. aastal. Laiem huvi, tõus emakeelse keskkooli mõtte populariseerimisel aga saavutati alles 80-ndate aastate algul, pärast rahvuslikus liikumises toimunud kahe suuna erinevuse avalikku selgumist, nende suundade võitlust ja lõhenemist.

Teiseks 70-ndail aastail rajatud rahvuslikuks suurürituseks kultuuri alal oli Eesti Kirjameeste Selts. Kirjameeste Seltsi loomise mõtte algatas Fr. R. Kreutzwald. Tema initsiatiivil hankis loa seltsi asutamiseks C. R. Jakobson. Seltsi põhikiri võeti vastu pärast Helmes toimunud nõupidamist 1871. a.; tema tegevuse alguseks on 1872. aasta, mil Viljandis toimunud koosolekul valiti seltsi juhatus. Ka Kirjameeste Seltsi etteotsa (presidendiks) valiti J. Hurt. Juhatuse asupaigaks jäi Tartu. Seltsi ülesandeks oli eesti

rahvusliku kultuuri arendamine: teaduslike, populaarteaduslike ja ilukirjanduslike raamatute väljaandmine ning rahvahariduse tõstmine. Seltsi väljaandel ilmus palju õpperaamatuid ning muid teoseid, tema organiseerimisel koguti 1872—1881. a. mitu tuhat rahvalaulu. Seltsi otsuse kohaselt mindi üle uuele kirjaviisile, toetati keeleuurimistööd jms. Eesti Kirjameeste Selts oli mitte ainult kirjastus-asutus, vaid ta koondas enda liikmeskonda eesti rahvusliku kultuuri eest võitlejaid ning kohapealseid ärksamaid inimesi üle kogu maa, saades niiviisi üheks tähtsamaks keskuseks rahvusliku teadvuse tõstmisel ning rahvuskultuuri arendamisel. J. Hurdal, kes aastail 1872—1881. a. oli seltsi juhatuse eesotsas, on suuri teeneid seltsi juhtimises. Eriti tuleb välja tõsta Hurda energilist tegevust uue kirjaviisi kehtestamiseks. Koos teiste EKmS-i aktiivsete tegelastega, eriti J. Kunderiga, alustati rahvaluule kogumise tööd.

Kuid nagu emakeelse keskkooli mõtte arengu puhul, nii hakkab ka Kirjameeste Seltsi tegevuses järjest teravamal kujul avalduma võitlus eesti rahvuslikust liikumisest erineva arusaamisega suundade vahel.

Kirjameeste Seltsi töö algusaastad möödusid võrdlemisi üksmeelselt, kuna erinevused vaadetes allutati (ja seda oli veel võimalik teha) rahvusliku kultuuri arendamise ühistele huvidele. Aja jooksul, eriti aga 70-ndate aastate teisel poolel, ilmnes üsna selgemalt, et seltsi tegevusele kujuneb tõsiseks takistuseks pastorlik konservatism ning rühmavaim, mida kaitses seltsi juhatus eesotsas Hurdaga, kes lõi ikka tihedama koostöö Jannseni «Postimehega», et võidelda C. R. Jakobsoni ning tema arvukate pooldajate vastu. Tekkis lõhenemine, mis, nagu näeme edaspidi, tõi kaasa uue elavnemise ka Kirjameeste Seltsi töös.

Seega, nagu nägime, võis XIX sajandi 70-ndail aastail tähele panna rahvusliku liikumise arenemist laiuti, rahvahulkades endis. Emakeelse keskkooli mõtte areng ja Kirjameeste Seltsi tegevus haarasid kohapeal suure hulga aktiviste, kultuurilise elu valdkonnas oli näha üldist elavnemist. Juhtivaks mõlemas ürituses oli J. Hurt. Ei tule alahinnata J. Hurda teeneid, kuid ebaõiglane on kanda k õ i k e, mida andsid emakeelse keskkooli mõtte areng ning Kirjameeste Selts rahvusliku teadvuse äratamiseks, eriti aga eesti kultuuri arendamisel (keelealane, õppe- ja populaarteaduslike raamatute väljaandmine, rahvaluulealane tegevus jm.), vaid J. Hurda arvele. Rahvuslike suurürituste

eestlaste keelepiiri. Väga tähtis on Kreutzwaldi kirjavahetus kohalike, nooremate rahvusliku liikumise tegelastega, milles ilmneb hoolitsus noorema põlvkonna kirjanike ja kultuuritegelaste eest, nende kasvu eest. Ta püüab Hurta hoida pastoritalaari eest, kasvatab Koidulat, Vesket ja Reinvaldi oma arvukates kirjades, andes väga palju nii nende meisterlikkuse arendamiseks kui ka nendes kirikuvastase meelsuse kasvatamiseks. Rahvuslikus liikumises tõusevad ikka enam juhtivamale kohale noorema põlvkonna esindajad. Väga oluliseks muutub tõsiasi, k e l l e kasvatatud nad on ning kellelt nad on mõjutust ja indu saanud.

Mida enam laieneb rahvuslik liikumine ning tõuseb noorema põlvkonna esindajate osa, seda enam suurenevad vastuolud ja maailmavaatelised lahkuminekud rahvuslikus liikumises.

Noorema põlvkonna eesti rahvusliku intelligentsi hulgas on 70-ndail aastail kõige esilekerkivamateks kujudeks J. Hurt ja C. R. Jakobson, ühiskondlikust elust ja võitlusest erinevalt arusaavad inimesed. J. Hurda tegevust, mis on seotud eespoolnimetatud suurürituste juhtimisega, vaatlesime eespool.

C. R. Jakobson tuleb 1871. a. Eestisse, elab algul Tallinnas, siis rajab Vändrasse endale talu. Tema tegevus areneb kolmes suunas: 1) võitlus demokraatliku rahvusliku ajalehe eest, mida tol ajal ei olnud, 2) rahvusliku koolikirjanduse soetamine, 3) põllumeesteseltside rajamine. Selles tegevuses, samuti ka osavõtus emakeelse keskkooli üritusest ja Eesti Kirjameeste Seltsi tööst, püüab Jakobson toetuda kõige laialdasemalt just masside aktiviseerimisele, õhutada nende mõisnike- ja pastoritevastast võitlust.

•

Juba 60-ndate aastate lõpul, veel enne seda kui Jannsen jõuab tema ees sulgeda «Eesti Postimehe» veerud, algab Jakobsoni energiline võitlus demokraatliku ajalehe loomise eest. 1871. a. kevadeks on ta teinud juba kuuenda katse ning kirjutanud selleks 50 kirja, aga luba ei saa eeskätt kohalike saksa võimumeeste vastuseisu tõttu. Ta kavatseb hakata välja andma ajalehte «Valgus» Peterburis, siis «Edasit» Tallinnas või Viljandis. Tema eesmärgiks oli saada võimalus välja anda demokraatlik ajaleht, «mis tõesti Eesti ajaleht oleks» ning mis tegutseks rahvusliku äratamisega rahva võitlusse-organiseerimisega, toetudes balti-saksa mõisnike ja pastorite vastases võitluses koostööle venelastega. Pärast kümme aastat kestnud võitlust demokraatliku suunaga ajalehe eest sai Jakobson 1877. a. loa ajalehe väljaandmiseks. See tähistas rahvusliku liikumise kahe suuna võitluse hoogustumist, mis tõi kaasa uue perioodi meie rahvuslikus liikumises — tema kõrgaja.

C. R. Jakobsoni tegevus koolikirjanduse alal ning üldse populaarteadusliku kirjanduse väljaandmisel on 70-ndail aastail tema peamiseks avalikuks ühiskondlikuks tegevuseks, millel on põhjapanev tähtsus meie demokraatliku rahvuskultuuri, eeskätt meie kooli ajaloos. Lisaks varem ilmunud aabitsale ning populaarse lugemisraamatu esimesele osale *(Kooli Lugemise raamat,* 1867) järgnesid lugemiku teine ja kolmas osa (1875—1876).

C. R. Jakobsoni koolilugemikul on meie kooli ajaloos murranguline tähtsus. Selles oli esikohal populaarteaduslikku laadi (looduslooline, maateaduslik, ajalooline) materjal; tähtsal kohal oli lugemikus ka progressiivse rahvusliku kirjanduse, eriti aga «Kalevipoja» populariseerimine, mis näitab, et Jakobson peab rahvusliku kirjanduse aluseks rahvaluulet. Jakobsoni koolilugemikuga rajati eesti rahvuslikud koolilugemikud. Silmas pidades õpilase vastavat arenemisastet ning järjekindla edasiarendamise eesmärki, paigutas ta materjali vastavalt arenguprotsessile (kasvueale) ning temaatikale, andes tervikliku süsteemikindla lugemiku. Meie rahvas hindas väga kõrgelt Jakobsoni tegevust. Tema koolilugemik jõudis kõige laiematesse hulkadesse. See raamat ilmus tolle aja kohta

suures tiraažis (5000 eks.), mis müüdi läbi mõne aasta jooksul. C. R. Jakobsoni lugemik sai kõige levinumaks kooli- ja käsiraamatuks ligi 40 aasta jooksul, aidates kasvatada tuhandeid inimesi demokraatlikus vaimus. XX sajandi alguseks (1906) oli nimetatud raamatust levinud 15 trükki. Jakobsoni tegevus andis eeskuju ka teiste taoliste raamatute väljaandmiseks. Väärikaks kaaslaseks Jakobsoni lugemikule olid K. Malmi lugemikud (I—III, 1874—1884), mida ilmus sajandi lõpuni 10 trükki. Ka selle teose autor, nagu C. R. Jakobsongi, on seotud Peterburi ringkondadega ja tundnud huvi vene eesrindliku kultuuri vastu.

Koolilugemiku järjena andis C. R. Jakobson välja lauluõpiku «Rõõmus laulja» (1872), kus avaldati viisistatult koolilugemiku kaudu tuntud luuletusi. Selle raamatuga ning enne seda (1869—1871) ilmunud meeskoorilaulude koguga «Wanemuine Kandle Healed» võitles Jakobson eesti rahvaviiside populariseerimise eest ning tärkava koorilaulu saksapärastamise ja kirikule allutamise vastu, mida pooldas Jannsen. Jakobson võitles eesti demokraatliku muusikakultuuri arendamise eest, silmas pidades eesti rahvamuusikat, samuti vene ja teiste rahvaste klassikalise muusika eeskujusid.

60-ndate aastate lõpul ja 70-ndate aastate algul alustas C. R. Jakobson ka põllundusalaste raamatute väljaandmist. Tema raamat «Teadus ja Seadus põllul» (I osa ilmus 1869, II osa käsikiri valmis 1870. a., kuid on jäänud käsikirja) on esimene eesti põllunduse õpik ja käsiraamat koolide ning põlluharijate jaoks. Peale selle avaldas ta hulga artikleid ja brošüüre ning palju kõnesid, mida ta pidas tema poolt asutatud põllumeeste seltsides. Neis 1874—1877 avaldatud materjalides käsitles ta kõiki tähtsamaid maaharimisse ja taimekasvatusse puutuvaid küsimusi. Jakobson rajas seega ka eesti põllumajandusliku kirjanduse.

C. R. Jakobsoni koolikirjanduslik tegevus moodustab tähtsa osa Eesti Kirjameeste Seltsi sellealasest tööst (1871—1889 ilmus seltsi väljaandel üle 50 kooliraamatu C. R. Jakobsoni, J. Kunderi, J. Bergmanni jt. sulest). Selle tegevusega teostati põhjalik murrang — rajati demokraatlik rahvuslik koolikirjandus.

C. R. Jakobsoni tegevust nii koolikirjanduse kui ka põllumajandusliku kirjanduse alal iseloomustab tihe kontakt eluga, kooli ja kooliõpetajatega ning tegelike põlluharijatega. Ta võtab osa kooliõpetajate konverentsidest, rajab põllumeesteseltse. Esimese põllumeesteseltsi Eestis oli asutanud J. V. Jannsen; selle tegevus piirdus esialgu peamiselt koosolekute korraldamisega. C. R. Jakobsoni asutatud põllumeesteseltsid Pärnus ja Viljandis said kohe talupoegi praktiliselt õpetavaks ja arendavaiks seltsideks. C. R. Jakobsoni kogu tegevus 70-ndail aastail teenis rahvusliku äratamise, rahvahulkade aktiviseerimise eesmärke, olles suunatud pärisorjuse igandite vastu. Jakobsoni tegevuse edukust takistas ja ahendas demokraatliku võitleva häälekandja puudumine.

Suur tähtsus rahvusliku teadvuse äratamisel ning kultuurilise elu elavdamisel 70-ndail aastail oli meie **ilukirjandusel.**

70-ndate aastate kirjanduselu iseloomustab üldine elavnemine. Selleks andsid tõuke rahvusliku liikumise algperioodi üritused. Kirjandus omakorda hoogustas rahvusliku liikumise arenemist.

Domineerivaks põhižanriks jääb luule. Populaarseimate luuletuste ideelise jõu allikaks on «Kalevipoja» isamaa-armastuse ideed ning orjuse vastu võitlemise motiivid. Varem ülemaaliselt tuntud sõnameistritest esineb 60-ndate aastate lõpul ja 70-ndate aastate algul kõige viljakamalt L. Koidula. Tema sulest ajakirjanduses ja kalendreis ilmunud üle poolesaja luuletuse on nende aastate patriootilise lüürika ja loodusluule kõige esileküündivamaks saavutuseks. Idüllilise isamaaluule häid näiteid annab ning populaarsuse võidab Fr. Kuhlbarsi luule paremik eesti mütoloogia ainetel.

70-ndate aastate algust iseloomustab uute kirjanike esileastumine. Üksteise järgi ilmuvad C. R. Jakobsoni, A. Reinvaldi, M. Veske, J. Kunderi jt. luule esikkogud. Nende sisu iseloomustab üldjoontes muistse vabaduse idealiseerimine, saksa vallutajate vägivalla hukkamõistmine, Eestimaa, tema rahva ning kodumaa looduse ülistamine. See on oma väljenduslaadi ja emotsionaalse jõu poolest erineva väärtusega luule, mille ühendavaks peatooniks on rahvahulkade võitlussekutsumine.

70-ndad aastad on eesti rahvusliku näitekirjanduse — seni kõige mahajäänuma põhižanri — ning meie teatri sünni ajaks. Eesti rahvusliku näidendi ja teatri rajamine on seotud Lydia Koidula nimega. Tema näidenditega pannakse alus meie näitekirjandusele ja teatrile, mille algust loetakse jaanipäevast 1870: siis esietendus Vanemuise Seltsis Koidula näidend «Saaremaa onupoeg». Sellele järgneb rida teisi Koidula näidendeid, millede hulgas kõige populaarsemaks sai «Särane Mul'k, ehk sada wakka tangusoola» (kirj. 1871, ilm. 1872. a.). Samal aastal «Säärase mulgiga» oli ilmunud ka C. R. Jakobsoni «Arthur ja Anna . . .», mis oli autoril juba varem (arv. 1866—1870) valminud. Neile järgneb teisigi, mõnevõrra vähem tuntuks saanud ning nõrgemate autorite näidendeid (Steini «Kivi-linad . . .», 1872, Kantswey «Mihkel ja Liisa», 1875). Koidula ja Jakobsoni näidendid said tolle aja näitekirjanduses peateosteks. Nende tugevaks küljeks on konkreetne tolle aja elu põhiprobleemide (eesti rahva õiguste eest võitlemine, taludeostmine, hariduse tähtsus) kajastamine. See tagas ka nende populaarsuse. Sajandi lõpuni lavastati «Säärast mulki» 27 korral, «Arturit ja Annat» — 25 korral paljudes kohtades üle maa. Hiljem jätkas meie näitekirjanduse arendamist J. Kunder.

70-ndate aastate proosakirjandus annab võrreldes luule ja näitekirjandusega vähem uut. 60-ndate aastate proosakirjanduse saavutusi (Koidulat ja Kreutzwaldi) ei suudeta ületada ei arvult (ilmub väga vähe silmapaistvaid jutte) ega kvaliteedilt. Uue elavnemise eesti rahvusliku proosakirjanduse alal toovad 70-ndate aastate lõpp ja 80-ndad aastad, ja seda eriti romantiliste ajalooliste jutustuste näol.

70-ndaile aastaile on iseloomulik kirjandusliku produktsiooni suurenemine. Kui 70-ndate aastate esimesel poolel ilmub umbes 50 raamatut aastas, siis sama aastakümne teisel poolel võime kõnelda juba sajast teosest aastas. Enamik sellest tõusust langeb, nagu märgiti õigesti juba kaasajal, röövli- ja vargajutte sepitsevate või tõlkijate ning salmikute tagujate sõnakõlksutamise arvele. Kirjandusliku produktsiooni paremiku osas, nagu nägime eespool, toimus meie demokraatliku rahvusliku luule ja näitekirjanduse arenemine tõusval joonel.

Kirjanduse arengut ei suutnud tollal vajalikul määral toetada veel alles esimesi samme tegev rahvuslik kirjanduskriitika ja kirjandusteadus. 70-ndail aastail pandi küll esimesed aluskivid ka meie kirjanduskriitika vundamenti. Kõige väärtuslikum kirjandus-

kriitika seisukohalt, mida see aeg andis, on fikseeritud peamiselt väljapaistvate kirjanike omavahelises kirjavahetuses (eeskätt Kreutzwald-Koidula, aga ka teiste osas); see ei ilmunud aga kaasajal trükis ega saanud avaldada üldist mõju. Eesti Kirjameeste Seltsi väljaandeis valgustati kirjanduse arenemise üldist olukorda, käsitleti mõningaid teoreetilisi küsimusi (näit. poeetika alal J. Bergmanni sulest), nõuti keele ja stiili parandamist, hoiatati, et kirjanikud ei rikuks oma töödes õigekirjutuse reegleid, kuid kõik see ei suutnud veel luua kirjanduse arengut abistavat ja suunavat kirjanduskriitikat ega kirjandusteadust. Esimeseks silmapaistvaks kirjanduskriitikuks ja meie kirjandusteaduse aluste rajajaks saab hiljem J. Kunder.

70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate esimesel poolel, mis tähistab rahvusliku liikumise eri suundade võitluse teravnemist ning rahvusliku liikumise kõrgperioodi, tõi elavnemise ka meie rahvusliku kirjanduse arenemisse.

Rahvusliku liikumise kõrgperiood. C. R. Jakobsoni «Sakala». Kaks suunda rahvuslikus liikumises. 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul, kapitalismi hoogsama arenemise tingimustes, võib märgata tõusu eesti talurahva poliitilises teadlikkuses ja võitluses oma õiguste eest. Seda tõusu soodustas ning kajastas C. R. Jakobsoni poolt asutatud ajaleht, esimene demokraatlikult meelestatud võitlev rahvuslik ajaleht.

11. märtsil 1878. a. (v. k. j.) ilmus Viljandis Jakobsoni ajalehe esimene number. See kandis pealkirja *Sakala. Üks poliitika, kirjanduse ja põllutöö ajaleht.*

Oma ajalehe esimese numbri juhtkirjas kuulutas Jakobson võitluse teed: «Vanad Sakalased olivad oma vahvuse poolest kuulsad, nende priiuse armastamine oli lõpmata ja nemad võitlesivad selle priiuse eest viimase vere tilgani. Iga Eesti mees võib nende eesvanemate peale uhke olla. — Kui meie nüüd oma uuele ajalehele «Sakala» nime oleme annud, siis oleme sellega tahtnud tunnistada, et ka meie jäädavas kindmauses [=kindluses] valguse teed tahame kõndida ja viimase elu pilguni ikka õiguse eest võidelda.»

«Sakala» seadis peamiseks eesmärgiks eesti talurahva taotluste sõnastamise ning võitluse õhutamise. «Sakala» ei olnud ega saanudki olla eesti rahva «vaimuelu muutja», rõhutas C. R. Jakobson, vaid eesti rahva «vaimu elustaja». Jakobsoni ajaleht sõnastas rahvusliku liikumise praktilise programmi, arendades edasi neid nõudeid, mis olid fikseeritud juba 60-ndail aastail toimunud palvekirjade-liikumise ajal.

Ühiskondlik-majanduslikul alal nõudis «Sakala» kõigi nende pärisorjuslike kitsenduste likvideerimist, mis takistasid talurahva maaomandi väljakujunemist. Nõuti ostu- ja rendihindade alandamist ja normeerimist, rendilepingute läbivaatamist, pärisorjuslike, mõisnikele kasulike punktide kõrvaldamist nendest. Eriti ulatuslikku võitlust arendas «Sakala» pärisorjuse kõige rängema igandi — teoorjuse vastu. Seejuures ei näe «Sakala» taluperemeeste ja sulaste vahelisi vastuolusid, vaid seab esiplaanile eesti talurahva üldised huvid, tema üldise vajaduse maa järele, tema võitluse pärisorjuse jäänuste — seisusliku korra

vastu, mõisnike ülevõimu vastu kohtus ja maapäevadel, sakslaste ja eestlaste ühesuguste õiguste ning rahvahariduse eest. Eestlaste kui rahvuse vabaks arenemiseks pidas «Sakala» vajalikuks Eesti ala ühendamist üheks administratiivseks üksuseks. (Sellise nõude oli Kreutzwald püstitanud oma kirjavahetuses juba varem.).

Võitlevateks p õ h i j õ u d u d e k s sel ajal olid ühelt poolt eesti talurahvas kui majanduslikult allasurutud ning enamuses maata ja sealjuures poliitiliste ja kultuuriliste õigusteta klass ning balti-saksa mõisnikud kui kohapealne valitsev klass. C. R. Jakobson pidas täiesti õigesti tolleaegses Eesti ühiskonnas põhiliseks vastuolu balti-saksa mõisnike ja eesti talurahva vahel. Seesugusest põhijõudude paigutusest ja põhivastuolust tuletas ta ka võitluse eesmärgid. «Eestirahvas,» kirjutas C. R. Jakobson, «on praegusel ajal Eesti talupojad ... Missugused meie talupoja seisuse ja sellepärast Eesti-rahva poliitika õigused praegu on, seda teab igamees ... Meie oleme juba kümme ja enam korda välja ütelnud, et meie eesmärk see on: Eestirahvale ühesugused õigused tõiste rahvaustega [=rahvustega]! Senni, kui meie rahvas sellele eesmärgile ei ole jõudnud, ei või meie ilmaski rahust rääkida. Rahu meie armastame, aga üksi seesugust rahu, mis vaba inimeste vääriline on, mitte orjade rahu. See on meie terve rahva seisukoht, ja selle seisukoha peal seisab ta nii kindlas meeles ja ühenduses kokku, et kõik muud eluavaldused ennast selle alla peavad heitma.»

Sellise poliitilise võitlusprogrammi koostisosaks oli ka vabamate tingimuste nõudmine eesti demokraatliku rahvuskultuuri arendamiseks. Rahvuskultuuri loosungil oli rahvusliku liikumise päevil, ja eriti «Sakala» sõnastuses, progressiivne sisu. «Sakalas» nõuti eelkõige talurahvakooli vabastamist balti-saksa mõisnike ja pastorite mõju alt ning vene keele õpetamist koolides. Täie õigusega nägi «Sakala» eesti rahva üldise, aga ka kultuurilise arengu peamiste pidurdajatena balti-saksa mõisnikke ning pastoreid.

«Sakala» selged ja võitlevad programmilised seisukohad, mis olid avalikkuse ette toodud ja mis mobiliseerisid kõige laiemaid rahvahulki võitlusele pärisorjuse igandite vastu ning rahvusliku vabanemise eest, kutsusid esile ühiskondliku võitluse teravnemise. Tekkis a v a l i k k o n f l i k t ühelt poolt balti-saksa mõisnike ideoloogide ja eesti rahvusliku liikumise ideoloogide vahel ning teiselt poolt eesti rahvusliku liikumise ideoloogide endi hulgas.

Balti-saksa aadli ja kodanluse eesmärgiks oli oma seniste privileegide kaitsmine, kusjuures nad toetusid oma klassikaaslasist suguvendadele Vene isevalitseja õukonnas ja valitsuseaparaadis, aga samuti ka tugevnevale Preisimaale. Nad nägid eesti rahvuslikus liikumises suurt ohtu endi privileegidele ja võimule. Nad seadsid endi eesmärgiks nõrgestada eesti rahvuslikku liikumist ja kuulutasid eestlaste saksastamise kõige õnnelikumaks tulevikuteeks eestlaste jaoks. Nad lootsid sellele, et neid hakkavad üha rohkem toetama eesti rahvusliku liikumise konservatiivsemad ja klerikaalsed elemendid võitluses rahvahulkade ja «Sakala» vastu.

Kõik reaktsioonilised jõud ühinesid Jakobsoni «Sakala» vastu. «Sakala» vastu võideldi kirikukantslitest ning kiusati taga kooliõpetajaid ja teisi «Sakala»

poolehoidjaid. Jakobsoni ajalehe vastu alustati kohtuprotsesse «laimamise» pärast. 1879. a. saavutasid balti-saksa võimumehed ja nende käsilased «Sakala» sulgemise 8 kuuks. Lisaks juba 1875. aastal asutatud Tallinna konsistooriumi kulul ilmuvale ajalehele «Ristirahwa Pühhapäwa Leht» hakati mõisnike poolt 1879. a. välja andma veel ajalehte «Tallinna Sõber», mida levitati tasuta. Eesti talurahvas vastas oma ajalehe tagakiusamisele sellega, et «Sakala» tellijate arv tõusis lühikese aja jooksul ennenägematu arvuni — üle 4600.

«Sakala» selgelt formuleeritud võitlusprogramm kutsus esile terava ja avaliku lõhenemise eesti rahvuslikus liikumises endas. Ajalehte asutades taotles Jakobson koondada oma ajalehe ümber võimalikult rohkem rahvusliku liikumise tegelasi, sealhulgas ka eelmisel aastakümnel esile kerkinud üht kõige silmapaistvamat, kuid temast erineva maailmavaatega J. Hurta. J. Hurt aga seab oma pastorikutse ja -huvid kõrgemale rahvusliku liikumise huvidest, keeldub peatselt kaastööst «Sakalale», tuues põhjenduseks, et «Sakala» solvavat kirikut ja usku.

Rahvusliku liikumise vanema põlvkonna tegelastest tuleb C. R. Jakobsoniga kaasa Fr. R. Kreutzwald. Ta on ühel nõul Jakobsoniga ning 70-ndate aastate lõpul astub temaga ühiselt välja.

Eesti rahvusliku liikumise ideoloogide vaheline konflikt avaldub kõige eredamalt J. Hurda ja C. R. Jakobsoni vahelises kokkupõrkes, mis 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul saavutab haripunkti. Samaaegselt toimub J. Hurda ja J. V. Jannseni järjest selgemailmelisem lähenemine. Eesti rahvuslikus liikumises oli nüüd lõplikult kujunenud kaks suunda, kes avalikult astusid välja erinevate programmidega.

Pärast Jakobsoni «Sakala» ilmumahakkamist toimub, nagu märkisime, Hurda ja Jannseni lähenemine. Kuigi Hurt ja Jannsen olid ja jäid erinevatele seisukohtadele kultuuri arendamise küsimustes, hakkas nende koostöö nüüd võtma poliitilise liitumise ilmet. 1878. a. sügisel tahab Hurt vastukaaluks Jakobsoni ajalehele luua oma ajalehte «Koit», kuid see ei õnnestu.

«Eesti Postimehe» mõju ja tiraaž langevad. J. V. Jannsen otsustab oma ajalehe osatähtsuse tõstmiseks hakata seda välja andma (endise ühe korra asemel) kaks korda nädalas ning kutsub (peale enda) teiseks toimetajaks oma poja H. Jannseni. Selliselt uuendatud ja täiendatud «Eesti Postimees» astub järjest selgemini ja avalikumalt rahvusliku liikumise reetmise teele. 1879. aasta kevadel hakkab H. Jannsen, vastukaaluks Jakobsoni rahvusliku võitluse programmile, propageerima seisuste ja rahvuste ühtesulamist, nn. balti rahvuse loosungit. «Eesti Postimehes» selgitatakse, et kõik Baltimaade rahvad peavad tundma end ühise balti rahvusena ning looma ühist balti kultuuri. Sellega oli «Eesti Postimees» tegelikult asunud ühele platvormile balti-saksa mõisnike ja kodanlastega, kes võitlesid eesti rahvusliku liikumise nõrgestamiseks, eestlaste saksastamise eest.

J. Hurt, kes avalikus kirjas Jakobsonile (1878. a. suvel) oli teatanud oma keeldumisest koostööst «Sakalaga», asus «Eesti Postimehega» põhiliselt ühesugusele poliitilisele platvormile. 1880. a. suvel, III laulupeol peetud kõnes väidab Hurt, nagu oleks Eestis juba kätte võidetud seisuste võrdsus ning saavutatud kõigi seisuste ja rahvuste ühine koostöö. Ta ütleb, et «talurahvaseisust nõndasama au sees peetakse nagu teisigi seisusi» ning et ühenduses pakkuvat «üks seisus ja rahvus teisele seisusele ning rahvusele kätt».

Jannseni-Hurda seesugusele, tegelikkusele mittevastava ning eesti rahvusliku liikumise arendamise huvidega vastuolus olevate seisukohtade paljastamisele asub koos C. R. Jakobsoniga välja ka Fr. R. Kreutzwald. Koostöö «Sakalale» selle ilmumise esimestel aastatel ning kirjavahetus Jakobsoniga moodustab kõrgesse vanusesse jõudnud Kreutzwaldi elus ühe kõige ägedama ühiskondliku võitluse perioodi. Ta avaldab avalikult «oma sügavat põlgust» «Sakala» vaen-

laste vastu ja õhutab igati Jakobsoni võitlust. Kreutzwaldi ja Jakobsoni tegevust ühendavad kõigepealt kolm põhimõttelist tegurit: 1) võitlus balti-sakslaste eesõiguste vastu, 2) lepitamatu vaen kirikumeeste suhtes ja 3) abi taotlemine eesti rahva huvide eest peetava võitluse toetamiseks vene rahvalt. Oma kirjavahetuses Jakobsoniga (1878) märgib Kreutzwald, et «mida enam nüüd... meie sugurahva tõsine armastus Venemaa poole avaldatud saab, seda vähem võivad postisarved ja nende puhujad [s. t. «Eesti Postimees» ja selle pooldajad] meile kahju teha...» Läänest, Preisimaalt, «õhtu poolt», nagu ütles Kreutzwald, kuhu toetuvad «meie pisikesed paapstid [mõeldud Hurda poolehoidjaid] ja püha-Postimehed», «ei ole meil... abi loota».

Võitlus «Sakala» ja tema pooldajate ning Jannseni-Hurda pooldajate vahel teravneb iga aastaga, kasvades avalikuks lõhenemiseks 1881. aastal, mil «Sakala» vastu töötavad jõud saavad lüüa. Kõige otsesemalt on see näha kahe suurürituse — Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuses ning Eesti Aleksandrikooli liikumises.

1878. aastal oli saanud täiesti ilmseks, et Eesti Kirjameeste Seltsi juhatuse koosseis, mille eesotsas oli J. Hurt, ei peegelda enam seltsi liikmete enamiku taotlusi ning pidurdab seltsi peamist tegevust — eesti demokraatliku rahvuskultuuri arendamist. 1878. a. moodustasid pastorid, köstrid ja muud usumehed Kirjameeste Seltsi juhatuse koosseisust ligi 70%. Seltsi lihtliikmetest oli üle 70% kooliõpetajaid, usumehi aga vaid 9%. Selline jõudude vahekord eeldas avalikku konflikti, mille tekkimist soodustas eeskätt J. Hurda tegevus, kes ei tahtnud tekkinud olukorda arvesse võtta. 1878. a. oli J. Hurt avalikult teatanud, et eesti kultuuri arendamise alus, rahva valgustuse põhi olevat «kristlik kirik», «meie vaimulik ema». Kes aga teisiti arvab, öeldi samas, see polevat «õige Eesti mees».

Kiriku ja usu kuulutamine eesti rahvusliku kultuuri aluspõhjaks ning Jakobsoni «Sakala» võitlus usumeeste vastu eesti kultuuri ja kooli arendamise nimel toob peagi kaasa usumeeste osa vähenemise Kirjameeste Seltsi juhatuses ning üldse seltsi autoriteedi kasvu. Kui 1879. a. vähenes seltsi juhatuse koosseisus pastorite, köstrite ja muude taoliste tegelaste arv 50%-le, siis suurenes samal ajal lihtliikmete arv. Neist muutustest hoolimata püüavad Hurda-Jannseni poolehoidjad seltsi juhtimisel endiselt oma kokkuleplikke ja kristlikust vagatsemisest kantud seisukohti peale suruda. Seltsis, nagu rõhutas C. R. Jakobson, võttis maad «parteilik olek», mis «kattis ennast usu mantliga». See hakkas ikka enam takistama Kirjameeste Seltsi tegevust. Seoses sellega, märkis Jakobson, «jäivad meie vanad laulud ja jutud Seltsi kappi hallitama; meie keeleuurimise tööd pidivad tõise kui Seltsi nime all välja tulema». Hurda-Jannseni poolehoidjad, tundes oma positsioonide kõikumist, teatasid kollektiivselt endi väljaastumisest Kirjameeste Seltsist. C. R. Jakobson hindas seda kui kavatsust «meie Selts ära lõhkuda». Hurdaga ühel ajal ja koos temaga astusid seltsist välja üle 20 liikme, sealhulgas kõik Jannsenite perekonna liikmed ning rida usumehi. Samal ajal aga andis avalduse seltsi astumiseks 48 inimest, kelle hulgas ei olnud ühtki pastorit, köstrit ega isegi usuteaduskonna üliõpilast. Hurda pooldajate seltsist lahkumine ja uute liikmete astumine jätkus veelgi, mis muutis seltsi ja ka selle juhatuse koosseisu. 1881. a. 28. augustil toimunud koosolekul valiti Eesti Kirjameeste Seltsi presidendiks C. R. Jakobson. Seltsi liikmete arv kasvas ainuüksi samal aastal 857-ni, s. t. rohkem kui kolmekordseks, võrreldes 1878. aastaga.

Konflikt ja lõhenemine Kirjameeste Seltsis ei lõhkunud seltsi, vaid tõi kaasa Jakobsoni «Sakala» pooldajate suure võidu. See võit tingis suure elavnemise Kirjameeste Seltsi töös.

Samasugune protsess toimus emakeelse keskkooli loomise ürituses — Eesti Aleksandrikooli komiteede töös. Peakomitee, kelle eesotsas oli J. Hurt, satub aja jooksul üha suuremasse vastuolusse kohapealsete abikomiteedega. Tulevase kooli kuratooriumi (valitsuse) koosseisu suhtes ettepane-

kute tegemisel põrkavad teravalt kokku kaks erinevat põhiseisukohta. J. Hurt lähtub sellest, nagu oleks eesti talurahvas juba võrdne teiste seisuste ja kihtidega, ning teeb ettepaneku ette näha tulevase kooli valitsuses mõisnikke, kirikuõpetajaid ja talupoegi võrdsel arvul. C. R. Jakobson lähtub eesti talurahva tegelikult ebavõrdsest seisundist ning tema võitluse huvidest ja soovitab kooli valitsuses ette näha talupoegi rohkem kui teisi: sama palju kui mõisnikke, kirikuõpetajaid ja linnakodanikke kokku. Peakomitee toetab Hurda ettepanekut, abikomiteed aga toetavad C. R. Jakobsoni. Vastuolud Hurta toetava peakomitee ja Jakobsoni pooldavate abikomiteede kui enamuse arvamuse vahel süvenevad veelgi kooli tüübi jm. küsimuste arutamisel. 1882. aastal «mõistetakse» J. Hurt peakomitee presidendi kohalt «lahti».

80-ndate aastate algul, seoses «Sakala» mõjuga, hoogustub abikomiteede kui laiu hulki haaravate organisatsioonide tegevus. Korraldades mitmesuguseid üritusi, kogutakse 1881. aastal emakeelse kooli rajamise fondi ennenägematu summa — üle 13.000 rbl., s. t. 2 korda rohkem kui 1872. a. ja üle 7 korra rohkem kui 1875. aastal. Seega tõi erinevate seisukohtade kokkupõrge ka emakeelse keskkooli loomise ürituses kaasa loomuliku ja seaduspärase elavnemise.

«Sakala» tegevus ning võitlus Kirjameeste Seltsi töös ja emakeelse keskkooli ürituse ümber tähistab rahvusliku liikumise kõrgperioodi. Rahvusliku liikumise kõrgperioodil ilmnesid kõige selgemalt ka kaks erinevat suunda eesti rahvuslikus liikumises.

Ühe suuna esindajateks on põhiliselt J. V. Jannsen ja J. Hurt. Nad olid selle poolt, et talupoeg saaks maad, õpiks paremini põldu harima. Esialgu propageerisid nad rahvusliku kultuuri arendamist, võtsid osa või juhtisid rahvuslikke ühisüritusi, et tõsta eesti rahva rahvuslikku teadvust ning vältida eestlaste saksastamist. Nad tundsid hirmu talurahva aktiivsuse ees, kartes «rikkuda» vahekorda saksa mõisnike ja eesti talupoegade vahel. Nad lootsid, et valitsevad klassid teevad talurahvale vabatahtlikult järeleandmisi. Oma tegevuses püüdsid selle suuna esindajad toetuda peamiselt nende ümber koondunud ning neile ustavate haritlaste ringkondadele, mitte aga talurahvale ja selle aktiivsusele. Selle suuna esindajad pidasid eesti rahvusliku kultuuri alussambaks luteri usu kirikut; rahvaluulesse suhtusid nad kas halvustavalt (Jannsen) või hindasid rahvaluulet, kuid ei suutnud näha temas tähtsat ideoloogilist relva kaasaja võitluse õhutamiseks (Hurt). Vene rahva eesrindlikku kultuuri suhtusid nad halvustavalt, oskamata selles näha eesti rahvusliku võitluse abistajat.

Seda suunda võib kokkuvõttes — tema põhitunnuseid arvesse võttes — nimetada kodanlik-klerikaalseks suunaks, mida iseloomustab küll tahe rahvuslikult äratada oma rahvust, kuid seda segab argus, võitlusevajaduse mittemõistmine ja selle hülgamine ning määrava koha andmine religioonile. Selle suuna esindajad taganesid aja jooksul oma poliitilises tegevuses isegi rahvuslikelt positsioonidelt, püüdes lepitada eesti talurahva ja balti-saksa valitsevate kihtide vastuolu.

Teise suuna kõige silmapaistvamaks esindajaks oli C. R. Jakob-

son. Selle suuna esindajad võitlesid pärisorjuse igandite otsustava likvideerimise eest. Nende eesmärgiks oli, et eesti talurahvas saaks mõisnike võimu alt täiesti vabaks, oma maa peremeheks. Nad ei kartnud rahvahulkade aktiivsust, vaid olid põhiliselt veendunud, et rahvas ise on suuteline ja peab võitlema oma õiguste eest. Nad sidusid rahvusliku teadvuse äratamise võitlusega pärisorjuse vastu, nõudsid eesti rahvale poliitilisi ja majanduslikke õigusi. Nad olid aktiivsed võitlejad demokraatliku rahvuskultuuri loomise eest, kes nõudsid kooli ja üldse kultuuri vabastamist pastorite mõju alt ning kes pidasid rahvusliku kultuuri aluseks rahvaluulet. Balti erikorra murdmiseks lootsid nad Vene keskvõimu abile ning toetusele, arvestades ja kasutades mõningaid hõõrumisi balti-saksa mõisnike ja tsarismi vahel.

Seda suunda võib kokkuvõttes nimetada — tema põhitunnuseid arvesse võttes — kodanlik-demokraatlikuks suunaks. Nimetades seda suunda kodanlik-demokraatlikuks, ei tule nimetuses «kodanlik» näha omakasupüüdliku, kiskjaliku kodanluse taotlusi, nagu me tavalises kõnepruugis seda kasutame. Tegemist oli kodanlike demokraatidega, kelle tegevus objektiivselt kajastab võitlust ülemineku eest kodanlikule korrale. Seda suunda iseloomustab tahe õhutada kogu eesti talurahva otsustavat võitlust oma õiguste eest ning luua demokraatlik eesti rahvuskultuur. Selle suuna esindajad on valgustajad-demokraadid, kellele on omased järgmised jooned: 1) tuline vaen pärisorjuse ja selle sünnituste vastu majanduslikul, sotsiaalsel ja juriidilisel alal, 2) hariduse, omavalitsuse, vabaduse tuline kaitsmine, 3) talurahva huvide kaitsmine, siiras usk sellesse, et pärisorjuse jäänuste kaotamine toob endaga kaasa üldise heaolu. Nad ei arvestanud vastuolusid selles korras, mis arenes välja feodaalkorrast, s. t. kapitalistlikus ühiskonnas tekkivaid ja arenevaid vastuolusid. Nad sidusid kõik ühiskondlikud küsimused võitlusega pärisorjuse ja selle jäänuste likvideerimise eest.

Selle suuna esindajad on rahvusliku liikumise aja talurahva huvide järjekindlad kaitsjad ja rahvusliku demokraatliku kultuuri eest võitlejad. Enamus meie rahvuskultuuri kõige silmapaistvamaid esindajaid XIX sajandi teisel poolel on olnud seotud selle suuna tegevusega.

Rahvusliku liikumise taandumine. 70-ndate aastate lõpp, eriti aga 80-ndate aastate algus, millal toimus avalik lõhenemine rahvusliku liikumise kahe suuna — kodanlik-klerikaalse ja kodanlik-demokraatliku vahel, andis uut hoogu rahvuslikule liikumisele. Need tõkked, mis pidurdasid eesti ühiskonna vaba (kapitalistlikku) arenemist, olid jäänud endiselt püsima. Maaküsimus ei olnud lahendatud: üle $^3/_4$ eesti talurahvast oli maata. Eeskätt sel põhjusel jäi võitlus maa saamise, selle ostmise ja rentimise normaalsete tingimuste eest, samuti ka poliitiliste ja kultuuriliste õiguste taotlemine kogu talurahva ühiseks ülesandeks.

Eesti talurahva taotlused, mis olid programmina sõnastuse leid-

nud C. R. Jakobsoni «Sakalas», esitati erilise märgukirjana kokkuvõtlikul ja tagasihoidlikul kujul tsaar Aleksander III-le. See märgukiri, samuti ka balti-sakslaste järjest sagedasemad kaebused tsaarivõimudele ägeneva ühiskondliku liikumise üle, eriti pärast kodanlik-demokraatliku suuna võitu, sundisid tsaarivalitsust ette võtma kohalike olude revideerimist, et välja selgitada rahulolematuse teravnemise põhjuseid. See üritus on ajaloos tuntud Manasseini revisjoni nimetuse all (revisjoni juhtiva senaatori nime järgi). Revisjon algas 1882. a. kevadel palve- ja kaebekirjade vastuvõtmisega kohalikelt elanikelt. Talurahva aktiivsus tõusis väga kõrgele: üksi Lõuna-Eesti alalt anti sisse ligi 50 000 avaldust ja märgukirja, üle 170 eesti valla esitasid kollektiivse märgukirja. Nendes kajastusid samad põhinõuded, millega tutvusime «Sakala» käsitluses.

Aasta kestnud revisjoni tulemused esitati tsaarile aruandena (1884). Selles märgiti, et Liivimaa ja Eestimaa kubermangus on rahulolematuse peamiseks põhjuseks maapuudus, talumaa pindala vähendamine, ülemäära kõrged müügi- ja rendihinnad ning üldse balti aadli majanduslikud, poliitilised ja kultuurilised eesõigused.

Tsaarivalitsus hakkaski astuma samme mõningate reformide teostamiseks 80-ndate aastate teisel poolel, et vähendada baltisaksa mõisnike mõju ja selle arvel suurendada keskvõimu osa. Nende abinõudega teatud määral küll nõrgestati balti erikorda, kuid samal ajal kaasnesid nendega tsaarivalitsuse venestamistaotlused. Üheaegselt venestuspoliitika pealetungiga tabas maad raske majanduslik kriis. Lina- ja viljahinnad langesid. Kriis tõi kaasa paljude talupoegade laostumise. Majanduskriis raputas sügavalt kogu meie ühiskonda. Tsaarivõimu poliitiline pealetung aitas süvendada kriisiolukorda ka rahvuslikus liikumises. Süveneva ühiskondliku diferentseerumisprotsessi käigus oli hakanud maalt linna siirduvaist maata talupoegadest kujunema eesti proletariaat; majanduskriis süvendas ja kiirendas diferentseerumist ning vastuolusid. Eesti ühiskonnas hakkasid kujunema määravaks jõuks kaks kapitalistliku ühiskonna põhiklassi: proletariaat ja maakehvistu ühelt poolt ning kodanlus (maakodanlus) teiselt poolt. Kogu eesti talurahvast haaranud rahvusliku liikumise nõudmised hakkasid kaotama oma pinda, esiplaanile kerkisid maakodanluse huvid, mis olid juba o m a k a s u p ü ü d l i k u kodanluse huvid, proletariaadi ja talurahva hulkadel aga olid omad, töötajate huvid. Aja jooksul hakkas selguma, et majandusliku ja rahvusliku rõhumise eest võitlemine võib olla edukas ning saab parandada k o g u töörahva olukorda vaid sel juhtumil, kui selle etteotsa asub ühiskonna kõige eesrindlikum klass — proletariaat.

Niisugused ajaloolised tingimused tekitasidki rahvusliku liikumise taandumise. Rahvahulkade võitlus nii majanduslikust ja poliitilisest kui ka rahvuslikust rõhumisest vabanemiseks algas uue hooga taas esimese Vene revolutsiooni — 1905—1907. a. revolutsiooni päevil, mil selle etteotsa asus proletariaat.

Poliitilisest elust rahvusliku liikumise taandumise ajajärgul. Rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna edus etendas väga suurt osa selle energiline ja andekas juht C. R. Jakobson, kes oskas mobiliseerida rahvahulki ning esile tõsta rahvusliku liikumise teravat, pärisorjuse igandite vastast sisu. 1882. a. kevadel C. R. Jakobson ootamatult suri.

Rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhtimist jätkasid M. Veske, J. Köler, J. Kunder ja J. Järv olukorras, mis iga aastaga, nagu nägime eespool, muutus keerukamaks ja raskemaks kui ta seda oli olnud C. R. Jakobsoni eluajal. Sugugi vähese tähtsusega pole ka see asjaolu, et ükski mainituist ei suutnud saada niisuguse organiseerimisvõime ja ettenägelikkusega ideoloogiliseks juhiks kui oli olnud C. R. Jakobson.

Kodanlik-klerikaalse suuna juhtivaks kujuks jääb esialgu J. Hurt ning seejärel «Eesti Postimehe» toimetaja (1881. a.) ja ajalehe «Olevik» väljaandja A. Grenzstein (1849—1916). Ideoloogiline ja poliitiline võitlus kahe suuna vahel ägeneb ning võtab tihtipeale väga inetud vormid: kaotaja pool kutsub endale appi tsaarivõimu, et lõhkuda rahvusliku liikumise üritust. Näiteks J. Hurt ja tema poolehoidjad saavad lüüa Eesti Aleksandrikooli peakomitees. J. Hurt ei allu enamuse tahtele — tema «lahtimõistmise» otsusele ning esineb salakaebusega tsaarivõimude ees. Selle tulemusel suletakse 1884. a. valitsusvõimude poolt eestikeelse keskkooli asutamiseks loodud rahakogumise organisatsioonid. Hiljem (1888.a.) rajatakse senikogutud rahasummadega vene õppekeelega linnakool Põltsamaa lähedale. Sel viisil oli üks rahvusliku liikumise (kodanlik-klerikaalse suuna) ideoloogе ise aidanud kaasa ühe rahvusliku suurürituse hävitamiseks.

Teist rahvusliku liikumise suurüritust — Eesti Kirjameeste Seltsi — tabas samasugune saatus; tema tegevus lõpetati samuti tsaarivõimude poolt. Selle ajendiks sai (omal ajal Jakobsoni «Sakala» toimetuses töötanud J. Kõrvi ja tsensor J. Truusmanni) provokatsiooniline kaebus Kirjameeste Seltsi tolleaegse presidendi J. Köleri peale.

Silmapaistvaks C. R. Jakobsoni kui poliitikategelase järglaseks ning rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhtijaks sai Jaak Järv (1852—1920). Talusulase poeg ning ise talusulasena ja kooliõpetajana töötanud J. Järv oli Jakobsoni päevil tegutsenud «Sakala» toimetuses. Pärast Jakobsoni surma rajas ta Tallinnasse ajalehe «Virulane». Järv arendab energiliselt balti aadli eesõiguste vastu suunatud võitlust. Tema tegevuse uueks jooneks — võrreldes «Sakalaga» — on tööliste elu kajastamine ning teatud määral nende huvide kaitsmine. «Virulane» võidab määratu suure populaarsuse eriti talurentnike, kandimeeste ja tööliste hulgas, tema lugejaskond on suurem isegi «Sakala» omast. Kuid 1888. aastal saadetakse J. Järv J. Kõrvi pealekaebusel maalt välja. Võitleva ajalehe toimetaja väljasaatmine süvendab arguse- ja jõuetusetunnet paljude teistegi tolle aja tegelaste juures. Niiviisi võeti aja jooksul kodanlik-demokraatliku suuna tegelastelt poliitilise tegevuse võimalus; kodanlik-klerikaalse suuna tegelased aga muutuvad poliitikas põhimõttelagedaiks: sümpatiseerinud algul balti-sakslastele, hakkavad nad venestusreformide ajal kuulutama kas rahvuse kadu või siis heaks kiitma venestamispoliitikat (näit. A. Grenzstein). Vaatamata poliitilisele ja maailmavaatelisele ebakindlusele ning reaktsioonilisuselegi, suutsid siiski selle suuna esindajad ja pooldajad (kodanlik-demokraatliku suuna esindajate kõrval) teha mõndagi kasulikku eesti kultuuri arendamise seisukohalt.

Kirjanduslik-kultuurilisest elust rahvusliku liikumise kõrgperioodil ja selle taandumise ajajärgul. Kahe suuna võitluse kajastumine. 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate esimesel poolel, ühiskondliku võitluse elavnemise ajajärgul suureneb raamatute, ajalehtede ja ajakirjade väljaandmine. Kultuurielu üldisest elavnemisest annab tunnistust eestikeelsete raamatute väljaandmise tõus. Kui näiteks XIX sajandi 50-ndatel ja 60-ndatel aastatel oli ilmunud

aastas 12—37 raamatut, ajavahemikul 1860—1870 — 30—50, siis aastail 1878—1885 ilmus 75—114 raamatut aastas. Samal ajal suureneb väljaantavate ajalehtede arv, eriti 80-ndate aastate esimesel poolel. Saavad alguse pidevalt ilmuvad kirjanduslik-kultuurilised ajakirjad. Esimeseks kirjanduslikuks ajakirjaks on «Meelejahutaja» (asut. 1878), sellele järgneb «Oma Maa» (1884) ja muusikaajakiri «Laulu ja mängu leht» (1885) jt.

Selles tõusus ei ole kaugeltki kõik väärtuslik. Huvi kirjanduse vastu kasutavad ära mitmedki kasuahned kirjastajad, lastes välja hulga odavaid, kuid vähenõudlikke ning enamuses tõlkelisi raamatuid (nagu näit. «Jumala maakeses», «Rinaldo Rinaldini» jt.).

Ideeliselt juhtivaks, ning paljude aastate ja aastakümnete jooksul suurt mõju avaldavaks said Jakobsoni «Sakala» ja selle ümber koondunud ning tema vaimus kasvanud kirjanikud ja kultuuritegelased.

80-ndail aastail toimuvad suured muutused meie kultuurielu jõudude koosseisus.

Juba 80-ndate aastate algul tabab rida ränki hoope meie kultuurielu. Kõrges eas suri meie rahvusliku liikumise silmapaistvam kirjanik Fr. R. Kreutzwald (1882). Sama aasta kevadel oli ootamatult surnud C. R. Jakobson.

70-ndate aastate lõpu ja 80-ndate aastate esimese poole eesti kultuurielus tõusis esile rida noorema põlve kultuuritegelasi, kellest kõige silmapaistvamateks said C. R. Jakobsoni mõtte- ja võitluskaaslased M. Veske, J. Kunder, E. Bornhöhe ja J. Järv. Nendega enam-vähem samal ajal alustasid kirjanduslik-kultuurilist tegevust paljud erinevate vaadetega inimesed (J. Pärn, L. Suburg, J. Bergmann, P. Jakobson, M. J. Eisen, K. A. Hermann, M. Lipp, E. Aspe jt.), kellest igaühel on teatav — ühel suurem, teisel väiksem — osa meie kultuuri ajaloos. 80-ndate aastate teisel poolel jätkuvad olulised muutused meie kultuurielu jõudude seisukohalt. 1886. a. suri suur luuletaja L. Koidula, 1888. a. — J. Kunder, 1890. a. — M. Veske. Samal ajal aga astub meie kirjandusse rida uusi silmapaistvaid kirjanikke (J. Tamm, A. Haava, J. Liiv, E. Vilde, K. E. Sööt, A. Kitzberg jt.), kelle kirjanduslik tegevus areneb sajandi lõpul ning hiljem.

Vanemate kirjanduslike jõudude, juhtivate kirjanike surm ning uute, nooremate esileastumine avaldas loomulikult mõju ilukirjanduse enda arenemisele.

Meie ilukirjandus XIX sajandi 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate esimesel poolel ei too temaatiliselt olulist uut lisa eelmiste aastatega võrreldes. Luules jäävad domineerivaks isamaa, emakeele ja looduse teemad, mille viljelemisel kõige silmapaistvamad teened olid L. Koidulal, keda vaevalt keegi ületada suutis. Proosakirjanduses areneb edasi olustikuline külajutt, selle silmapaistvamateks esindajateks saavad J. Pärn (1843—1916), aga ka L. Suburg (1841—1923). Draamakirjanduses jätkab Koidula poolt alatud külaelu teema edasiarendamist J. Kunder.

Mida uut annavad nooremad kirjanduslikud jõud eesti kirjanduse edasiarendamise seisukohalt 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate esimesel poolel?

Kõige rohkem kirjutatakse neil aastail luuletusi. Värsside loomisega tegelevad tuntud luuletajate (peamiselt Koidula, Reinvaldi, Veske) kõrval peaaegu kõik uued kirjandusse astunud jõud. Ado Grenzsteini, Peeter Jakobsoni, M. J. Eiseni, M. Lipu jt. hulgast tõuseb neil aastail esile J. Bergmann (1856—1916), kes sai üldtuntuks eesti rahva muistset vabadusvõitluse aega kajastavate ballaadidega. Eriline tähtsus on J. Bergmannil eesti luulekeele viimistlemisel ja arendamisel. Üks kaasaegseid (J. Tamm) andis järgmise hinnangu tolle aja luulele ja J. Bergmanni osale selles: «Küll jäivad Koidula sügavatundmuselised, Reinvaldi tumedad ja mõtterikkad ning Veske lihtsad laulud oma viisi mõjuma, aga keele koolmeistriks oli ikka Bergmann astunud ja jäigi selleks.» Enamik teisi noorema põlvkonna luuletajaid kuulub Koidulat ja tema kaasaegseid järeleaimavate, kuid teda mitte ületavate, nn. epigooniliste luuletajate hulka, kes ei suutnud ka värsitehnika alal midagi olulist uut tuua. Nende hulgast on P. Jakobson (1854—1899) toonud meie luulesse temaatiliselt uut selles mõttes, et ta oma värssides kirjeldab eesti sõjamehe osavõttu Balkanimaade vabastamiseks peetud sõjast. Ado Grenzstein arendas edasi epigrammi, saavutades sel alal sajandi lõpul (koos Fr. Kuhlbarsiga) küllaltki häid tulemusi.

Epigoonluse suutsid aja jooksul ületada sajandi lõpukümnendeil kirjandusse astunud noored luuletajad J. Tamm, A. Haava, K. E. Sööt ja Juh. Liiv. Innustatuna L. Koidula ja teiste rahvusliku liikumise ajajärgu luuletajate luuleloomingu ideelisest ning emotsionaalsest jõust, kasutades ära J. Bergmanni kogemused ja eeskuju eesti luule värsi ja keele edasiarendamisel, lõid nad uue ajajärgu meie luule ajaloos XX sajandi esimesel kümnendil.

Proosakirjanduse alal on 80-ndatel aastatel uudseks peamiselt ajaloolise jutustuse viljelemine. Lisaks senisele olustikulisele külajutule (Kreutzwald, Koidula, Pärn), rajab Ed. Bornhöhe (1862—1923) oma «Tasujaga» (1880) ajaloolise jutustuse traditsiooni. Sellel teosel on olnud väga tähtis ühiskondlik funktsioon rõhumisevastase võitluse õhutajana. Bornhöhe eeskujul hakkasid ajaloolisi jutustusi looma J. Järv, A. Saal (1861—1931) ja teised. Nende aastate proosakirjanduse pilti rikastab temaatiliselt naiskirjanik L. Suburg, kes hakkab kujutama naise võitlust saksastamise vastu ja tema õiguste eest.

Draamakirjanduses toob eelmisele ajajärgule olulist lisa J. Kunder ja seda ennekõike oma parima, külaelu kirjeldava näidendiga «Kroonu onu» (1885), mis on XIX sajandil kõige populaarsemaks ja kõige rohkem (38 korda) lavastatud näidendiks.

Senisest rohkem tähelepanu pühendatakse laste- ja noorsookirjanduse arendamisele (L. Koidula ja Fr. Kuhlbarsi luuletused). Tehakse esimesed katsetused ka laste proosakirjanduse

rajamiseks (J. Pärna ja J. Kunderi poolt), kuid selle mõjujõu kisub maha liialt moraliseeriv toon.

Väga oluline osa meie kirjanduse tulevikutee sillutamise seisukohalt oli tõlkealasel tegevusel ja keeleteadusliku töö edasiarendamisel.

Iseloomulikuks nähtuseks XIX sajandi 80-ndail aastail saab eesti kirjanduse ja teiste maade kirjanduste vahelise seose tugevdamine tõlkimise näol. Esialgu on see küll vaid ühepoolne: suureneb tõlgete arv *teistest keeltest eesti keelde*. See on mõistetav, kuna meie kirjandus oli alles suhteliselt noor. Tõlkimine teistest keeltest aitas kaasa meie kirjanike ja meie kirjanduse arenemisele. XIX sajandi esimesel poolel ja keskpaiku oli tõlgitud ja kohandatud eesti keelde peamiselt saksa kirjandust, ja sedagi väga palju vähemäärtuslikku. XIX sajandi 60-ndail aastail süveneb saksa klassikalise luule tõlkimine (Kreutzwald), saab alguse slaavi rahvaste kirjanduse tõlkimine (L. Koidula). 70—80-ndail aastail saab vene kirjanduse tõlkimine üsna ulatusliku leviku, suureneb ja laieneb teistest keeltest tõlkimine. Häid tulemusi saavutavad C. R. Jakobson, J. Kunder ja J. Bergmann saksa klassikute Fr. Schilleri ja J. W. Goethe tõlkimisel. Silmapaistev on J. Bergmanni alustrajav töö antiikkirjanduse (Homerose) tõlkimisel. Astuti esimesi samme ka inglise ja prantsuse kirjanduse tõlkimiseks eesti keelde (J. Swift Kunderi tõlkes, J. Verne M. Põdderi tõlkes jm.). Avardusid ka eesti-soome kirjanduslikud suhted, mis seni olid seisnud peamiselt üksikute silmapaistvate kultuuritegelaste kirjavahetuses, ning soome kirjandusorganisatsioonide abis, näit. «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttude» väljaandmisel. Kontakt Eesti ja Soome kirjanduslike organisatsioonide vahel 80-ndail aastail süvenes. Sai alguse soome kirjandusteoste tõlkimine. Pastor M. Lipp (1854—1923), paljude väärtusetute luuletuste autor ning vaimulike laulude viljeleja, on jätnud jälje meie demokraatliku kultuuri ajalukku sellega, et ta hakkas 80-ndate aastate algul tõlkima soome kirjandust (näit. A. Kivi näidend «Öö ja päev» jt.), millisel alal hiljem silma paistis M. J. Eisen.

Kõige otsustavam tähtsus neil aastail oli suureneval huvil eesrindliku vene kirjanduse vastu. Silmapaistvamaid tulemusi sel alal saavutavad M. Veske, J. Kunder ja hiljem eriti J. Tamm. Vene eesrindliku kirjanduse ja kultuuri propageerimise mõttes on väga tähtis osa M. Veske rajatud ajakirjal «Oma Maa». Selle ajakirja esimese numbri (1884) juhtkirjas kirjutas M. Veske: «Aga ka vene rahva vaimu-põlluviljaga tahab «Oma Maa» eesti rahvast tuttavaks teha ja eesti rahva vaimu sellega toita. Meie kirjavara on alles mõnest aastast saadik hakatud vene kirjavara ümberpanekutega kasvatama; kunni veel mõne aasta eest tagasi pandi üksnes saksa keelest raamatuid eesti keelde ümber; aga ka vene keeles on väga kauneid raamatuid, kirjutatud üle maailma kuulsatest kirjameestest; neid tahab Oma Maa sagedaste avaldada ja rohkeste ruumi nende ilmutuseks tarvitada». Antud lubadused realiseeritak-

segi. Ajakiri tõi hulga tõlkeid tähtsamate vene kirjanike teostest, vene rahvast ja tema ajaloost. Selles avaldati Puškini jutustusi (katkendid «Belkini jutustustest»), Lermontovi töid (peatükk romaanist «Meie aja kangelane», «Laul kaupmees Kalašnikovist»), Turgenevit (peatükke «Küti kirjadest») ja teiste autorite töid.

«Oma Maa» rajatud traditsioon jätkub hiljem eesti demokraatlikus publitsistikas ja ajakirjanduses. Tõlketegevus, eriti aga vene eesrindliku kirjanduse tõlkimine soodustas eesti kirjanduse arenemist, realismi ja kriitilise realismi tekkimist meie kirjanduses.

Populaarteadusliku kirjanduse ja õpperaamatute soetamisel, eesti keele ja rahvaluule uurimise ning kogumise alal etendab tähtsat ja juhtivat osa Eesti Kirjameeste Selts ning selle ümber koondunud kultuuritegelased.

C. R. Jakobsoni kõrval ning pärast teda saab kõige silmapaistvamaks õpikute ja populaarteaduslike raamatute autoriks J. Kunder. Ta avaldab oma «Looduse õpetuse» (I—III, 1877—1885), mis sai pika aja jooksul kõige kasutatavamaks loodusloo õpikuks. Kunderi poolt täiendatuna anti uuesti välja Jakobsoni kuulsa koolilugemiku I osa, Kunder on ka esimeseks lastele määratud vene keele õpiku autoriks.

Eesti keeleteaduse arendamise seisukohalt kuulub juhtiv osa teisele Eesti Kirjameeste Seltsi ja üldse rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhtivale tegelasele M. Veskele. Tema teaduslikud tööd soome-ugri sõnade käänamisest ning häälikute väldetest, samuti uurimused soome-ugri ja vene keelelistest suhetest rajasid aluse läänemere-soome võrdlevale keeleteadusele. Suur tähtsus on 1869. a. ilmunud akadeemik F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatul, mis oli oma aja kõige täielikumaks sõnaraamatuks. Teeneid eesti kirjakeele arendamisel käsiteldaval ajavahemikul on ka A. Grenzsteini ja K. A. Hermanni tegevusel. Esimeselt ilmus eesti keele sõnaraamat (1884), teiselt eesti keele grammatika kahes osas (1884—1896), mis on *esimeseks* eesti keeles kirjutatud keeleõpikuks. Muuseas on A. Grenzstein rikastanud meie keelt paljude oskussõnadega kirjanduse valdkonnast (näit. *tegelane, lahendus, toode* jt.).

Koos kirjanduse arenemisega kasvas ka kirjanduskriitika ja kirjandusteadus. Ka siin kujuneb kõige silmapaistvamaks kujuks rahvusliku liikumise demokraatliku suuna silmapaistvamaid tegelasi J. Kunder.

Juba oma kõige varasemates kirjanduskriitilistes artiklites ja esinemistes (70-ndail aastail) rõhutab Kunder, et kirjandus peab toetuma rahvaluulele ning kajastama rahva elu. Ta tõstab esile Kreutzwaldi, Koidula, Reinvaldi, Jakobsoni, Veske ja Weitzenbergi loomingut kui oma aja kõige silmapaistvamaid ja kõige rahvalikumaid kirjanikke ning rahvahulkade mobiliseerijaid. Kunderi kavatsus oli koostada eesti kirjanduse ajalugu. 1886. a. teatab ta EKmS-i koosolekule, et tal on valmis selle raamatu esimene osa. Raamat, mille Kunder oli pühendanud silmapaistvale rahvusliku liikumise

tegelasele J. Kõlerile, ilmus pärast autori surma *(Eesti kirjandus koolile ja kodule,* **1890**). Pärast Kunderi poolelijäänud töö ilmumist koostas K. A. Hermann raamatu, mis käsitles eesti kirjanduse ajalugu varasemaist kirjakeele mälestistest kuni XIX sajandi lõpuni *(Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani,* **1898**). Raamat väärib tähelepanu kui esimene koondatud materjali kogu meie kirjanduse ajaloo kohta.

Tehakse ka esimesi katseid eluloolise kirjanduse loomisel, kultuuritegelaste olu ja tegevuse tutvustamiseks (näit. M. J. Eisenilt üliõpilasaastail ilm. raamatud «Tähtsad mehed» I—VI 1883—1884, mis sisaldas elulugusid Stahlist Jakobsonini, ja «Dr. Fählmanni kirjad», 1883).

Erilist mõju kogu käsiteldava ajajärgu kultuurielule avaldas rahvaluule kogumine. Rahvaluule kogumist organiseerivaks keskuseks oli Eesti Kirjameeste Selts. Juba 1872. a. pidas (tollal veel kreiskooli õpilane) J. Kunder Viljandis kõne rahvaluulest, kus andis selgitusi rahvaluule tekkimisest, tema liikidest ning kogumise tähtsusest. Seejärel avaldas J. Hurt rahvaluule trükkiandmise kava (1875) ning hakkas avaldama oma «Vana kannelt», mis sisaldas Lõuna-Eesti (Põlva) rahvalaule. Mitu rahvaluulekogumise-reisi võtab ette ka M. Veske, eeskätt Põhja- ja Kesk-Eestisse. Veske rõhutas mõisnikevastaste laulude kogumise tähtsust. Tema kogutud laulud ilmusid a. 1879—1883 («Eesti rahvalaulud» I—II). Pärast demokraatliku suuna võitu Eesti Kirjameeste Seltsis langebki peaaegu kogu rahvaluule-kogumise töö raskus Veske ja Kunderi õlgadele, kusjuures viimane tegeleb rahvajuttudega. **1885.** a. avaldab Kunder «Eesti muinasjutud», milles suur osa on ekspluateerimise- ja rõhumisevastastel juttudel, aga samuti ka «Kalevipoja» proosaväljaande ja rea artikleid. J. Kunder saab rahvaluule kogumise organiseerimise sihtjoonte ajamise *kesksèks kujuks.* 1886. a. esitab ta («Meelejahutajas») rahvaluule kogumise kava, mis hõlmab peaaegu kõik olulised rahvaluuleliigid. Tema ettepaneku alusel peab rahvaluule kogumine jääma *ühe* organiseerija hooleks Eesti Kirjameeste Seltsi kaudu. Kunderi eeltööd kasutas ära sel ajal Peterburis töötav *J. Hurt* (jättes aga kõrvale Kirjameeste Seltsi). **1888.** aastal ilmus Hurdalt «Olevikus», «Postimehes» jm. üleskutse: «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele» vanavara kogumiseks. Rahvaluule kogumisega tegelevad ka tolleaegsed üliõpilased J. Bergmann (kogub 1883—85 hulga rahvalaule) ja M. J. Eisen, kes avaldab 1882—1883 kaks kogu rahvajutte. Rahvaluule kogumine, mis sai alguse EKmS-i tööst ning mida jätkati mitmete tegelaste poolt, sai populaarseks. Kollektiivse tegevuse tulemusena kanti kokku suurimaid rahvaluulekogusid maailmas. Kogumine ise aga äratas kirjanduslikule tegevusele paljusid, kellest mitmed said hiljem silmapaistvateks kirjanikeks.

Kuid mitte ainult kirjanduse, vaid ka meie demokraatliku rahvuskultuuri kõigi teiste alade tekkimine ja arenemine on seotud

rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna mõju või rahvuslikult võitleva kirjandusliku loominguga.

Kujutava kunsti alal on kõige silmapaistvamaks esindajaks üks rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna ideoloogе — maalikunstnik J. Köler. Ta on meie rahvusliku realistliku maalikunsti rajaja, kelle kõige silmapaistvamad teosed («Nõidusunest ärkamine» 1864, «Lorelei needmine munkade poolt» 1887 jt.) on aktiivse ühiskondliku võitluse teenistuses. Peterburis saavad hariduse ka silmapaistev eesti maastiku maalija K. L. Maibach ning meie raidkunsti rajajad A. Weizenberg (1837—1921) ja A. Adamson (1855—1929). Neist on käsiteldava ajajärgu elu ja võitlusega (peale Köleri) kõige tihedamalt seotud A. Weizenbergi looming. Tema kunstnikukäe all on valminud kõigi rahvusliku liikumise silmapaistvate tegelaste portreebüstid (millest tuntum on Kreutzwaldi oma) ning peale maailmakirjanduse ja piibliaineliste teoste ka hulga meie mütoloogiaga ja «Kalevipojaga» seotud töid («Koit», «Ämarik», «Vanemuine», «Linda», «Kalevipoeg»).

Rahvusliku liikumise aeg on ka meie rahvusliku helikunsti tekkimise ajajärguks. Areneb rahvaviiside kogumine. Selle töö õhutajaks on C. R. Jakobson ja Eesti Kirjameeste Selts. 80-ndate aastate teisel poolel hakkab innukalt tegelema rahvaviiside kogumisega K. A. Hermann. Rahvaviiside kogumine sai aluseks rahvusliku koorilaulu ja üldse demokraatliku rahvusliku helikunsti tekkimisele. Laulupidudega pannakse alus koorilaulu laiemale levikule. Parimaile L. Koidula ja teiste luuletustele loob viise A. Kunileid (1845—1875), samuti ka eelmise vend Fr. A. Saebelmann (1851—1911). Nende töid avaldab trükis C. R. Jakobson, hiljem — K. A. Hermann. Täie hoo eesti rahvusliku helikunsti arenemisele annavad hiljem, sajandi vahetusel ja uue sajandi algupoolel muusikalise hariduse saanud Miina Hermann (Härma) (1864—1941) ja K. Türnpu (1865—1927).

70-ndate aastate lõpu ja 80-ndate aastate esimese poole kirjanduslik elu arenes rahvusliku liikumise *kahe suuna vahelises võitluses.*

Maailmavaatelised ja ideoloogilised kokkupõrked, rahvusliku liikumise kahe suuna (kodanlik-demokraatliku ja kodanlik-klerikaalse suuna) põhimõtteline võitlus ei olnud juhuslik ega ka mingi traagiline nähtus meie rahvusliku kultuurielu arenemise seisukohalt. See oli normaalne, seaduspärane nähtus. Kodanlik-demokraatliku suuna võidulepääsemine, nagu nägime eespool, avaldas määratu suurt elustavat mõju kogu meie ühiskondlikule elule, sealhulgas ka meie demokraatliku kultuuri ja kirjanduse arenemisele. Et see tõus katkes, ning 80-ndate aastate teisest poolest elavnemine asendus allakäiguga, selles pole süüdi kahe suuna põhimõtteline võitlus, vaid mitmesugused uued ajaloolised tingimused ning neist tingitud tegurid, mis põhjustasid koos rahvusliku liikumise taandumisega ka kriisi kogu meie ühiskondlikus elus.

Kahe suuna võitlus, maailmavaatelised ja ideoloogilised kokku-

põrked ei kajastu kirjanduses nii selgelt ja kindlapiiriliselt nagu poliitilises võitluses. Kahe suuna võitluse peegeldumine kirjanduses on väga keeruliseks nähtuseks, mis avaldub kirjanike loomingus väga mitmesugusel kujul.

Vastuvaidlematuks tõsiasjaks on see, et kodanlik-demokraatliku suuna pooldajate tegevus avaldas viljastavat mõju mitte ainult kaasajal, vaid et see omandas otsustava tähenduse ka paljude järgnevate põlvkondade kirjanike arenemisel, meie demokraatliku rahvuskultuuri arenemisel üldse. Need kultuuritegelased, kes lähtusid rahvaluulest kui meie demokraatliku rahvuskultuuri alusest, ning kes nägid kirjanduse ülesannet rahvuse äratamises ja võitlusse kutsumises, on avaldanud elustavat mõju kogu meie kirjanduse arenemisele. Kõik XIX sajandi teise poole silmapaistvamad sõnameistrid — Kreutzwald, Koidula, Veske, Reinvald, Kunder, Bornhöhe on rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna pooldajad ja esindajad. Kuid see muidugi ei tähenda, nagu poleks nende vaadetes olnud kõrvalekaldumisi, mis ei jäänud kajastumata ka nende loomingus, ühes või teises teoses. Kui me ütleme, et kodanlik-demokraatlik suund oli ideeliselt juhtiv ja suunav, siis ei tähenda see muidugi seda, et teise, kodanlik-klerikaalse suuna esindajad poleks midagi olulist andnud ajajärgu kultuurilise elu arengusse. Nad, kaasa arvatud ka selle suuna juhid, andsid oma osa meie rahvusliku kultuuri varasalve. Nende poliitiliselt reaktsioonilised ja klerikaalsed vaated takistasid aga nende võimete täielikku avardumist ning ahendasid nende tegevust.

J. V. Jannseni religioossus, arglikkus ning ülemustekartus viis ta poliitilises elus rahvusliku reetmise teele. Kuid tal on tõsiseid teeneid meie varasema ajakirjanduse ajaloos, tal on oma koht ka meie proosakirjanduse stiili arendamises.

Jakob Hurt jõudis oma poliitilistes vaadetes ja tegevuses selleni, et asendas rahvusliku võitluse loosungi balti-sakslastele vastuvõetava seisustevahelise rahu loosungiga ning hakkas intriigide abil lõhkuma rahvuslikke üritusi. Hurda arengutee on väga keeruline ning täis suuri vastuolusid. Gümnaasiumiõpilasena pooldab ta kindlalt seisukohta, et eestlastele on vajalik selline kool, mis poleks sõltuvuses mõisnikest ega vaimulikest. Samal ajal paistab ta silma oma võitlusega uue kirjaviisi eest, kutsub üles haritlaskonda oma rahvale truuks jääma ning arendama oma kultuuri. Seesugused seisukohad viivad Hurda mitme rahvusliku suurürituse etteotsa. Saanud pastoriks, näeme kuidas valitud amet ja kiriklik ideoloogia muutub takistavaks teguriks tema töös ning ei soodusta nende asutuste autoriteedi kasvu, mille eesotsas on Hurt. Kui Hurt veel 1869. a. märgib, et rahvuse säilitamiseks peale usu on vajalik ka emakeel, siis 1878. a. peab ta kultuuri aluseks juba kirikut. Tema vastu tekkivat opositsiooni püüab Hurt maha suruda samade vaadetega inimeste koondamise teel juhtivaisse organeisse; ta astub välja kohalike organisatsioonide kasvava mõju vastu ning saab lüüa. Siirdunud kodumaalt Peterburisse, püüab ta oma lüüasaamist tasa teha abipalvetega tsaarivõimudelt — oma seltsi ja rahvuskaaslaste vastu. Kuid J. Hurt ei lähe kaduma meie rahva kultuurile. Oma tegevusega rahvaluule kogumise organiseerimisel 80—90-ndail aastail on ta teinud väga suure teene meie rahva kultuuri ajaloo seisukohalt.

A. Grenzstein oli «Eesti Postimehe» ja «Oleviku» toimetajana Jannseni ja Hurda poliitiliste vaadete pooldaja. Kuid tema «Olevikul» (varasemal perioodil) on teeneid rahvakooli arendamisel, raamatukogude asutamise propageeri-

misel ning eesti keele alal. M. J. Eisen ja M. Lipp kuulusid küll järjekindlalt kodanlik-klerikaalse suuna pooldajate hulka, kuid pastoriameti ning kirikliku tegevuse kõrval on nemadki jätnud jälgi meie demokraatliku kultuuri ajalukku — esimene rahvaluule kogumise, mõlemad — tõlkimise alal.

XIX sajandi 60—80-ndate aastate demokraatliku rahvuskultuuri silmapaistvaimate esindajate — Fr. R. Kreutzwaldi, L. Koidula, M. Veske ja J. Kunderi arengutee ei ole samuti kulgenud sirgjooneliselt, ilma vastuoludeta.

Fr. R. Kreutzwald, nagu nägime eespool, ei osanud esialgu mõista koostöö vajadust Köleri ja Jakobsoniga. Samal ajal oli tema kirjanduslik looming rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna, rahvusliku äratuse ja võitluse peamisi innustajaid. Pärast kahe suuna otsustavat lõhenemist Kirjameeste Seltsis teatab ta oma väljaastumisest seltsist, mida hakkasid juhtima Jakobson ja Veske. Seda juhtumit ei saa võtta Kreutzwaldi loobumisena rahvusliku võitluse positsioonidelt. Tema looming ei anna meile selleks alust. Tõenäoliselt on siin tegemist mitte Kreutzwaldi vaba tahte avaldusega, vaid mängus on olnud Jannseni-Hurda mõtte- ja võitluskaaslase G. Blumbergi surve, kelle juures Kreutzwald elas oma vanusepäevil.

L. Koidula on oma loomingu paremikus ja enamikus rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindaja, kes sai selleks ühiskondliku liikumise enda ning Kreutzwaldi, Jakobsoni ja nende mõttekaaslaste mõjutusel. Ent pärast abiellumist, kodumaalt eemaloleku tingimustes hakkavad ikka suuremat osa etendama perekondlikud sidemed, mis suurendavad Jannseni ja Hurda mõju Koidulale. Kirjavahetuses omastega astub ta teravalt välja Jakobsoni vastu. Mõnedes oma teostes ja luuletustes näeb ta kahe suuna võitluses Eestimaa huvide ühtsuse lõhkumist. Ent Koidula kui võitleja-patrioodi pale avaldub paljudes patriootilistes luuletustes ka tema viimases loomingujärgus.

M. Veske, kes oli Saksamaal omandanud doktorikraadi võrdleva keeleteaduse alal, ilmutas esimestel aastatel pärast kodumaale tagasisaabumist ilmset sõbralikkust balti-sakslastega läbikäimises. Ta astus «Neue Dörptsche Zeitungi» veergudel välja Jakobsoni vaadete vastu, omandades Jakobsoni, Kreutzwaldi jt. silmis sakstesõbraliku haritlase «kuulsuse». Kuid palav armastus oma rahva vastu, kelle elujärje parandamise oli Veske juba koolipõlves seadnud oma tegevuse ülemaks eesmärgiks, võimaldas tal leida peagi õige tee. Teravas ühiskondlik-poliitilises võitluses 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate alguses saab M. Veskest C. R. Jakobsoni ustav võitluskaaslane ning pärast viimase surma tõuseb ta mõneks ajaks rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhiks.

Oma luuleloomingus jäi M. Veske valdavas osas sügavalt rahvuslikuks. ta tugines teadlikult rahvalaulu eeskujule ning tema värssides said piduliku sõnastuse rahvusliku liikumise tõusumeeleolud.

J. Kunder areneb pidevalt kahe suuna võitluse mõistmise ning kodanlik-demokraatliku suuna üha energilisema pooldamise suunas. Kui ta veel 1880. a. avaldab arvamust, et on võimalik asuda «Sakala» ja «Eesti Postimehe» vahelises võitluses nende «kahe äärmuse» vahemaile, siis järgmisel aastal kirjutab ta satiirilise näidendi baltlaste ja kiriklaste lüüasaamisest («Vallavanema valimine») ning saab kodanlik-demokraatliku suuna üheks juhtivaks kujuks.

Teiste neil aastail kirjandusse astunud kirjanike ja kultuuritegelaste elus ja tegevuses näeme samuti keerulisi vastuolusid. Väga paljudel juhtudel aga jäävad määravaks kodanlik-demokraatliku suuna seisukohad ning rahvusliku liikumise tõusu- ja kõrgperiood ise. Jakob Pärn andis oma loomingu enamiku ja paremiku ajal, mil ta töötas kooliõpetajana Lihulas (1871—1882), kus ta sattus vastuollu mõisnikuga ja pastoriga (nii nagu see oli omal ajal juhtunud tema kooliõpetaja C. R. Jakobsoniga Tormas). Rahvusliku liikumise tõusuja kõrgperiood tõukab Pärna oma teoste loomisele, käsitlema aktuaalset, «oma toa ja oma loa» probleemi. Rahvusliku liikumise mõõna algul aga hakkab Pärn eestlaste üheõiguslusest sakslastega aru saama selliselt, et ka eesti rahval peavad olema o m a d mõisnikud. Ja see on juba omakasupüüdliku eesti maakodanluse taotluste kajastumine.

J. Bergmann annab oma ilukirjandusliku loomingu enamiku ja paremiku üliõpilasena rahvusliku liikumise kõrgperioodil (1878—1882). Hiljem, pastoriametis, pühendub ta peamiselt kiriklike teoste väljaandmisele.

L. Suburg lõi oma parimad teosed rahvusliku liikumise kõrgperioodi ning C. R. Jakobsoni tegevuse mõjul. P. Jakobson sai kirjanduslikku äratust J. Kunderilt, E. Bornhöhe oli Kreutzwaldi «Kalevipoja», Koidula võitlusluule ning «Sakala» võitlusprogrammi pooldaja, mis tõukaski teda «Tasuja» loomisele. Teine ajalooliste jutustuste autor J. Järv oli üks demokraatliku suuna silmapaistvamaid tegelasi.

Seega võime näha, et XIX sajandi 70—80-ndate aastate eesti rahvusliku kunsti meistritele jõudu andvaks allikaks oli rahvusliku liikumise hoog ise ning rahvusliku liikumise võitleva suuna programmist kantud teosed. Kodanlik-demokraatliku suuna tegevus soodustas ja elustas rahvusliku kirjanduse ning kultuuri arendamist üldse.

Tagasivaade. XIX sajandi teine pool, rahvusliku liikumise aeg, tähistab suurt ajaloolise tähtsusega progressiivset murrangut eesti kirjanduses. Eesti rahva hulgast tõuseb esile rida kirjanikke, kes seavad oma eesmärgiks eesti kirjanduse arendamise rahvusliku äratamise ja võitlussekutsumise vahendina. Pärisorjuse igandite vastu suunatud võitlus saab selle ajajärgu kirjanduse keskseks motiiviks; ajajärgu kirjanduse paremik saavutas vahetu ja tiheda kontakti eesti talurahva taotlustega.

XIX sajandi teise poole eesti kirjanduse kõige iseloomulikumaks jooneks on peamiselt *romantiliste* võtete kasutamine selleks, et äratada rahvustunnet ja õhutada võitlust oma rahvuse huvide eest. Pateetiliste pöördumiste, võrdluste ning teiste kujunduslike võtete poolest on selle aja kirjandus romantiline, oma sisult — rahvust äratav ja mobiliseeriv. Seega on meil tegemist *rahvus-romantilise* vooluga eesti kirjanduses. Kõige selgemalt avaldub see luules ja ajaloolistes jutustustes. Koos sellega areneb, eriti jutu- ja näitekirjanduses, realism, mis pühendab peatähelepanu olustiku kirjeldamisele, mistõttu seda võib nimetada *olustikuliseks realismiks*.

XIX sajandi lõpul astub eesti kirjandusse rida uusi kirjanikke, kes *toetuvad XIX sajandi teisel poolel tekkinud eesti rahvusliku kirjanduse* parimatele traditsioonidele ning viivad võidule realismi eesti kirjanduses.

Kõige iseloomulikumateks kujudeks XIX sajandi teise poole kirjanduse ajaloos on Fr. R. Kreutzwald, Lydia Koidula ja Ed. Bornhöhe. Seepärast peatume nende kirjanike loomingu analüüsimisel vastavalt õppeprogrammile. Nende kirjanike käsitluse lõppu on paigutatud kokkuvõtlik ülevaade ka teiste käsiteldaval ajajärgul tegutsenud kirjanike ilukirjanduslikust loomingust.

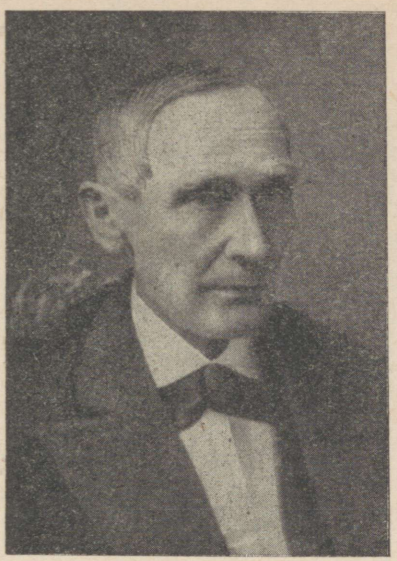

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

(1803—1882)

Friedrich Reinhold Kreutzwald on keskne kuju XIX sajandi eesti kirjanduses ja kultuurielus. Kui suur valgustaja-demokraat ja humanist pühendas ta kogu oma elu võitlusele pärisorjuse ja selle igandite, kirikliku vaimupimeduse ning kultuurilise mahajäämuse vastu. Kreutzwald on eesti rahvusliku kirjanduse rajaja, rahvaeepose «Kalevipoeg» koostaja. Tema loomingus leidis väljenduse rahvahulkade vabaduspüüe. Kreutzwaldil on hindamatud teened kirjanduse erinevate žanride arendamisel. Oma tähtsaimad teosed on ta loonud rahvaluule alusel, ta on eesti rahvaluule kogumise ja uurimise algataja. Kreutzwaldi tuleb pidada ka eesti kirjanduskeele tähtsamaks väljakujundajaks.

ELULUGU

Lapsepõlv ja kooliaastad. Friedrich Reinhold Kreutzwald on sündinud 26. (14.) detsembril 1803. a. Virumaal Kadrina kihelkonnas (praeguses Tapa rajoonis). Pärimuste järgi olevat Jõepere mõisnik tema vaarisa toonud Tartumaalt Laiuse kihelkonnast, kus-

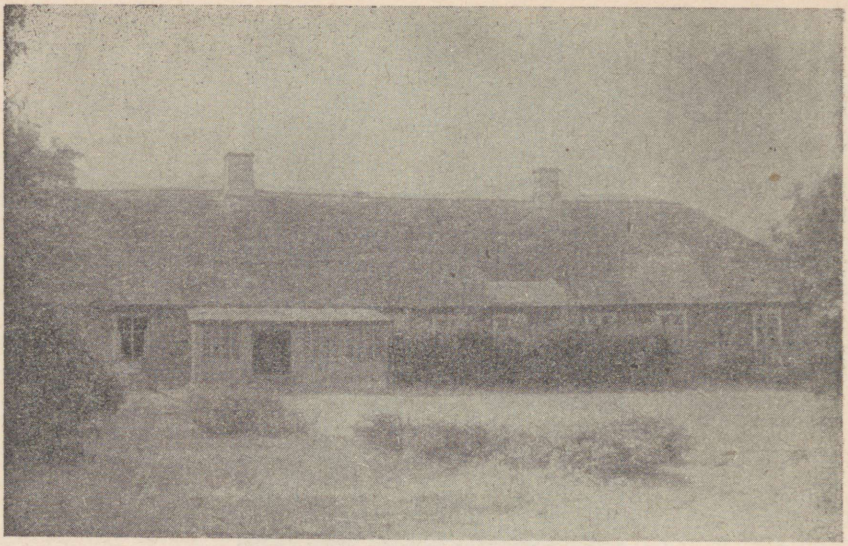

Kaarli mõisahoone.

juures ta teisele mõisnikule vastutasuks andnud künnihärja. Juba vaarisa Mang, samuti tema järeltulijad on olnud ärksa vaimuga ja kirjaoskajad inimesed; kirjutamist harjutatud paremate vahendite puudumise tõttu söega lauatükil.

Kreutzwaldi isa, perekonnanimeta pärisori Juhan oli Jõepere mõisa kingsepaks ja elas Ristmetsa vabadikukohal. Sünnikoha järgi saigi tulevane kirjanik endale koolipõlves nimeks Kreutzwald; mõnel puhul on ta oma töödes hiljem kasutanud nime ka eestipärasel kujul — Vidri Rein Ristmets.

1804. a. kevadel viis mõisnik Kreutzwaldi vanemad Rakvere lähedal asuvasse Kaarli mõisa, kus isa Juhan pandi aidameheks ja ema Ann pereemandaks. Kaarli mõis saigi tulevase kirjaniku lapsepõlvekoduks. Rahva seas kasvades hakkas Aida-Vidri juba maast-madalast märkama pärisorjusse surutud talupoegade viletsat seisundit ja võimutsevat ebaõiglust. Sundijate toorus pidi olema orjade töölekihutajaks, metsikud peksustseenid kuulusid tolleaegse mõisaelu tavaliste nähtuste hulka. Samal ajal kui mõisasaksad ja kirikisandad elasid pillavas külluses ning heaolus, valitses pimedates suitsutaredes äärmine vaesus ja harimatus. Ühes hilisemas kirjas meenutab Kreutzwald juhtumit, kui mõisa heinte varguses kahtlustatud talupoegi käsipidi kruupingi vahel seni piinati, kuni nad end süüdi tunnistasid ja raske ihunuhtluse pidid vastu võtma; hiljem, tõelise süüdlase selgumisel ei mõelnud aga keegi ebaõiglase karistuse hüvitamisele. Kreutzwaldile polnud teadmata ka 1805. a. rahutused ja lugu Peterburi läinud õiguseotsijatega, kes pealinnast, käed-jalad raudus, tagasi toodi, vangis peeti, armetult

peksti ja siis «tühjale maale» saadeti. Kõik selletaolised sündmused avaldasid oma mõju poisi kujunevale teadvusele, suunasid tema hilisemat vaadete arengut.

Aida-Vidri muinasjutte kuulamas. *O. Kangilaski, 1953.*

Kaarli mõisas avanes talle ka rahva rikkaliku ja mitmekülgse suulise luuleloomingu maailm. Loendamatud laulud ja muinasjutud, muistendid ja pärimused, kombestik, tavad ning uskumused, tabavad vanasõnad ja kõnekäänud väljendasid rahva maailmavaadet ning ellusuhtumist. Selles luuleloomingus oli kannatust ja valu, aga ka vihast rahulolematust ning teravat pilget rõhujate pihta; selles väljendus rahva murdumatu elujõud ja optimism. Võimsad ja oma fantaasiarikkuse poolest otse hämmastavad olid lood hiiglaslikust vägimehest Kalevipojast; nendest teadis poisile mõndagi jutustada mõisateener Kotlep, kes viis teda ka mitmele poole lähikonda vaatama Kalevipoja muistenditega seotud kohti. Varajane kokkupuutumine rahvaloominguga avaldas ärksale ja luulemeelsele poisile sügavat ning püsivat mõju, suunas teda hiljem laulude ja juttude kogumisele ning kirjanduslikule ümbertöötamisele.

1815. a. kevadel oli Kreutzwaldi isa saanud mõisnikult vabakirja, millega kogu perekond pääses pärisorja seisusest. Samal aastal pandi Friedrich Rakveresse algkooli («köstrikooli»). Ema juhatusel omandatud eestikeelsest lugemisoskusest ei olnud seal küll mingit abi, sest õpetus toimus tollal linnakoolides saksa keeles, mida ta siis veel sõnagi ei mõistnud. Ometi suutis püüdlik ja õpihimuline poiss algkooli peagi lõpetada ja siirdus 1817. a. jaanuaris

Rakvere kreiskooli, kus oli varem õppinud ka Faehlmann. Koolis oli Kreutzwald oma edasijõudmiselt tähelepandav, kuid poolteise aasta pärast pidi ta õpingud katkestama. Vanemate varanduslik seisukord oli ennegi olnud kehv, nüüd aga olid nad Rägavere-Árul kõrtsi pidades langenud pealegi veel varaste ohvriks. 1818. a. kevadel asus isa Harjumaale Hageri kihelkonda, kus sai väikeses Ohulepa mõisas valitsejakoha, 14-aastane Friedrich aga anti Tallinna ühte kauplusse (nn. Karu kontorisse) õpipoisiks. Ent peagi selgus, et poisil ei ole eeldusi ega huvigi kaupmehekutseks, ja ta saadeti tagasi vanemate juurde Ohulepale.

Uues elukohas sõbrunes ta varsti vana mõisa toapoisi Jakob Fischeriga, kes oli suur jutupuhuja, laulu- ja mängumees. Toapapa teadis muuhulgas ka uusi lugusid Kalevipojast ning süvendas noorukis üha enam huvi rahva suulise luuleloomingu vastu. Sellest ajast (1818. a.) alates ongi Kreutzwald hakanud rahvalaule üles kirjutama. Nähtavasti on toapapa Kreutzwaldi edasisele elukäigule mõju avaldanud teiseski suhtes, nimelt arstikutse valikul, kuna vana Jakob oli külas otsitud ja tuntud osava tohterdajana.

Ootamatu juhuse tõttu avanes Kreutzwaldil varsti võimalus poolelijäänud haridusteed jätkata. Nimelt otsustas Eestimaa kubermangu koolidevalitsuse direktor kavatsusel oleva rahvakooliõpetajate seminari jaoks kolm eesti noormeest õpetajateks ette valmistada; üheks kandidaadiks leitigi sobiv olevat noor Kreutzwald. Ta asus 1819. a. algul Tallinna, kus sai prii ülalpidamise ja korteri ning võis jätkata õpinguid sealses saksa kreiskoolis. Sellest ajast pärinevad ka Kreutzwaldi esimesed katsed tõlkida eesti keelde saksa klassikat, samuti valmis tal sentimentaalse rahvaraamatukese «Vaga Jeenoveva» tõlge.

1820. a. lõpetas Kreutzwald kreiskooli ja et plaanitsetud rahvakooliõpetajate seminar jäi asutamata, siis võis noormees ise endale teenistuskoha valida. Ta oli esialgu algkooliõpetajaks Tallinnas, kusjuures ta iseseisvalt edasiõppimist jätkates sooritas 1823. a. vastava õpetaja-eksami. Suvised ja talvised puhkeajad veetis ta vanemate juures maal.

Kreutzwaldi eesmärgiks oli omandada kõrgem haridus, kuid tal puudusid selleks vajalikud majanduslikud võimalused. 1824. a. õnnestus tal soodsatel tingimustel asuda koduõpetajaks ühe Peterburi suurniku perekonda, kus ta töötas poolteist aastat, kogudes edasiõppimiseks raha ja samal ajal end eksamiteks ette valmistades. Talupojaseisusest päritolu tõttu ei läinud Kreutzwaldil korda pääseda Peterburi sõjaväe-meditsiinilisse akadeemiasse, kus õppimine oleks toimunud riigi kulul. 1825. a. sügisel sõitis ta Tartusse, õiendas järgmise aasta algul nõutavad sisseastumiseksamid ja immatrikuleeriti 16. jaanuaril 1826. a. Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaseks.

Ülikooliaastad. Algasid aastad täis pingelist tööd ja püsivat võitlust raskustega, mis tollel ajal olid iseloomulikud «madalamast soost» inimeste teel kultuuri juurde. Katkendlik ja lünklik iseõppija

eelharidus raskendas uute teadmiste omandamist, aineline kitsikus oli alatiseks kaaslaseks kehvas katusekambris. Muidugi tuli kokku põrgata ka parunipoegadest härrastudengite seisusliku ja natsionalistliku ülbusega. «Mina tunnen väga selgesti kõik köied ja kammitsad, mis eesti poja jalga kinnitavad, enne kui ta külavainult targema rahva seltsi jõuab saada,» kirjutas Kreutzwald hiljem.

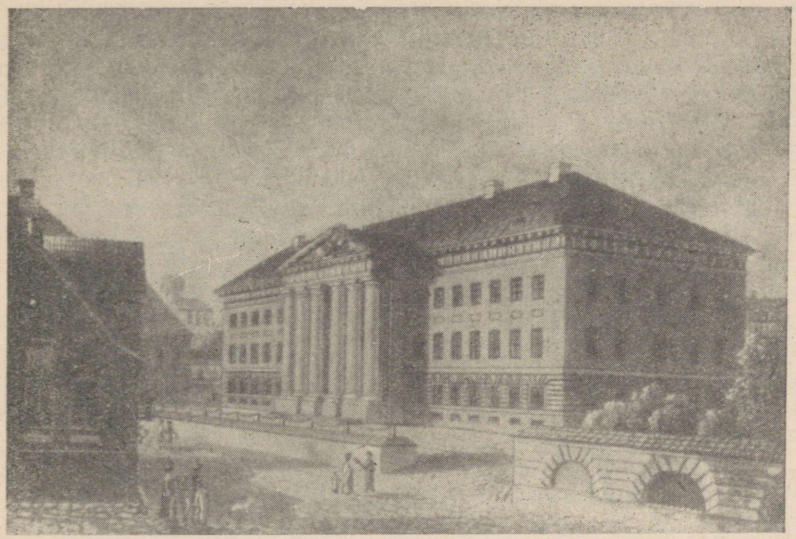

Tartu. Ülikooli peahoone. *A. Hageni akvatinta. 1827.*

Ülikooliaastad tähistavad Kreutzwaldi silmaringi pidevat avardumist, huvialade laienemist, teadlikuma maailmavaate kujunemist. Noormees püüdis võimalikult mitmekülgselt tundma õppida kultuurisaavutusi, millele juurdepääs oli pikkade aastasadade jooksul olnud eesti rahva jaoks suletud. Oma põhiõpingute kõrval arstiteaduse alal kuulas ta veel loenguid rahvaluulest, kirjandusloost ja esteetikast ning kasutas innukalt ülikooli raamatukogu. Eriti suurt mõju avaldas Kreutzwaldile tema kujunemisperioodil saksa demokraatlik kultuur, eeskätt Schilleri, Goethe jt. suurte kirjanike loomingu kaudu.

1802. a. uuesti asutatud Tartu ülikool oli reaktsioonilise tsaarivalitsuse kavatsuste vastaselt ja balti aadli vahelesegamiskatseist hoolimata kujunenud üheks eesrindliku teaduse ja ühiskondliku mõtte keskuseks, seal valitses üldiselt vabameelne, humanistlik ja valgustuslik vaim. Eriti 1820-ndaist aastaist algas ülikooli teadusliku tõusu ja õitsengu periood. Ülikoolis töötas rida maailmakuulsaid teadlasi, nagu astronoom V. I. Struve, füüsik B. S. Jacobi jt. Väljapaistev ajaloolane oli Kreutzwaldi-aegne rektor G. Ewers, tähelepandav filoloog oli raamatukogu juhataja professor

C. Morgenstern. Ülikooli tolleaegseist kasvandikest tõusis mitmeid suuri teadusemehi ja kultuuritegelasi, nagu välikirurgia looja N. I. Pirogov, loodusteadlane K. E. Baer, keeleteadlane V. I. Dahl, uusaegse armeenia kirjanduse rajaja H. Abovjan jt.

Mõistagi pääsesid eesti talurahva hulgast tollal ülikooli ainult õige vähesed, nendestki osa saksastus ja pööras oma rahvale selja. K. J. Peterson oli esimene, kes väljakutsuvalt ja noorusliku trotsiga rõhutas oma talupoeglikku päritolu. Kreutzwaldi üliõpilaspäevil kujunes aga eesti noormeestest juba väike sõprusring, keda ühendas armastus oma paljukannatanud rahva vastu. Selle ringikese vaimseks juhiks oli tollal doktorieksamiteks valmistuv Faehlmann, kellega Kreutzwald tutvus kohe Tartusse saabumisel. Ühised huvid liitsid neid jäädavalt sõpradeks ja võitluskaaslasteks, Faehlmanni mõju oma arengule hindas Kreutzwald ise kõrgelt. Nende mõttekaaslasteks olid veel J. Nocks ja D. H. Jürgenson (hiljem pedagoogid) ja Ph. Kareli (hiljem tuntud arst Peterburis). Viimased kaks olid Kreutzwaldi kreiskoolikaaslased Tallinnast.

Õppetöö kõrval jätkas Kreutzwald ülikoolipäevil ka oma kirjanduslikke katsetusi, ehkki ta sel ajal veel midagi ei avaldanud. Suvevaheaegadel tegeles ta innukalt rahvaluule kogumisega kodunurgas Virumaal, aga ka Laiusel ja Tormas samuti Paide ümbruskonnas.

1831. a. jõudis Kreutzwald ülikooli õpingutega lõpule ning tahtis sooritada lõpueksameid. Kuid samal ajal pääses mitmes kohas lahti epideemia ja noor arst asus vabatahtlikuna võitlusse selle vastu, töötades Riias, Tartus ja Vastseliinas. 1832. a. lõpul ja 1833. a. algul sooritas Kreutzwald eksamid, sai arstidiplomi ja asus kohe seejärel Võrru arstikohale.

Võru-periood. Väikeses maakonnalinnas Võrus, mis oli rajatud alles 50 a. enne ta sinnaasumist, töötas Kreutzwald arstina pidevalt 44 aastat. Sellesse perioodi kuulub peaaegu tervenisti ka tema ühiskondlik-publitsistlik ja rahvavalgustuslik tegevus ning ilukirjanduslik looming.

Vastutustundliku suhtumisega arstikohustesse, sõbralikkuse ja abivalmidusega võitis Kreutzwald peagi rahva poolehoiu ning usalduse; teda kui «head tohtrit» mäletasid lihtsad inimesed veel aastakümneid hiljem. Vaesemaid haigeid on Kreutzwald sageli ravinud tasuta, peale selle jaganud neile oma koduapteegis valmistatud arstimeid ja mõnd kurtjat isegi rahaliselt abistanud. Samal ajal tekitas aga «madala» päritoluga arsti opositsiooniline ühiskondlik-publitsistlik tegevus tema vastu pahameelt mõisnike hulgas, kes tegid katset teda boikoteerimisega «välja süüa». Pole sellepärast siis imestada, et Kreutzwaldil (kuigi arstiametit peeti üldiselt üsnagi tulutoovaks) tuli paljude aastate jooksul võidelda puudusega; alles vanemas eas paranes mõnevõrra tema majanduslik olukord.

Samal 1833. aastal, kui Kreutzwald Võrru asus, abiellus ta sakslanna Marie Elisabeth Saedleriga, kelle vanemate juures ta oli Tartus viimastel ülikooli-aastatel elanud. Kreutzwaldi abikaasa oli prak-

tiline koduperenaine, kuid mehe vaimseid huvisid ei suutnud ta jagada. Pereema tõi kodusse saksa keele ja Kreutzwaldi otsesed järeltulijadki — tütar Adelheid ja poeg Alexis — jäid võõraks isa elutööle ning rahvuslikule mõtteviisile. Isa lemmikuks oli noorem tütar Marie Ottilie, kes aga suri 15-aastasena; tema mälestusele on pühendatud värsse ja jutustus «Paar sammukest rändamise teed».

Juba õige varsti peale Võrru asumist alustas Kreutzwald oma publitsistlikku tegevust — esialgu kohalikus saksakeelses perioodikas, kuna eesti ajakirjandus tollal täiesti puudus. Vihjed talurahva raskele olukorrale ja pärisorjusliku süsteemi kriisi nähtustele tõid Kreutzwaldile sekeldusi tsensuuri ja ametivõimudega, mõisnikel aga olnud isegi kavatsus teda «ida poole saates kahjutuks teha», s. t. asumisele saata.

1840. a. ilmus Kreutzwaldi esimene rahvaraamat — karskusmõtet propageeriv pikem külajutt *Viina katk,* mis toetub osalt kirjanduslikele eeskujudele. Paar aastat hiljem jõudis sõprade algatusel trükki juba kreiskoolipäevil tõlgitud «Vaga Jeenoveva».

Samal ajal sai alguse ka Kreutzwaldi eestikeelne publitsistlik ja rahvavalgustuslik tegevus. Selleks kasutas ta eeskätt *kalendreid.* Algul esines Kreutzwald ÕES-i poolt väljaantavas «Tartu- ja Võrumaa rahva kalendris». 1845. a. alates toimetas ta aga tervelt kolmekümne aasta jooksul «Maarahva Kasulise Kalendri» (hiljem «Eesti rahva Kasuline Kalender») lisa. Tema kirjutustega kalender omandas erakordse populaarsuse ja levis üle kogu maa enneolematul hulgal. «Kasulises Kalendris» avaldas Kreutzwald suurema osa oma jutte («Reinuvader Rebane», «Üks ööpilt», «Videvik», «Põllumees ja ametmees», «Tuisulased», «Mihkel Põllupapp», «Uus koolmeister»), samuti rea luuletusi ja rohkesti mõttesalme (kuusalmikuid). Selle kõrval ilmusid populaarsed kirjutused loodusteaduse, kosmograafia, ajaloo jne. alal.

Kaks väikest albumit *Sipelgas* (I—1843, II—1861) sisaldavad peamiselt rahvavalgustusliku sisuga kirjutusi; eriti olulised on nendes ilmunud kirjutused eesti rahvaluule, aga ka kasvatuslike probleemide ja praktiliste majapidamisküsimuste kohta.

Ajavahemikul 1848—1849 avaldas Kreutzwald viis vihikut populaarteaduslikku väljaannet *Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on,* mida võib pidada esimeseks eesti illustreeritud ajakirjaks. Rahva silmaringi avardamiseks andis ta välja ka «Maa ja mere pildid» kolmes köites (I—1850, II—1857, III—1861). Oluline tähtsus oli omal ajal Kreutzwaldi tervishoidlikul käsiraamatul «Lühikene õpetus tervise hoidmisest» (1854).

Võimalust mööda püüdis Kreutzwald oma publitsistlikus tegevuses ära kasutada ka ilmuma hakanud eestikeelseid ajalehti — «Talurahva Postimeest» ja Jannseni «Pärnu Postimeest» (hiljem «Eesti Postimeest»), kuid nende ajalehtede üldiselt ara ja lepliku suuna tõttu oli see seotud suurte raskustega. Kreutzwaldi korduvad katsed saada kas ÕES-i kaudu või iseseisvalt luba oma ajalehe või ajakirja väljaandmiseks jäid aga tulemusteta.

Fr. R. Kreutzwaldi toimetatud kalendri tiitellehti.

Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse kõrgajaks võib pidada 1850—1860-ndaid aastaid. Ennekõike tegi ta sel ajal oma peamise elutöö — koostas rahvaeepose *Kalevipoeg*. Sellel ajavahemikul on kirjutatud põhiline osa *Eesti rahva ennemuistsetest juttudest* (ilmusid tervikuna 1866. a.). Sellest ajast on pärit ka peaaegu Kreutzwaldi kogu jutulooming (peale kalendrites ilmunud juttude avaldas ta 1853. a. «Paar sammukest rändamise teed» ja 1857. a. «Kilplased»). Kreutzwaldi luuleloomingust pärineb osa küll varasemast ajast, kuid peale väheste erandite ilmusid nad trükis siiski alles sel perioodil: tervitus Tartu ülikoolile 50. a. juubeli puhul (1852), poeem *Sõda* (1854), väike värsivihik *Angervaksad* (1861) ja tema tähtsaim luuletuskogu *Viru lauliku laulud* (1865). Samal ajal tegi

Fr. R. Kreutzwaldi maja Võrus. Uksel kirjanik tütrega.

Kreutzwald kaastööd Peterburi Teaduste Akadeemiale ja Õpetatud Eesti Seltsile ning pidas laialdast kirjavahetust.

Kogu oma suureulatuslikku kirjanduslik-publitsistlikku tööd pidi Kreutzwald tegema väga rasketes tingimustes, mitmesuguste takistuste ja tsensuurioludega pidevalt võideldes ning ainuüksi napi puhkeaja arvel. Avaldamisvõimalused olid äärmiselt piiratud, eriti 1840—50-ndail aastail; mingit nimetamisväärset sissetulekut kirjanduslik tegevus tollal ei toonud. Rasked igapäevased arstiülesanded — haigete vastuvõtt, visiidid linnas ja töö linnahaiglas, pikad väljasõidud haigete juurde maale — nõudsid endale peaaegu kogu aja. Vähesed vabad tunnid veetis Kreutzwald aga oma ärklitoas; siin libises hanesulg kärmesti üle paberi ja pani kirja väljasõitudel kogunenud mõtteid ning läbimõeldud kavatsusi, ja hilise ööni paistis aknast küünlatule valgus. Nii on Kreutzwald loonud kõik oma rahvavalgustuslikud ja ilukirjanduslikud teosed.

Olles seotud oma kutsetööga, ei olnud Kreutzwaldil võimalust ette võtta pikemaid matku; isegi Tartusse sõiduks leidis ta väga harva mahti. Tähelepandavamaks sündmuseks oli mõnenädalane viibimine Peterburis 1859. a. sügisel seoses «Kalevipoja» väljaandmise organiseerimisega.

Kreutzwaldi viljakas kirjanduslik, rahvavalgustuslik ja publitsistlik tegevus tõi talle aastate jooksul laiade rahvahulkade tunnustuse ning poolehoiu. 1860-ndaiks aastaiks kujunes temast tärkava eesti kultuurielu suurim autoriteet, keda rahvusliku liikumise noored

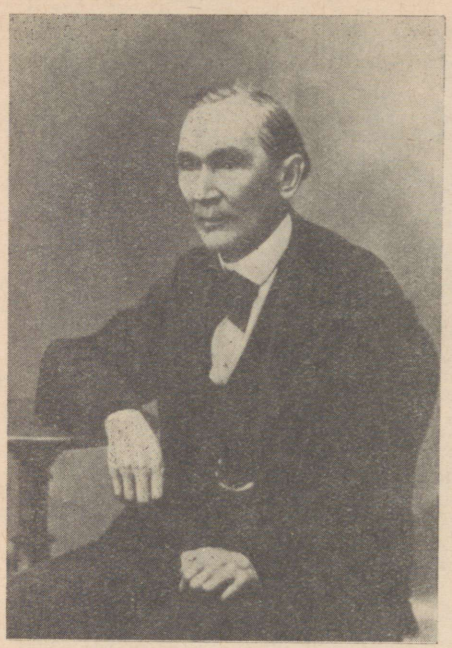

Fr. R. Kreutzwald rauga-eas.

jõud ja ühiskondlikud organisatsioonid austasid kui oma vaimset juhti. Nii valis Eesti Kirjameeste Selts oma asutamiskoosolekul 1872. aastal Kreutzwaldi eluaegseks aupresidendiks, samuti oli ta mitmete teiste seltside auliige. Eesti kirjanduse rajajana ja väljapaistvama esindajana leidis Kreutzwald tunnustust ka väljaspool Eestit: sellest kõneleb Peterburi Teaduste Akadeemia poolt «Kalevipojale» määratud Demidovi preemia (1860), Kreutzwaldi valimine Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaks liikmeks (1855) ja Ungari akadeemia liikmeks (1871). Möödunud sajandil oli ta rahvusvaheliselt kõige tuntum eesti kultuuritegelane.

Elu lõpuaastad Tartus. 1877. a. loobus Kreutzwald arstiametist ja lahkus Võrust, asudes vanaduspuhkusele Tartusse. Siin jätkas ta aktiivselt kirjanduslikku ja publitsistlikku tööd ning tegeles oma teoste uustrükkide väljaandmisega. Kreutzwaldi peamiseks teoseks tol perioodil on ulatuslik poeem *Lembitu,* mida kirjanik ei ole suutnud täielikult lõpule viia (ilmus posthuumselt 1885. a.). Tõsist tähelepanu väärib ka tema tervishoidlik käsiraamat *Kodutohter* (1879), mille aluseks on olnud eeskätt pikaajalise isikliku arstipraktika kogemused ja tähelepanekud.

Oma kõrgele eale vaatamata võttis Kreutzwald Tartus osa ühiskondlikust elust, esines kõnedega jne. Tema publitsistlik tegevus elavnes eriti seoses «Sakala» ilmumahakkamisega, millele ta tegi ulatuslikult kaastööd. Kreutzwaldi arvukad artiklid ja poleemilised väljaastumised «Sakalas» kodanlik-klerikaalse leeri vastu, samuti tolleaegsed kirjad Jakobsonile, on kogu tema eelnenud tegevuse jätkuks. See suurendas veelgi Kreutzwaldi populaarsust rahvahulkades; nii näiteks tulid 1879. a. üldlaulupeo ajal paljud Tartusse kogunenud koorid Lauluisa tervitama — see oli rahva austuse ja poolehoiu väljenduseks.

Hiljem, kui rahvuslikus liikumises kahe leeri võitlus üha teravnes, tõmbus Kreutzwald kodanlik-klerikaalse suuna mitmesuguste intriigide mõjul tagasi, jäädes paaril viimasel eluaastal ühiskondlikust elust kõrvale. Selleks on teda eriti mõjustanud väimees

G. Blumberg, kelle juures Kreutzwald elas ja kes seisis lähedal Jannseni-Hurda ringkonnale.

1882. a. suvel käis Kreutzwald ÕES-i esindajana veel Peterburis tervitamas oma vana õpinguteaja kaaslast dr. Ph. Karelli viimase ametijuubeli puhul. Sama aasta augustis kirjanik haigestus ja suri 25. (13.) augustil 1882. Kreutzwaldi haud on Tartus Jaani kalmistul.

KREUTZWALDI VAATED JA TEGEVUS

Maailmavaate põhijooned. Publitsistlik ja valgustuslik tegevus. Kreutzwald kui valgustaja-demokraat kujunes feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodil, pärisorjusevastase võitluse olukorras. Tema vaated väljendasid eesti talurahva elulisi huve.

Kirjaniku maailmavaateline areng toimus erakordselt raskeis tingimustes, kogu oma tegevuses pidi ta ületama suuri takistusi. Kreutzwald põlvnes madalamaks orjatõuks peetud eesti talurahvast, keda igast küljest aheldas võõrast rahvusest rõhujate majanduslik, poliitiline ja kultuuriline ülemvõim. Tema õpingute- ja kujunemisaeg, eriti aga varasem tegevusaeg oli ülevenemaalise poliitilise reaktsiooni ja metsiku vaimupimeduse aeg. Kreutzwald hakkas kirjutama siis, kui eestikeelne kirjasõna oli peaaegu jäägitult rakendatud kiriklik-feodaalse ideoloogia teenistusse ja kui eesti rahvuslikku kirjandust ega ajakirjandust ei olnud veel olemas. Rahvas vireles vaesuses ja harimatuses, usuline pimestus takistas igasugust vaimset edu. Võimud jälitasid iga progressiivset mõtet, range tsensuur püüdis lämmatada viimsegi vabama ja julgema sõna. Neid asjaolusid on vaja arvestada, et väärilselt hinnata suure kultuurimeistri tegevuse ajaloolist tähtsust.

Kreutzwaldi demokraatliku ja valgustusliku maailmavaate lätteks on ühelt poolt talurahvahulkade elukäsitus, mida ta rahvaga vahetus ning katkematus sidemes olles täielikult tundis ja mõistis, teiselt poolt loodusteadusliku hariduse omandamine tolleaegses eesrindlikus õppeasutuses — Tartu ülikoolis.

Kreutzwaldi ühiskondlik-poliitiliste vaadete sisuks on leppimatus pärisorjusliku korra igandite suhtes. Ta mõistis, et kurikuulus balti erikord takistab igasugust ühiskondlikku arengut, ja oli veendunud, et see kord peab varem või hiljem hävinema. Ta jõudis balti aadli röövelliku olemuse selgele äratundmisele ja nimetas Baltimaid «keskaja kolikambriks», kuhu on kokku korjatud «kõik seltsmesaja-aastane hallitanud risu». Kirjanik oli tihedas kontaktis Peterburis tegutsevate eesti patriootidega (J. Köler, Ph. Karell jt.) ning Tallinna rahvasõbralike haritlaste ringkonnaga (V. T. Blagoveštšenski, N. F. Russov, J. Nocks), kes samuti suhtusid eitavalt pärisorjuslikku korda ja selle igandeisse.

Oma maailmavaadet nimetas Kreutzwald loodusteaduslikuks, vastandades seda pastorite teoloogilisele maailmavaatele. Ehkki ta ei jõudnud järjekindla materialismini, vaid, nagu paljud valgusta-

jad, kujunes põhiliselt deistiks[1], toetudes teadusele ja loodusseaduste tundmisele ning eitades selle alusel kõike üleloomulikku. Kreutzwald rõhutas, et «kindlal looduse seadusel ei ole kuskil vankumist ega või midagi vastu seadust sündida, mispärast ebausust ilmale toodud, pimedusest imetatud, kavalusest ja rumalusest üles kasvatatud imeteod loodusetundja silma ees kui udupilved päikese paistel ära kaovad». Valgustajana uskus ta mõistuse jõusse, sellesse, et maailm ja tema seaduspärasused on inimeste poolt tunnetatavad.

Kreutzwald nägi nii loodust kui ka ühiskonda pidevas liikumises ning arengus — vankumatu usk progressi on tema mõtteviisi üheks kõige iseloomulikumaks küljeks. Ta lähenes arusaamisele, et arengut viib edasi vastandlike jõudude võitlus, ja mõistis, et uus ning edasiviiv pääseb võidule ainult võitluses vana, iganenu vastu. Kuid võitlust nägi ta eeskätt i d e e d e võitluses, rahvahulkade revolutsioonilise võitluse paratamatuse mõistmiseni kirjanik ei jõudnud. Selles on oluline erinevus Kreutzwaldi ja vene revolutsiooniliste demokraatide seisukohtade vahel.

Need maailmavaate põhiseisukohad on saanud selge väljenduse Kreutzwaldi kogu publitsistlikus ja valgustuslikus tegevuses. Rahvale määratud õpetlikes väljaannetes püüdis ta kaasa aidata pärisorjusliku süsteemi ja selle igandite likvideerimisele, püüdis äratada talurahvast pärisorjuslikust tardumusest ja näidata uusi, ajakohasemaid ning tulusamaid teid oma elu korraldamiseks.

Kreutzwald astus välja balti-saksa ajaloolaste ühekülgsete seisukohtade vastu ja näitas, et usulevitamise sildi all orjastasid ristirüütlid XIII saj. eesti rahva ning alandasid eestlased karielajate tasemele. Seda võitlevat ajalookäsitlust populariseeris kirjanik ka oma ilukirjanduslike teoste, eeskätt «Kalevipoja» kaudu. Eesmärgiga ümber lükata reaktsiooniliste ajaloolaste väljamõeldised mingist iidsest germaani-skandinaavia kultuurist Eestis, teostas Kreutzwald omal algatusel isegi korduvaid arheoloogilisi kaevamisi ja esines nende kohta kirjutustega.

Kreutzwald paljastas raevukalt feodalismi ideolooge, kes väitsid, et eestlastel puuduvat rahvusliku ning kultuurilise arenemise eeldused, et nad olevatki loodud ainult orjadeks. Ta näitas, et just ränk rõhumine nende poolt, kes end küll «kultuuritoojateks» kuulutavad, kuid «kelle silmis siiasaadik eestlane ja lojus ühes klassis seisis», on takistanud rahvas peituvate loomupäraste annete arenemist.

Möödunud sajandi keskel hakkasid balti-saksa sulerüütlid otseselt ajakirjanduses esinema mõtteavaldustega, et eestlastele olevat kõige kasulikum vabatahtlikult saksastuda, sest see olevat nagunii paratamatu. Vastukaaluks sellele kuulutas Kreutzwald, et eesti talurahvas on samaväärne teiste rahvastega: tal on oma kõrged vaimuanded, rikas rahvaluule, arenemisvõimeline keel, kangelaslik mine-

[1] D e i s m — vaade, mis peab küll kõige oleva algpõhjuseks jumalat, kuid eitab jumala vahelesegamist maailma asjadesse.

vik ja ta on rahvusena võimeline iseseisvaks arenguks.. Sellest mõttest on kantud Kreutzwaldi kogu ilukirjanduslik ja publitsistlik tegevus.

Valgustajana pidas Kreutzwald eriti tähtsaks hariduse ja teadmiste levitamist rahvahulkades — selles nägi ta ühiskondliku arengu üht põhitegurit. Seda eesmärki teenivad ka tema arvukad rahvavalgustuslikud kirjutused kalendrites ja teistes väljaannetes, kus ta eriti püüdis tutvustada loodusteaduse, aga ka tehnika saavutusi.

Iseloomulik on selles mõttes «Maailm ja mõnda», mille iga vihik jaguneb nelja ossa. Esimeses osas pakutakse peaasjalikult teadmisi kosmograafiast, seletatakse teaduslikul alusel taevakehade tekkimist ja liikumist, universumi ehitust jne. Teises osas on loodusteaduslik ja geograafiline materjal: selgitatakse mitmesuguseid loodusnähtusi, jutustatakse tundmatutest loomadest jne., samuti tutvustatakse võõraid maid ja tähtsamaid linnu, nende väljapaistvaid arhitektuurilisi mälestusmärke jm. Kolmas osa kannab pealkirja «Kunstlikud tööd», milles kõneldakse leiutustest ja tehnika tolleaegseist uuemaist saavutusist. Neljas osa «Tululikud õpetused» pakub peamiselt mitmesuguseid praktilisi majapidamisalaseid nõuandeid. Eesti lugejad kuulsid Kreutzwaldi teostes raudteedest ja nende tähtsusest, elektrist ja telegraafist, Kopernikuse heliotsentrilisest õpetusest, vene uurijate Krusensterni jt. ümbermaailmareisist ning paljust muust, mis avas nende pilkudele otsekui uue maailma. Teose vajalikkusest kõneleb kujukalt asjaolu, et see avaldati ka läti keeles kahes väljaandes.

«Maa ja mere piltide» kahes esimeses osas, mis moodustavad sisuliselt terviku, kujutatakse reisi- ning jahiseiklusi Lõuna-Aafrikas ja Tseilonil; kolmas raamat jutustab uurimisekspeditsioonist Põhja-Jäämerel. Nendes leidis tolleaegne lugeja paljugi huvitavat ja õpetlikku, mis aitas avardada silmaringi. Ka oma tervishoidlikes käsiraamatutes on Kreutzwald praktiliste hügieeniliste juhiste ja arstlike nõuannete kõrval andnud olulise koha loodusteaduslike teadmiste propageerimisele, kahjulike ebauskumuste kummutamisele.

. Kreutzwald astus oma artiklites välja rahvahariduse taseme tõstmise eest, koolide olukorra parandamise eest, nende vabastamise

eest kiriku pimestava mõju alt. Ta nõudis, et piiblilegendide ja katekismuste tuupimise asemel õpetataks koolides rohkem eluliselt vajalikke, praktilisi teadmisi (vene keelt, loodusteadust, matemaatikat).

Kogu oma pikaajalise tegevuse jooksul pidas Kreutzwald leppimatut võitlust kirikliku vaimupimestuse vastu, baltisaksa ja hiljem ka eesti pastorite vastu. Ta iseloomustas neid kui «mustas lambanahas hunte», suhtus nendesse kui hariduse ja progressi vaenlastesse viha ning põlgusega, paljastas neid lõikava iroonia ja satiiriga. Nähes usumeeste meeleheitlikku püüdu rahva haridusliku taset võimalikult madalal hoida, inimesi teadmatuses ja *«pühas* ehk kolmkord pühas rumaluses» pidada, nende «päid ebausu kottidesse toppida», tuli Kreutzwald selgele äratundmisele kiriku reaktsioonilisest ühiskondlikust osast. Rõhujate huvides katsub kirik hoida rahvast kõigi vahenditega alandlikkuses ja kuulekuses, sest «mida vagam üks lammas, seda parem teda niita».

Otseses seoses pärisorjuse ning kiriku vastu suunatud väljaastumisega on Kreutzwaldi võitlus kodanlik-klerikaalse suuna vastu eesti rahvuslikus liikumises. Ta suhtus terava hukkamõistuga J. V. Jannseni tegevusse, samuti ka J. Hurdasse, kellest ta esialgu küll üsnagi palju lootis, kuid kes lõpuks ometi vajus poliitikas ikka enam reaktsiooni rappa.

Alati printsipiaalne ja sirgjooneline, põlgas Kreutzwald inimväärikuse ja parimate tõekspidamiste hinnaga ostetavat heaolu ning välist hiilgust ühiskonnas, kus võimutsesid vale ja vägivald. Ta mõistis hukka «libeda keelega suud mööda rääkimist», silmakirjalikku ülistamist ja seljataguseid intriige, igasuguseid tühje sõnadetegemisi, välist kombetäitmist, lipitsemist ja pugemist, mis iseloomustas tolleaegset «paremat seltskonda».

Kreutzwald oli veendunud, et kõik inimesed ja rahvused on üheväärsed. Sellepärast astus ta teravalt välja võõraste rõhujate ja nende kultuuri ees kummardamise, samuti nende poole ülemineku vastu. Ta nõudis haritlastelt truuksjäämist oma rahvale, võitlemist rahva haridusliku ning sotsiaalse seisundi parandamise eest.

Tähtsaks ühiskondliku progressi eelduseks Eestis pidas Kreutzwald eesti ja vene rahva sõprust ning koostööd. Oma mitmesugustes kirjutustes, ilukirjanduslikes teostes ja kirjavahetuses rõhutas Kreutzwald seda suurt edasiviivat tähtsust, mis oli Eestimaa liitmisel Vene riigiga 1710. a. — see andis pikkade laastavate sõdadega hävimiseohtu viidud rahvale lõpuks ometi kestva rahupõlve ja lõi tingimused ühiskondlikuks arenguks. Nähes eestlaste tulevikku kõige tihedamas sõbralikus koostöös vene rahvaga, tegi Kreutzwald väsimatult selgitustööd vene keele õpetamise kasuks eesti koolides, mida feodaalid ja pastorid püüdsid igati takistada.

Kreutzwaldil olid tihedad sidemed vene eesrindliku kultuuriga. Eriti oluline on lähedane kontakt Peterburi Teaduste Akadeemiaga.

Kreutzwald teostas akadeemia ülesandel etnograafilise andmestiku kogumist. Akadeemik Sjögreni soovitusel võttis ta kasutusele eesti keele uue, foneetilisema kirjaviisi ja sai selle peamiseks eestvõitlejaks. Kreutzwaldi külastas Võrus akadeemik Baer, kellel ta aitas läbi viia loodusteaduslikke vaatlusi. Lähedased suhted olid tal akadeemikute Schiefneri ja Wiedemanniga. Viimased kasutasid sageli Kreutzwaldi abi eesti keele ja rahvaluule küsimustes, avaldasid tema teateid akadeemia toimetistes. Eriti oluliseks hindas Wiedemann Kreutzwaldi kaasabi suure eesti-saksa sõnaraamatu koostamistöös, millega seoses akadeemik korduvalt Kreutzwaldi Võrus külastas. Kreutzwaldi kaastegevusel andis akadeemia välja ka kaks eesti folkloori käsitlevat teost. Samal ajal osutasid Schiefner ja Wiedemann Kreutzwaldile hindamatut abi tema peateoste — «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttude» — lõpuleviimisel ning väljaandmisel.

Kreutzwaldi kirjavahetus. Suure kultuuriloolise väärtusega on Kreutzwaldi ulatuslik kirjavahetus. Ta on olnud kirja teel tihedas suhtlemises kümnete oma aja väljapaistvate kultuuritegelastega nii Eestis kui ka Peterburis, Helsingis, Berliinis jm. Enamik sellest kirjavahetusest on meieni säilinud ja osalt ka trükis avaldatud.

Märkida tuleb kirjavahetust Faehlmanniga (trükis 1936. a.) ja Koidulaga (trükis 1911. a.). Suurt huvi pakuvad samuti kirjad C. R. Jakobsonile, kunstnik J. Kölerile, rahvakooliõpetajâ J. Adamsonile jt. Laialdast kirjavahetust on Kreutzwald pidanud ÕES-i tegelastega (F. Sachssendahl, G. Schultz-Bertram jt.), eriti «Kalevipoja» koostamise ja trükkitoimetamise ajal. Tähelepandav on Kreutzwaldi kirjavahetus mitmete Peterburi akadeemikutega; eriti ulatuslik on kirjavahetus Schiefneriga (trükis avaldatud 1953. a.), milles otseselt kajastub Kreutzwaldi peateoste sünnilugu.

Enamik Kreutzwaldi kirju kujutab endast ulatuslikke ja sügavalt läbimõeldud arutlusi ühiskondlike küsimuste, ideeliste võitluste, kultuurielu ja kirjanduslike probleemide üle. Seejuures võis kirjanik oma vaateid ja tõekspidamisi kirjavahetuses väljendada märksa vabamalt kui trükis ilmunud, tsensuurialustes kirjutustes ja teostes. Kreutzwaldi kirjavahetus on ammendamatuks andmestiku koguks möödunud sajandi eesti ühiskondliku ja vaimse elu uurimisel, samuti annab see väga palju materjali kirjaniku enda isiksuse lähemaks tundmaõppimiseks. Tuleb arvestada ka seda, et oma kirjade kaudu avaldas Kreutzwald kaasaegsetele eesti avaliku elu tegelastele suurt edasiviivat mõju ja tema demokraatlikud vaated leidsid väljendust viimaste publitsistikas ning ühiskondlikus tegevuses, kirjanduslikus ja kunstilises loomingus. Peale kultuuriloolise väärtuse, mis Kreutzwaldi kirjavahetusel on tänapäeva jaoks, oli sellel omal ajal niisiis ka teatav ideelis-kasvatuslik tähtsus. Ilukirjandusliku loomingu kõrval kuulub kirjavahetusele kirjaniku pärandis küllaltki tähelepanuväärne koht.

Kreutzwaldi osast eesti keele arengus. Kreutzwaldi tegevusaja jooksul tegi eesti keel läbi tohutu arengu. Sel ajal õieti kujuneski põhiliselt välja üldrahvalik kirjakeel. Kreutzwaldil on selles osas otseselt väga suured teened; võitlus kirjakeele eest on osa tema võitlusest eesti rahvusliku demokraatliku kirjanduse loomise eest.

Oma varasemal tegevusjärgul (1830—1840-ndail aastail) astus Kreutzwald välja tolleaegse eesti kirjakeele kahestumise vastu tallinna ja tartu keeleks. Kreutzwaldil oli juhtiv koht võitluses uue, *hääldusp ä r a s e m a k i r j a v i i s i* eest. Ta piitsutas terava satiiriga pastoreid ning teisi tagurlikke kirjamehi, kes püüdsid kramplikult kinni pidada vanast, võõrapärasest kirjaviisist, ja oli esimesi, kes oma teostes hakkas kasutama uut kirjaviisi.

Oma keelealases tegevuses lähtus Kreutzwald elavast rahvakeelest ja nõudis seda ka kõigilt teistelt kirjameestelt, naeruvääristades pastoritest ja köstritest raamatukirjutajate kiriklikku žargooni. Oma kirjanduslikus loomingus seadis ta eesmärgiks lähendada keelt rahva kõnekeelele ja saavutas selles osas väga tähelepanuväärseid tulemusi. Kreutzwald on suuresti rikastanud eesti kirjakeelt, ta tõi sellesse rahvapärase fraseoloogia, rahvakeelele omased ütlused, kõnekäänud, lausekujundid. Eriti olulised on selle poolest tema rahvaluule alusel põhinevad tööd. Õige tunduval hulgal täiendas ta eesti keelt uute sõnadega mitmesuguste tuletiste näol.

Kreutzwaldi poolt on võetud kasutusele niisugused keeles täiesti igapäevaseks saanud sõnad, nagu *rahvus, voorus, omadus, etendus, tõsidus, iludus, tulevik, kunstnik, ametnik, kehvik, andestama, täheldama, seltsimees* ja palju teisi. Peale selle pani Kreutzwald oma populaarteaduslikes ja tervishoiuküsimusi käsitlevates teostes aluse ka eestikeelse teadusliku terminoloogia väljakujunemisele. Nii kasutame näiteks rida tema antud keemiliste elementide nimetusi *(hapnik, süsinik, vesinik, lämmastik)*, samuti paljusid arstiteaduslikke mõisteid *(palavik, põletik, mädanik)* jne.

Töötades keele rikastamiseks ja arendamiseks, astus Kreutzwald samal ajal ka otseselt välja eesti keele õiguste laiendamise eest Eestimaal. Eeskätt pidas ta loomulikuks ja hädavajalikuks emakeelset õpetust koolides, nimetades mõttetuiks väiteid, et eesti keel ei suutvat täita õppekeele ülesandeid: kui raske või keerukas ükski õpetus olekski, «siiski saab iga inimene temast oma emakeelel kõige täielikumalt aru».

Kreutzwaldi tegevus folkloristina. Kreutzwald on Faehlmanni kõrval eesti folkloristika rajaja ning suurim eesti rahvaluule materjalide kirjanduslik ümbertöötaja. Juba koolipõlvest alates kogus Kreutzwald rahvalaule ja muid rahvaluulelisi pärimusi, käis üliõpilasena ja hiljem arstinagi korduvatel kogumismatkadel. Tema poolt kirjapandud ligi 500 rahvalaulu hulgas on näiteid peaaegu kõigist tähtsamatest laulurühmadest.

Juba 1843. a. avaldas Kreutzwald «Sipelga» I andes rahvale esimese üleskutse rahvaluule kogumiseks. Ühtlasi esines ta rahvaluuleküsimuste kohta mitmesuguste kirjutustega. Otsese folkloristliku tegevuse kõrval on Kreutzwald ka eesti etnograafia, mütoloogia jne. uurimise alustajaks. Nendelgi aladel on ta avaldanud rea kirjutusi, mille eesmärgiks oli ümber lükata balti-sakslaste moonutavaid käsitusi eesti rahvast ja tema minevikust. Ta toimetas Peterburi Teaduste Akadeemia väljaandena ka XVII sajandist pärineva Forselius-Boecleri raamatu «Eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused», varustades selle omapoolsete rikkalike kommentaaridega (tegelikult ületab kommentaaride maht algteksti mitmekordselt), ning andis samas koos H. Neusiga välja teose «Eestlaste müütilised ja maagilised laulud».

Oma folkloristlikes vaadetes jõudis Kreutzwald mitmeski suhtes kaugemale tolleaegse Lääne-Euroopa folkloristikas levinud teooriatest. Ta mõistis õigesti rahvaluule võitlevat hoiakut, selle ideelist sisu ja neid sotsiaalseid põhjusi, mis tegid teatavad laulud omaseks kogu rahvale. Oma tähelepanuväärses kirjutuses *Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest* («Sipelgas» II, 1861) toob Kreutzwald näitena tuntud sulaselaulu, mida lauldakse üle kogu maa. «Mispärast? Ühesugune orjus ja töö teeb laulu igamehe kohaseks. Üks laulab praegu, teine kuuleb pöösa tagant ja mõtleb: just kui minu lugu; ja teisel päeval oskab ta niisama osavalt kuuldud sõna järele laulda.» Selles ja teistes kirjutustes tõi Kreutzwald esmakordselt rahvaluule väärtused halvakspeetud maarahva enda ette kui tõendi, mis näitab rahva õigust inimväärsemale elule, haridusele ja vabadusele.

Kreutzwaldile ei jäänud märkamata ka see, et mitte ainult pastorid, parunid ja tagurlikud kirjamehed, vaid ka sotsiaalse diferentseerumise protsessis pinnale tõusnud rikaste talupoegade kiht suhtus rahvaloomingusse põlastavalt ja vaenulikult: nendele osutusid folkloori demokraatlik laad ja sisu vastuvõtmatuks. Rahvaloomingu halvustamise, kadakasaksluse ja kõige võõra ees lömitamise vastu astus Kreutzwald teravalt välja.

Kreutzwald nägi rahvaluules rahvusliku demokraatliku kirjanduse alust ja tema tähtsamad tööd — eepos «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed

jutud» — on otseselt välja kasvanud rahvaloomingu ainete loovast edasiarendamisest. Õigusega võis ta 1860. a. kirjutada: «Kui neist ennemuistsetest juttudest ükskord midagi trükkimisele tuleb ja kui «Kalevipojast»... rahvaväljaanne korraldatakse, siis tohime sõnakese rääkida eesti kirjanduse algusest.»

Kreutzwaldi kirjanduslikest vaadetest. Pidades õigusega rahvusliku kirjanduse aluseks ja allikaks rahva enese suulist luuleloomingut, nõudis Kreutzwald kirjanduselt, et see väljendaks *rahvahulkade elulisi vajadusi ja taotlusi*, oleks oma sisult ja vormilt rahvalik. Ta mõistis, et kirjanduse eesmärgiks peab olema sügavalt tungida rahva ellu, seda tõepäraselt kujutada ja näidata teed paremuse poole. Ühtlasi pidas ta kirjaniku kohuseks kasvatada lugejat tõeliselt väärtusliku kirjanduse mõistmisele, arendada tema arusaamist ja kunstimaitset. «Just nagu pääsuke oma poegi lendama õpetab, nõnda peab minu arvates ka kirjamees oma lugejaid seni harjutama, kuni nad ka tõesti lennata oskavad.»

Nendest tõekspidamistest lähtudes pidas Kreutzwald kogu oma kirjandusliku tegevuse jooksul leppimatut võitlust orjameelsusest nõretava pastorite ja köstrite kirjanduse ning igasuguse alaväärtusliku tõlkepahna vastu. Tema teostes ja kirjades leiame arvukalt satiirilisi torkeid «võõras ikkes vedavate laulikute» ja «kadakasakslike kirjameeste» pihta; ta naeruvääristab teravalt raamatukirjutamishimulisi köstriisandaid, kes «laiade vaagnatega oma kõrti lauale toovad, kus vahest mitte soola ivakestki sees ei ole leida». Õigesti sidus Kreutzwald kirjanduse saatuse rahva haridusliku seisundiga, kirjutades ühes kirjas: «Kõigepealt oleks tarvis paremat korraldust maakoolide jaoks ja need pimestamis-paikadest valgustamise-asutusteks ümber muuta, küllap siis juba hakataks ka paremaid kirjatöid niivõrd hindama, et kõrdikokkade sepitsused enam ostjaid ei leiaks.»

Kreutzwaldile oli tähtis ja määrav kirjanduse ideeline sisu, tihe seos eluga.

Ta nõuab kirjanduselt elunähtuste tõepärast kujutamist, sest «kes elujuhtumisi tõsiselt tahab maalida, peab valgust ja varju nõnda andma, kuidas mõlemad tema silma ette astuvad». Kirjanik peab oma teostes elust «terava noaga kõik hukka läinud tükid maha lõikama, nagu tohter surnuks läinud liikme terve keha küljest maha võtab». Kirjaniku looming on määratud rahvale ja tema «ülem palk» on see, kui rahva südames tema «kandle keelte helin... vastukostmist saab».

Suure hoolitsuse ja abivalmidusega suhtus Kreutzwald noortesse kirjanduslikesse jõududesse, kelles ta õigusega nägi eesti kirjanduse edasiviijaid. Noored pöördusid sageli tema poole nõuküsimistega ja leidsid Lauluisalt siirast tähelepanu ning toetust. Kreutzwald oli pikaajalises kirjavahetuses Koidulaga (kusjuures ta oma kirjades üksikasjaliselt analüüsis Koidula luuletusi), samuti Mihkel Veskega, Ado Reinvaldiga jt. tollal algajate kirjanikega. Tema nõuanded ja hinnangud kahtlemata soodustasid nende ande kuju-

nemist. Vanas eas võis Kreutzwald tulevikku vaadata kindla lootusega, et eesti rahvuslik kirjandus hakkab jõudsalt arenema, kuna noored jõud «siit ja sealt jälgi juba ees leiavad, kuhu teed võivad teha».

KREUTZWALDI ILUKIRJANDUSLIK LOOMING

Jutud. Eesti lugejad õppisid Kreutzwaldi tundma ennekõike jutukirjanikuna. Juba 1840. a. avaldas ta «Viina katku», mille ilmumine oli tollal kahtlemata väljapaistvaks sündmuseks. Autor kujutas rahvalikus laadis tolleaegset eesti külaelu, jutustuse teravik on sihitud alkoholismi kahjuliku olemuse näitamisele. Kirjanik astus võitlusse joomisega kui sotsiaalse pahega, mis oli levinud seoses pärisorjusliku korraga, kusjuures mõisnikud rahva nöörimise eesmärgil selle pahe levikut oma kõrtsidesüsteemi kaudu igati soodustasid. Oluline on, et Kreutzwald siingi kasutab lugeja veenmiseks peamiselt teaduslikke andmeid ja argumente, kuna pastorid sama teema käsitlemisel opereerisid silmakirjaliku kirikliku moraali mõistetega.

Kreutzwaldi jutuloomingu kandvam osa ilmus 1850-ndail aastail. Selle moodustavad allegoorilis-satiirilised jutud ja jutustused omaaegsest eesti külaelust. Mõistukõnelise satiiri juurde suunasid Kreutzwaldi arvatavasti peamiselt tsensuuriolud, mis ei võimaldanud talurahvaküsimuse otsest kriitilist käsitlemist. See andis end muidugi tunda ka nende jutustuste juures, kus Kreutzwald püüdis vahetult kujutada tolleaegset külaelu.

1848—1851. a. ilmus «Kasulises Kalendris» ja 1850. a. eri raamatuna Kreutzwaldi **«Reinuvader Rebane».** Kirjanik on kohandanud oma kaasaja oludele selle väga laialt levinud rahvusvahelise mõistujutu, milles loomalugude kaudu paljastatakse mitmesuguseid klassiühiskonna pahesid. «Reinuvader Rebase» ümbertöötamisele on Kreutzwaldi tõenäoliselt juhtinud rebaselugude populaarsus ka eesti rahvaluules, kust ta ongi sisse toonud täiendavalt rea motiive ja sündmusi, samuti vahele põiminud mõningaid Kalevipoja-muistendeid.

Reinuvader Rebane, Kurjasünnituse mõisa isand, on ülekohtu, omavoli ja verise vägivalla elavaks kehastuseks, kuid oma kavaluse, piiritu jultumuse, silmakirjatsemis- ja valetamisoskuse tõttu pääseb ta alati karistusest. Reinuvader teab, et kuningas Lõukoer vajab ja hindab tema kavalat nõu, ja on seepärast kindel, et talle andestatakse kõik tema häbiteod. Mõistes, et «väikesed vargad puuakse võlla, suured tõstetakse tõlda», paneb Reinuvader mängu kogu oma alatuse ja saavutab võimu teiste üle. Tal läheb korda saata kõik oma vaenlased viletsusse ja häbisse, ise saab ta aga kuninga asevalitsejaks ja pitserisõrmuse hoidjaks. Ühiskonnas, mille saaduseks ja tüüpiliseks esindajaks on Reinuvader, võidutseb kurjus, salakavalus ja ebaõiglus.

Teravalt on Reinuvaderi kuju kaudu paljastatud usulist silma-

«Reinuvader Rebane». *R. Tiituse illustratsioon, 1953.*

kirjatsemist ja valevagatsemist, mida enamasti kasutatakse oma ülekohtuste tegude varjuks. Torgeteks ühiskondlike olude kohta kujuneb seegi, et kuningakoja vaimulikuna esineb oinas, kohtukirjutajana pärdik jne. Samal ajal on Reinuvaderi enese suu läbi avaldatud otsest ühiskonnakriitikat kohalike olude kohta, kusjuures eriti teravalt pilgatakse rõhujate käsilasi ja oma rahvuse salgajaid, näidatakse reaktsioonilise kirjanduse kahjulikku olemust jne.

Rõhumisele ning ülekohtule rajaneva ühiskonna mitmesuguste väärnähtuste allegoorilise kriitika lahtimõtestamisele suunab Kreutzwald lugejat otseselt raamatu motos, samuti lõpplauseis. «Elajate tegu näitab mõnda maailma kommet,» märgib ta. «Ennemuistne jutt ja tõsi jooksevad ülemal jutus kõrvuti; kes sõeluda oskab, leiab siin ja seal mõne õpetuseiva.» Et lugejad kirjaniku mõtet täielikult mõistsid, näitab teose erakordne populaarsus ja suur levik — juba möödunud sajandil ilmus «Reinuvader Rebane» kuues trükis.

Kuid jutu tendents oli arusaadav ka tsaristlikule tsensuurile ja seepärast kärbiti teost rängalt, kohati tervete lehekülgede kaupa.

Eriti sai kannatada 1860. a. väljaanne, mida tsensuur pidas kinni tervelt kaks aastat.

«Reinuvader Rebases» on feodalismivastase idee väljendamiseks suure oskusega kasutatud *rahvapäraseid satiirivahendeid.* Ka folklooris piitsutatakse ja naeruvääristatakse loomajuttude tegelaste kaudu mitmesuguseid inimlikke nõrkusi ja pahesid. Rebase salakavalus ja silmakirjalikkus, hundi nürimeelne ahnus ja tigedus, karu juhm lihtsameelsus, pärdiku narrikas tühisus, oina rumalus, jänese argus jne. tabavad neid omadusi ennekõike inimestes ja nendevahelistes suhetes. «Reinuvader Rebases» on rahvaluule ainestikku edasi arendades nendele satiirilistele iseloomustustele antud märksa laiem ühiskondlikult üldistav ja paljastav sisu. Jutus kujutatud rebaste, karude, huntide, lõvide, pärdikute ja oinaste all on mõeldud eeskätt igasuguseid rahva rõhujaid ja nende käsilasi — mõisnikke, pastoreid, kroonuametnikke ja monarhi ennastki, on näidatud nende omavahelisi kemplemisi, arveteõiendamisi ning metsikut purelemist võimu pärast.

«Kilplased» (1857) põhineb saksa rahvaraamatu eeskujul, kuid teatavas osas on kirjanik saanud selleks ainet ka eesti folklooris esinevaist pilkelugudest, Raamatu suure mõju ja populaarsuse tõendiks on see, et kilplaselood on Kreutzwaldi vahendusel muutunud üldtuntuks ja «kilplane» on saanud rumala ning põikpäise inimese üldnimeks.

«Kilplaste» peamiseks sisuks ja mõtteks ongi igasuguse rumaluse pilkamine ja väljanaermine. Selle kaudu taotles Kreutzwald kui valgustaja teisel teel sama eesmärki, mille poole ta püüdis oma arvukate populaarteaduslike väljaannetega: õpetada rahvast austama tõelisi teadmisi ja tarkust. Kilplaste «imevärklikkudes» narrustes on antud omalaadne satiiriline üldistus elus esinevast ebateadlikkusest, rumalusest ja selle halenaljakatest tagajärgedest.

Seoses selle põhiteemaga leiame ka «Kilplastes» torkeid kadaka-saksluse ja rahvavaenuliku kirjanduse, eriti aga vana kirjaviisi pihta, mida Kreutzwald samuti välja naerab ühe Kilpla narrusena. Kilplased tahavad, et nende kirjaviisis püsiksid «kõik vanast päritud kunstlikud jooned»; nad on uue kirjaviisi vastu, kus «kirjasõna välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mitte raamatust». Vana kirjaviisi naeruvääristamisega pidi Kreutzwald asendama puhtpoliitilise satiiri, mis ei pääsenud läbi tsensuuri.

«Kilplastele» oma laadilt lähedane, ent märksa selgema ja konkreetsema sotsiaalse sisuga jutt on **«Tuisulased»** (ilmus 1859. a. «Kasulises Kalendris»).

«Tuisulaste» kirjutamise otseseks ajendiks on olnud äge võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. Kreutzwald kujutab vana kirjaviisi allegooriliselt kandiliste ratastega vankrina, nelja varrukaga kuuena, kahekordse teraga noana jne., naerdes välja selle võõrapärase kirjapruugi täielikku sobimatust. Et aga võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel oli tolleaegse ühiskondliku võitluse lahutamatuks osaks, sest vana kirjaviisi pooldajateks olid ennekõike pastorid ja teised rahvavaenulikud kirjamehed, siis kasvas ka Kreutzwaldi jutt

«Tuisulased» üle oma esialgsest kitsamast eesmärgist. Teravalt naeruvääristades igasugust tagurlust ja nürimeelset konservatiivsust oli see mõjuvaks hoobiks kogu kodanlik-klerikaalsele leerile.

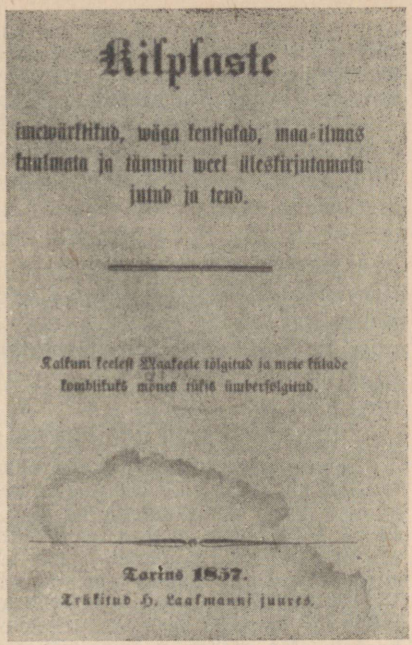
Kilplaste

imewärktikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini weel üleskirjutamata jutud ja teud.

Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümbersõlgitud.

Tarins 1857.

Trükitud H. Laakmanni juures.

Fr. R. Kreutzwaldi «Kilplaste» tiitelleht.

Tuisulased on igasuguste uuenduste vastased; tahab keegi midagi muuta või teisiti teha, siis aetakse ta kui kärnane koer maalt välja või puuakse oksa. Eriti on selle tagurluse tugisambaiks vaimulikud («taara-hiie vahid»). Tuisulaste silmad kardavad valgust, nad ei taha ega suuda midagi näha, kobavad käsikaudu ja põrkavad ninaga vastu seina. Õnnekombel olid tuisulaste esivanemad roomamise lõpetusel jalgade peal kõndima hakanud — vastasel korral oleksid nad tänapäevani elajate kombel neljatõllakil käinud, ja häda igaühele, kes nende käiku läheks teisiti seadma. Teravalt naeruvääristatakse tuisulaste kaudu võõraste tallalakkujaid ja lollpäid, kes end suurteks tarkadeks ja rahva õpetajateks peavad, kogu Tuisula elu-olu täiuslikuks ning veatuks kiidavad ning end lõpuks «Tuisu l a n d i» rahvaks kuulutavad. Oma allegoorias näitab Kreutzwald tolleaegsete eestikeelsete ajalehtede «Pärnu Postimees» ja «Talurahva Postimees» tagurlikkust, sest et need kaks nurgeliste ratastega postivankrit «kõike targematele juba võõrdu jäänud vana risu ja koli rahvale vedasid». Tagurlased püüavad rahvast pimestada, sest «mida rumalamaks kuskil rahvas jääb, seda parema lüpsilehma leiavad need, kes iga päev sellest rumalusest piima ja koort endale oskavad lüpsta».

«Tuisulased» on meie varasema kirjanduse üks tähelepanuväärivamaid võitlusteoseid, mida võib vaadata kui esimest eesti ühiskondlik-poliitilist pamfletti[1]. Kreutzwaldi satiir on siin saavutanud suure löövuse ja paljastava jõu.

«Videvik». Otseselt kaasaegset külaelu kujutavatest Kreutzwaldi juttudest tuleb kõige õnnestunumaks pidada 1854. a. kalendri lisas ilmunud humoristliku põhitooniga «Videvikku». Jutustuse «kangelasteks» on kolm kohalikku rahameest ja saksa sabarakku, tekkiva eesti maakodanluse esimesi tüüpe — Arina aidamees, Kukla mölder ja Värtmetsa kubjas.

Need mehed, nagu jutustuses öeldakse, «ehk neil küll palju saksa keelt suus ei ole, siiski on nemad meele ja südame poolest enam saksad kui talupojad». Kupja-Villemi tädipoja, hulkuri ja päevavarga Hansuga koos tegutsedes õnnestub kellelgi võõral kelmil neid rahajõmme haledasti sisse vedada. Kuulutades

[1] P a m f l e t t — tavaliselt satiirilises vormis paljastusliku iseloomuga kirjandusteos, mis on sihitud teatavate nähtuste, isikute jne. pihta.

enda rahaaukude ülesleidjaks ning osavalt kasutades aidamehe, mõldri ja kupja nürimeelset ahnust ning rumalat ebausku, petab kelm nendelt «rahakasti väljatoomise pandiks» välja suure summa raha, ehteasju ja noore täku, kadudes siis koos teda «taga ajama» läinud Hansuga.

«Videvik» ilmus kalendris kui kergeusklikkust, rahaahnust ja ebausku ning selle võimalikke kurbi tagajärgi näitav lugu. Seda rõhutab ka sündmustiku lõppu paigutatud õpetlik selgitus ning kokkuvõte. Ent tänu kirjaniku poolt loodud elulistele kujudele, omandab jutustus tegelikult hoopis laiema mõtte, kujuneb eestlaste endi keskelt tõusnud nöörijate ja rõhujate teravaks ning halastamatuks naeruvääristamiseks. Lugeja ei tunne sugugi kaasa kelmuse «ohvritele», vaid parastab neid pealegi; mida suurem on nende juhmus ja mida rängem sissekukkumine, seda naljakamaks olukord muutub. Õpetliku jutu koore all peitub niisiis rohkesti *satiiri* elemente.

Jutustuse kujud on ilmekad ja meeldejäävad.

Juba sündmustiku algul iseloomustab kirjanik lühidalt ning tabavalt oma tegelasi nii nende välimuse kui ka käitumise kaudu. Need «neli uhkemat meest» istuvad eraldi kaubakambris leti taga, sest nende «paisunud rahapungad ei mahtunud kõrtsituppa teiste sekka». Arina aidamees, «keda teopoisid juba ammugi olid i s a n d a k s ristinud», ja Kukla mölder on mõlemad «kuulsad rikkad, siiski väsimatud mammona-teenrid, ööd ja päeva kukru kosumise pärast mures». Värtmetsa kubjas on «väga hooplik musta kuuega saapamees, kelle rikkus kõrtsi kohas iga klaasiga kasvas». Iseloomulik on kupja lemmiklause, mida ta alatasa kordab: «Ma räägin igaühele tõtt, olgu saks või talupoeg; vana Villem neid ei karda, tema kukkur on raske, nagu meie kadunud vanahärra ütles». Kupja tädipoeg Hans on «peast varbani saksavärki mees, ilus hõbekeega taskukell karmanis ja laia hõbekaanega merevaigust piip suus», muidu aga pool-hulgus ja isegi pikanäpumees. Sündmustiku edasises käigus tulevad need kujude omadused ikka eredamalt ja värvikamalt esile.

Jutustuse sündmustik on osavalt sõlmitud, teatavad asjaolud (näiteks Hansu ja võõra isanda kokkumäng) selguvad ootamatult alles lõpus. Jutus kujutatud episoodid on antud värvikalt, üles ehitatud huvitavalt ja teravmeelselt. Hästi on suudetud välja tuua seda, kuidas Hans ja linnast tulnud isand ahneid mehi oma kavalate juttudega kuumaks kütavad, nende aplust üles kihutavad, kuni need unustavad igasuguse ettevaatuse. Võõras kelm mängib tarka saksa, kellel pole mingit tahtmist oma salateadmisi välja anda, külarikkad aga keerlevad nagu kassid palava pudru ümber, kartes käest lasta õnnelikku juhust. Kui aidamees nõutud lunahinna juures kõhklema lööb, vihastab «isand» ja sõimab mehi kelmideks, need aga meelitavad ja paluvad teda alandliku aukartusega. Kõiges selles on saavutatud suurepärane koomika. Jutustuse ülesehitus on lihtne ja terviklik, seejuures lühijutule omase teravdatud lõpplahendusega.

«Videvik» on Kreutzwaldi poolt esitatud vana jutumehe Hiiu Käsperi jutustusena, millega kirjanik on alla kriipsutanud teose rahvalikkust. Jutustus on kirjutatud elavas ja ilmekas rahvakeeles, mida iseloomustavad rohked kõnekäänud, vanasõnad ja tabavad ütlused. Hästi on arendatud dialoogi, kusjuures tegelaste kõne rõhutab nende karakteri põhiolemust. Nii väljendub kupja sõnades tema kelkimislust, Hansu kõnes — kelmi jultunud valelikkus, võõra «isanda» kõnes — teeseldud väärikas tagasihoidlikkus ning üleolek jne.

«Videvikus» on rohkesti kasutatud mitmesuguseid ennemuistsete juttude elemente, kuid tegelikult pole siin midagi üleloomulikku, vaid vastupidi: üleloomuliku uskumist paljastatakse kui rumalust ja selle kasutajaid kui kelme. Rahvaluuleliste sugemete ja elu realistliku kujutamise õnnestunud ühendamise kaudu on Kreutzwald «Videviku» näol andnud meie varasema jutukirjanduse ühe huvitavama ja tähelepanuväärivama teose.

Jutustus **«Paar sammukest rändamise teed»** (1853) kannab alapealkirja «Üks elupuu küljest nopitud mälestuseleht» ja selle kirjutamiseks on tõenäoliselt tõuget andnud kirjaniku tütre Marie Ottilie surm 1851. a. Seejuures on Kreutzwald osalt eeskujuna kasutanud saksa kirjaniku Jean Pauli üht temaatiliselt lähedast tööd. Jutustuse keskses kujus Suntsi Maris on kirjanik jäädvustanud oma armastatud tütre jooni ja kurbust tema varase surma puhul.

«Paaris sammukeses» leidub mõningaid üsnagi huvitavaid pilte möödunud sajandi alguse külaelust Põhja-Eestis; meeldejääv on episood 1812. a. sündmustest. Üldiselt on jutustuse käsitlusala võrdlemisi kitsas, tähelepanu on keskendatud eelkõige tütarlapse Mari kuju nukker-lüürilisele iseloomustamisele. Ilmumise ajal oli «Paar sammukest» oma tundeehtsuse ja sügava elamuslikkusega ometi esileulatuvaks nähtuseks tekkivas eesti jutukirjanduses, eriti pastorite algeliste ja tuimade moraliseerivate juttude kõrval.

Ulatuslikumat läbilõiget tolleaegsest eesti külaelust ja ajajärgule iseloomustavatest ideelistest vastuoludest püüdis Kreutzwald anda pikemas jutustuses **«Mihkel Põllupapp»** (ilmus pealkirjata 1865.—1873. a. «Kasulise Kalendri» lisades). Jutustuse põhiliseks teemaks on haridussõbraliku ja ratsionalistlik-valgustusliku maailmavaate võit pietistlik-kirikliku, kõike «ilmalikku» eitava ellusuhtumise üle.

Ülevainu talu peremees Mihkel Põllupapp on algul vana mõtteviisiga inimene, vagatseja ja kirikumees, sallimatu «ilmalaste» vastu. Sündmustiku käigus aga vabaneb Mihkel nendest kahjulikest ja vääradest eelarvamustest. Selleks mõjustavad teda elukogemused ja kokkupuuted uute vaadetega inimestega. Nendeks on Ülevainu sulane Hans Virk, samasse külla asunud peremees Peeter Mõistand ja uus koolmeister. Kuigi Hans Virk pole otseselt usuvastane, on talle vastuvõtmatu usuline silmakirjatsemine ja vagatsemine. Ta laulab ilmalikke laule, loeb õpetlikke raamatuid ja peab vajalikuks rahva vaimuharimist. Peeter Mõistand on elava vaimuga, uuendusmeelne, tark ja osav mees ning suur raamatusõber. Oma majapidamise kordaseadmisega annab ta kõigile eeskuju ja üldse toob ärksamat vaimu siia kaugesse metsatagusesse nurka. Ka uue kooliõpetaja poolt saavutatud suurepärased tulemused laste õpetamisel ei jäta Mihklile mõju avaldamata. Teiselt poolt käib väga halvasti tema vanema poja käsi, kes läks koduväiks usklikku peresse: kogu vagadus osutus üksnes tühjaks tembutamiseks ja «usklik» äi sattus viimaks isegi vangi varguse varjamise pärast.

Jutustust läbivaks süžeeliseks jooneks on Ülevainu peretütre Elsa ja sulase Hansu armastus ning lahusolek viimase soldatipõlves viibimise ajal. Lõpuks vabaneb Hans käevigastuse tõttu sõjaväest ja abiellub Elsaga.

«Mihkel Põllupapp» on esimene ulatuslikum proosateos eesti kirjanduses, milles üsna laiahaardelise ja mitmekesise sündmustiku kaudu tahetakse näidata uue ja vana mõtteviisi võitlust tolleaegses ühiskonnas. Teose kunstilisele tasemele on aga jätnud oma jälje

järkjärguline valmimine pika aja kestel. Selle tõttu on jutustus ebaühtlane ja kompositsioonilt laialivalguv, rohked kõrvalepõiked ja õpetlikud vahelepõimingud takistavad sündmustiku arengut. Ka on jutus rohkem refereerimist kui tegevuse vahetut kujutamist.

Peale eespoolmärgitud juttude on Kreutzwaldil veel teisigi. Muserdavast sotsiaalsest olukorrast tingitud viletsust näitab «Üks ööpilt» (1853. a. kalendris), talumajanduse ratsionaalsemale ümberkorraldamisele suunab «Põllumees ja ametmees» (1858. a. kalendris); jutustuses «Uus koolmeister» (1874. a. kalendris) esitatakse peamiselt eesrindlikke pedagoogilisi vaateid, mille kandjaks on vene keele õpetaja, väljateeninud soldat Ivanov.

Kreutzwald püüdis oma juttudes, olgu otseselt või allegoorilises laadis, käsitleda *sotsiaalseid teemasid* — kuivõrd olud seda võimaldasid. Kirjaniku eesmärgiks oli võitlus vana ühiskonna mitmesuguste varjukülgede ja igandlike eelarvamuste vastu, tema jutte läbib uuendusmeelne ja valgustuslik ellusuhtumine. Kreutzwaldi jutulooming tähistab eesti proosakirjanduse tähtsat arenguetappi.

Kreutzwaldi luulelooming. Oma luuletajategevust alustas Kreutzwald juba enne ülikooli astumist ja jätkas seda üliõpilaspõlves ning esimestel aastatel Võrus, kuid need varased värsikatsed olid kirjutatud saksa keeles. Meieni on säilinud 5 ballaadi ja paarkümmend luuletust, mille hulgast autor mõningaid avaldas ka tolleaegseis ajakirjades. Suuremat tähtsust Kreutzwaldi saksakeelsel luulel ei ole olnud; see pakub huvi peamiselt tema kui kirjaniku arengu jälgimisel.

Samal ajal (eriti ülikooliaastaist alates) tegeles Kreutzwald ka eestikeelse värsiga. Esialgu tegi ta tõlkekatsetusi, hiljem kirjutas ka algupäraseid luuletusi. Kuid avalikkuse ette usaldas ta oma värssidega astuda alles 1840-ndail aastail (esmakordselt «Viina katkus», seejärel kalendrites).

Märksa hiljem, 1865. a. ilmus Kreutzwaldi luuletuskogu «**Viru lauliku laulud**». Sellesse on koondatud nii tema algupärased luuletused kui ka värsitõlked — peamiselt saksa klassikast (Schilleri, Goethe jt. luulest). Arvukalt on Kreutzwald eesti keelde ümber sõnastanud ka vähemtuntud autorite luuletusi. Sellega ei taotlenud ta mitte välismaise kirjanduse tutvustamise eesmärki, vaid valis ümbertöötamiseks seda, mis vastas tema enda vaadetele ja meeleoludele. Seejuures on terve rida luuletusi õnnestunult kohandatud meie oludele ja täiendatud rahvuslike motiividega, mistõttu nende mõju ei olnud väiksem kui läbini algupärastel värssidel. Kreutzwaldi luuletajategevusega sai alguse pidevalt edasiarenev eesti poeesia ja «Viru lauliku laulude» ilmumisel oli erakordne tähtsus. Siit õppisid ja leidsid eeskuju ning innustust tollal oma loomingulist teed alustavad noorema põlvkonna luuletajad — Koidula, Reinvald, Veske ja teised.

Luuletustes «Eesti lauluanne» ja «Viru laulik» avaldab Kreutzwald oma vaateid luulest ja luuletaja ülesannetest. Muistsel ajal õitses laul, mis tõi rahvale ilu ja õnne, kõneldakse «Eesti lauluandes». Siis tulid võõrad rüüstajad ja allutajad, sõjad, katkud ja orjus. Õnnelikumad olid need, kes langesid surma ohvriks, — teised said orjakütkes «tunda piina tuld». Lauluanne põgenes, kuid riismed endisest jäid rahvasuus ometi püsima. Ei suutnud eesti laulu hävitada orjapõlve kurjus, ei suuda seda ka «viltupeade nurjus», s. t. igasugune tagurlus.

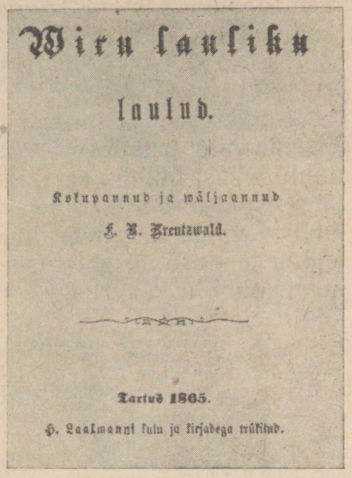
Wiru lauliku laulud.

Kokkupannud ja wäljaannud

F. J. Kreutzwald.

Tartus 1865.

H. Laakmanni kulu ja kirjadega trükitud.

«Viru lauliku laulude» tiitelleht.

Luuletus «Viru laulik» kõneleb lauluandest kui kallist kingist. Laul on loodud «inimeste laste iluks», laulik peab leevendama maailmas paha, vähendama murevaeva, tulema inimestele trööstiks ja «sütitama meie vaimu». Sellega seab Kreutzwald luulele selge ülesande ja eesmärgi.

Ulatuslik äratav mõju on olnud oodil «Priiusele» (W. Hauffi järgi), mis kujutab endast pateetilist vabaduseülistust. Vabaduseigatsus on elanud luuletaja rinnas tema noorpõlvest peale, tõusnud võimsaks lõkkeks, täitnud ta südant ja hinge julgusega.

Mis kõrv mul oli kuulnud vanast põlvest,
Kui Eesti maast ja rahvast räägiti, — — —
Mis silm mul nägi orjakütke sõlmest,
Kuis pärispõlves rahvast piinati —
Ma tundsin sest, et süda õhkas sooja:
Ei ole õnne päev veel läinud looja.

Oma salamõtteid hädas ja õnnes ning südant paisutavas lootuses on luuletaja avaldanud oma kandlele:

Oh priius, priius! sulle olen laulnud
Ja mõtteluulel sinu nime kiitnud.

Lõpuks väljendab laulik lootust, et koos orjapõlve kadumisega hajub ka «pimeduse udu» ja langevad rahva vaimukütked.

Üleskutselises «Isamaalaulus» (ungari luuletaja M. Vörösmarty järgi) manitseb Kreutzwald jääma truuks isamaale. Ta meenutab eestlaste võitlusi minevikus oma kodupaiga eest Lembitu juhtimisel, kõneleb kodumaa pinnast, mis sageli on eesti verd joonud.

Ja ehk küll mitu viletsust
On maad meil põrutand,
Ehk küürus küll, ei katkend veel
Ta rahva tugev känd.

See tuhande-aastane kannatus kohustab veel enam armastama oma kodumaad:

Siin pead sa elus võitlema,
Siin andma surmal suud.

Luuletuses «Esimene laul» (E. C. Houwaldi järgi) kõneleb Kreutzwald truudusest emakeelele, lauliku sisemisest tungist luua laulu, «kust hüüdis eesti hääl».

Oma mõttelaastudes rõhutab Kreutzwald haritlaste kohust võidelda rahva olukorra parandamise eest, kutsub üles ründama teaduse ja mõistuse vaenlasi. Ta avaldab samuti oma tähelepanekuid elu kõverustest, mõistes hukka ühiskonda, mis toetub ebaõiglusele.

Nägin ausaid põigtud põlves,
Nägin kelme kõrguses.
Ausal pole rahavara —
Mehe hind ei rikkuses.

Poeem «Sõda», mis on kirjutatud Krimmi sõja (1853—1856) alguse puhul, näitab Kreutzwaldi aktiivset reageerimist tolleaegse poliitilise elu sündmustele. Selles rõhutab luuletaja eriti Eestimaa Vene riigiga liitmise ajalooliselt progressiivset tähtsust.

Enne Vene valitsust

Polnud Eesti vanal põlvel
Muud kui pikki piinamisi,
Vaga vere valamisi:
Sõda oli ala sõitamas,
Mõõgatera tappemas,
Katk aga kuri kurnamas
Nälja küüned näpistamas,
Vaenu käpad kägistamas;
Seadus solk ja segane,
Kohus kukru-omane.

Ainult rumal võib endist kiita ja varasemat aega õnnelikuks arvata, ütleb laulik. Suure Vene riigi koosseisus kaitsevad ka eesti rahvast «karastatud vene vennad», tugev Vene sõjavägi.

Ümberkaudne sõjakärin,
Püssiparin, tükimürin
Meid ei pääse piinamaie,
Meie muru muljumaie.

Põlgusega kõneleb luuletaja Türgi karust, Inglise lõvist ja Prantsuse hundist. Teravalt ironiseerib ta prantslaste ja inglaste kui «turgilaste» sõprade ja abimeeste üle, kes julgemata otseselt vaenuväljale astuda, tegelevad merel kaubalaevade röövimisega ja kaitsetute väikeste linnade põletamisega.

Prantsus kardab vene parki
Mis ta Moskvas korra maitsend,
Inglis-lind ei raatsi sulgi,
Kirjut kuube kaldal' tuua.

Laulik esineb üleskutsega ka Virus ja Harjus valmis olla, kerised kuumaks kütta ja vemblad vettima panna, et kui vaenlased peaksid tõstma kanna kalda peale, siis

Nemad kohe lõhna leidvad,
Harju sauna maitsta saavad,
Haudund viru vihtasida,
Vettind harju vembelaida,
Leotud lääne rooskasida!

Poeemi «Sõda» tiitelleht.

Kreutzwald näitab oma poeemis õigesti sõja põhjusi: ülekohus ja ahnus olid selle ajendiks. Kuid autor kujutab sõjasüüdlastena ainult Türgit, Prantsus- ja Inglismaad, samal ajal ilmselt mõistmata, et Krimmi sõda oli ka vene tsarismi poolt ebaõiglane sõda. Üldse kahandab märksa teose ideelist mõju selles avalduv tsaaritruudus, ülistussõnad «suurele ja vahvale keisrile» jne. — siin on kirjanik maksnud lõivu ametliku kirjasõna toonile. «Sõja» väärtuslik ideeline tuum seisab selles, et Kreutzwald rõhutab Eesti ala Venemaaga liitmise ajaloolist progressiivsust ning näitab, et Vene sõjavägi kaitseb ka eestlaste maad alatute vaenlaste röövkallaletungide vastu. Kreutzwald kõneleb ka eesti poegadest, kes on saanud «vahva vene väe võidumeeste seltsilisteks». Laulik nimetab õnneks isamaa kaitsmisel «sõjas vaprat surma leida» ja paneb laulu lõpetades oma kandle langenud sõdalaste kalmule.

Mitmesuguseid ühiskondliku elu nähtusi kajastavate värsside kõrval on Kreutzwaldil rohkesti subjektiivsematest meeleoludest kantud lüürilisi luuletusi. Sügav tundesiirus ja elamuslikkus iseloomustavad niisuguseid luuletusi, nagu kadunud noorusearmastust mälestav «Närtsinud lillele», tütre varajast surma tähistav «Mälestuse leheke» ja Koidulale pühendatud «Lydia J-le». Väljapaistev lüüriline luuletus on «Ma teretan sind, hommik!» (Houwaldi järgi), mida on korduvalt ka viisistatud.

Nagu Kreutzwaldi sotsiaalseid teemasid käsitlevad luuletused, nii olid ka «Viru lauliku laulude» intiimse laadiga lüürilised värsid (mis on kogus tunduvas ülekaalus) tekkivas eesti kirjanduses täiesti uudseks nähtuseks. Tema lüürikas leidis väljenduse uusaegse inimese humaanne elutunnetus, mis hindab maist rõõmu ja õnne, aga elab sügavalt läbi ka kurbust, valu ning leina. Kreutzwaldi luuleraamatus kajastub inimlike tunnete ja elamuste suur rikkus ning mitmekesisus, mistõttu selle ilmumine oli tähelepanuväärseks kirjanduslikuks sündmuseks. Seda rõhutades kirjutas näiteks J. Kunder paarkümmend aastat hiljem: «Oh kui mitmed ja mitmed noored

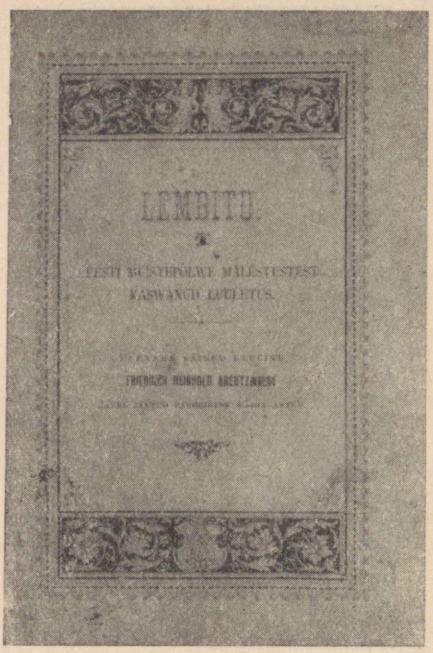

Poeemi «Lembitu» tiitelleht.

mehed on vaimustuses põlenud, kui nad Kreutzwaldi luuletusi lugesid! Ja kui meie praegu eesti laulukogude sisse vaatame, kui palju Kreutzwaldi järeleaimajaid ei leia meie sealt!»

Kreutzwaldi hilisemast luuleloomingust väärib esijoones märkimist tema ulatuslik poeem «Lembitu» (loodud šveitsi kirjaniku Widmanni ateistliku poeemi «Buddha» eeskujul). Nimikangelase kujul ja tegevusel ei ole ühiseid jooni ajaloolise Sakala vanema Lembituga (ehkki poeemi sündmustik on seotud XIII saj. algusega), vaid see on täielikult kirjanduslik kuju, autori vaadete ja elukäsituse väljendaja. Kuigi teose ideelises sisus on mõndagi ebaselget ja vastuolulist ning kogu töö ilmselt ei ole saanud oma lõplikku kuju, on «Lembitu» filosoofilise poeemina siiski tähelepanuväärivkui ainus omalaadne meie vanemas kirjanduses. Esiletõstetavad on poeemi kangelase usuvastased väljaastumised, mõttetute sõdade ja verevalamiste eitamine, vihjed sotsiaalsele ebavõrdsusele, tõe ja õigluse otsingud, üleskutsed võitlusele vaimuvabaduse ja humaansuse eest. Teoses on tähelepandavaid kordaminekuid ka kunstilises mõttes, kogu poeem on kirjutatud erakordselt nõudlikus vormis — oktaavstantsides.

Kreutzwald oli esimene laiadele hulkadele tuntud ja nende poolt hinnatud eesti luuletaja. Tema ulatuslik ja sisult laiahaardeline luulelooming, milles on kajastuse leidnud nii olulised sotsiaalsed teemad kui ka inimhinge sisemise elu mitmekesised avaldused, sai teeavajaks eesti luule edasisele jõudsale arengule.

Suured on Kreutzwaldi teened ka luule vormilise arendamise osas.

Luuletajal tuli näha rohkesti vaeva tolleaegse kohmaka kirjakeelega, mis ei tahtnud painduda poeetiliste kujutluste vähegi rahuldavaks edasiandmiseks. Paljudel juhtudel saavutas ta siiski tähelepandavaid tulemusi, mistõttu suur osa tema luuletusi pole kaotanud oma emotsionaalset väärtust ka tänapäeva lugeja silmis.

Poeemi «Sõda», samuti rea teisi pikemaid luuletusi («Koit ja Hämarik», mis on Faehlmanni muistendi ümbervärsistus, «Sõber Sachssendahlile», «Kihluse teretus») on Kreutzwald kirjutanud otseselt rahvalaulu vormis. Peale selle on ta ka oma muus

luuleloomingus sageli tulemusrikkalt kasutanud mitmesuguseid rahvalaulule omaseid vormielemente (algriimi, vastavat värsimõõtu, võrdlusi, kõnekujundeid jne.). Sellel oli oluline tähtsus eesti luule rahvusliku vormi traditsioonide kujundamisel.

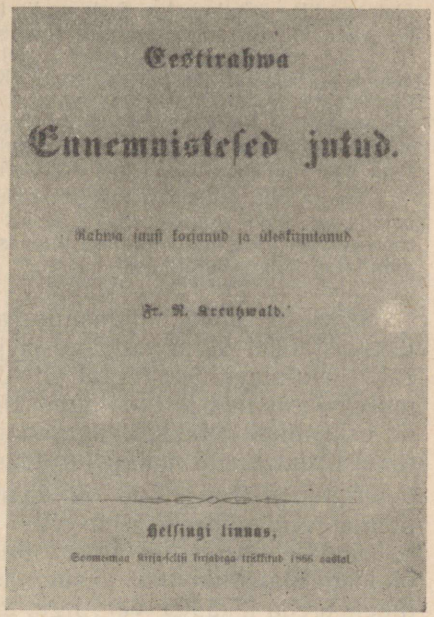
Eestirahwa

Ennemuisteſed jutud.

Rahwa suust kogunud ja üleskirjutanud

Fr. R. Kreutzwald.

Helsingi linnas,

«Eesti rahva ennemuistsed jutud». Kreutzwaldi poolt kogutud folkloristliku materjali hulgas oli suur hulk rahvajutte ja muistendeid. Neid kasutas ta nii «Kalevipoja» koostamisel kui ka «Ennemuistsetes juttudes». Rahva suust kogutud muinasjutud avaldas Kreutzwald kirjanduslikult ümbertöötatud kujul, mõistes, et ka iga muinasjutuvestja on suurel määral ühtlasi looja, kes vastavalt oma andele, teadmistele ja vaadetele tunduvalt ümber kujundab ühe või teise traditsioonilise rahvajutu. Paljud muinasjutusüžeed ja -motiivid on laialdase rahvusvahelise levikuga, kuid Kreutzwald juhtis tähelepanu sellele kohastamisprotsessile, mille läbib iga laenatud süžee või motiiv ja mille tulemusena ta on saanud meie folkloori orgaaniliseks osaks. Oskusliku kirjandusliku ümbertöötamisega arendas Kreutzwald iga muinasjutu tõeliseks kunstiteoseks, luues hea ja huvitava, ühtlasi esimese mahukama rahvaraamatu, millel on väga suur tähendus eesti proosa arengule.

«Ennemuistsete juttude» jaoks on Kreutzwald teinud pikaajalisi eeltöid ja tal oli kasutada rikkalik materjal.

Muinasjuttude kirjandusliku ümbertöötamisega on ta hakanud pidevamalt tegelema nähtavasti 1840-ndate aastate lõpul. 1854. aastaks oli Kreutzwaldil valmis mahukas kogumik, kuid puudusid majanduslikud võimalused selle trükkitoimetamiseks. 1860-ndate aastate algul tegi ta katset oma muinasjutte välja anda väikeste vihikute kaupa, milliseid ilmus kolm (1860, 1864, 1865); seejuures tuli peale majanduslike raskuste tõsiseid takistusi tsensuuri poolt. Alles **1866. a.** said «Eesti rahva ennemuistsed jutud» lõpuks akadeemik Schiefneri otsesel abil ja vahendusel ilmuda tervikliku koguna Helsingis (Soome Kirjanduse Selts andis raamatu välja eesti keele lugemikuna soome üliõpilastele). Selles kogus on 43 muinasjuttu ja 18 lühemat muistendit.

Kreutzwald mõistis õigesti rahvaluulet kui talurahva elu ja mõtteviisi peegeldust. «Mida enam ennemuistses jutus inimese loodud kombed, imeteost lugu pidamata, avalikuks tõusevad ja mitmes tükis tõsist elu üles näitavad, seda täielikum on jutu loomine,» rõhutab ta teose eessõnas. Mitte pinnatut, elukauget fantastikat ei otsinud Kreutzwald rahva muinasjuttudest, vaid ta nägi nendes reaalse elu ja sotsiaalsete vahekordade kajastust, töötavate ja rõhutud rahvahulkade «ootuste ja lootuste» väljendust omalaadsetes kunstilistes kujundites ja

üleloomulikes sündmustes. Seda andis ta edasi oma loovas ümbertöötuses ja selles peitubki «Ennemuistsete juttude» sügav rahvapärasus.

Tõsi, muinasjutte niisugusel kujul, nagu nad esinevad Kreutzwaldi kogus, rahvasuus otseselt ei ole esinenud. Kirjanik on kasutanud ainult teatavaid lähteaineid, üldisi jutuskeeme, võtnud siit ja sealt rahvajuttudest motiive, neid ühendanud ja arendanud ning sel viisil välja töötanud oma jutud. Tema eesmärgiks ei olnud ju anda rahvajuttude teaduslikku tekstikogu, vaid esijoones luua k i r j a n d u s t e o s, mis veenvalt näitaks eesti rahvaluule kogu rikkust.

Kreutzwald püüdis rahvajutte edasi anda kogu nende elulises värskuses ja omapäras. Seda võis saavutada ainult oskusliku ja loova kirjandusliku ümbertöötlemisega, kus rahvapärase muinasjutustiili iseloomulikud jooned on välja arendatud kõigis detailides.

Jälgides rahva muinasjututraditsioone püüdis kirjanik juttude üksikasjalisel väljaarendamisel ja sõnastamisel lähtuda eesti talurahva elu-olust. See on tal täielikult õnnestunud: ka teiste rahvaste muinasjutuained ja mõningad kirjanduslikul teel laenatud motiivid on oskuslikul detailsel väljajoonistamisel saanud täiesti eestipärase ilme. Kreutzwaldi muinasjuttudes tunneme ehtsat eesti külamiljööd.

Ennemuistsed jutud on enamasti märksa pikemad tavalistest muinasjuttude üleskirjutustest — see on peamiselt tingitud olustikulistest täiendustest ja üksikasjalisemast väljaarendamisest, samuti dialoogi ulatuslikumast kasutamisest. Need täiendused annavad juttudele ereda lokaalse värvingu, muudavad nad piltlikumaks ja konkreetsemaks, — sageli aga sisaldavad sotsiaalse kriitika elemente ja rõhutavad rahvalikku sisu. Kreutzwald on rahvajuttudes antud põhihoiaku teravdatult ja selgemalt esile toonud, on rahva ootusi ja lootusi teadlikumalt alla kriipsutanud ning sel viisil edasi arendanud rahvajutustajate loomingut.

Ennemuistsete juttude sündmustik saab enamasti alguse kehvade inimeste — vaese vabadiku, päevilise, sulase, vaeslapse, teenijatüdruku, karjapoisikese — elust. Oma jõu ja võimete tõttu, heade inimlike omaduste läbi või õnneliku juhuse kaasabil võidavad kangelased oma vastased, vabanevad puudusest, rõhumisest ja ülekohtust.

Muinasjuttude kangelased omavad teatavaid üldisi jooni: see oleks nagu üks ja seesama olend, kes ikka jälle kordub, — see polegi nagu eriti tugev, kuid see-eest tark, julge ja kangekaelne, kes võidab kõik takistused ja veab alt nii peremehi, pappe kui kuradeid. Siin on väljendatud rahva elujulgus, tema moraalne üleolek rõhujatest, tema unistus paremast ja õnnelikumast elust.

«Ennemuistseid jutte» läbivaks motiiviks on inimeste päästmine nõidusest, orjapõlvest, mingist suurest ohust. Olulised ei ole siin konkreetsed üksikasjad ja tegelased, vaid rahvaloomingule iseloomulik vabadusearmastus, tahe murda ülekohtu, ebaõigluse, orjuse ja rõhumise ahelad. Selles avaldub folkloori ideeline sisu kõige põhilisemates joontes.

Muinasjuttudes seisavad vastamisi r i k a s j a v a e n e. Rikas on julm, südametu, sageli omandanud oma vara ülekohtusel teel. Varaahnus hävitab inimeses kõik paremad tunded, teeb ta kiskja taoliseks, kuna vaene enamasti säilitab oma inimväärikuse ja sooja

südame. Ülekohtune rikas hukkub, õiglane vaene aga leiab oma õnne.

Paljudes Kreutzwaldi muinasjuttudes avaldub klassivastuolude teema täiesti otseselt ja selgelt, ilma allegoorilise rüüta. Me kuuleme mitte ainult julmast mõisnikust, kes on rahva higist ja verest otsatud varandused kokku ajanud, mida ta karistuseks oma ebainimlikkuse eest peab aastasadu maa all valvama, — veel rohkem on siin juttu ahnest peremehest, õelast perenaisest, täitmatust ja rumalast kirikisandast. Räägitakse sellest, et sulasel on võõra leib igal pool kibe, ükskõik missuguse peremehe sundimist tal tuleb täita; kõneldakse vaese vabadiku lastest, kes juba maast-madalast peavad võõra sunni all leivapalukest orjama. «Ennemuistsetes juttudes» peegeldub juba teravalt diferentseerumine eesti külaühiskonnas, kajastuvad vastuolud peremehe ja vaese sulasrahva vahel.

Kui rahvaluules tavaliselt põrgut samastatakse mõisaga, siis siin näeme, et põrguga võrreldakse talutööd ja -elu, kuradiga aga peremeest. Sulane peab käsku kuulama, oma suu pidama, sõimu ja manamist kannatama, peremehe toiduriismetega leppima («Tänulik kuningapoeg»). Karjapoiss saab iga päev armetult kolkida, nii et sellest jätkuks kolmele, aga kõhtu ei saa ta iialgi täis. Lõpuks peksab kuri perenaine poisikese kadunud lehma pärast vaeseomaks, oleks ehk mahagi löönud, kuid tarvis oli looma otsima saata, ja — «ega raibe ometigi kallist lehma maksa!» («Kuidas vaenelaps kogemata õnne leidis»).

Talumatu on õela perenaise juures vaeselapse elu: hommikust õhtuni peab ta ringi ajama rasket käsikivi, tasuks on aga peks ja näljutamine. Kui siis lõpuks unenäo-maailmast toodud isejahvatav käsikivi kergendab vaeslapse tööd, on perenaisel kohe plaan valmis piigake minema kihutada ja imekirst enesele võtta. Kuid oma õeluse ja ahnuse tasuks põleb perenaine ära nagu takukoonal («Vaeselapse käsikivi»). Ilmekalt, olgugi passiivsel kujul, avaldub siin rõhutava kättemaksutahe. Hoopis mehisemalt astub enda eest välja karjapoiss, kes ei jäta midagi võlgu: ütleb perenaine asjatult kurja sõna, siis saab ta tosina vastu; tahab ta karjapoissi peksta, siis ähvardab see kivi või puuhaluga vastu anda; katsub perenaine näljutamisega poissi alandlikkusele sundida, siis võtab see ise vägisi leivakaku. Lõpuks tasub ta kogu talutud õeluse kuhjaga kätte: ajab lehmade asemel lauta näljased hundid, kes perenaise nahka panevad — ainult ta mürgine süda ja keel ei kõlba metsalistelegi («Kuidas kuningapoeg karjapoisikese-põlves üles kasvas»).

Rahvaluule on oma põhilaadilt alati kirikuvastane, pastorite ahnust, silmakirjalikkust ja ulaelu paljastav. Muinasjutt «Võllamehikesed» annab värvika kuju aplast ja rumalast kirikhärrast. Juba vara hommikul on ta jälgimas, kas kõik palgalised on oma tööl. Söögiaegadel istub ta peretoas, lootes, et inimesed tema juuresolekul vähem söövad, ja sunnib peret rohkesti keelekastet võtma, et toidule vähem ruumi jääks. Pastor on niisugune vereimeja, et

sulaste salapärane kadumine tekitab rahva hulgas tõsiseid kahtlusi, kas mitte püha usumees ise pole nende eluvõtja. Lõpuks satub ta aga kokku kavala sulasega, kes ahne papi igati narriks teeb. Satiiriliselt paljastatakse kirikisandate täitmatut ahnust samuti jutus «Naljakas härjamüümine». Need mõlemad muinasjutud viskas tsensor 1860. a. kogumikust välja.

Terav sotsiaalne kriitika, protest ning lõikav iroonia on väljendatud muinasjutus «**Puulane ja Tohtlane**». Ihnus peremees, kes ei raatsi töölistele süüa anda, astub lõpuks sobingusse vanakurja endaga. Müünud oma hinge kuradile, saab ta vastutasuks soovikohase sulase ja teenija — Puulase ja Tohtlase. Nendele pole vaja palka maksta ega pruugi peremees ka karta, et töölised ta «paljaks söövad»: sulane ja teenija töötavad väsimatult hommikust õhtuni ega küsi iial süüa. Ainult suvel palaval ajal pannakse nad mõnikord ööseks vette likku, ja teisel hommikul on nad «niisama prisked ja tugevad kui ennegi». Peremees on väga rahul ja ta vara aina kasvab. Kuid pärast lepinguaja lõppu viib vanakuri peremehe minema — ja kogu kokkukraabitud varagi osutub ainult tühjaks silmalummutuseks: vili kaob salvedest ja rahakirst on täidetud kolletanud kaselehtedega. «See oli siis ahnele mehele palgaks, et ta ülekohtusel kombel oma rikkuse oli kokku pannud».

«Puulane ja Tohtlane» on lühike ja napisõnaline jutt, selles ei näe me keerukat sündmustikku, nagu enamikus teistes Kreutzwaldi muinasjuttudes. Kuid siin on antud eluliselt veenev, ühtlasi teravalt satiiriline iseloomustus kurnajate piiritule ihnusele ja aplusele. Fantastiliste olukordade kaudu avaldub muinasjutus järsult hukkamõistev suhtumine inimestesse, kes varaahnuse pärast on valmis oma hinge «kuradile müüma» ja kes töölises ei näe mitte kaasinimest, vaid ainult rikastumise vahendit. Nii peitub «Puulases ja Tohtlases» suur üldistav sisu, ekspluataatorliku ühiskonnakorra ja moraali terav paljastus.

Väärib märkimist, et seda rahvaluule motiivi on eesti demokraatlikus kirjanduses kasutatud hiljemgi, näiteks Jakob Tamme ballaadis «Odavad orjad».

Igakord ei avaldu aga rõhujate ja rõhutute vastuolu «Ennemuistsetes juttudes» nii selgesti ja vahetult. See on peidetud muinasjutulikumate sündmuste ja luulelisemate kujude taha, kuid väljendab sama elulist sisu. Seda näeme selgesti, kui vaatleme üksikasjalisemalt näiteks muinasjuttu «**Kullaketrajad**».

Võrreldes «Puulase ja Tohtlasega» on «Kullaketrajad» kogu oma laadilt märksa erinev. See on ulatusliku ja väljaarendatud sündmustikuga muinasjutt, kusjuures sündmustik on küllastatud ebaharilikest või üleloomulikest nähtustest ja juhtumustest. «Kullaketrajate» kogu olukord, kujud ja tegevus on kaugel igapäevasest elust. Sügavas laanes, eemal inimeste eluasemeist elab oma hurtsikus lonkur vanaeit, sorts ja nõid. Tema meelevallas on kolm neidu — röövitud kuningatütred, kes aga ei tea midagi oma päritolust ja keda nõiamoor orjapiigadena sunnib päevast päeva ketrama varastatud

kuldlinu lõngadeks. Juhuslikult satub hurtsikusse jahikäigul eksinud kuningapoeg, kes hakkab armastama noorimat õde ja teeb katset teda päästa, kuid nõid moondab põgenenud tütarlapse jõenupuks jne. Siin kasutatakse mitmesuguseid nõiarohte, inimesed muutuvad taimeks või loomaks ja siis jälle tagasi inimesteks, omandavad linnukeele oskuse, saavad osa looduse salatarkusest ja kasutavad linde sõnumite viijatena. See kõik on väline fantastiline, muinasjutuline koor, huvitav ja kaasakiskuv ka omaette — kuid selle all ei puudu kahtlemata sügavam ühiskondlik sisu, oma poeetiline mõte.

«Kullaketrajaid» võib vaadelda kui töötavate inimeste soovunelmat. — ... Väreleval peeruvalgusel ketravad suures mõisa (või ka talu) peretoas pikkadel talveõhtutel vaimutüdrukud. Kujutlus muudab takuse heide muinasjutulisteks kuldlinadeks, nad ise lapsepõlves kaugelt maalt varastatud kuningatütardeks, meelepärase külanoormehe aga vapraks kuningapojaks, kes päästab neiud sellest tüütust orjusest. Ja lonkur nõiamoor — see on tige pereemand, kes tüdrukuid alalõpmata taga sunnib; mürgijuur oleks talle parajaks toiduks, et ta sellest kärvaks, kogu piigade vaevaga loodud vara aga tuleks anda nendele endile kaasavaraks. — Taolised olukorrad ja mõttekäigud võivad olla «Kullaketrajate» aluseks.

Muidugi on niisugune allegooria väga umbkaudne, ta on õige ainult kõige üldisemates joontes — muinasjuttu ei saa võtta puhtakujulise mõistujutuna. Muinasjutul on oma ideeline sisu, oma sotsiaalne tagapõhi ja tendents, kuid ennekõike on ta inimese mõtete ja tunnete täiesti omapärane poeetiline, kunstiline väljendus. See on nagu kaunis, särav ja värvirikas unistus, pilt otsekui mingist teisest maailmast, kus vastupidiselt muinasjutuloojaid ümbritsevale elule on võimalik ootamatu suur õnn, kõiki takistusi võitev sügav armastus ja kus tingimata headus pääseb võidule, alatus ning õelus saab aga oma teenitud palga. Kangelaste püüdluste üllus, tunnete jõud ja tegudes avalduv ennastohverdavus ülendavad hinge; sündmuste ja olukordade erakordsus, muinasjutulisus annab jutule tema poeetilise ereduse ja võlu. Muinasjutt on kaunis, ta rõõmustab inimest — ja paneb teda ühtlasi mõtlema elu üle.

Nagu «Kullaketrajais», nii ka paljudes teistes Kreutzwaldi muinasjuttudes peegeldub töötavate inimeste talumatu olukord ja püüe leida sellest väljapääsu tõelise, inimväärse elu juurde. Pärisori ei pääsenud kaugemale kihelkonna piiridest, muinasjuttude kangelased aga rändavad sageli kaugele-kaugele, sinna, kus inimesed elavad hoopis teisiti, kus ei tunta puudust, vaid valitseb küllus ja õnn. Sageli esinevad muinasjuttudes vaeste rõhutud ja kannatavate, kuid õiglaste ja heade inimeste üleloomulikud abimehed ning nõuandjad, kes aitavad neil leida õigeid vahendeid ja teid õnne saavutamiseks. Vaene sulasrahvas tahaks paari minna, kuid juba ette on teada, et paremalgi juhul kujuneb nende elust armetu virelemine vabadikuonnis. Appi peab tulema hea haldjas, kes aitab lapsi kasvatada; kaevuvesi toidab neid ja varrudeks antud õnnerublast kasvab tütardele rikkalik kaasavara («Kaksteistkümmend tütart»). Vaese vaba-

diku üheksandale lapsele ei usalda keegi vaderiks tulla, kartes, et laps võiks tema toita jäädа. Lõpuks palutakse vaderiks sant maantee äärest — ja selle tagasihoidlik kingitus aitab noormehel edaspidi leida oma õnne («Õnnemunake»). Tolleaegset olukorda kajastavad küllalt ilmekalt ka niisugused kujutlused, nagu imepärane toitja — tühjenematu leivakott, lähker, toidukarp; õnnerubla, mida võib järjest välja anda ja mis ikka tagasi pöördub omaniku taskusse; ka sagedane suurte peidetud varanduste leidmise motiiv on muserdavast puudusest ja hädast sündinud kujutlus.

«Ennemuistsete juttude» kangelaste püüdlustes ja elujuhtumustes avaldub töötava inimese unistus paremast elust. Need kangelased tahavad omandada teadmisi ja tarkust, tungida looduse saladustesse, mõista võimalikult kõike. Korduvalt kuuleme inimestest, kellele on saanud osaks imetaoliselt arenenud võimed — tohutu jõud, väledad jalad, üliterav nägemine, ületamatu käsitööoskus, harukordne muusika-anne jne. Kangelased omandavad imeväärsete omadustega võluesemeid, mille abil nad sooritavad enneolematuid tegusid, toovad kasu kaasinimestele ja saavutavad enesele kuulsust ning küllust. Kuid ka õnnepõlves ei kaota nad oma üllaid omadusi, ei muutu teiste inimeste rõhujateks, — nad peavad meeles omakseid, aitavad vaeseid, ei unusta tasumata tänuvõlga.

Muinasjuttudes avalduvad loomupärase materialistliku mõtlemise täiesti selged tunnused. Mõeldi võimalustest lennata õhus (suur lind, lendav küna), liikuda kiiresti maad mööda (imeviisud, imekiire ratsu), saada imetaoliste töövahendite omanikuks (isejahvatav käsikivi), saata kiiresti sõnumeid, kaugele näha ja kuulda jne. — seda kõike selleks, et kergendada oma töövaeva, relvastuda kõigi vaenulike jõudude vastu ja need võita. «Ennemuistsetes juttudes» romantika pole passiivne, lepitav, suigutav väljamõeldis, vaid aktiivne romantika, mis püüab tugevdada inimese elutahet, õhutada rahulolematust julma tegelikkuse vastu, näidata elu ümberkujundamise vajadust.

Muinasjuttudes on elu sageli kaunistatud, üle kullatud, «muinasjutuline»; tihti on siin tegelasteks kuningad, kuningapojad ja -tütred, kõneldakse säravatest lossidest, kuldsetest tõldadest jne. Seda kõike tuleb käsitada kui puhtvälist muinasjutupärast dekoratsiooni, kusjuures nende muinasjuttude sisu ja elutunnetus on aga täiesti rahvalik, talupoeglik. Nende kujutluste lätteks on tegeliku elu vaesus, viletsus ja hallus, millele vastukaaluks fantaasia lõi väljamõeldud maailma. Muinasjututegelaste nimetamine kuningapojaks või -tütreks on rahvaluulele iseloomulik traditsiooniline kujundusvõte, mida ei tule mõista sõnasõnaliselt; tegelikult peituvad nende luuleliste nimetuste taga enamasti ikkagi külaühiskonnast nähtud kujud.

«Ennemuistsete juttude» kangelaste kujudes ja elujuhtumustes tõstetakse suure poeetilise ilmekusega esile parimaid inimlikke omadusi: ausust, õiglust, vabadusearmastust, omakasupüüdmatut abivalmidust, töökust, tarkust, vaprust, tänulikkust, heldust, õilsat sõprust ja tõelist armastust, mis ületab kõik takistused. Seevastu saa-

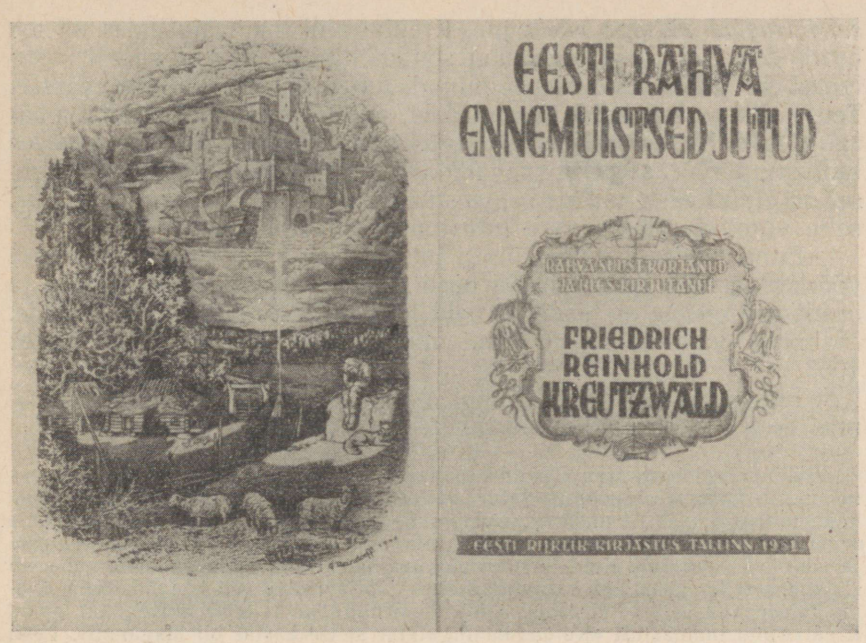

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» 1951. a. väljaande frontispiiss ja tiitel. *G. Reindorff.*

vad alatus, kõrkus, õelus, silmakirjalikkus, rumalus, ihnsus, kadedus, egoism, vara- ja võimuahnus alati seda vääriva tasu. Sellega on rahvas kõigile elunähtustele andnud oma eetilise hinnangu, siin on kristalliseerunud tema moraalsed tõekspidamised, põlvest põlve edasiantav elutarkus. Selles avalduvad suur sisemine ilu, kõrged ideaalid, tundmuste rikkus ja tõeline poeesia.

Kreutzwaldi «Ennemuistsed jutud» on kirjutatud elavas ja ilmekas rahvalikus keeles. Rahvasuust kuuldud jutuaineid laiemalt välja arendades on kirjanik suure oskuse ja kunstimaitsega kasutanud kõiki rahvapärase jutustamisviisi vahendeid ja erijooni. Tema väljenduses tunneme püüdu lihtsuse ja selguse, ning samaaegselt kujundliku ereduse poole, kusjuures need kujundid enamasti on ammutatud rahva traditsioonilisest poeetilisest leksikonist. Kõnekäänd järgneb kõnekäänule, vanasõna vanasõnale, üks rahvapärane võrdlus, metafoor või perifraas teisele. Sageli iseloomustavad need ütlused ja kujundid väga konkreetselt omaaegset elu-olu, mõtte- ja kõnelaadi, näiteks *kena kui oakaunakene, punane kui keedetud vähk, laisa veri küünte all, valetas, et suu tolmas, rahvast langes kui rahet kokku, päike seisis juba noores lõunas, andis jalakandadele tuld, mees otsis kõrva tagant nõu, malk mõõdab selga, silmad lõid tuld, nuttis peatäie, tänamatu loom, hakkas vara nuiama, kosilased käivad ühe hommikuga seitse suitsu läbi, perenaise lihavaagen keri-*

sel kiirustab rätsepa nõela jne. Kreutzwaldi muinasjuttudes näeme head, elavat dialoogi, vaimukat sõnamängu jne. Ta on sageli kasutanud ka alliteratsiooni, põiminud jutustusse rahvalaulu värsse. Teose stiil on kujundlik ja pildirikas, sellele on omane teataval määral pidulik ilu, rahulikkus ja selgus. «Ennemuistseid jutte» lugedes tunneme tõelist, sügavat rahvalikkust, suurt kunstilist lihtsust. Teosel on olnud väga oluline osa eesti ilukirjandusliku proosa arengus, selle viimisel rahvapärase jutustamislaadi alusele.

«Ennemuistseid jutte» tõlgiti juba Kreutzwaldi eluajal mitmesse võõrkeelde. Täielikult ilmusid need saksa keeles, osaliselt inglise ja prantsuse keeles; on teada, et neid juba tollal tõlgiti ka vene keelde. Mahukas valimik Kreutzwaldi muinasjutte ilmus vene keeles 1953. a.

«Ennemuistsete juttude» motiive on korduvalt kasutatud hilisemas eesti demokraatlikus kirjanduses.

Võib märkida näiteks Koidula ballaade «Udumäe kuningas» ja «Narva neitsi», J. Tamme eespoolnimetatud ballaadi «Odavad orjad», O. Lutsu lastenäidendit «Ülemiste vanake»; nõukogude kirjanikest on D. Vaarandi sama muistendi motiive ümbermõtestatult kasutanud oma poeemis «Ülemiste Vanake ja noor linnaehitaja». Kuid Kreutzwaldi muinasjuttude mõju on ulatunud eesti kirjandusest kaugemalegi: nii juhtis näiteks väljapaistev läti kirjanik Jānis Rainis tähelepanu sellele, et tema näidendi «Kuldratsu» (1909) aluseks on olnud Kreutzwaldi muinasjutt «Kuidas kuningatütar seitse aastat oli maganud». Eesti nõukogude heliloojad on «Ennemuistsete juttude» motiividel loonud rea muusikateoseid, nagu näiteks B. Kõrveri sümfooniline poeem «Võitlus Põhjakonnaga» jt. Mõningaid Kreutzwaldi muinasjuttude aineid on kasutanud E. Kapp oma balletis «Kullaketrajad».

Oma rahvalike ideede, fantaasiakülluse, keele rikkuse ja ilu tõttu on «Eesti rahva ennemuistsed jutud» jäänud tänapäevani kõige populaarsemaks eesti muinasjuttude koguks ja eriti noorte paljuloetavaks lemmikraamatuks.

«KALEVIPOEG»

Eesti kirjanduse esimeseks suurteoseks on eepos «Kalevipoeg», mille koostamine rahvaluule ainete alusel on Kreutzwaldi väljapaistvaimaks loominguliseks saavutuseks.

Mis on rahva kangelaseepos? Mineviku suured kultuurimeistrid on tänapäevale pärandanud palju aegumatu väärtusega kirjandusteoseid. Hindamatuid rikkusi sisaldab iga rahva folkloor kui tema «ootuste ja lootuste» poeetiline väljendus. Ent rahvaluule ja kirjandusliku loomingu saavutuste hulgast tõusevad paljude rahvaste kultuuris esile niisugused rahva poeetilise loomingu teosed, milles erilise jõu ja sügavusega on väljendatud tema ajalooline saatus. Need on rahva k a n g e l a s e e p o s e d, mis oma juurtega tavaliselt ulatuvad kauge mineviku hämarusse ja milles legendaarsete kangelaste ning nende vägitegude kaudu on kujutatud rahva elu suuri ajaloolisi murrangujärke. Eepostes väljenduvad rahva võitlused parema tuleviku eest, tema kannatused ja rõõmud, tema psüühilise laadi erijooned.

Kangelaseeposte ained on rahvasuus kujunenud ja täienenud pikkade sajandite jooksul, kuni nad koguti ja üles kirjutati. Nii tekkisid juba Antiik-Kreekas maailmakuulsad eeposed «Ilias» ja «Odüsseia», mis on seotud Trooja sõja sündmustega. Teoste loojana nimetatakse legendaarset pimedat rahvalaulikut Homerost, kuid tõenäoliselt on need loodud paljude tundmatuks jäänud laulikute poolt, kuni nad lõplikult välja kujunesid ja kirja pandi terviklike eepostena. Prantsuse rahvaeepos «Laul Rolandist» kujutab võitlust Euroopasse tunginud mauride (araablaste) vastu VIII saj., vanim säilinud käsikiri pärineb aga märksa hilisemast ajast — XII sajandist. Saksa eepose «Laul Nibelungidest» aluseks on sündmused V sajandist, teos ise on aga kujunenud XII—XIII sajandil.

Enamail juhtudel said rahvaeeposed kirjandusteostena oma lõpliku kuju pärast rahvaluule ainestiku suurema või väiksema ulatusega ümbertöötamist kogujate ja üleskirjutajate poolt. Vanemast ajast ei ole meil koostajate isikute kohta lähemaid andmeid, uuemast ajast aga tunneme neid kui väljapaistvaid folkloriste-kirjanikke. Niisugused on soome eepose «Kalevala» koostaja E. Lönnrot ja eesti eepose «Kalevipoeg» koostaja Fr. R. Kreutzwald. Nõukogude korra tingimustes on mitmete meie maa rahvaste eeposed (näiteks armeenia «Sassuuni David», kirgiisi «Manas» jt.) koostatud ulatusliku kollektiivse töö tulemusena teaduslike uurimisasutuste poolt. Kuid on ka rahvaeeposi, mis kujutavad endast eepiliste kangelaslaulude tsükleid, ilma et neid olekski liidetud üheks kompaktseks tervikteoseks. Niisugustest eepostest on kõige tuntumad vene bõliinad, samuti serbia eepilised kangelaslaulud võitlusest türgi orjastajate vastu.

Rahvuseepostel kui erilistel folkloristlik-kirjanduslikel nähtustel on olnud sageli seesugune mõju ja tähendus, milleni tavaliselt ei ulatu teised kirjandusteosed: muutudes rahvale otsekui elu ja vabaduse suureks sümboliks, rahvuslikuks aardeks ja uhkuseks, täitis kangelaseepos tohutu suurt ühiskondlikku funktsiooni. Nimelt niisugune osa on olnud «Kalevipojal», mis sajandeid välismaiste orjastajate ikkes vaevelnud eesti rahvale sai rahvusliku teadvuse äratajaks, sotsiaalse ning vaimse rõhumise vastu suunatud võitluse tähiseks, tekkiva demokraatliku kultuuri ja kirjanduse nurgakiviks.

Töötavate inimeste endi poolt loodud vägilaskujudes väljendub rahva elujõud ja usk paremasse tulevikku, kõigist raskustest hoolimata jääb kõlama folkloorile põhiomane veendumus, et rahvas «võidab kõik temale vaenulikud jõud» (Gorki). Oma sügavalt demokraatliku olemuse tõttu, rõhumise-, orjuse- ja vägivallavastase hoiakuga, optimismi ning elujulgusega on eeposed lähedased nõukogude inimestele ning neid antakse väärtusliku pärandina edasi uutele sugupõlvedele.

«Kalevipoja» koostamine. Eesti rahvaluules leiduvate Kalevipoja-muistendite kogumise mõtte algatajaks on Fr. R. Faehlmann.

Esmakordselt on sellest juttu kirjas Kreutzwaldile juba 1833. a. Faehlmann võttis üles ka nende muistendite alusel eepose koostamise kavatsuse, mille juures tõenäoliselt mõjus hooguandvalt kaasa soome eepose «Kalevala» esimese redaktsiooni ilmumine 1835. a. Faehlmann, kes oma noorpõlvest alates oli tuttav arvukate lugudega Kalevipojast ning üliõpilasena sünnikohas Järvamaal rahvaluulet kogudes oli neid ka kirja pannud, esitas 1839. a. Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul temale tuntud ainestikust kokkuvõtliku ülevaate Kalevipoja muistenditest. See oli esimene katse ühendada mitmesuguseid vägilasega seotud rahvaluule pärimusi üheks ideelis-temaatiliseks ja kunstiliseks tervikuks.

Ka hiljem, vaatamata rängale töökoormusele ja halvenevale tervisele, püüdis Faehlmann aeg-ajalt tegelda Kalevipoja-küsimusega, kuid eepose koostamine jäi siiski teostamata tema varajase surma tõttu 1850. a.

«Kalevipoja» koostamise ülesanne jäi Faehlmanni lähedasele sõbrale ja võitluskaaslasele Fr. R. Kreutzwaldile, kellele see sai elutööks. Juba varem oli Kreutzwald algatatud suurüritusele kogu hingest kaasa elanud ja ka omalt poolt materjale kogunud. Kreutzwaldile kui demokraatlike vaadetega karjanikule olid südamelähedased allasurutud rahva kannatused ja võitlused; ta austas sügavalt ja tundis oma aja kohta suurepäraselt eesti rahvaluulet ning rahvakeelt, omas väljapaistvaid kirjanduslikke võimeid ja kogemusi. Seepärast olid Kreutzwaldil kõik eeldused rahvaeepose koostamiseks.

Võttes oma töö lähtepunktiks Faehlmanni poolt visandatud sündmustiku põhijooned ja kasutades muid viimase ülestähendusi, tegeles Kreutzwald innukalt Kalevipojasse puutuva ja muu rahvaluulematerjali kogumise ning organiseerimisega. Seejuures kasutas ta ära mitmesuguseid oma noorpõlves kuuldud rahvajutte Kalevipojast, samuti teisi muistendi- ja muinasjutuaineid. Mõningaid lisamaterjale sai Kreutzwald ka ÕES-i ringkonda kuuluvatelt isikutelt. Ometi jäi materjal mitmeski osas õige lünklikuks, tekitades eepose koostajale tõsiseid raskusi; laiaulatusliku organiseeritud kogumistöö läbiviimiseks puudusid aga tollal igasugused võimalused.

Oluline soodustav mõju Kreutzwaldi tööle oli kahtlemata tema kontaktil Peterburi Teaduste Akadeemia teadlastega. Juba 1849. a. akadeemia toetusel teostatud uurimismatkal Setus oli ta kogunud arvukalt muistendeid ja rahvalaule; «Kalevipoja» koostamise ajal tegi ta akadeemia ülesandel ka teisi töid (näiteks Forselius-Boecleri teose kommenteerimine), mis keskendasid tähelepanu folklooriküsimustele ja hõlbustasid eepose koostamist.

Kalevipojaga seotud lood olid rahvasuus säilinud peaasjalikult proosavormiliste muistendite ja lühikeste teadete kujul. Esialgu oligi Kreutzwaldil kavatsus Kalevipojasse puutuvaid materjale esitada lihtsalt temaatiliselt organiseeritud muistendite koguna vahelepõimitud sobivate rahvalaulude ja laulukatkenditega. Sel kujul valmiski tal osa tööst, kuid see ei rahuldanud koostajat. Eriti silmas pidades talle tuntud rikkalikku setu lauluvara, küpses Kreutzwaldis otsus loobuda sellisest segavormist ja valada kogu eepos tervikuna eesti rahvalaulu värsivormi. Üheks oluliseks põhjuseks (nagu ta ise märgib) oli ka see, et eesti proosastiil polnud veel välja kujunenud, värsistamisel aga oli võimalik kasutada rahvalaulu omapärast ja kunstiliste võimaluste poolest rikast vormi; pealegi oli suur osa ainestikust koostajal juba olemas valmis laulude kujul. Pingelise töö tulemusena valmis 1853. a. nn. «A l g - K a l e v i p o e g», mis on säilinud käsikirjas. Esialgsel kujul koosneb eepos 12 loost (nagu oli kavandanud juba Faehlmann), kusjuures *Esiandeks* on Kreutzwald neljas loos ümber värsistanud Faehlmanni tuntud müüdid «Koit ja Hämarik», «Endla järv ja Juta», «Vanemuise laul»,

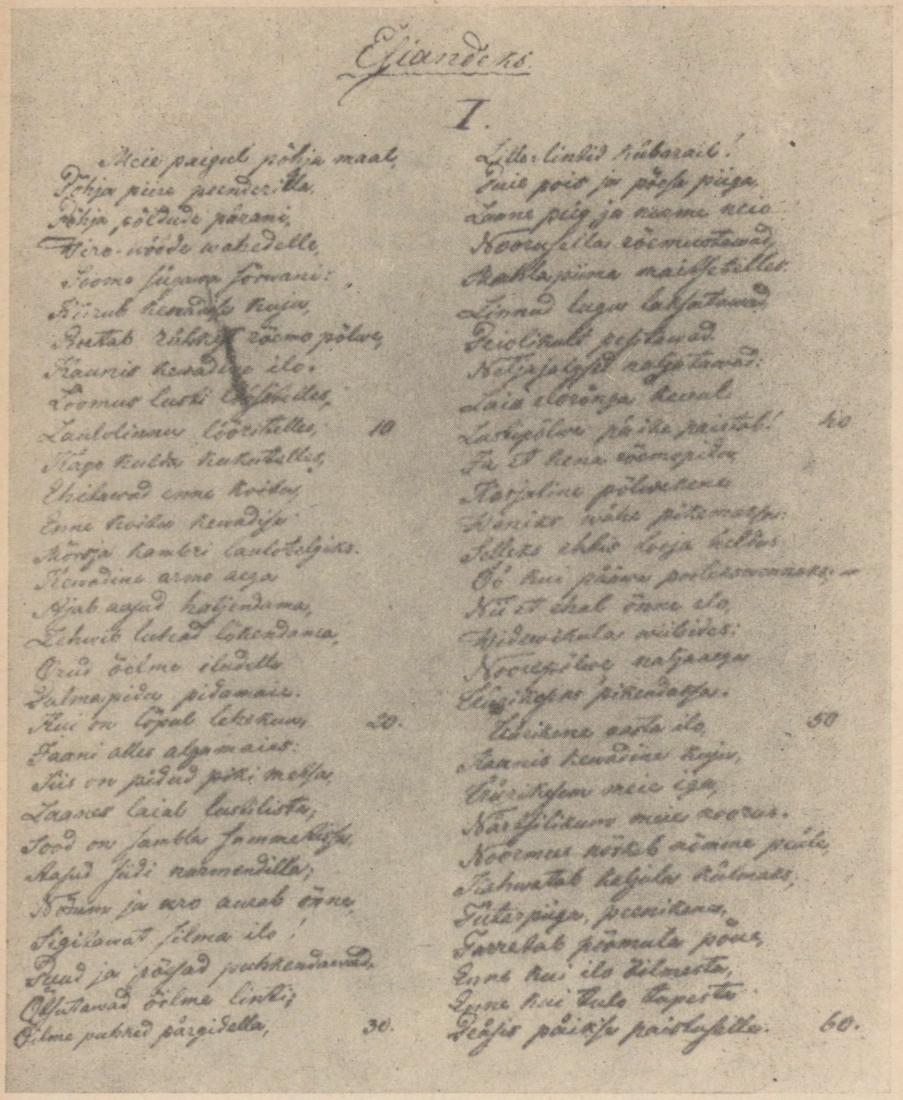

Näide «Alg-Kalevipoja» käsikirjast.

«Keelte keetmine» jt. Peale selle leidub käsikirjas *Lõpe-sõna,* mis aga tõenäoliselt on kirjutatud hoopis hiljem.

See «Kalevipoja» esimene versioon aga ei pääsenudki avalikkuse ette. Tsaristlik tsensor, kes eelkõige pidas silmas balti aadli huvisid, kustutas temale esitatud käsikirjaosast kõik värsid, milles vihjati rahva mụistsele priiusele, orjapõlve piinadele jne., nähes nen-

des otsest ohtu kehtivale korrale. Üliagar tsensor pidas lubamatuks näiteks niisuguseid värsse, nagu «Endine õnne ja ilu», «Teine sängi orjakütkes», «Muistse põlve pärandused, Muistse õnne õilmekesed», samuti eesti «prii ja selge keele» nimetamist jne. Kokku kustutas ta 57-lt käsikirjalehelt üle 160 värsi.

Tsensuuri metsik omavoli oli Kreutzwaldile raskeks löögiks, mis ähvardas tühistada kõik pikaajalise töö tulemused: niisugusel katkutud kujul poleks olnud mingit mõtet teost avaldada. Ometi jätkus tal küllalt mehisust, et mitte lasta end esilekerkinud takistustest hirmutada — oli tal ju varemgi tsensuuriga korduvalt tulnud võidelda. Kreutzwald otsustas jätkata «Kalevipoja» põhjalikku ümbertöötamist, teadmisega, et kui see ei peakski trükki pääsema, siis jääks tulevastele põlvedele vähemalt teose käsikiri.

Ümbertöötamisel jättis Kreutzwald ära muu ainestikuga vähe seotud «Esiande», selle asemel aga täiendas temale vahepeal saadetud uute ainetega eepose sündmustikku (Salme ja Linda lugu, teekond maailma otsa jm.). «Kalevipoja» lugude arv tõusis ümbertöötamise ja täiendamise tulemusena k a h e k ü m n e n i, nendele eelnevad *Soovituseks* ja *Sissejuhatuseks*. Kreutzwald viimistles teost ka kunstiliselt ja sulatas eeposesse rohkesti rahvalaulu materjali. On tõenäoline, et koostaja seejuures pidi mõnevõrra arvestama esimese tsenseerimise kogemusi: tuli otsida kaudsemaid, mõistukõnelisi väljendusvõimalusi ja jätta paljugi lugeja enda aimata ning oma mõttes lõpuni arendada.

Oma töö viis Kreutzwald põhiliselt lõpule juba 1855. aastaks, kuid veel kulus terve rida aastaid, enne kui «Kalevipoeg» sai tervikuna trükis ilmuda. Eepose avaldamist Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes alustati 1857. a., kus ta ilmus suurte vaheaegadega annete kaupa nelja aasta jooksul (viimane, seitsmes vihik jõudis trükki 1861. a.). Tolleaegseid kirjastusolusid iseloomustav fakt on see, et oma aastatepikkuse töö eest sai Kreutzwald ÕES-ilt ainsaks tasuks raamatu 25 priieksemplari.

See oli puhtteaduslik väljaanne, kus originaali tekst oli kõrvuti saksakeelse tõlkega, ja mis pidi ÕES-i ringkondade arvates pakkuma ainult keeleteadlastele ja folkloristidele materjali eesti keele ning rahvaluule uurimiseks. Teos ilmus väikeses tiraažis (ainult 500 eks.) ja oli ka oma kõrge hinna tõttu rahvale tegelikult kättesaamatu. Kõigi nende asjaolude tõttu pääses «Kalevipoeg» seekord ilma kärpimiseta läbi tsensuuri «kitsa värava».

Kuid tsensuur polnud eepose ainus vaenlane: «Kalevipoja» kui sotsiaalselt «ohtliku» tendentsiga teose ümber algasid juba enne selle lõplikku valmimist ägedad võitlused, mis jätkusid teose pikaajalise ilmumise jooksul. Reaktsioonilise mõisnikkonna ideoloogid — pastorid — ründasid «Kalevipoega» vihaselt selle võitleva demokraatliku hoiaku pärast, püüdes seejuures aga jälgede segamiseks esineda «asjatundjatena» kirjanduse ja eesti rahvaluule alal. Veel enam: aastasadade jooksul eesti rahvaloomingut igati taga kiusanud kiriku esindajad võtsid järsku isegi rahvaluule «kaitsjate»

poosi, süüdistades Kreutzwaldi rahvaluule «võltsimises» ja «omavolilises» ümberkäimises materjalidega. Nendele sihilikele kallaletungidele vihjabki koostaja eepose XV loo algul:

Kullid tulid kiskumaie,
Kaarnad sulgi katkumaie,
Kiriku-hakid kiusama,
Enne kui lapsi lagedalle,
Pojukene päevapaiste,
Väeti veeres vainuelle.[1]

Julgustust ja abi töö lõpuleviimiseks sai Kreutzwald eeskätt Peterburi akadeemikutelt Schiefnerilt ja Wiedemannilt, kes hindasid «Kalevipoja» väljaandmist kui tähtsat kirjanduslik-ühiskondlikku üritust ja soovitasid koostajal end mitte lasta hirmutada sihilike «arvustajate» rünnakutest. 1859. a. kevadtalvel viibis Kreutzwald Schiefneri, Karelli jt. sõprade kutsel mõnda aega Peterburis, olles liigutatud sellest südamlikust tähelepanust ja siirast huvist, mida nendes ringides tunti tekkiva eesti kultuuri vastu. Sõbrad Peterburis organiseerisid «Kalevipojale» ka üle saja ettetellija, mis oluliselt kiirendas teose ilmumist. Samal aastal esitas Kreutzwald akadeemia liikmete soovitusel «Kalevipoja» ilmunud osa (13 lugu) Teaduste Akadeemiale Demidovi auhinna konkursile.

Oma ühises retsensioonis «Kalevipoja» kohta märkisid Schiefner ja Wiedemann, et Kreutzwald on andnud eesti kirjandusele kapitaalse rahvusliku teose, mis kõigiks aegadeks jääb eestlastele samaks, mis kreeklastele oli nende «Ilias». Retsensendid iseloomustasid «Kalevipoega» kui rahvapärast teost «täis eesti elutarkust» ja «kogu eesti elu teravmeelset vaatlust», nad nimetasid seda suurepäraseks ehituseks, «kus eestlase süda kõigi oma kannatuste ja rõõmudega, oma igatsuste ja püüdlustega alatiselt elama jääb ning sealt alati värsket kosutust ja uut lohutust leiab». Antud hinnangu alusel määrati Kreutzwaldile alles osaliselt ilmunud teose eest 1860. a. akadeemia poolt auhind. Sellel autoriteetsel tunnustusel oli suur julgustav ja innustav osa töö täielikuks lõpuleviimiseks.

Kreutzwaldi suurimaks püüdeks oli avaldada «Kalevipoeg» laiadele hulkadele kättesaadava rahvaraamatuna, et anda rahvale tagasi ta «isade pärandus». Tal tuli võidelda mitmesuguste tõsiste takistuste ja majanduslike raskustega (nii pidi ta näiteks tagatiseks panema isegi oma vähese isikliku vara), enne kui 1862. a. läks korda avaldada eepose puhteestikeelne väljaanne. Balti feodaalide huve kaitsvast tsensuurist möödapääsemiseks tuli see trükkida Soomes ja sai teoks tänu akadeemik Schiefneri aktiivsele kaastegevusele. Rahvaväljaande eessõnas ütleb Kreutzwald: «Kes siis sündinud eestlastest «Kalevipoja» kätte võtab ja loeb, sellele soovime, et ta seda niisuguses armastuses teeks kui raamatu väljaandjal nende vanapõlve mälestuste kokkuseadmise juures oli, kes seda tööd endale kõige ülemaks arvab, mis ta tänini jumala helduse läbi oli jõudnud toimetada».

[1] Mõeldud on «Kalevipoja» tervikuna trükis ilmumist.

A. Schiefner (1817—1879).

1875. a. ilmus Tartus «Kalevipoja» kolmas ja ühtlasi viimane väljaanne koostaja eluajal, mille ta on uuesti läbi vaadanud ja kus ta on teinud väiksemaid redaktsioonilisi parandusi.

Koostaja ise ei ole «Kalevipoega» nimetanud eeposeks, pidades seda liiga kõrgelennuliseks tiitliks oma töö kohta, mis näis talle mitmeski suhtes ebatäiuslikuna, vaid esitas teose tagasihoidlikult «ennemuistse eesti jutuna» (vt. rahvaväljaande tiitelleht lk. 247). Kuid avalikkus nii Eestis kui ka väljaspool võttis «Kalevipoja» vastu kui eesti rahvuseepose, mida ta ka tõepoolest on.

«Kalevipoeg» sai peagi eesti rahvuskultuuri tähtsamaks tutvustajaks ka teistele rahvastele. Juba möödunud sajandil ilmus «Kalevipoeg» täielikult nii vene kui saksa keeles, kummaski kahes erinevas tõlkes. Hiljem on eepos tõlgitud veel ungari ja läti keelde. Osalisi tõlkeid värssides või proosaümberjutustusi on ilmunud prantsuse, inglise, itaalia, taani, soome, rootsi, ukraina jt. keeltes.

«Kalevipoja» ained. «Kalevipoeg» on koostatud töötavate rahvahulkade endi vahetu loomingu alusel, ta kujutab endast rahvaluule ja individuaalse loomingu sünteesi. See laiahaardeline teos nagu iga teinegi suur eepos ei saanud tekkida valmiskujul rahva suus, vaid oli vaja kirjanduslikult võimekat ja asjatundlikku, organiseerivat kätt, et liita vägilase kujuga seotud rahvaluule ainestik tervikliikuks eepiliseks luuleteoseks. Selle vastutusrikka ja raske ülesande suutis Kreutzwald edukalt lahendada. Ta võttis oma töös kokku kõik temale tuntud rahvapärimuslikud motiivid Kalevipojast ja andis selles ainestikus leiduvale ideestikule selge sotsiaalse ülesande. Rahvaeepose näol rajas ta püsiva aluse eesti demokraatlikule rahvuskultuurile ja -kirjandusele.

Nii Kreutzwaldi kaasajal kui ka hiljem on reaktsioonileeri esindajad püüdnud «Kalevipoja» tähtsust vähendada, eriti sellega, et seadsid kahtluse alla tema rahvapärasuse. Teost püüti kujutada ainult Kreutzwaldi tendentsliku väljamõeldisena, mingi puhtkirjandusliku müstifikatsioonina, mida ei saavat pidada «ehtsaks» rahvaeeposeks. Niisugused arutlused olid ebaõiglased ja oma sisult vaenulikud.

«Kalevipoja» ümberlükkamatu rahvapärasus on selles, et rahvas on andnud eepose jaoks peamise — vägilase kuju ja enamuse tema tegudest ning elujuhtumustest. «Kõige sügavamad ja eredamad, kunstiliselt kõige täiuslikumad kangelastüübid on loonud folkloor, töörahva suuline looming», ütleb Gorki. Eepose koostajad ehitasid olemasolevast ainestikust lähtudes üles teose tervikliku sündmus-

tiku, vajadust mööda ümber mõtestades ja üksikasjalisemalt välja arendades teatavaid juhtumisi ja episoode. Loovalt kasutades rahvaluule ainestikku, seda edasi ehitades, läks Kreutzwald eepose koostamisel ainuõiget teed. Võib ainult imetleda, millise asjatundlikkusega ta oma töö teostas, milliste hinnatavate tulemustega ta kõigist takistavaist asjaoludest hoolimata oma ülesande lahendas.

Jutud Kalevipojast kui hiidvägilasest olid rahva hulgas väga levinud ja armastatud, eriti Ida- ja Kesk-Eestis, kust pärinevad Faehlmann ja Kreutzwald. Folkloristlikus kirjanduses nimetas vägilast esimesena K. J. Peterson, kes «Soome mütoloogia» tõlke kommentaarides märkis Kalevipoega kündjana (Kalevit kui hiidu oli kirjasõnas korduvalt nimetatud juba XVII sajandist alates). Taolised vägilaslood on välja kasvanud peamiselt rahva võitlusest looduse ja välisvaenlaste, aga samuti sotsiaalse rõhumise vastu, kusjuures vägilane oma tohutu suuruse ja hiiglajõuga sümboliseerib rahva enda võimsust.

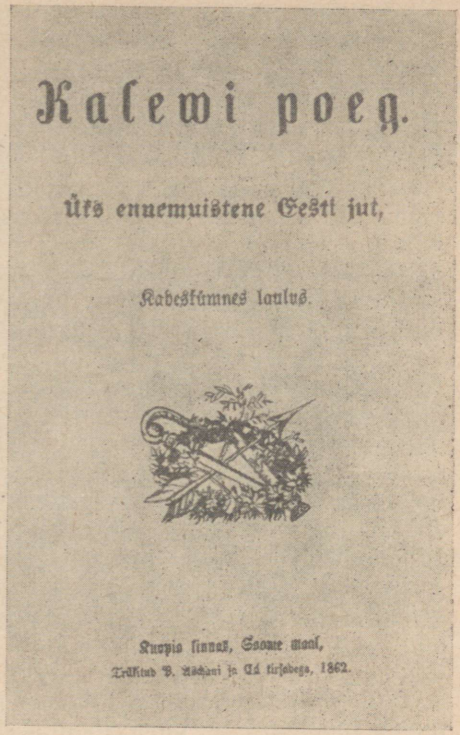
Kalewi poeg.

Üks ennemuistene Eesti jut,

Kabeskümnes laulus.

Kuopio sinnas, Soome maal,

Trükitud B. Aschani ja Ca kirjadega, 1862.

«Kalevipoja» rahvaväljaande tiitelleht.

Kalevipoja-lood kuuluvad väga vanade rahvaloomingu mälestuste hulka, nende tekkimise algus ulatub kaugesse eelajaloolisse minevikku. Põhilises osas on muistendid Kalevipojast kujunenud tõenäoliselt käesoleva aastatuhande alguses, mil eestlaste esivanemad vaba rahvana olid jõudnud tolle aja kohta küllaltki kõrgele arenguastmele. (Selle veenvaks tõendiks on materiaalse kultuuri säilmete kõrval eriti rikas rahvaluulealane pärand.) Seistes silm silma vastu karmi ning kitsi loodusega ja sõjakate naabritega, olid tungivate vaenlaste vastu nendeks omadusteks, mida hindas rahva jõud ja vaprus nii töös, jahil, meresõitudel kui ka võitluses maaleelutarkus ja ülistasid ühelt põlvkonnalt teisele edasiantavad muistendid ning pärimused. Konkreetsed kangelased ja nende vägitööd liitusid aegade jooksul rahva teadvuses üheks legendaarseks kujuks, kes tolleaegsete inimeste kujutlustes omandas fantastilise, igati liialdatud, hüperboolse iseloomu. Vägilase kujus leidsid osalt kehastamist ka loodusjõud, mida tolleaegsed inimesed sageli kujutlesid

hiiglaslike inimtaoliste olenditena. Nii ongi paljud muistendid Kalevipojast seotud just mitmesuguste looduslike moodustistega, nagu näiteks vägilase künnivaod, magamisasemed, tema enese või ta hiigelratsu jäljed, tohutud kivirahnud, mida ta olevat lennutanud võistluses teiste vägimeestega või mitmesuguste kurjade olendite ja loomadega (kuradid, hundid jt.).

Kalevipoja-muistenditel on ilmseid kokkupuutepunkte naaberrahvaste, eeskätt vene ja karjala-soome kangelaslugudega. See on põhiliselt seletatav enam-vähem ühesugusel ühiskondliku arenemise astmel ja lähedastes olustikulistes ning looduslikes tingimustes elavate rahvaste mõtteviisi sarnasusega. Ent kahtlemata on küllalt oluline osa olnud ka vastastikustel mõjudel. Soome sugu rahvaste keele ja rahvaluule lähedus on juba n. ö. etniliselt tingitud ja ilmneb ka eesti ja karjala-soome eepostes. Venelastega oli eestlastel juba enne lääne röövvallutajate kallaletungi tihe sõbralik läbikäimine (Ida-Eesti kuulus otseselt Kiievi riigi koosseisu). See on leidnud kajastamist ka Kalevipoja-muistendites. Peale eeposes kasutatud lugude Pihkvast laudade toomisest ja katsest üle Peipsi silda ehitada on rahvasuust hiljem üles kirjutatud veel teisigi (näiteks Kalevipoeg Venemaal pulmas, jõumängud koos vene vägilastega jne.). Ka Kalevipoja kujus, iseloomus ja tegevuses on sarnasust vene bõliinade kangelastega (näiteks meenutab lugu Kalevipoja künnist samalaadset talupoja-vägilase Mikula Seljaninovitši künnitööd).

Kuid Kalevipoja-muistendid ei püsinud rahvasuus muutumatult, nende loomisest ja ümberloomisest on osa võtnud rahva paljud sugupõlved. Muistsetele kangelaslugudele jätsid kahtlemata oma jälgi hilisemad orjuse ja verise vägivalla sajandid, täis laastavaid sõdu ja meeleheitlikke ülestõuse. Osa vanadest lugudest vajus unustuse hõlma, tekkis juurde ka uusi (mõisa- ja kirikuvastaseid). Kreutzwaldi poolt kasutatud ainestik pärineb väga ulatusliku ajastu mitmesugustelt eriastmetelt, alates ürgvanadest mütoloogilistest pärimustest ja lõpetades eepose koostamise kaasajale vihjavate motiividega. Jutud Kalevipojast, samuti Kalevist, Kalevi naisest jne. olid levinud rohkearvulistes teisendites. Hiljem aga on nendest paljugi kaduma läinud, mistõttu meil ei ole enam võimalik saada ammendavat ülevaadet kogu Kreutzwaldil kasutada olnud materjalist.

Nime *Kalev* tähendust ja päritolu on püütud selgitada mitmel viisil. Nendest selgitustest kõige tõenäolisema on andnud nõukogude keeleteadlane prof. P. Ariste, kes näitas, et see on tuletus praegusest keelest kadunud (ainult saaremurdeis esinevast) sõnast *kali* > *kalev* (nagu tugi > tugev) ja tähendas algselt omadussõnana suurt, jõulist, tugevat. Hiljem on sõna omandanud *vägilase* tähenduse ja kujunenud muistendite kõige tuntuma kangelase nimeks.

Otseselt Kalevipojaga (või üldse Kalevitega) seotud muistendite kõrval on Kreutzwald eepose koostamisel rohkesti kasutanud ka mitmesuguseid teisi rahvasuus tuntud vägilaslugusid ja muinas-

Kalevipoja kivi Saadjärvel. *F. Schlateri maal 1830-ndaist aastaist.*

jutuaineid, neid vastavalt kohandades eepose sündmustikule. Niisugused on näiteks jahilkäik (III lugu), Tuuslari tagaajamine, sõit maailma otsa jm. Ulatuslikult on koostaja eeposesse põiminud nii eepilisi kui lüürilisi rahvalaule (kosja- ja pulmalaule, vaeslapselaule, töö- ja pidulaule, mõistatuslaule, maagilisi värsse jne.). Nii on Kreutzwald püüdnud teosesse ühendada võimalikult rohkesti rahvapärast ainestikku, anda eeposes eesti muistse elu mitmekülgset ja laiahaardelist kujutust.

Selle kõrval leidub «Kalevipojas» ka kirjanduslikku päritoluga motiive ja aineid. Nii kohtame siin soome mütoloogiast vaba analoogia põhjal (Petersoni ja Faehlmanni poolt) üle võetud Vanemuise (soome Väinämöinen) ja Ilmarise nime. Teatavaid ühisjooni leiame ka «Kalevala» Kullervo-tsükliga, millest on mõjustatud näiteks saarepiiga hukkumise lugu (IV 1.). Mõningaid romantilise kujutusviisi jooni eeposes on püütud seletada šoti kirjaniku Macphersoni tollal väga populaarse teose «Ossiani laulud» mõjudega. Usundlike kujutelmade, samuti kui Muinas-Eesti riikliku korralduse käsituses (mis sel kujul oli visandatud Faehlmanni poolt) võib tunda antiikeeposte eeskujude jälgimist; ilmselt viimaste mõjul on sisse toodud ka saatuse-idee (mõõga needuse näol). Kuid need motiivid on enamasti kõrvalise tähendusega, teose ideelis-kunstilises struktuuris ei ole neil määravat osa. «Kalevipoega»

võime tema põhiolemuselt õigusega pidada rahvalikuks kangelaseeposeks.

«Kalevipoja» ideestik. Keskse kohal on «Kalevipojas» võitlus orjuse, rõhumise, ülekohtu ja võõraste sissetungijate vastu. Teose põhiideeks on *isamaa ennastsalgava teenimise ja rahvahulkade vabaduse eest võitlemise idee.* Selles avaldub «Kalevipoja» kõige tihedam seos eesti talurahva vabastusliikumisega. Teos kajastab olemuselt õigesti ja tõetruult, kuid rahvaluulele omases fantastilises vormis rahva ajaloolist saatust, tema võitlusi ja kannatusi, tema kustumatut vabadusepüüdu ja kindlat lootust õigluse võidulepääsule. Põhiidee hõlmab kõiki teisi ideesid ja probleeme, kõik need on allutatud põhiideele ning on sellega lahutamatult seotud.

Eeposes vastandatakse kauget muinasaega rahva hilisematele kannatustele, eriti *Sissejuhatuses,* mis on teose ideeliseks programmiks. Kuid «Kalevipoeg» ei ole suunatud mineviku idealiseerimisele, vaid sellele, et muinasaegse priipõlve meenutamisega äratada rahvuslikku teadvust ja isamaa-armastust, et ajaloolise ülekohtu näitamisega õhutada rahvast vabanemisele sotsiaalsest ja rahvuslikust survest. Mineviku kajastused teenivad eeskätt parema tuleviku eest võitlemise eesmärke, mida Kreutzwald oma kirjutustes korduvalt on rõhutanud, soovides, et mälestused Kalevipojast jääksid «meie lastele ja järeltulijatele niisama armsaks ..., kui nad meie eelkäijatele enne olid olnud, kes mitusada aastat ühtejärge orjapõlve ahelatesse köidetud kuninga Kalevipoja õnneaegu taga leinasid ja tema tagasitulekut üksisilmi ootasid».

Võõraste sissetungijatega tulid sõjakurnad, orjakütked, näljapiinad, katkusurmad. «Muistse õnne õilmekesed» on maha maetud, pikkade orjusesajandite «unustuse vaip» ja rõhujate «kavaluse kuub» varjavad rahva eest tema mineviku rõõme ja kannatusi. Laulik seab endale ülesandeks seda kõike meelde tuletada, jutustada «muistse põlve pärandusest», tuua «salasõnumeid» parematest päevadest, armsamatest aegadest ja ühtlasi näidata, kuidas

Isamaa ilu hoieldes,
Võõraste vastu võideldes,
Varisesid vaprad vallad,
Kolletasid kihelkonnad ...

Rahvas peab alati meenutama temale osaks langenud verist vägivalda:

Nende piina pigistused,
Nende vaeva väsimused,
Muistsed kallid mälestused
Kostku meile kustumata!

«Kalevipoja» koostajad on rahvapärimuste alusel sidunud teose sündmustiku kindla ajaloolise perioodiga, mis vahetult eelnes saksa ristirüütlite maaletungile XIII saj. alguses. Sündmustik lõpeb Eestimaa allutamisega võõraste sissetungijate poolt, millega algas meie esivanemate pikk ja piinarikas orjapõlv.

Eeposes kujutatakse otseselt rahva võitlust Kalevipoja juhtimisel saksa ja skandinaavia röövvallutajate vastu. Pärast võidukat Assamalla lahingut (XVII lugu) seab Kalevipoeg seda võitlust tulevastele põlvedele eeskujuks, kuidas tuleb k a i t s t a k o d u m a a j a r a h v a v a b a d u s t:

Mehed olgu nii kui müüri,
Seisku nii kui raudaseina,
Teraksesta tehtud tornid,
Seisku vahvast sõjasõidul
Tammemetsa tugevusel,
Kaljurünka kindelusel
Varjuks vaenu tungi vastu. — — —
Meie maa see jäägu mõrsjaks,
Priipõlve pärijaksi!

Hilisemates rasketes võitlustes «raudmeeste» (saksa ristirüütlite) ülekaalukate jõudude vastu saab eestlaste malev kangelaslikust vastupanust hoolimata lõpuks lüüa ja rahvas kaotab oma vabaduse, mida sümboliseeribki Kalevipoja surm ja ülekohtune vangistamine põrgu väravas. Kuid ometi jääb püsima lootus vägilase, s. t. rahva vabanemisele, sellele, et Kalevipoeg ükskord jälle tagasi pöördub. Kangelane kaob ajutiselt, kuni tulevad paremad ajad, mil rahvas võib alustada uut elu, — nii lõpevad sageli ka teiste rahvaste eeposed (näiteks armeenlaste «Sassuuni David»).

Orjuse- ja rõhumisevastase idee avalduseks allegoorilis-fantastilises vormis on eriti Kalevipoja võitlused Sarviku vastu, mis on eeposes üheks keskseks ja põhiliseks teemaks. Nagu eesti rahvalauludes sageli võrreldakse mõisat põrguga, nii meenutab ka «Kalevipojas» kujutatud põrgu (vt. XIV lugu) julmal pärisorjusel põhinevat rikast mõisa. Laialdastest Sarviku voli all olevatest «varjuriigi valdadest» peavad tulema teopoisid ja vaimutüdrukud, kelle higi ja vaeva arvel on põrgusse kokku kuhjatud tohutud rikkused. Sarvik-orjapidaja

Sunnib korra sulaseida,
Teise korra tütarlapsi
Teopäevi tegemaie,
Kus nad vaesed raudakambris
Raskeid töösid toimetavad,
Vaskikambris valju tööda
Sarvikulle sigitavad.
Raudakeppi nuhtleb rampa,
Vaskne vitsa viibijada.

Julma sunni all tööle kihutatavate teoorjade töövaeva vilja omastab õel rõhuja Sarvik, kes ise elab hõbedastes ja kuldsetes kambrites, «maitseb magusamat põlve» ja priiskab külluses. Orjapiigade vabastamine põrgust on sümboolseks vihjeks rahva vabanemisele rõhuja ikkest, Sarviku aheldamine pärast raskeid heitlusi ennustab rahva võitu orjuse- ja vägivallajõudude üle.

Asjaolu, et võitlused Sarvikuga teoses tegelikult eelnevad lõppvõitlustele raudmeestega, näib tekitavat teatava vastuolu: enne

Kalevipoja kojutulek. *A. Hoidre, O. Kangilaski ja R. Sagritsa illustratsioon.*

rüütlite maaletungimist ju polnud ka saksa mõisniku iket. See vastuolu on aga ainult näiline. Nagu märgitud, võib eepose ainestikus leida mitmesuguste erinevate ajajärkude ladestusi, kusjuures teoses ei ole taotletud sündmuste rangelt kronoloogilist järjestamist kõigis tegevusliinides. Võitlus välisvaenlastega on seotud kindla ajaloolise perioodiga, kuid sellest märksa erinev on mõisavastase võitluse läbini fantastiline ja allegooriline kujutus. Pealegi ei saa me põrgut ja Sarvikut mõista üksnes mõisa ja mõisnike otsese vastena — teataval määral on siin kahtlemata tegemist üldse kõige halva, pahelise ja inimvaenuliku poeetilise üldistusega, mille tähendus ei piirdu ainult ühe konkreetse ajaloo-etapiga või sotsiaalse kihiga. Nagu Kalevipoeg sümboliseerib rahvast, nii ka tema vastased sümboliseerivad kõiki rahvale vaenulikke jõude.

Otseses seoses «Kalevipoja» rõhumisevastase põhihoiakuga on ka tema kiriku- ja usuvaenulik olemus. Oma kirjades nimetas Kreutzwald eepose kangelast otseselt «ilmalapseks» ja «ristimata paganaks», kellel seepärast pole pappidelt midagi head loota. Eepose antiklerikaalne hoiak avaldub varjamatult nendes värssides, kus «Kalevipoja» saamisloole vihjates kõneldakse pappidest ja kirikuhakkidest (XV lugu).

Kalevipoja kuju, tema tegevus ja mõtteviis väljendab töötava rahva põhiliselt materialistlikku elukäsitlust ja on täiesti vastandlik religioossele maailmavaatele. Oma töös ja võitlustes loodab vägilane ainult iseenda jõule ja mõistusele; ta ei otsi jumalate abi ega taha tunnustada mingeid endast kõrgemaid vägesid, mingeid üleloomulikke jõudusid. Kalevipoja kogu tegevus on suunatud rahva rõhujate ja pimestajate, ning sellega ühtlasi ka nende abimehe ja toe — jumala — vastu. Võitlus raudmeeste-ristirüütlite vastu oli otseselt ka võitlus ristiusu vastu, mille levitamisega maaletungijad püüdsid õigustada oma vallutusaktsiooni. Kirik kollitas rahvast põrgu ja kuradiga — Kalevipoeg aga lammutab põrgu ja aheldab

Sarviku. Võit Sarviku üle, kelle jumal ise on ametisse seadnud (nagu eeposes öeldakse), kujuneb niiviisi väljaastumiseks jumalagi vastu. Eeposes on selgesti näidatud, et taevalised kardavad pärast surma teise ilma jõudnud Kalevipoega, näevad temas endale ohtu ja on mures, kuidas temast lahti saada. Reas hiljem kogutud muistendites on Kalevipoja kirikuvastased jooned väljendatud eriti selgesti, nendes esineb vägilane otseselt kirikute purustajana ja jumalatrotsijana; eepose koostamisel ei ole Kreutzwald neid kasutanud kas mitte tundes või ületamatuid avaldamisraskusi ette arvestades.

Kalevipoeg Pihkvast laudu toomas. *A. Hoidre, O. Kangilaski ja R. Sagritsa illustratsioon.*

Kalevipoja seesugune mõtte- ja teguviis ei jää jumala poolt kätte tasumata. Ja taevaväed toimetavadki seda iseloomulikul viisil: alatu pettuse ning salakavaluse teel vangistatakse jalutu kangelane põrgu väravas kaljukütkesse. Lootus Kalevipoja vabanemisele eepose lõpus tähistab lootust rahva vabanemisele orjusest — ja ühtlasi ka usu reaktsioonilistest mõjudest ning jumalast kui orjuse kõrgeimast sanktsioneerijast.

Neid asjaolusid silmas pidades on Kalevipoja kui rahvahulkade jumalavastase liikumise kehastajale juhtinud tähelepanu ka Maksim Gorki. Oma ettekandes nõukogude kirjanike esimesel üleliidulisel kongressil (1934) ütles Gorki: «Ent mida võimsamaks ja vägevamaks muutus orjapidaja, seda kõrgemale taevasse tõusid jumalad, massides aga tekkis jumalavastane liikumine, mis kehastus Prometheuse, eesti Kalevipoja ja teiste kangelaste kujul, kes nägid jumalas neile vaenulikku käskijate käskijat».

Maa ja vabaduse kaitsmisega on eeposes lahutamatult seotud sõprus ja koostöö vene rahvaga. Juba *Sissejuhatuses,* kõneldes võõraste röövvallutajate maaletungimisega eesti rahvale osaks langenud hädadest ja kannatustest, rõhutab laulik Eesti ala Vene riigiga liitmise tähtsust meie rahva ajaloos.

Tõepäraselt avaldub sõprus ja koostöö vene rahvaga samuti otseselt eepose sündmustikus. Pidades võitlusi skandinaavlaste röövretkede ja «raudmeestest» orjastajate vastu, arendab Kalevipoeg

samal ajal idanaabritega sõbralikke suhteid. Seda tõendavad ta korduvad käigud läbi Peipsi Pihkvasse, hoolimata sortside takistustest ja kimbutustest, et tuua laudu linnade ehitamiseks ja kindlustada sellega maad läänest sissetungijate vastu. Sõbraliku läbikäimise hõlbustamiseks ja tihendamiseks teeb Kalevipoeg isegi katset ehitada silda üle Peipsi, kuid enne töö lõpuleviimist lõhub selle torm (XII lugu).

Korduvat allakriipsutamist leiab teoses ühtse riigi ja võimu jagamatuse idee. Sellest kõneleb oma surivoodil vana Kalev, kelle käsu kohaselt valitakse üks poegadest kuningaks, seda rõhutab ka Kalevipoeg pärast Assamalla lahingut. Kui peame silmas seda põhilist asjaolu eeposes, et vägilase kujus on kehastatud rahvast ennast, siis tuleb siit teha järeldus, et mõeldud ei ole mitte ülikute, vaid rahva enda võimu, mida ta teostab oma parimate esindajate kaudu («Kangem saagu kuningaksi, / Vahvam teiste vanemaksi!»).

Eeposes on hindavalt esile tõstetud töökust ja rõhutatud l o o v a t ö ö tähtsust rahva elus, eriti Kalevipoja künni ja ehitustegevuse kaudu. Saanud kuningaks, on kangelase esimeseks tööks kündmine:

Võttis kätte adrasahad
Austelles adra-tööda,
Põllumehe põlvekesta. — — —
Kündis paigad põllumaaksi,
Vägevaksi viljamaaksi. — — —
Adrasaha armidella
Pidi vili voodamaie,
Toitu rohkest tõusemaie
Põlvest põlve paisutavaks
Surevate sugudelle.

Eepos kasvatab usku inimese tegevuse tulemusrikkusse loodusjõudude alistamisel, näitab inimese sihipärast ja visa tööd kui kõigi hüvede allikat.

Kangelase tegevuse kaudu linnade ehitamisel on ühtlasi väljendatud ajalooliselt õiged seisukohad ja väga oluline patriootiline idee.

Eepose järgi püstitab Kalevipoeg koos Olevipojaga vana Kalevi kalmukünkale Talliinna (Lindanisa) linna kaitseks sissetungijate vastu, kuna aga seevastu balti-saksa ja eesti kodanlikud ajaloolased omistasid Tallinna asutamise röövvallutajatele (Taani kuningas Valdemar II-le 1219. a.). Nõukogude arheoloogide uurimistööde tulemusena on nüüd ümberlükkamatult tõestatud, et Tallinna kohal on olnud iidne eesti linn, mis kinnitab eeposes väljendatud seisukoha õigsust. On võimalik, et Tallinna esialgne nimetus Kolõvan (nii märgitakse teda esmakordselt 1154. a. araabia geograafi Idrisi poolt ja hiljem vene kroonikates) on tuletatud Kalevi nimest.

«Kalevipoeg» rõhutab t e a d m i s t e ja maailma tunnetamise tähtsust, eriti loos sõidust maailma otsa; tarkust tunnistatakse «ülemaks kui hõbevara, kallimaks kui kullakoormad».

Eepos ülistab r a h u p õ l v e kui loova ülesehitustöö eeldust, näidates selle kõrval neid koledusi ja kannatusi, mida toob rahvale sõda. Rahvapärane sõjavastane hoiak väljendub eriti selgesti laulus sõjakulleri sõidust (IX loos). Sõjasõnumiga sõitvale käskjalale tulevad vastu sõjaga kaasaskäiva viletsuse allegoorilised kujud —

Kalevipoeg kündmas. *A. Hoidre, O. Kangilaski ja R. Sagritsa illustratsioon.*

vares, kotkas, kaaren, hunt, nälg ja katk, kes juba ette haistavad tapluste vereauru. Vapustatud neist õudseist nägemusist heidab kuller sõjasõnumi merre.

«Kalevipojas» hinnatakse kõrgelt ausust ja sõnapidamist; endale võetud kohustused tuleb täita, kui raske see ka ei oleks. Teravalt mõistetakse eeposes hukka reetlikkust ja ülejooksmist rahva vaenlaste leeri: eriti jõuliselt ilmneb see Kalevipoja uhketes sõnades raudmeeste saadikuile, kes teevad katset meelitada vägilasi enda poole. Eeposes tõstetakse esile kõiki häid ja üllaid inimlikke omadusi. Samal ajal saab hukkamõistu osaliseks kurjus, õelus, salakavalus, aga samuti ka mõtlematu tuisupäisus.

Eepose kujud. Kangelaseepose kujud erinevad mitmeti teiste kirjandusteoste tegelaskujudest. See avaldub nende erakordsetes omadustes ja võimetes ning fantastilistes tegudes (nagu muinasjuttudes), samuti nende omaduste ja tegude sümboolikas, sügavas allegoorilises tähenduses.

Eesti rahva eepos kujutab endast poeetilist jutustust nimikangelase **Kalevipoja** elust ja võitlusest. Kalevipoja kujus ja ta muinasjutulistes vägitegudes, tema vapruses ning vääramatus võimsuses on kehastunud rahva enda murdumatu elujõud. Eepose koostajad nägid õigesti Kalevipojas eeskätt just r a h v u s k a n g e l a s t ja arendasid rahvapärasest ainestikust lähtudes välja nimelt selle külje. Vägilase hiidlikel joontel omaette ei ole teoses nimetamisväär-

set tähendust, nad teenivad ainult kangelase omaduste poeetilise rõhutamise eesmärki.

Kalevipoeg on eepose ideede peamine kandja, rahva vabaduspüüete esindaja, rõhutute vabastaja ja kaitsja. Tema kujusse on koondatud lihtsa töömehe, õiglase rahvavanema, vapra sõdalase ja julge meresõitja jooned. Vägilase Kalevipoja kujus on saanud poeetilise üldistuse kogu töötav rahvas oma iseloomu ja püüdlustega.

Vaatamata sellele, et Kalevipoeg kannab eeposes kuninga nime, tõuseb ta meie ette t a l u p o e g l i k u vägilasena; kuninga nimetus teenib osalt kuju poeetilise kaunistamise eesmärki ja seda kasutatakse samaväärsena vanema nimetusega. Talupoeglikud on tema lapsepõlve-mängud, kuningakski saab ta võites kiviviskevõistluse ja tema esimeseks valitsejatööks on kündmine. Hiljem kannab Kalevipoeg ehituste tarvis seljas laudu ja kive, väsinuna heidab ta puhkama paljale maale, võtab kehakinnituseks toidumärsist silku-leiba ja joob lähkrist kalja nagu talupoeg kunagi. Rahvapäraselt veab ta vägikaigast vetevaimuga ja läheb sülitsi kokku sarvikuga. Kõiges selles pole midagi ülimuslikku, kõik on allakriipsutatult lihtne ja isegi tahumatu. Kalevipoeg pole mingi valitseja-rõhuja, vaid nagu on rõhutatud juba Faehlmanni kavandis — «üks meie seast», kes «tegi tööd ja kannatas koos meiega . . .» Ta ei otsi mingit isiklikku hüve, vaikset õnne või heaolu, ta on äärmiselt vähenõudlik. Mitte au- või võimuahnuse ajel, vaid loomupärase sisemise kohusetunde tõttu seisab Kalevipoeg tänu oma jõule ja võimetele alati eesotsas nii töös kui võitlustes.

Kalevipoeg on eesti kirjanduses esimene v a b a d u s v õ i t l e j a, võitleja rahvahulkade õnne eest. Temas on väljendatud vägilasliku võimsuse ja hingelise suuruse ühtsus: olles tugevaim teiste kangelaste hulgas, on Kalevipoeg ühtlasi patriootilise teadlikkuse peamine kandja, kes õhutab vabadusemõtet nii oma tegudega kui ka oma pöördumistes rahva poole. Armastus ja ustavus kodumaa vastu on kangelasele pühimaks tundeks, vaenlaste alatud reetmisettepanekud lükkab ta põlgusega tagasi, öeldes:

«Olen võimusel vägevam,
Kehakangusel tugevam,
Pikkusel teist palju pikem;
Teod ei kõlba teenijaksi,
Ega suurus sulaseksi,
Ega pikkus päiliseksi,
Võimus võõra voli alla.
Ennemini elan üksi
Kehva mehikese kombel,
Kui et sulgun sunni alla,
Võõra voliduse alla.
Kalevite kanget kaela
Saa ei kütke kinnitama,
Orja-ike omandama».

Mitte ainult tohutus jõus, vaid andumuses kodumaale, rahva huvide teenimises on kangelase tõeline suurus; just sellega on otseses seoses vägilase võitmatuse ning surematuse motiiv, mis on saanud eriti selge väljenduse tema tagasipöördumise ootuses. Ja nimelt nende kangelase kujus kehastatud ideede pärast on eeposel sügavaid patriootilisi tundeid äratav mõju, mida tõstsid esile eesti

Sõit maailma otsa. *Kr. Raua söejoonis, 1935.*

ühiskonna demokraatliku leeri eestvõitlejad, rõhutades, et «Kalevipoeg» innustab lugejat tegudele, «mis üksi tema ja ta rahva auks võivad olla» (C. R. Jakobson).

Kalevipoeg on teadlik oma jõust ja sellest tuleneb tema ületamatu vaprus ning julgus. Kõhklemata läheb ta vastu kõige ohtlikumatele võitlustele, kõige suuremaidki vägitegusid sooritab ta enesestmõistetava lihtsusega (tungib põrgusse, sõidab maailma otsa jne.). Tema tegevuse peaeesmärgiks on rahulik töö ja võitlus nende jõudude vastu, kes püüavad tema ja ta rahva loovat tööd takistada. Kalevipoja-aega iseloomustatakse eeposes kui õnne- ja rahupõlve, mil rahvas sai vabalt maad harida ja oma töö vilja maitsta. Oma tegevuses ei lase kangelane end kinni pidada mingeist takistustest, võitlusväljal ei suuda teda võita ükski vaenlane.

Kalevipoja mõtte- ja teguviis on läbinisti m a i n e ja reaalselt asjalik, kogu tema olemuses ei ole peale hiidliku suuruse ja jõu midagi üleloomulikku. Sortsilaste loitsimistesse ja nende igasugustesse võluvahenditesse suhtub ta üleolevalt, kõneleb neist pilke ja põlgusega — ehkki ta mõnikord vaenlastelt äravõetud vahendeid nende endi vastu kasutab. Oma jõu, vapruse ning loomupärase mõistusega on Kalevipoeg tõepoolest üle vaenlaste nõiatempudest ning maagiast, mingid võluvõimud ei suuda tuuslarit ega Sarvikut päästa vägilase hävitava kättemaksu eest.

Vaatamata oma hiidlikkusele ja fantastilistele tegudele on Kalevipoeg sügavalt inimlik kuju. Mitte ainult kangelase vägiteod, vaid ka tema tunded ja sisemaailm on leidnud eeposes tõepärase

väljenduse. Kalevipoeg tunneb suurt võidurõõmu ja õnne oma kordaläinud töödest ning võitlustest, mis kindlustavad kodumaale ja rahvale õnneliku, rahuliku elu. Ta on pojalikult kiindunud emasse, sügav sõprus seob teda töö- ja võitluskaaslastega. Kalevipoeg on tänulik, helde ja alati abivalmis, ka iga üksiku nõrga ja kaitsetu häda leiab temas kaasatundja ning abistaja. Kuid samal ajal pole kangelane ometi ka inimlike nõrkuste ja puudusteta; mõnigi kord toimib ta afektide meelevalda sattudes kaalutlematult ja uisapäisa. Hetkelises kergemeelsuses hukutab ta saarepiiga ja tapab õlleuimas soome sepa poja.

Kalevipoeg pole mitte ainult jõukangelane, vaid hindab kõrgelt ka teadmisi ja tarkust; ta teostab ohtliku ning vaevarikka merereisi, et näha, kus taevas ja maa kokku puutuvad, ja veendub maailma lõpmatuses (XVI lugu). Eeposes on näidatud kangelase väljapaistvaid vaimseid omadusi, tema võimet olukordi õigesti hinnata ja sellele vastavalt tegutseda. Kalevipoeg on teravmeelne ja sõnaosav, mõistab alati kavalasti vastu kosta, targasti mõistusõnu seada, parajal kohal ka naljatada ja pilgata. Ta on ületamatu laulumees, suudab oma tunnetele ja elamustele anda kunstilise väljenduse, olgu siis rõõmus või kurbuses, häil või halvul päevil. Kogu välise kareduse juures on kangelasel tundlik hing, talle pole tundmatud mure ja nukrus, kahetsuse- ja tusatunnid. Käigud isa kalmule, valu ema kaotamise pärast, kergemeelselt sooritatud süütegude painav mälestus, masendus kallite kaaslaste hukkumisel teevad Kalevipoja inimlikult lähedaseks. See pole sangari ideaalskeem, vaid elav inimene oma sisemiste vastuoludega, tugevate ja nõrkade külgedega.

Kalevipoja traagikas kajastub ajaloolise tõepärasusega *rahvahulkade saatus*. Vägilase kannatused on allasurutud, orjastatud rahva viletsuse sümboolseks väljenduseks: jalutu, ülekohtuselt kaljukütkesse vangistatud kangelasena oli Kalevipoeg oma õnnetu ja niisama ülekohtuselt ikestatud rahva võrdkujuks. Ja seda suurema jõuga kõlab eepose lootusrikas lõppennustus Kalevipoja ja tema rahva vabanemisest:

Aga ükskord algab aega,
Kus kõik piirud kahel otsal
Lausa löövad lõkendama;
Lausa tuleleeki lõikab
Käe kaljukammitsasta —
Küll siis Kalev jõuab koju
Oma lastel õnne tooma,
Eesti põlve uueks looma.

Kalevipoja kõrval on eeposes tema töö- ja võitluskaaslased — tark ehitusmeister Olevipoeg, kavalpea Alevipoeg ja uljas Sulevipoeg — samasugused rahva huvide eest võitlevad kangelased. Võrreldes Kalevipojaga on nad jäänud tagaplaanile ja seetõttu vähem individualiseeritud, samuti kui Kalevipoja vanemad vennadki.

Märksa ilmekamad on eestlaste riigi müütilise rajaja vana Kalevi ja tema kaasa Linda kujud. Need on eepose kangelase väärilised vanemad, kelle kaudu juba valmistatakse ette ja rõhutatakse tema enda suurust. Seejuures on tähelepandav, et Kalevi ja Linda päritolus ning olemuseski on tunduvalt suurem osa müütilisel elemendil. Kalevit iseloomustatakse näiteks pooljumalike taaralaste järeltulijana, ta lendab Eestimaale vägeva põhjakotka turjal, teda kui kosilast eelistab tedremunast sündinud neitsi Linda isegi Kuule ja Päikesele. Kaugete saagalike aegade hämarusest kangastuvad nende kujud otsekui ürgse patriarhaalse elu ja rahva elujõu sümbolid.

Linda. *A. Weizenbergi skulptuur, 1880.*

Eriti paelub eeposes konkreetsemalt ja üksikasjalisemalt välja joonistatud ema Linda — naiseliku väärikuse ja puhtuse kehastus, murdumatu armastuse ja truuduse üllas eeskuju. Kaasa kaotuse lohutamatus leinas kannab ta Kalevi kalmule kokku terve mäekünka, tema kustumatu valu pisaraist sünnib järv, nurjatu röövli ja vägivallatseja tuuslari ees tardub ta aga külmaks kiviks... Kui palju elamuslikku jõudu ja poeesiat on nendes kujutlustes!

Kalevipoja ja kogu rahva vaenlastena kujutatakse eeposes Sarvikut ja tema käsilasi — sortse, paharette ja tuuslareid. Sarvik on kurjuse ja ebaõigluse elavaks kehastuseks, tema kujusse on koondatud julma rõhuja ja õela despoodi, vägivallatseja ja omavolitseja jooned. Allegoorilisel kujul on Sarvikus iseloomustatud feodaali, kes ebainimlikult kurnab orjastatud rahvast. Kõik vaenuliku leeri jõud on oma käitumises alatud ja salakavalad, püüdes igal viisil Kalevipojale kahju teha, veeretada takistusi tema tööde ning toimetuste ette. Võitlus Sarviku ning teiste sortsilaste vastu on raske ja titaanlik heitlus, sest need on kõige nurjatumad vaenlased, kelle jaoks pole küllalt halb ükski teguviis ega abinõu. Eriti ohtlikud on sortsilased selle tõttu, et nad ei looda mitte niivõrd oma jõule ja julgusele kui ootamatusele, selja tagant kallaletungimisele, igasugustele ebaausatele võtetele ja üleloomulikele abinõudele. Kuid Kalevipoeg võidab kõik oma vaenlased.

Ajalooliste röövvallutajatena esinevad eeposes penirüütlid — «raudmehed», kelles näeme samalaadseid jooni sortsilastega. Suut-

mata kangelast võita lahinguväljal, läkitavad «raudmehed» tema juurde saadikud reetmisettepanekuga, lootes teda silmakirjalike meelitustega oma võrkudesse mässida. Kui Kalevipoeg viimastele sõnatus põlguses selja pöörab, katsuvad need teda mõrtsukalikult tagantselja tappa, mille eest vägilane nad maa sisse virutab.

Eepose kompositsioon. «Kalevipoja» sisu on leidnud väljenduse laiahaardelises ja mitmekesises sündmustikus, vastandlike jõudude tegutsemiste ning kokkupõrgete kaudu. Eepose kunstiline ehitus teenib täielikult vägilase kõigekülgse iseloomustamise, tema elukäigu, tegude ja võitluste väljamaalimise ülesannet.

Põhiliselt koosneb teos üksikepisoodidest ja -sündmustest, kuna rahvaluulelise ainestiku moodustavad nimelt üksiksündmusi kujutavad muistendid. Kuid neid episoode seob ühtseks kunstiliseks tervikuks Kalevipoja kuju, tema tööd ja toimingud. Seejuures on kujunenud ka sündmustiku ulatuslikumaid tsükleid, nagu Kalevipoja Soomes-käik teose esimeses pooles ja võitlused Sarvikuga teises pooles. Ainult erandjuhtumeil kasvab kõrvalepisood omaette poeemiksballaadiks, nagu näiteks värvikas fantaasiapilt suurest tammest (IV—VI loos), samuti ilmselt hilisema päritoluga vaeslapselaul (XII loo lõpus), mis küll peamisest sündmustikust kõrvale kaldub, kuid on ometi suure tähtsusega eepose demokraatliku olemuse rõhutamisel. Tegevus areneb tõusujoones, kusjuures sündmustiku sõlmpunktid ja kulminatsioonid on mõjukalt esile toodud.

Eepose esimeses loos jutustatakse vägilase vanemaist, teises loos tema ilmaletulekust ja lapsepõlvest. Seda võib käsitleda kui *ekspositsiooni,* suuremaid sündmusi ettevalmistavat osa. Siitpeale on kogu tegevustik seotud Kalevipojaga, kelle kangelaseomadused ilmnevad järk-järgult üha eredamalt. Juba poisikesepõlves loobib ta kurnidena suuri kaljupakke ja kisub juurtega üles noori puid; noorukina püüab ta merekaldal sortsilasi ning puistab pikse purustava haamri alla. Hiljem leiavad ta jõud ja võimed sihipärasema rakenduse, millest kõnelevad tema järjest suuremad vägilasteod.

Ema otsides ujub Kalevipoeg üle mere Soome, hävitab tuuslari manatud sõdalased ja maksab kätte ema hukkumise süüdlasele. Ta võidab vendade viskevõistluse ja saab kuningaks, oma künnitööga annab ta kogu maale uue ilme. Kalevipoeg toob seljaga läbi Peipsi tohutuid lauakoormaid linnade ehitamiseks, ta võidab vetevaimu, tungib põrgusse ja sunnib põgenema Sarviku. Ta teostab julge merereisi maailma otsa, purustab sissetunginud vaenlased Assamalla lahingus, tungib uuesti allmaailma ja pärast lõplikku võitu aheldab Sarviku. See on teose sündmustiku *kulminatsiooniks.* Kättevõidetud õnneaja lõpetab raudmeeste maaletung, uued sõjad ja vägilase traagiline hukkumine ning surmajärgne vangipõlv. Kuid eepose lõpus jääb kõlama lootus Kalevipoja tagasipöördumisest ja rahva vabanemisest.

Võrdlemisi olulise tähtsusega on teoses mõõga needuse eetiline motiiv: Soome sepa sajatused tema poja süütu vere valamise eest (VI lugu) saavad Kalevipojale saatuslikuks. Needus segab vägilase

lausutud sõnu sortsi käest Kääpa jõkke langenud mõõgale (XI lugu) ja sortsi asemel saab Kalevipoeg ise hiljem oma mõõga ohvriks (XX lugu).

Nagu eepilistele luuleteostele omane, algab «Kalevipoeg» sissejuhatavate värssidega, mis juhivad tähelepanu peamõttele. Üksiklugusid on püütud anda kunstiliselt terviklike, kompositsiooniliselt lõpetatud ühikutena. Ka need on varustatud oma sissejuhatustega, milles laulik enamasti õige huvitavalt ja elavalt mitmesuguste pöördumiste, kõnetluste, mõttemõlgutuste, etteviidete ja mõistaandmiste näol loob algavaile sündmustele vastava põhimeeleolu (võrdleme näiteks VIII loo elevuslikku ja rõõmsatoonilist sissejuhatust XX loo kurb-traagiliste, süngeilmeliste algusvärssidega). Lugude lõpetused on, nagu rahvalauluski, tavaliselt võrdlemisi järsud, samuti ka ülemineku lugude sees ühelt sündmuselt teisele. Lugude ülesehitamisel on kasutatud mitmesuguseid kunstilisi võtteid, nagu näiteks meeleolult kontrastsete episoodide vaheldumist (ema röövimine, poegade lustilaulud jahikäigul); teadlikku katkendlikkust (IX ja XV loos jm. -- eepose kui vana rahvapärimusliku teose ilmestamiseks); tegevuse katkestamist teatava sündmuse erilise tähtsuse allakriipsutamiseks (nii on näiteks Kalevipoja lõppvõitlus Sarvikuga jagatud XVIII ja XIX loo vahel) jne.

Eepose tegelasi iseloomustatakse eelkõige nende tegude ja käitumise kaudu — lugeja poolehoid või eitav suhtumine kasvab otseselt välja sündmustikust. Seejuures on lauliku esitusviisist ja kujutuslaadist ilmne tema kaasaelamine kangelasele, kuna aga vaenulike jõudude kujutamisel tunneme lauliku hukkamõistu.

Tähtis osa on eeposes lauliku mõtisklustel, arutlustel, mitmesugustel vahemärkustel või lüürilistel kõrvalepõigetel, tema tulevikunistustel (näiteks «Tuleb taga targem aega, parem pidu meie põlvel»). Nende kaudu esineb laulik sündmustest vahetu osavõtjana, kes esitab toimunu kohta oma vaateid ja hinnanguid, oma elukogemuste kokkuvõtteid.

Loodusepildid on eeposes üldiselt napisõnalised, piirduvad tavaliselt ainult mõne üldistava joonega, kuid on sellele vaatamata küllaltki eredad, sündmustikuga tihedalt seotud ja aitavad kaasa sisu sügavamaks avamiseks. Sageli elaks nagu kodumaa looduski kaasa kangelase võitlustele, näiteks Kalevipoja sõttakutses:

Mägi märkas, metsa ärkas,
Tuulehoog jäi tukkumaie,
Merekohin mõtlemaie,
Kaljud kohkel kuulamaie jne.

See sündmustiku põhimeeleolu kajastumine looduspiltides süvendab teose elamuslikkust.

«Kalevipoja» kunstilised iseärasused. «Kalevipoeg» on sügavalt rahvalik teos, põhiliselt rahva enese luulevaimu toode. Eepose ained pärinevad rahva suust ja on määratud töötava rahva enese jaoks, mitte ülakihtide meelelahutuseks, nagu «Kalevipojas» otseselt rõhutataksegi:

Need on karjalapse laulud,
Teopoiste trallikesed,
Korrapiiga kõõrutused,
Vanaeide vokilaulud
Targemate tahtemata,
Suuremate sundimata,
Kõrgemate käskimata!

«Kalevipojal» on oma silmatorkavad kunstilised iseärasused. Nii esineb siin igal sammul *hüperboliseerimist, sümboolikat, allegooriat, muinasjutupärast fantastikat* jms., mistõttu teose tekstile ei saa igakord läheneda sõnasõnaliselt. Ühelt poolt on selline allegooriline ja fantastiline elunähtuste kajastamine üldse rahvaluule üheks iseloomulikuks jooneks; teiselt poolt oli aga eepose koostaja tsensuuri takistusi arvestades sunnitud «Kalevipoja» teravaid võitlusideid rüütama muinasjutulikku vormi, peitma ja maskeerima oma mõtteid. Sellepärast rõhutabki Kreutzwald oma kirjutustes, et «Kalevipoega» ärgu loetagu mitte ainult ajaviiteks, vaid «järelemõtlemisega». Teosesse süvenemisel näeme, et see õigesti väljendab rahvahulkade ootusi ja lootusi, vabanemispüüet, viha orjastajate vastu. Kunstilise väljamõeldise kogu ereduse ja mitmekesisuse juures on «Kalevipoja» aluseks ikkagi rahva reaalne elu, rahvahulkade elukäsitus ja suhtumine ümbritsevatesse nähtustesse.

Erinevus tavalisest, vahetust elukujutusest avaldub selles, et kujude, sündmuste ja olukordade kirjeldamisel paljugi läheb üle reaalsuse ja tegelikkuse piiride. Kangelaseeposes ongi ju tahetud kujutada seda, mis näib võimatu tavalises elus — selles seisab tema luuleline olemus. Hüperboliseerituna, sooritades erakordseid töid ja tegusid, võideldes fantastiliste olenditega ilmutab Kalevipoeg oma vägilaslikkust. Me kuuleme kangelase kõnelusi kalmukünka all olijatega, oma mõõgaga, kuuleme uppunud saarepiiga laulu, käime koos Kalevipojaga penisabaliste inimeste maal, põrgus ja taevas. Ja nagu muinasloos ikka, ei hakka me selle juures rangelt arutlema, mis on võimalik ja mis mitte, vaid võtame neid kujutluspilte vahetu luule-elamusena — sest nendes on olemas oma sisemine loogika. Üks hüperboolne või fantastiline asjaolu juhib teise juurde, kõik on omamoodi põhjendatud ja motiveeritud, ette valmistatud kogu selle erilise saagademaailma muinasjutulise õhkkonnaga. Selles tõenäosuste järgnevuses seisabki kujude ja sündmuste kunstiline veenvus ja meil ei tule meeldegi kogu selles liialduses ning fantastikas «kahtlema hakata».

Rahvapärase allegooria kõige selgemaks näiteks eeposes on mõisniku ja mõisa kujutamine Sarviku ja põrgu näol. Sümboolse tähenduse omandab orjapiigade vabastamine põrgust ja võit Sarviku üle, otsekui ennustades võitu rõhujate üle ja kõigi rõhutute vabastamist; Kalevipoja traagiline saatus sümboliseerib rahva vabaduse kaotamist ja orjapõlve piinu, lootus vägilase tagasipöördumisele väljendab aga vankumatut usku paremasse tulevikku. Sümboolseks üldistuseks sõprussidemeist vene rahvaga kujunevad vägilase korduvad käigud Venemaale ja katse ehitada silda üle Peipsi.

Eepose teksti ei saa aga ka väiksemais üksikasjus igakord võtta sõnasõnaliselt. Kui näiteks Kalevi pojad III loos oma lauludega otsekui muudavad ümber kogu looduse, siis ei ole siin tegemist mingi sõnamaagiaga: laulja manab esile igasuguseid nähtusi mitte otseses mõttes, vaid loob oma lauluga kuulajaile ainult vastavad kujutlused — see on laulja lauluoskuse ja -ande hüperboliseeritud iseloomustus. Kui Kalevipoeg pärast oma vägilaslikke tegusid ka vägimehe viisil magab, siis siingi on tegu teatava hüperboliseerimisega (võib-olla ka äravaevatud pärisorjade soovkujutlustega). Kui metsalinnukesed ja -loomakesed korduvalt abistavad Kalevipoega oma nõuannetega, teejuhatusega jne., siis mõistame nendes rahvapärastes võrdpiltides sügavat poeetilist mõtet: kangelane leiab kõikjal abi ja toetust, õpib looduselt endalt. Sündmuste ja sõnastuse pealispinda mööda libisedes ei suudaks lugeja haarata teose sisulist rikkust.

Tingituna eepose vägilaslikust maailmast, erilistest kujudest ja sündmustest on tal oma e r i l i n e p o e e t i k a. Eepose rahulikkus ja pidulikkus on vastav tema sisu tähtsusele, väljendusviisi suurejooneline aeglus ja voolavus on kooskõlas vägilaskuju võimsuse ja tema poolt kordasaadetud kangelastegude suurusega. See eepilise stiili monumentaalsus «Kalevipojas» saavutatakse rahvalaulu teatavate kindlakskujunenud poeetiliste võtete kasutamisega. Lai ja üksikasjaline eepiline kirjeldus toob nähtustes esile ikka uusi iseloomustavaid külgi, jooni ja detaile, loob üha uusi poeetilisi kujundeid, hämmastab kujutlust üha uute lisandustega, üllatab vahelduvate üksikpiltide värvirikkusega, võrdkujude ja fantastiliste liialdustega. Kuid koostaja on eepose rohkesti sisse toonud ka rahvaluule lüürilisi, humoristlikke ja satiirilisi elemente. Kõike seda on Kreutzwald rakendanud teoses väljapaistva meisterlikkusega; oskuslikult kasutades keele- ja stiilivahendeid, sõna tähenduslikku ja emotsionaalset sisu, viib ta lugeja sellesse erilisse eepose õhkkonda, oskab huvitavalt, üksikasjalikult ja kohati otse kujutlusele sugereerivalt kirjeldada toimuvat (meenutagem näiteks Kalevipoja käiku soome sepa juurde, mõõkade proovimist, pidu, riidu jne.).

Kreutzwald kirjutas «Kalevipoja» põhiliselt v a n a e e s t i r a h v a l a u l u v ä r s i v o r m i s. Kõik rahvalaulu värsi vormilised iseärasused (4-jalgne trohheus, parallelism, algriim jne.) ja traditsioonilised poeetilised kujundusvõtted on iseloomustavad ka eeposele, kusjuures sellesse on põimitud arvukalt otse rahvasuust kogutud laule, laulukatkendeid, teatavaid kindlakskujunenud värsiühendeid jne.

«Kalevipojas» kasutatud poeetilistest vahenditest üks olulisemaid on eesti rahvalaulule omane p a r a l l e l i s m: ühes värsis väljendatud mõisteid sõnastatakse järgmises (või järgmistes) uuesti ümber, korratakse, täiendatakse ja seletatakse lähemalt. Paralleelvärsid arendavad, konkretiseerivad ja täpsustavad mõtet, lisavad uusi emotsionaalseid varjundeid, teenivad sisu ilmekama ja mitmekülgsema edasiandmise eesmärki. Parallelism on kohane

eriti olukordade iseloomustamiseks, tunnete ning meeleolude väljendamiseks, vähem on ta kasutatav sündmuste, tegevuse, liikumise kujutamisel. Paljud meeldejäävad ja kujukad, peamiselt lüürilise põhitooniga kohad «Kalevipojas» on tänu võlgu parallelismi kui meie rahvalaulu omapärase kunstimeisterlikkuse vahendi oskuslikule rakendamisele Kreutzwaldi poolt (kuigi selles osas esineb ka liialdamist, mis muudab esituse paiguti lohisevaks). Sündmustiku arendamisel, kus kordusvärssidele ehitatud laulustruktuur muutus takistavaks, on Kreutzwald toiminud vabamalt. Jättes kõrvale kivinenud vormikammitsa, viib ta mõnikord lause läbi kahe või kolme värsi, loob neist mõtteterviku, mida rahvalaulus ei esine, näiteks: «Õnnetusest hoolimata / Kõndis kangelase poega / Põrgu leeaugu poole». Parallelismi abil arendatuna oleks sama mõtte väljendamiseks olnud vaja vähemalt poole rohkem värsse.

Rohkesti leidub «Kalevipojas» k o r d u s i, alates sõnakordustest kuni teatavate motiivide ja värsiühendite ning tervete episoodide kordumiseni. Neidki kasutatakse kindla kunstilise eesmärgiga: iga kordamine peatab tähelepanu korratavate sõnade, fraaside, kirjelduste mõttel, mille tõttu esitus muutub selgemaks ja meeldejäävamaks — ehkki enamasti küll ka aeglasemaks, staatilisemaks. Tavalised on lihtsamat laadi sõnakordused kas samas värsis («*Piiga* laulud, *piiga* armud») või paralleelvärssides («Kus need *kuked* sõivad *kulda,* / *Kuked kulda,* kanad karda»). Kuid on ka mitmesuguseid arendatumaid sõnakordusi, mis mõnikord moodustavad üsnagi keerukaid kujundeid, näiteks:

Laine *kattis* lapsukese,
Vesi *mattis* piigakese,
Kattis, mattis noorukese!
Laine *kattis,* vesi *mattis*
Saare eide silmatera . . .

Veel mitmekesisemalt ja laiemalt on eeposes kasutatud rahvaluulele väga iseloomulikku motiivide ja episoodide kordust — kohati liialeminevaltki (näiteks saarepiiga laulus merest, IV lugu). Lihtkorduste kõrval näeme varieerivaid kordusi, kus igal uuesti-esinemisel lisandatakse uusi, sisu ja tähendust avardavaid tunnuseid, mille kaudu kujutatav nähtus või sündmus avatakse järkjärguliselt. Lihtsamat laadi kordustega on tegemist näiteks sõjakulleri sõidu kirjelduses (IX lugu), kus vastavad osad korduvad õige väheste muutustega. Vahel on jutustuses mõne korduva, otsekui refrääniliste kärpega, mida vajadust mööda tagasihoidlikult varieeritakse, saavutatud meeleolukas kujutus ka sündmuste arengust, liikumisest, näiteks Kalevipoja ujumisretkel Soome («Tugev käsi lõhkus laineid»), sõttakutses (XX lugu) jm. Õige ulatuslikult on kordust kasutatud I loo kosjade-pulmade kirjelduses, kus suuremate episoodiliste korduste sees ja vahel esineb veel terve rida mitmesuguseid väiksemaid kordusi, refrääne jne. Enamasti ei ole need kordused mehaanilised, vaid sõnastuselt mitmeti varieeritud ning arendatud.

Gradatsiooniliste korduste juures ei saa igakord tegemist olla niivõrd sõnastusliku samasugususega kui tegevuse või nähtuse enda kordumisega, nagu näiteks kolme venna laulmine (III lugu) ja võiduviskamine (VIII lugu), samuti kolmekordne mõõkade proovimine (VI lugu), kolme raudmehe hukkamine (XX lugu) jm. Kirjeldus ise on siin igal kordumisel mitmeti paisutatud, laiendatud, vastavalt sisule mõjukamaks arendatud ja sündmustik astub iga korraga ikka sammu edasi. Tavaline on gradatsioonilise korduse juures kolmeastmelisus, kuid esineb ka seitset kordust (näiteks põrgumõisa tubade kirjeldus XIV loos), nagu üldse arvu seitse kasutamist erilise rõhutamise eesmärgiga: mõõka tehti näiteks seitse aastat, seitsetsugu rauakarrast, loeti seitsetsugu võimusõnu ja karastati seitsme veega; põrgu õuel on seitse aita täis tuubitud orjade töövaeva vilja; Kalevipoja otsustav võitlus Sarvikuga kestab vahetpidamata seitse ööd-päeva jne.

Olulised on «Kalevipoja» tekstis mitmesugused loetlused, mis tihti on seoses kordustega. Loetlustes antakse emotsionaalselt mõjuv pilt teatava kuhjamise teel. Nii loetletakse näiteks *Sissejuhatuses* seitset sammaldunud sängi («Üks on sängi hädaohtu, / Teine sängi orjaküttes...»), mille kaudu rõhutatakse rahvale minevikus osaks saanud kannatusi. Mõõga hinna pikk loetlus peab näitama selle sõjariista erakordset väärtust, Kalevipoja künni puhul kriipsutab tema tööde loetlus alla sündmuse tähtsust, saarepiiga oma laulus loetleb neid takistusi, mis lahutavad teda armastatust jne. Esineb ka niisugust loetlust, mis kutsub järgnevalt esile üksikasjalisema seletuse, näiteks:

Üks neist veeres Venemaale,
Teine tuiskas Turjamaale,
Kolmas istus kotka selga...
See, kes veeres Venemaale...
See, kes tuiskas Turjamaale...
See, kes sõitis kotka seljas...

Loetluse vormis arendatakse mõnikord ka tegevust, näiteks:

Tõttas mööda mägesida,
Mööda kaljukünka'aida,
Mööda aru, orgusida,
Üle laia lagedaida,
Piki metsi paksusida,
Läbi lausa laanesida jne.

Sageli kasutatakse «Kalevipojas» eepilise jutustuse edasiviimiseks küsimuste-vastuste vormi, mis tunduvalt elustab väljendust, aitab vältida monotoonsust ja üksluisust. Siingi on iseloomulikud teatavad kordused, kuna küsimus sisaldab endas juba osalt ka vastuse, näiteks:

Mis ta leidis karjateelta,
Sõrge jälgelt tallermaata,
Küla kiige alt vainulta?
Leidis kana karjateelta,
Tedremuna tallermaalta,
Varesepoja vainulta.

Peale nende võime eeposes tähele panna teisigi rahvalaulule omaseid traditsioonilisi üleminekuvormeleid, kindlakskujunenud värsiühendeid jne. Nii näiteks kasutatakse mitmesuguste tegevuste puhul taolist kujundit: «Kõndis päeva, kõndis kaksi, / Kõndis tüki kolmat päeva...», mida mõnikord arendatakse veel edasi, kui tahetakse teekonna pikkust, töö raskust ja tähtsust, millegi või kellegi suurust vms. eriti rõhutada. Omalaadse traditsioonilise alustusena kasutab Kreutzwald värsse «Nii aga kuulin kuulutusi, / Vana jutu juurdumisi, / Muiste sõlmitud sõnasid» jne. Kõik need võtted annavad eepilisele jutustusele mitmekesisust ja vaheldusrikkust.

Eriliseks poeetilise retoorika viisiks «Kalevipojas» on lauliku pöördumised k õ n e t l u s e g a kas kuulajate poole («Mõistke, mõistke, mehed noored, / Arvake, poisid agarad, / Teanege, naised targad...»), eepose mõne tegelase või siis nende tegude-toimingute tunnistaja poole (näiteks ehatähe poole VIII loo algul). Sageli avaldab laulik nendes kõnetlustes oma suhtumist ja vaateid toimuva kohta. Ta pole mitte ükskõikne kõrvaltvaatleja, vaid otsekui seisab kogu aeg sündmuste keskel — ja see süvendab tunduvalt teose elamuslikkust. Korduvalt pöördub laulik sel viisil Kalevipoja poole, kelle suuri töid ja kangelastegusid ta jälgib kaasaelamise ning rõõmsa uhkusega, eksimuste ja vigade korral aga väljendab oma kurbust ning rahulolematust. Kõnetluste vormi on teoses kasutatud õige sageli mujalgi. Näiteks III loos ei hakka laulik otseselt jutustama tuuslari tulekust, vaid alustab otsekui pöördumisega tuuslari enda poole («Oh sa kaval kosilane, / Pettelikku peiukene, / Kust sa teadsid siia tulla?»), millele järgneb asjaolude selgitus samas kõnetluse vormis. Laulik hoiatab saarepiigat tema õnnetule hukkumisele vihjates ja manitseb põgenema; saare-eide kurbuse ja mure kirjeldamise asemel pöördub ta otseselt õnnetu ema poole, selle kaudu viimase leina ja valu hoopis mõjuvamalt ja sügavamalt edasi andes. Neid rahvalaulule omaseid kujutamismooduseid on Kreutzwald kasutanud oskuslikult ja õige poeetilise vaistuga.

Kujunditest on eeposes eriti suur osatähtsus v õ r d l u s t e l, milleta rahvalaululist esitusviisi oleks raske kujutledagi. Lihtsamaid võrdlusi leiame igalt leheküljelt, kuid sageli tekivad ka ulatuslikult arendatud võrdlused, mis kasvavad terveteks omaette piltideks (niisuguste vastamisi seatud võrdluspiltidega, mille kaudu iseloomustatakse ründavaid sortsilasi ja end kaitsvat Kalevipoega, algab näiteks XII lugu). Kui kangelane mõõka proovides seda keerutab, siis tekib kange kohin ja mühin,

Nii kui tõuseks tuulehoogu,
Vihmatuule vingumine,
Rahetuule röökimine,
Marutuule möirgamine
Kurja ilma ilmutama,
Sadu rasket sigitama,
Merelaineid mängitama,
Puie latvu puistamaie,
Katukseida kiskumaie,
Liivikuida lennutama,
Sõmeraida sõelumaie.

Teisal on laiendatud võrdlus esitatud loetelu vormis, näiteks vägilase jõudu ja visadust iseloomustades («Piht on mehel pihlakane, / Õlanukid õunapuusta, / Käsivarred vahterased, / Küünarnukid künnapuusta» jne.). Suure emotsionaalse jõuga väljendub rahvalik hoiak ja elutarkus taolises vanasõna-laadilises võrdluses:

Õuekoeral parem olu,
Karjapenil kergem pidu,
Parem pidu, hõlpsam olu
Kui on vaesel orjalapsel...

Nähtuste sisu, samuti suhtumist ühte või teise kujusse aitavad edasi anda e p i t e e d i d. Enamasti on epiteedid kohandatud vastavale sündmusele ja olukorrale, olenevalt selle heroilisest, lüürilisest jne. põhitoonist («Kalevite *kange* poega», «Kalevipoeg, *hella* venda»); Linda leina kirjelduses nimetatakse teda «Linda, *kurba* leskinaine», röövimise-stseenis rõhutatakse aga «Kalevite *karske* leski» jne. Kuid on ka rahvalaulule iseloomulikke püsivaid epiteete, mida ei kasutata mitte üksnes lauliku kõnes, vaid ka tegelaste omavahelises suhtlemises (nii näiteks isegi tuuslar, paharetid, Sarvik ja raudmeeste saadikud pöörduvad kangelase poole väljendusega «*Kallis* Kalevite poega»). Ulatuslikult kasutab Kreutzwald eeposes ka teisi kujundeid — metafoori, personifitseerimist (näiteks soome tuuslari põgenemise kirjelduses: «Hirmu istus sõudja kõrval, / Kartus tüüril kälimeheks») jne.

«Kalevipoja» k e e l t iseloomustab regivärsilisele rahvalaulule omane arhailisus, st. siin esineb rahvakeel tema arenemise varasemal astmel, nagu ta on rahvalaulus püsinud värsistruktuuri mõjul. See ilmneb sise- ja lõppkaota pikemates vormides, kaasaegsest keelest erinevates muutelõppudes ja tunnustes, nagu -ssa, -sta, -lle, -lta, -ksi, -je, -maie, -tie jne. Teose keel nõuab selle tõttu küll teatavat kohanemist, kuid teksti mõistetavust tema keelelised iseärasused oluliselt ei vähenda, kuna eepos ei ole sõnastatud mitte murdeliselt (nagu kogutud rahvalaulud), vaid üldrahvalikust keelest lähtudes.

Seades oma eesmärgiks rahvalaulu traditsioonide rakendamise ja edasiarendamise, on eepose koostaja taotlenud väljenduse ilmekust, lihtsust ja selgust. Rahvalaulule omase kujundlikkuse ja konkreetsuse tõttu on «Kalevipoeg» oma sõnastuslaadilt sügavalt rahvapärane.

Ainulaadne on eepose sõnavaraline rikkus, rahvakeelsete vormide ja väljenduste ammendamatu mitmekesisus, mis on teose sisulise rikkuse otseseks väljenduseks. Haarab ju «Kalevipoeg» mineviku rahvaelu kõige mitmekesisemaid avaldusi; eeposes peegeldub elavalt, konkreetselt ja värvikalt muistne eesti talupoeglik rahvakultuur oma paljude külgedega. Millest me «Kalevipojas» küll ei kuule: kommetest ja uskumustest, kõige mitmekesisemaist olustikulistest tingimustest, tavadest ja elukorraldusest, põlluharimisest, käsitööst, rahvalikust arhitektuurist, meresõidust, sõjakunstist, rahvameditsiinist, ajaarvamisest («Juba sõela

seisis servi, / Vardad veerdes valge vastu») jne. Kõik see on eeposes edasi antud kui ajaloolis-olulistikuline taust, mis moodustab toimuvate sündmustega lahutamatu kunstilise terviku.

«Kalevipojas» kasutatud traditsiooniline regivärsilise rahvalaulu vorm oma arhailise keelekujuga süvendab muinasaegset koloriiti ja vastab kõige täiuslikumalt eepose sisule, kujude ja sündmustiku iseärasustele. Kreutzwald seadis oma suurimaks eesmärgiks siduda tõelist rahvalaulu omapoolse värsistusega nii, et vahet ja üleminekut igakord ära ei tuntaks, — rahvalaulikutest paremini regivärsi vormi valitseda ei pidanud ta üldse võimalikuks. Ja «Kalevipoeg» näitab tõepoolest suurepärast loovat lähenemist ainele. Vaenulikelt positsioonidelt lähtunud «arvustuste» puhul võis Kreutzwald julgesti toetuda oma klassikutele — rahvalaulikutele kindla teadmisega, et «nende meistrite kolmekümne-aastane uurimine» pole talle hoopiski viljatu olnud. Ei ole niisuguseid rahvalaulu kunstilisi võimalusi, vahendeid ega võtteid, mida Kreutzwald poleks «Kalevipojas» rakendanud. Rahvalaulu põhjaliku tundjana on ta osanud näha, hinnata ja ära kasutada selle poeetilist rikkust ja ilu. Lisaks kõigele eespoolmärgitule tuleb veel esile tõsta ka eepose värsistuse kõlarikkust, mis on saavutatud meisterlikult ja järjekindlalt läbiviidud algriimiga — alliteratsiooni ja assonantsiga.

Ent suures teoses ei ole mitte kõik üheväärselt õnnestunud. Sellest kõneleb ka Kreutzwald ise kirjas Schiefnerile eepost akadeemia konkursile saates: «Üksikud kohad — seda tohin ma ilma kelkimata välja öelda — on mul Kalevite loos nii hästi korda läinud, et neid võib eesti kõige eeskujulikumate rahvalauludega kõrvuti panna. Seevastu on teised kohad nõrgad, teised jällegi lausa märgist mööda lastud ...» Kuna Kreutzwald oli alles esimesi eesti rahvaluule uurijaid ja samuti esimene rahvalaulu kasutaja kirjanduses, siis ei saagi oodata, et ta oleks suutnud kindlaks teha kõik selle värsi ja keele seaduspärasused. Selle tõttu on «Kalevipojas» keelelisi väärvorme, rahvalauluga võrreldes jääb eepose värss paiguti rütmiliselt monotoonsemaks. Eespool oli märgitud liialdamist parallelismi ja kordustega, puhuti aga torkab silma värsistuse kas tahtlik või ebateadlik kõrvalekaldumine rahvalaulu parallelistlikust ehitusest — on lihtsalt värsiridadeks jagatud tavalisi lauseid. Kuid need mõningad ettevalmistustööde vähesusest tingitud puudujäägid ei varja mingil määral teose põhilisi kunstilisi väärtusi.

«Kalevipoeg» on suurim kunstiline saavutis eesti kirjanduses rahvalaulu vormi kasutamisel, tal oli erakordselt suur mõju eesti luule rahvuslike vormitraditsioonide väljakujunemisele. «Uurige hästi lauluseadusi, ja nimelt «Kalevipoja» laulu», soovitas Jakobson «Sakalas» noortele luuletajatele. Eeposes leidub palju erineva põhimeeleolu ning sündmustikuga lõike, mis oma sisu ja vormi vastavusega saavutavad haarava elamuslikkuse. Lai eepiline jutustus, dramaatilised kokkupõrked ja jõulised võitlusepisoodid, rahvalik huumor, publitsistlikult löövad ja teravalt satiirilised värsid ning

sügavalt poeetilised lüürilised meeleoluväljendused on liitunud «Kalevipojas» suurejooneliseks kunstiliseks tervikuks.

«Kalevipoja» tähtsus. Juba «Kalevipoja» valmimise ajal alanud teravad ideelised võitlused said uut hoogu pärast teose ilmumist. «Kalevipoeg» on olnud peaaegu terve sajandi vältel kuni kõige lähema minevikuni mitmesuguste ühiskondlike klasside ja rühmituste vaheliste kokkupõrgete areeniks. Need kokkupõrked on lahutamatuks osaks igas (kodanlikus) rahvuskultuuris esineva kahe leeri — demokraatliku ja antidemokraatliku suuna vahelisest võitlusest, mida õpetab nägema Lenin.

«Kalevipoja» ilmumise ajal möödunud sajandil olid eepose peamisteks vaenlasteks reaktsioonilise mõisnikeklassi ideoloogid — pastorid. Nad püüdsid igati halvustada Kreutzwaldi tööd rahvaluule ainete rahvaeeposeks organiseerimisel ja väitsid, et «Kalevipoeg» ei olevatki rahvalik teos, vaid Kreutzwaldi enese väljamõeldis, «vale ja pettus». Erilise raevu kutsusid välja «Kalevipojas» esinevad vihjed tolleaegsetele sotsiaalsetele küsimustele ja vastuoludele ning eeposes väljenduse leidnud rahva viha saksa röövvallutajate ja nende järglaste — balti mõisnike — vastu. Teose mahamaterdamise sihiga «arvustati» teravalt ka selle keelt ja kunstilist vormi. Võitlusest «Kalevipoja» vastu võttis saksa pastorite kõrval osa ka kodanlik-klerikaalse suuna esindaja J. V. Jannsen, kes oma «Perno Postimehes» väitis, et see teos ei olevat eestlaste jaoks «kirjotud» ja selle «kelemurre» (s. t. uus kirjaviis) olevat «kiddaline».

«Kalevipoja» kaitseks astusid välja eesrindlikud eesti kultuuritegelased. Teost populariseerides tõstsid nad esile selle ideeliskunstilisi väärtusi, rõhutasid eepose suurt ühiskondlikku tähtsust.

C. R. Jakobson toonitas oma ettekannetes ja kirjutustes «Kalevipoja» äratavat ja mobiliseerivat osa ning iseloomustas seda kui teost, mille üle rahvas võib uhke olla. Eepose tundmaõppimist pidas ta eriti noorsoo rahvuslikuks aukohustuseks. Oma massiliselt levinud «Kooli lugemise raamatus» avaldas Jakobson rea katkendeid «Kalevipojast», seejuures rõhutades: «Seda laulu peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! ta on meie vabaduse nurgakivi.» Tsitaate eeposest kasutas Jakobson ka «Sakala» juhtkirjades ja artiklites otsese sotsiaalse võitluse eesmärgiga.

«Kalevipoja» vaimustatud austajateks olid tulihingeline isamaalaulik Lydia Koidula, talupoeg-luuletaja Ado Reinvald, väljapaistev keeleteadlane-folklorist ja luuletaja Mihkel Veske, näitekirjanik Juhan Kunder, ajalooliste jutustuse autor Eduard Bornhöhe jt. Kõik nad on oma loomingulist teed alustanud «Kalevipoja» vahetu mõju all. Reinvald ja Kunder andsid kumbki välja «Kalevipoega» populariseerivad ja selle sisu selgitavad brošüürid.

«Kalevipoega» hindasid kõrgelt ja said sealt tunduvaid ideelisi mõjustusi oma loomingulises arengus ka väljapaistev maalikunstnik Johan Köler, helilooja Kunileid-Saebelmann, skulptor August Weizenberg jt.; viimane lõi eepose ainetel ka rea skulptuuriteoseid.

Väga suur mõju oli «Kalevipojal» eesti rahvaluule (samuti muu etnograafilise ainestiku) edasisele kogumisele ja uurimisele.

Eesrindlikud rahvakooliõpetajad (nagu J. Adamson jt.) õpetasid oma kasvandikke tundma «Kalevipoega» ja selle patriootilisi ideid. Eepose mõjul kujunesid demokraatlikeks võitlejateks paljud eesti ühiskondlikus ja kultuurilises elus progressiivset osa täitnud inimesed. Nii meenutab näiteks suur kirjanik-realist Eduard Vilde oma autobiograafilistes märkmetes, kuidas ta 1880-ndate aastate algul Tallinna saksa kreiskoolis käies «Kalevipoega» demonstratiivselt kaasas kandis ja selle «mittesoovitava» raamatu pärast kooli tagurliku juhtkonnaga vastuollu sattus.

«Kalevipoja» peamisteks vaenlasteks said aga sajandi lõpust peale eeskätt reaktsioonilist kodanlust teenivad literaadid, kodanliku natsionalismi ideoloogid. Aastakümnete jooksul on nad püüdnud igati moonutada ja vassida teose ideid: kirikhärrad katsusid «Kalevipoega» painutada silmakirjaliku klerikaalse moralismi rööbastele, kodanlikud politikaanid püüdsid teose populaarsust ära kasutada «rahvusühtsuse» vaimu kasvatamiseks. Kui see kõik eepose selgelt väljendatud demokraatliku sisu tõttu ei andnud soovitud tulemusi, siis hakati «Kalevipoja» juures otsima igasuguseid «vigu» ja «puudusi», tõsteti üles eepose «parandamise» ja ümbertegemise küsimus. Rea laimavate ja sihilikult halvustavate kirjutustega «Kalevipoja» vastu astusid välja eriti mõningad literaadid «Noor-Eesti» rühmitusest (J. Aavik jt.), kes tegid naeruväärseid katseid kuulutada eesti rahva eepos olematuks ja sundida rahvast seda unustama. Need kallaletungid «Kalevipoja» võitlevale, demokraatlikule sisule said üheks osaks reaktsiooni üldrünnakust töötava rahva vabastusliikumise vastu. Eriti tunduv mõju oli sellel suunal kodanluse diktatuuri aastail, mil isegi kooliõpikute kaudu hakati noortesse juurutama halvustavat suhtumist eeposesse.

Hoopis teisiti on «Kalevipojasse» suhtunud eesti töötava rahva laiad hulgad, kes võitlesid tsaristliku türannia ja kapitalistliku rõhumise vastu. Proletariaat mõistis «Kalevipoega» oma võitlusülesannete valgusel, nägi eeposes oma suurte eesmärkide ja püüdluste poeetilist üleskutset. «Kalevipoega» hindasid kõrgelt eesti töörahva revolutsioonilise võitluse juhtijad V. Kingissepp, J. Kreuks, J. Lauristin-Madarik jt. Proletaarne kirjanik J. Lilienbach kogus rahvasuust väärtuslikku lisamaterjali Kalevipoja-muistenditele, kasutas proletaarsetes väljaannetes katkendeid «Kalevipojast» otseste võitluskutsetena ja näitas oma luuletuses «Kalevipoeg» vägilase kuju kaudu teed vabanemisele omaenda jõu abil. H. Pöögelmann paljastas teravalt kodanlikke vassinguid «Kalevipoja» ja Kreutzwaldi ümber, väljendades töötavate hulkade austavat suhtumist eeposesse ja selle koostajasse.

Nõukogude Eestis on «Kalevipojale» kui eesti rahva eeposele antud temale kuuluv aukoht. Enneolematult suurtes tiraažides on ilmunud «Kalevipoja» uued väljaanded, mille aluseks on võetud

eepose koostaja eluajal avaldatud tekst. Märkimisväärseid tulemusi on Nõukogude Eestis saavutatud ka «Kalevipoja» ainete järelkogumisel ja Kalevipoja-muistenditega seotud kohtade uurimisel. Nõukogude kunstnikud on loonud «Kalevipojale» illustratsioonid. Helilooja Eugen Kapp lõi eepose ainetel koreograafilise poeemi «Kalevipoeg». «Kalevipoja» värssidele on kirjutatud arvukalt laule, aga ka suuremavormilisi vokaalteoseid (kantaate), samuti on eepose teemadel loodud sümfoonilisi teoseid.

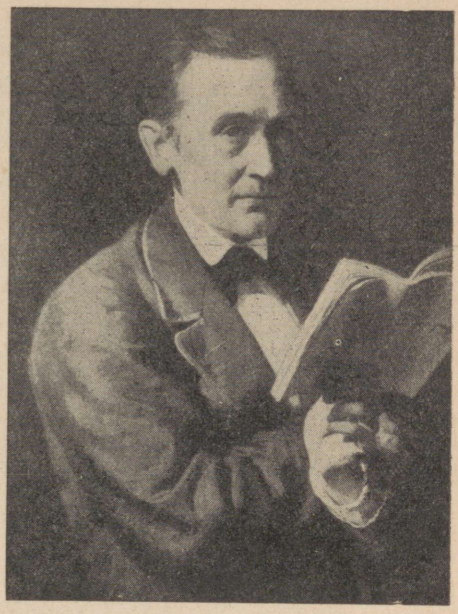

Fr. R. Kreutzwald. *J. Köleri maal, 1864.*

«Kalevipojast» on tehtud uus venekeelne tõlge, mis on seni ilmunud juba kolmes väljaandes. Nende kaudu on eesti rahva eepos leidnud vene keele vahendusel tee meie suure sotsialistliku kodumaa vennasrahvaste juurde.

«Kalevipoja» ümber toimunud ägedad võitlused on selgeks tõendiks tema erakordsest kirjanduslik-ühiskondlikust tähtsusest eesti rahva elus. Suur on olnud tema osa kogu eesti demokraatliku kultuuri kujunemises, ainulaadne on olnud tema mõju eesrindliku ühiskondliku mõtte arengus, laiade hulkade aktiviseerimisel võitlusele mitte üksnes feodaalse kurnamise, vaid igasuguse rõhumise vastu. Oma demokraatliku ja võitleva iseloomu tõttu on «Kalevipoeg» peaaegu saja aasta jooksul olnud eesti ühiskonna progressiivsete jõudude käes mõjuvaks ideeliseks relvaks rahva rõhujate ja reaktsiooni vastu. «Kalevipoeg» oli üks neid teoseid, mis innustas eesti töötavat rahvast Suure Isamaasõja rasketes heitlustes.

«Kalevipoeg» on rahva arusaamade ja traditsioonide, igatsuste ning taotluste poeetiline üldistus, rahva iseloomu, tema ajaloolise saatuse ja sajanditepikkuse võitluse väljendus, rahvalik ja rahvuslik suurteos, mis kutsub vabadusele, ülesehitavale tööle, rahva loovate jõudude äratamisele. See on väljapaistev kunstiteos, rahvaluule ja poeetilise loomingu väljapaistev saavutus, mis pakub lugejale sügavaid kunstilisi elamusi. «Kalevipoeg» on tõeline rahvaeepos: tema juured ulatuvad kaugemale rahva minevikku kui ühelgi teisel teosel meie kirjanduses, ta on omanud suuremat edasiviivat kirjanduslik-ühiskondlikku tähendust kui ükski teine teos ja jääb alatiseks

«Kalevipoja» väljaandeid ja tutvustusi.

eesti rahvuskultuuri uhkuseks. Tõlgete kaudu on «Kalevipoeg» saanud laialdaselt tuntuks ka teistele rahvastele ja teda võime pidada eesti kirjanduse esimeseks teoseks, mis ulatus maailmakirjandusse.

Vabade nõukogude rahvaste võimsas ja üksmeelses peres on täide läinud eesti rahva sajanditepikkune unistus igasuguse orjuse ahelate purunemisest, kangelase Kalevipoja kojujõudmisest ja vabast ning õnnelikust elust. Sellepärast hindavad nõukogude inimesed kõrgelt seda suurteost, milles on kajastuse leidnud rahvahulkade võitlus oma õnne eest. Eepose suur moraalne sisu ei kaota kunagi oma kasvatuslikku tähtsust, teoses jõulise poeetilise väljenduse saanud isamaa-armastuse ja vabaduse, õigluse ja humaansuse üllad ideed haaravad meid ja ka järeltulevaid põlvkondi, teenides sellega uue ühiskonna ehitamise hiigelülesannet. Rahvaeepos õpetab meid hindama loovat rahulikku tööd ja üle kõige kalliks pidama vabadust, ta õpetab meile valmisolekut vankumatu mehisusega kaitsta oma kodumaad ja rahva kättevõidetud saavutusi.

KREUTZWALDI TÄHTSUS EESTI KULTUURI AJALOOS

Fr. R. Kreutzwald on suurim kuju XIX sajandi eesti kirjanduses ja tema loomingu paremik kuulub eesti demokraatliku kultuuri põhivara hulka. Kreutzwald on avaldanud erakordselt suurt mõju oma kaasaegse ja hilisema eesti demokraatliku kirjanduse ja kultuuri arengule. Oma kirjandusliku ja publitsistliku tegevuse kaudu aitas ta kaasa rahva teadlikkuse suunamisele, vabastusliikumise kasvule.

1. Toetudes rahvaluulele ja oma kirjanduslike eelkäijate väärtuslikumatele saavutustele pani Kreutzwald aluse eesti demokraatliku kirjanduse pidevale ja jõudsale arengule — eeskätt rahvaeepose «Kalevipoja» koostamisega, mis on tema suurimaks teeneks, samuti «Eesti rahva ennemuistsete juttudega». Mõlemad need eesti kirjanduse tähtteosed on loodud rahvaloomingu alusel.

Kreutzwaldi kirjanduslikku pärandit iseloomustab sügav ideelisus, demokratism ja humanism, armastus rahvahulkade, viha nende rõhujate ja pimestajate vastu. Ta andis ilme kogu ajajärgu kirjandusele ja pani aluse eesti demokraatliku kirjanduse parimatele traditsioonidele. Kreutzwaldi võime õigusega nimetada *eesti kirjanduse rajajaks*.

2. Kreutzwaldi loomingul on teedrajav tähtsus nii luules kui proosas. «Kalevipojast» ja Kreutzwaldi ulatuslikust luuleloomingust sai alguse eesti poeesia edasine arenemine. Samasugune tähendus on meie proosale «Eesti rahva ennemuistsetel juttudel» ja tema jutuloomingul. Võitluses pastorlik-kösterliku kirjanduse vastu pani Kreutzwald aluse ka eesti kirjanduskriitikale.

3. Kreutzwaldi vahetu mõju all kujunesid kirjanikeks tema nooremad kaasaegsed L. Koidula, C. R. Jakobson, M. Veske, A. Reinvald jt., kes hindasid kõrgelt Lauluisa tööd. J. Kunder oma kirjan-

Fr. R. Kreutzwaldi teoste väljaandeid Nõukogude Eestis.

dusloos rõhutab: «Kui me lauliku ja kirjaniku Kreutzwaldi nime nimetame, siis nimetame... selle mehe nime, kes eesti vaimuelu ülestõusmise hommiku on toonud». Ka hiljem on eesti kirjanike parim, demokraatlik osa näinud Kreutzwaldis oma taotluste eelkäijat, suurt ja üllast eeskuju ennastsalgaval rahva teenimisel.

4. Kreutzwald pani aluse ka eesti folkloristikale. Ta õhutas eesti rahvaluule kogumist ja avaldamist, selgitas oma kirjutustes rahvaloomingu ideelisi ja kunstilisi väärtusi. Luues oma peateosed rahvaluule ainetel, näitas ta, et rahvaluule on rahvusliku kirjanduse aluseks.

5. Kreutzwaldil on väga suured teened eesti kirjakeele väljakujundamisel. Tema eesmärgiks oli lähendada kirjakeelt rahva kõnekeelele. Kreutzwaldi eestvõttel, ägedas võitluses reaktsiooniliste literaatide vastu tuli kasutusele uus, hääldusepärasem kirjaviis. Ta rikastas tunduvalt eesti keele sõnavara, ühelt poolt tuletustega, teiselt poolt paljude rahvakeele sõnade ja sõnaühendite toomisega kirjakeelde.

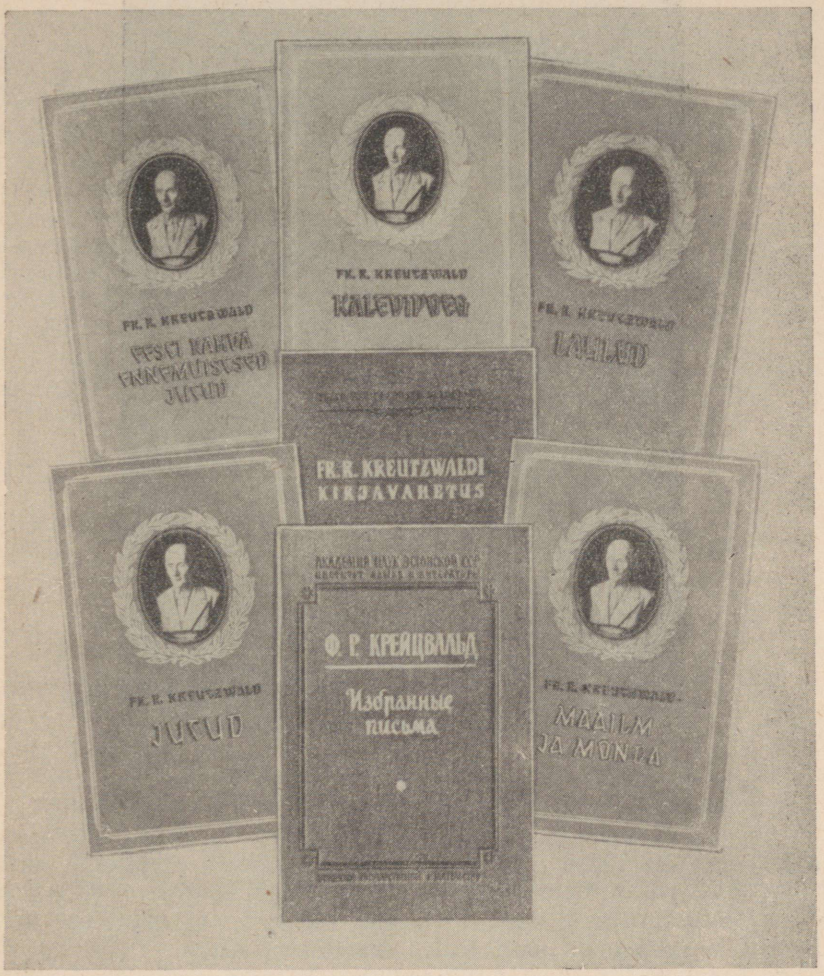

Fr. R. Kreutzwaldi teoste väljaandeid Nõukogude Eestis.

6. Suure tähtsusega on Kreutzwaldi rahvahariduslik töö, tema populaarteaduslikud ja tervishoidlikud väljaanded jm. Nendega avardas ta lugejate silmaringi, levitas loodusteaduslikke vaateid, võitles harimatuse ja vaimupimeduse vastu.

7. Kreutzwaldi kogu ühiskondlik-publitsistlik tegevus näitab teda kui suurt demokraati ja valgustajat, kelle ülimaks püüdeks oli kaasa aidata rahvahulkade olukorra parandamisele. Ta kaitses kirglikult inimese õigust vabadusele ja kultuurile. Teravalt välja astudes pärisorjuse ja selle igandite vastu, paljastas Kreutzwald mõisnikke kui vereimejaid rahva turjal. Ta pidas ägedat võitlust kirikumeeste kui rõhumise õigustajate, usulise vaimupimeduse

Fr. R. Kreutzwaldi mälestussammas Võrus.
A. Adamson, 1929.

jutlustajate, hariduse, progressi ja vabaduse vaenlaste vastu. Kreutzwald rõhutas eesti ja vene rahva ajaloolist sõprust ning koostööd, Eestimaa Vene riigiga liitmise tähtsust; ta avaldas veendumust, et Venemaa poolt «tuleb õnnelikum põlv».

8. Kreutzwaldi ühiskondlik tegevus ja tema erakordselt suured teened eesti kirjanduse ning rahvusliku kultuuri arengus kutsusid esile demokraatliku leeri vaimustatud lugupidamise, aga samuti ka laialdase tähelepanu ja tunnustuse väljaspool Eestit. Seevastu reaktsioonileeri poolt on Kreutzwald ja tema kirjanduslik pärand saanud avalike või maskeeritud kallaletungide osaliseks; rahvavaenulik eesti kodanlus püüdis mitmeti moonutada Kreutzwaldi kuju, vähendada tema ühiskondliku tegevuse ja kirjandusliku loomingu tähtsust.

9. Nõukogude Eestis kuulub Kreutzwaldile ja tema kirjanduslikule pärandile üldrahvalik austus. Kreutzwaldi teosed on tehtud rahvale kättesaadavaks arvukate uusväljaannete kaudu. Iseloomulik on see asjaolu, et alles Nõukogude Eestis anti esmakordselt välja kirjaniku teoste kogu (viies köites). On alustatud Kreutz-

waldi kogu kirjavahetuse publitseerimist. Oluline töö on ära tehtud Kreutzwaldi maailmavaate ja loomingu uurimisel. Kreutzwaldi majas Võrus, kus kodanlikul ajal oli sisse seatud kõrts, loodi Nõukogude valitsuse otsusel kirjaniku memoriaalmuuseum. 1952. a. püstitati Lauluisale Tartus monument. Kreutzwaldi nime kannavad Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum, koolid, kolhoosid jne.

Eesti kultuuri pidupäevaks kujunes Kreutzwaldi 150. sünniaastapäeva tähistamine 1953. a. Suure kirjaniku ja demokraadi tähtpäevaks ilmus arvukalt väljaandeid eesti ja vene keeles, valmistati Kreutzwaldi elule ja tegevusele pühendatud dokumentaalfilm, toimusid pidulikud koosolekud mitte üksnes Eestis, vaid ka meie kodumaa pealinnas Moskvas ja vennasvabariikides. Kõik see on veelkordseks tõendiks sellest sügavast austusest, mida nõukogude inimesed tunnevad mineviku väljapaistva kultuurimeistri vastu.

LYDIA KOIDULA

(1843—1886)

Hinnates kõrgelt Lydia Koidula luulemissiooni, ütles Fr. R. Kreutzwald ühes Koidulale saadetud kirjas:

«Langen ma viimaks tuhaks, siis saate Teie kui uus kaunim Phönix minu tuhast sündima ja seda, mis mul alles poolikule ehk tegemata jäänud, täitma».

Antiikse müüdi järgi oli Fööniks kotkakujuline kuldsete või purpursete sulgedega lind, kes põles templis nagu tuleriidal ja tõusis oma tuhast noorena uuesti ellu.

Seda, mis Lydia Koidula on andnud uut ning edasiviivat eesti kirjandusse, võime tõesti võtta suure loomingulise põlemisena, millest luuletaja on jäänud meie kõikide meeltesse igavesti noorena ja elavana. Eesti algupärase kirjanduse koidikul rajas Koidula uusi teid mitte üksnes luule, vaid ka näite- ja jutukirjanduse alal. Kreutzwaldi järel oli ta oma ilukirjandusliku loominguga tähtsamaks edasiminekutee näitajaks.

ELULUGU

Lapsepõlv ja haridustee. Lydia Koidula (kodanikunimega Lydia Jannsen) sündis 24. (12.) detsembril 1843. aastal Vana-Vändras sealse kihelkonnakooliõpetaja ja köstri J. V. Jannseni tütrena.

Oma esimese koolihariduse sai ta isa käest. Kuigi ema oli sakslane, omandas Koidula külamiljöös varakult eesti keele. Tähtsat osa etendas noore tütarlapse kujunemises vanaema Mall, kes jutustas oma lapselapsele eesti muinasjutte ja kandis ette rahvalaule.

1850. aastal asub Jannsenite perekond Pärnu Ülejõele, mida tol ajal kutsuti Kalameeste-külaks. Õpetades seal kalurite lapsi, tegeleb Koidula isa selle kõrval kirjanduslikul alal — kirjutab jutte «Sõnumetoojasse» ja annab 1857. aastast alates välja ajalehte «Pärnu Postimees». Andekas ning varajaste kirjanduslike huvidega tütar Koidula abistab juba õpilaspõlves isa tema ajalehe toimetamistöös.

1854. aastal astub Koidula saksa õppekeelega Pärnu linna tütarlastekooli, mis oli tol ajal kõrgemaid õppeasutusi Baltimail naiste jaoks. Õppides tunneb ta erilist huvi keelte, kirjanduse ja ajaloo vastu. Kooli kirjanduse programmis olid esikohal saksa kirjanduse klassikud Goethe, Schiller, Hender jt.; inglise kirjandusest õpiti Shakespeare'i. Vene keele tundides tutvuti lugemike kaudu mõnel määral ka Puškini, Lermontovi, Nekrassovi, Koltsovi ja teiste vene kirjanike valitud tekstidega, mida vene keele õppimiseks tõlgiti saksa keelde. Noor Koidula oli eriti haaratud saksa XIX sajandi vabaduslaulikuist Heinest, Freiligrathist ja teistest, kelle teoseid ta asus tõlkima juba koolipõlves. Nende loomingu kandvaks jõuks olid feodalismi vastu suunatud vabaduse- ja humanismi ideed, mis peegeldasid töötavate hulkade taotlusi. See haaras ka noort Koidulat ja äratas huvi oma rahva saatuse vastu.

1861. aasta kevadel lõpetas Koidula kooli kursuse. Samal aastal õiendas ta Tartu ülikooli juures kodukooliõpetaja eksami, mis andis talle õiguse õpetada ajalugu, maateadust, aritmeetikat, saksa ja prantsuse keelt. Vene keel oli tol ajal koolis kõrvaliseks õppeaineks. Kuid andekana keelte alal, tegi Koidula koolis ka vene keele alal niivõrd suuri edusamme, et ta võis lugeda venekeelset kirjandust ja seda ka tõlkida eesti keelde. Koidula ei hakanud tegelikult kodukooliõpetajaks, kuid lähemas tutvusringkonnas andis ta eraviisiliselt saksa ja vene keele tunde. Peamiseks tegevusalaks kujunes Koidulale isa abistamine ajalehe toimetamise töös. Seoses selle tööga avaldas Koidula anonüümselt «Pärnu Postimehes» oma esimese ilukirjandusliku teose, lühijutu «Kivirist», mis sai tema avaliku kirjandusliku tegevuse alguseks.

Tartu periood. Kirjandusliku ja ühiskondliku tegevuse kõrgaastad. 1863. aastal asus Jannsenite perekond Tartusse, kus J. V. Jannsen alustas uue ajalehe «Eesti Postimees» väljaandmist. Lehega koos ilmus selle ilukirjanduslik lisa «Eesti Postimehe jututuba», millele kaastöö tegemine sai Koidula üheks kõige tähtsamaks ülesandeks. Kuid lehe sisu eest hoolitsemise kõrval langes Koidula ülesandeks suurel määral ka toimetamise tehniline töö. Tal tuli sageli töötada alates kella kuuest hommikul kuni kesköönì. Kirjutades sadadele lehtedele peale tellijate aadresse unistas Koidula masinast, mis sellise mehaanilise töö ära teeks.

L. Koidula tütarlapsena.

Alustanud isa eeskujul kirjanduslikku tegevust klerikaalses vaimus, hakkab Koidula sellest oma elu Tartu perioodis oluliselt erinema. Koidulat haarab sajanditepikkusest mõisaorjusest pääsenud eesti talupoegade antifeodaalne võitlus mõisnike vastu, mis 60-ndail aastail muutus eriti hoogsaks. Tartus puutus Koidula esmakordselt isiklikult kokku selle võitluse kodanlik-demokraatliku suuna esindajatega, nagu Kreutzwald, Jakobson jt., ning oli nendega pikaajalises kirjavahetuses. Selle mõjul taganeb Koidula oma isa kokkuleplikelt positsioonidelt ja asub oma loomingus aktiivsesse võitlusse feodaalse ülekohtu vastu. Ühtlasi asub Koidula naeruvääristama rahva pimestamise poliitikat kirikumeeste poolt. 60-ndate aastate keskpaiku on Koidula juba valgustajate-demokraatide positsioonidel ja saab andeka luuletajana eesti rahva pärisorjusevastase võitluse üheks kõige meeliköitvamaks sõnastajaks möödunud sajandi kirjanduses. Koidula võtab elavalt osa ka majanduslikke ja kultuurilisi õigusi taotlevate eesti talupoegade ühiskondlik-poliitilistest üritustest 60-ndail aastail. Ta toetab pärisorjuse jäänuste likvideerimist taotlevat palvekirjade-liikumist ja emakeelse keskkooli ideed, võtab innustunult osa esimese ülemaalise laulupeo organiseerimisest.

Samal ajal rajab Koidula eesti teatri ja annab sellele algupärase repertuaari. Sellised elavad ühiskondlikud huvid kajastuvad ka Koidula loomingus, tehes selle eluliseks, aktuaalseks ning rahvahulki haaravaks. Tartu-perioodil saab ta üldise tähelepanu ja kõrge hinnangu osaliseks eeskätt luuletajana. Vaatamata pingelisele tööle ajalehe toimetamise ja ühiskondliku töö alal on need kümmekond aastat (1863—1872), mis Koidula elas Tartus, tema loomingu õitseajaks.

L. Koidulale on kodanlike kirjandusloolaste poolt omistatud puhtsaksa orientatsiooni kirjanduse küsimustes. See ei ole õige. Kirjavahetusest C. R. Jakobsoniga selgub, et Koidula peab vajalikuks eesti luule arendamiseks silmas pidada ka romaani rahvaste saavutusi. Tema elav tegevus tõlkimise alal näitab, et Koidula pidas vajalikuks tutvustada eesti rahvale ka idanaabrite — slaavlaste kirjandust. 60-ndate aastate lõpul koostab ta vene ja ukraina aineil kaks pikemat jutustust ja avaldab need «Eesti Postimehe Jututoas».

Ligemale 7 aastat kestnud kirjavahetus Kreutzwaldiga (1867—1873) tõendab eredalt meie möödunud sajandi kahe suurima luuletaja huvide põhilist

ühtsust. Kreutzwaldi kirglik «kirikuhakkide» ja «mustakuuemeeste» paljastamine, võimutseva aadli ebaõigluse näitamine, tema sügavalt humanistlik suhtumine talupojasse, rahva vabadusiha õhutamine oli Koidulale sügavalt haaravaks eeskujuks. Tähtsat osa etendas Kreutzwald ka noore poetessi kunstimeisterlikkuse arenemisel, oma kirjades kritiseeris ta tõelisele sõbrale omase siirusega rangelt ja üksikasjaliselt Koidula varasemaid luuletusi.

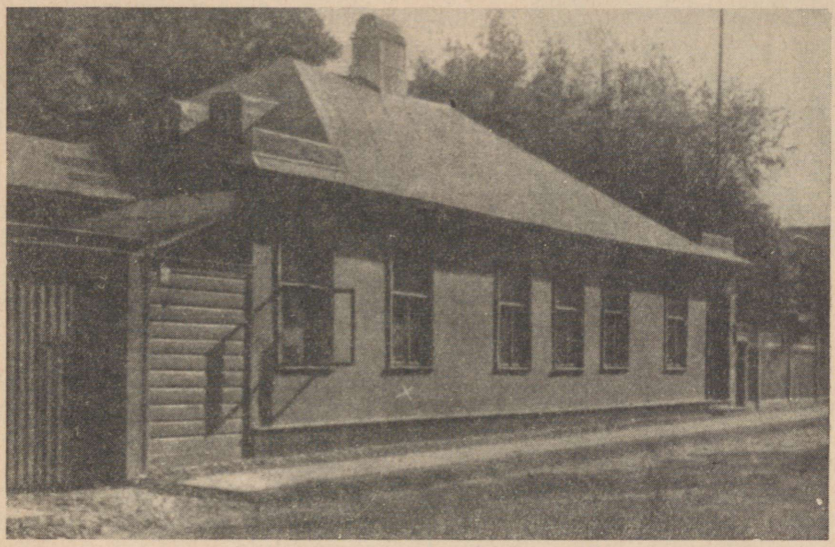

Jannsenite perekonna maja Tartus.

Seega oli Koidula loomingulise õitsengu aluseks Tartu-perioodil tema ühiskondliku tegevuse kaudu saavutatud elav kontakt pärisorjuse igandite vastu võitlust pidavate rahvahulkade ning kirjanduslik-ühiskondliku elu kõige demokraatlikumate jõududega, kelle tähtsamaiks esindajaiks olid tol perioodil Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson.

Kroonlinna-periood. 1873. aastal abiellub Koidula läti rahvusest arsti Eduard Michelsoniga. Perekond asub elama Kroonlinna, kus E. Michelson teenib sõjaväearstina.

Algab Koidula elu Kroonlinna-periood, mida on sageli kujutatud liiga süngena ja traagilisena. Kahtlemata oli luuletajal kahju otsese kontakti katkemisest rahvaga, paratamatust eemalejäämisest ühiskondlik-poliitilise võitluse keerisest, samuti kirjavahetuse lõppemisest Kreutzwaldi ja teiste eesti kirjanike ning kultuuritegelastega. Sellest hoolimata ei olnud Koidula elu Kroonlinnas sugugi rõõmudeta: teda haaras kasvav perekonna- ja tuttavate-ring, kuhu kuulus rida ajajärgu eesrindlikke inimesi; ta jätkas andumusega ning süvenemisega oma ilukirjanduslikku loomingut ja pidas sidet Peterburi haritlaste ning teadlastega, nagu akadeemik Wiedemann jt. Kolm

L. Koidula tütrega.

aastat pärast Kroonlinna asumist võtsid Michelsonid ette pikema välismaareisi, mille jooksul nad elasid Viinis, Breslaus ja mujal. See reis kajastub Koidula kirjavahetuses omastega ja on tõendiks Koidula elavast huvist kultuuriküsimuste vastu, tema teadmiste rohkusest ja mitmekesisusest.

Kuid eemalejäämine ühiskondlik-poliitilisest elust Eestis, kus kiiresti areneva kapitalistliku korra tingimustes tugevnesid ka omast rahvusest rõhuja ja rõhutava vahelised vastuolud, põhjustas Kroonlinna perioodil muutusi Koidula vaadetes. Ta läheneb Jannseni mõjul kodanlik-klerikaalsele suunale ja satub vastuollu C. R. Jakobsoniga.

1881. aastast alates halveneb järsult luuletaja tervis; tema viimased eluaastad mööduvad kannatusrikkas võitluses vähktõvega. Kuid kirjanduslikust loomingust ei loobu Koidula kuni viimaste elupäevadeni. Ta sureb 42-aastasena 11. augustil (30. juulil) **1886.** a. ja maetakse Kroonlinna kalmistule.

Arvestades Koidula luules avaldatud soovi, toodi luuletaja põrm 60-nda surma-aastapäeva puhul Eesti NSV valitsuse otsusel Kroonlinnast Tallinna ja maeti Metsakalmistule.

L. Koidula mälestuse jäädvustamiseks avati Nõukogude valitsuse hoolitsusel varsti pärast maa vabastamist okupantide alt Pärnu Ülejõele luuletaja kunagisse kodumajasse Lydia Koidula Memoriaalmuuseum.

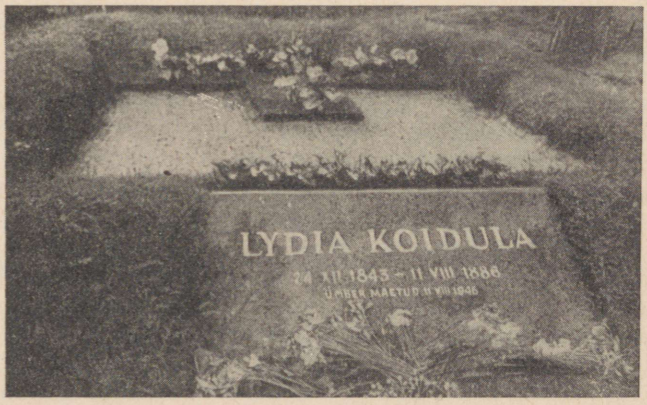

L. Koidula haud Tallinna Metsakalmistul.

Suure Isamaasõja pingelise võitluse päevad näitasid eriti selgesti, et Koidula kirjanduslik pärand ei ole iganenud ka meie kaasajal. Suure Isamaasõja kestel innustas Koidula patriootiline luule eesti rindevõitlejaid. Neil raskete võitluste päevil sai ta esmakordselt tõelise mõistmise ja tunnustuse osaliseks.

Suure Isamaasõja ajal alustati ka Koidula luule ulatuslikumat tõlkimist vene keelde, et teha see kättesaadavaks kõigile nõukogude rahvastele; 1945. aastal ilmus venekeelne tõlkevalimik.

Sõjajärgseil aastail on Koidula teoseid korduvalt trükitud. Kõige täielikumaks väljaandeks on 1957. a. ilmunud L. Koidula «Teosed» (kahes köites).

L. KOIDULA LUULE.

L. Koidula ulatuslikus ja mitmekesises kirjanduslikus pärandis on esikohal luule. Selles väljendub kõige sugestiivsemalt luuletaja pärisorjusevastane võitlusvaim.

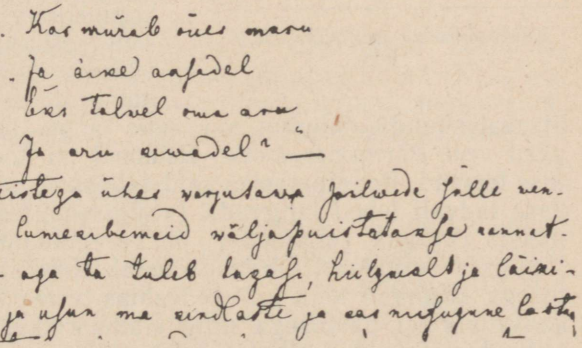

Katkend Koidula kirjast Kreutzwaldile.

Esimesed luulekatsed. Ülevaade luuleloomingust. Koidula alustab luulekatsetega juba õpilaspõlves, kuid trükis avaldamiseni jõuab ta alles Tartu-perioodil. Väikekodanlikus miljöös, kus kehtis saksik vaade, et naisel tulevat piirduda vaid laste, rõivaste, köögi- ja kirikuga, vaadati kõõrdi naisele kui kirjanikule. Isegi Kreutzwald pidas «leemekulbiliigutaja» osa loomulikumaks «kirjaneitsi» osast, kuid loobus sellest seisukohast niipea, kui talle selgus Koidula andekus.

21-aastase neiuna avaldas Koidula 1865. aastal «Eesti Postimehes» esimesed luuletused — «Kodu» («Meil aia-äärne tänavas»), «Emasüda» ja «Kasepuu». «Kodu», milles Koidula annab idülli laadis, kuid värskete realistlike detailidega edasi külaeluga seotud

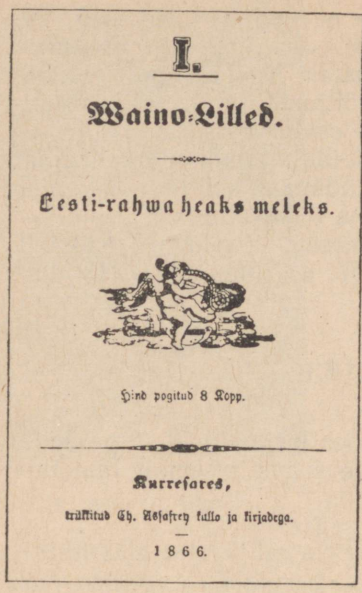
I.

Waino-Lilled.

Eesti-rahwa heaks meleks.

Hind pogitud 8 Kopp.

Kurrefares,

trükitud Ch. Hofafrey kullo ja kirjadega.

1866.

«Vainulillede» esiktrüki tiitelleht.

helgeid lapsepõlvemälestusi, ja «Emasüda», mis on pühendatud tundeküllaselt emaarmastuse ülistamisele, said oma siiruse ja lihtsusega varsti üldtuntuks. Seega esineb Koidula juba algusest peale tugeva lüürilise andena.

Esimeste luuletuste avaldamise ajal oli Koidulal juba valmis esimese luuletuskogu käsikiri, mis ilmus trükist **1866.** aastal pealkirja all «Vainulilled». Ühtlasi oli ettevalmistusel ka teise käsikirja koostamine. Teine luuletuskogu jõudis lugejate kätte **1867.** aasta suvel pealkirjaga «Emajõe ööbik». Hiljem Koidula ei andnud enam oma luuletusi välja erikogudena.

«Vainulilledes» on luuletaja omapära suurelt osalt alles välja kujunemata. Ta jätkab J. V. Jannseni eeskujul saksa didaktilise ja väikekodanliku perekonnaluule vagatsevat, sentimentaalset ja idüllitsevat suunda. Suurem osa selle kogu luuletusi on nähtavasti pärit veel Pärnu-perioodist. Esikohal on kodu, looduse ja armastuse teemad. Populaarseiks said sellest kogust sügise-eleegia «Juba kase ladvalt lehed langvad» («Sügisemõtted»), «Ojakene, voolad mööda rutuga» («Lained») ja varemavaldatud «Meil aia-äärne tänavas» («Kodu»). Ühtlasi alustab Koidula juba esikkogus luuletusega «Kaugelt koju tulles» isamaa-teema käsitlust sellise jõulise, kaasahaarava paatosega ning elamusrikkusega, mis iseloomustab ta hilisemat patriootilist luulet. Tõotades murdumatut truudust Eestimaale, ärkab luuletajas feodaalsest orjusest vabaneva rahva võitlus- ja tõusumeeleolude väljendaja.

«Emajõe ööbikus» jäävadki väikekodanlikule luulele omased teemad tagaplaanile. Noor poetess esineb ses kogus juba ideoloogiliselt kui ka kunstiliselt ootamatult kiiresti kasvanud rahvusliku laulikuna, kes kajastab feodaalse rõhumise vastu võitleva eesti talupoja tundeid, mõtteid ja meeleolusid. Ta esineb patrioodina, kes väljendab tulist armastust oma rahva ja põlgust ning hukkamõistu rahva orjastajate — saksa mõisnike vastu. Just patriootilise lüürika osas puhkeb Koidula luuletajatalent kaasahaarava sugestiivsuse ning jõulisusega.

Patriootilise lüürika kõrval jätkab Koidula «Emajõe ööbikus» idülliliste armastus-, kodu- ja looduslaulude loomist, ületamata sel alal varasemaid saavutusi.

L. Koidula jätkas oma luuleloomingut kuni surmani, avaldades

luuletusi ajalehtedes ja muudes perioodilistes väljaannetes. Luule põhiteemadeks jäävad endiselt *isamaa*, *loodus*, *armastus*, *kodu*. Isamaalüürika õitseajaks on aastad 1866—1871, s. o. aeg, millal antifeodaalne võitlus oli Eestis saavutanud suure hoo. 70-ndaist aastaist alates, millal hakkasid järjest teravamalt esile kerkima kapitalistlikule korrale omased vastuolud eesti kodanlikus ühiskonnas endas, ei saavuta Koidula isamaaluule enam endist jõudu ja taandub. Koidula hilisema luule uued võidud kuuluvad loodus- ja armastuslüürika alale, kus ta ületab silmapaistvalt varasema taseme. Hilisema luule kõrgajaks tuleb pidada 1871. aastat, millal ilmusid «Eesti Postimehe Kalendris» Koidula loodusluule parimad saavutused «Ööbik!», «Üürikene», «Vesi», tema populaarseimad armastuslaulud «Kaks selget silma», «Kedrates», isamaalaul «Kallim kingitus», muinasjutuline ballaad «Narva neitsi» jt. Luuletaja kunstimeisterlikkus on silmapaistvalt tõusnud.

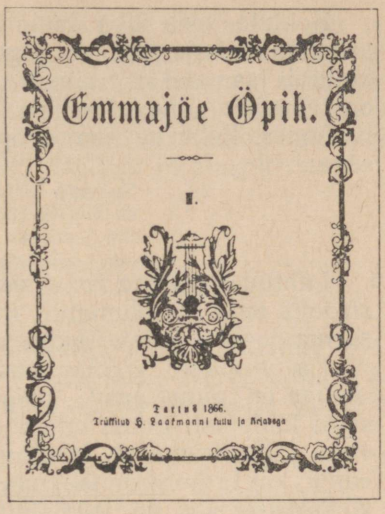
Emmajõe Öpik.

I.

Tartus 1866.

«Emajõe ööbiku» tiitelleht.

Kokku on Koidula meile pärandanud 275 luuletust.

Koidula patriootiline luule. Juba «Emajõe ööbikus» annab ta sel teemal niisugused eesti luule klassikasse kuuluvad luuletused, nagu «Mu isamaa on minu arm!», «Mu isamaa, nad olid matnud», «Mõtted Toomemäel», «Sind surmani» jt. Nii sügava kaasaelamisega, nagu neis luuletustes, polnud veel keegi laulnud rõhutud ja alandatud eesti talupoja võitlusest vabaduse eest, tema ennastsalgavast vaprusest ning rahva sajanditepikkusest halastamatust orjapõlvest.

Patriootilise isamaalüürika alal Koidula loob 60-ndate aastate lõpupoolel ja 70-ndate algul rea selliseid väljapaistvaid luuletusi, nagu «Eesti muld ja eesti süda» (1867), «Mis sa nutad?» (1867), «Ei jäänud!» (1868), «Isamaa» (1869), «Kallim kingitus» (1871), laulutekstina levinud «Isamaa hiilgava pinnalla paistab» (Yrjö-Koskineni järgi, 1872) jt., milledele Koidula elu Kroonlinna-perioodil lisanduvad «Laulu sisu» (1880), «Minu armsale taadile F. J. Wiedemannile» (1880), «Teretus» (1881) jt.

Luuletus «*Mu isamaa on minu arm!*» äratas vaimustust juba kohe pärast ilmumist. Kreutzwald ütles oma kirjas Koidulale selle luuletuse kohta: «Vaat', see on jälle üks kaunis lapsuke, kelle üle eideke uhke ja rõõmus tohib olla. Mõtted ja sõnad lendavad ühel võimul kui pääsukesed ilusal suvepäeval».

Koidula teeb juba luuletuse esimestes värssides oma isamaa-armastuse erakordse jõu lugejale inimlikult lähedaseks sellega, et kujutab isamaad armsamana, kellele on antud luuletaja süda, kes on ta «ülem õnn», kellele luuletaja elab kaasa nii valus kui ka õnnes. Esimene stroof lõpeb mõjukalt kaasaelamise rõhutamisega:

Su valu südames mul keeb,
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa!

Lähtudes *isamaa kui armsama* kujundist rõhutab autor järgmises stroofis oma murdumatut truudust, mida ei saa takistada «sada surma» ega võõraste laim ning kadedus.

Ka viimane, kolmas stroof, kordab eelmiste esikvärssi «Mu isamaa on minu arm!», mis seega algusrefräänina meeleolustab kogu luuletust. Edasi arendades truuduse ideed, avaldab luuletaja, et ta jääb isamaast lahutamatuks ka siis, kui saabub igavene «uni», kui ta kord õnnelikuna puhkab «püha Eestimaa» rüpes. Ükskõikseks ei jää ka isikustatud isamaa, kelle poole luuletaja iga salmi lõpus pöördub, — luuletus lõpeb seda kinnitavate värssidega:

Su linnud und mull' laulavad,
mu põrmust lilled[=lilli] õitsetad,
mu isamaa!

Luuletus on antud algusest lõpuni ülevas, *hümnilises* sõnastuses. Ühtlasi tunneme algusest lõpuni juba Kreutzwaldi poolt märgitud sisu ja vormi ühtsust («mõtted ja sõnad lendavad ühel võimul»). Kõik kujunduslik-väljenduslikud vahendid on ühtselt suunatud luuletuse lüürilise meeleolu süvendamiseks. Ka vorm — ebatavalised vahelduva värsipikkusega seitsmevärsilised stroofid — vastab hästi väljendatud tunnete ülevoolavusele ning lennukusele.

Luuletusega «Mu isamaa on minu arm!» liitub lähedaselt oktaavides kirjutatud luuletus «S i n d s u r m a n i!», kus truuduse ja lahutamatuse motiiviga ühineb kodumaa tütarde ja poegade, emakeele ja looduse oodiline ülistamine. Luuletuse meeleolu avardab viimases stroofis antud kontrast:

Ja tihti siiski leian
su silmis pisarad? —

Luuletaja väljendab siin hulkade meeleolu, keda ei rahuldanud antud «priius», ja lõpetab luuletuse optimistliku veendumusega aegade muutumisest:

Meil' tulevased tunnid
veel toovad kinnitust!
Käi kindlalt! Pea kõrgel'!
Aeg annab arutust!

Otse rahva sajanditepikkuse julma orjapõlve vastu on sihitud luuletused «Mu isamaa, nad olid matnud» ja «Mõtted Toomemäel».

Luuletuses «Mu isamaa, nad olid matnud», mis on väga kujundirikas, avab Koidula isamaa mineviku kolmes mõjukas pildis, mida võiks lühidalt tähistada sõnadega: orjusesse matmine, orjapõli, orjuseahelate langemine. Kaks esimest on antud suure poeetilise sugestiivsusega, sügavalt-haaravalt. Luuletaja pöördub isamaa poole, meenutades, kuidas teda aheldati ja elusalt maeti:

Ja ahelas sa ennast väänsid,
ja orjaikkes ohkasid, —
ja vaikseks, vaiksemaks siis läksid —
siis unesurma hingasid!

Kujutades *orjuspõlve* tabava metafooriga *unesurm* näitab poetess järgmises pildis (2.—3. stroof), kuidas kaotatud vabadus elab edasi rahva muinasjuttudes ja lauludes, mida luuletaja kujutab poeetiliselt isikustatuna:

...kuid imelikult kõndis, tasa
üks muistne jutt veel üle maa:
kuis enne priisu rahvas olnud...

———————

Ja kus su pisar maha langes,
sealt laulud tõusid ülesse...

Koidula kujutab, isikustamist süvendades, kuidas rahva valust kõnelevad linnud, pilved, tuuled... kuni saabub uuesti vabadus. Vabaduse saabumist aga kujutab noor luuletaja (viimases stroofis) paisutatud deklaratiivsusega kui Vene keisri kingitust. Toetumine keisri võimule avalikus võitluses feodaalide vastu oli tol ajal veel iseloomulikuks nähtuseks. Koidula ja tema järglased (Veske jt.) kasutasid sama traditsioonilist toetumist keisri võimule. Et aga vabaduse «kinkimine» keisri poolt toimus just aadli huvisid silmas pidades, hirmust revolutsiooni ees, polnud tol ajal selge.

«Mõtted Toomemäel» annab edasi luuletaja mõtisklusi isamaa minevikust, mis kujunevad teravaks süüdistuseks orjastajate vastu. Kuigi seda ulatuslikku luuletust iseloomustavad laialivalguvad mõtisklused, on selle üksikud kirglikult paljastavad pildid kristalliseerunud märkitabavaks isamaa vaenlaste hukkamõistuks. Maa vallutamisest annab Koidula järgmise kujuka pildi:

Sõda pikas vereriides
sõidab tuleratta vankris
sinu pinnal, Eestimaa!
Tema sammul haigus astub,
orjapõli kütkeid tõstab
ristilöödu kujuga.

Näeme, et julma vallutussõja kõrval ei jää kinni naelutamata ka ristiusu orjusttoov missioon.

Pärast rahva orjastamist hakkasid vallutatud maal valitsema õigusetus ja terror:

Õigus, kus su kodu jäänud?
Silmaveega selga pöörnud
olid sa mu isamaal'.
Piits ja veri valitsesid!
Orjaleiba nuttes murdis
eesti rahvas Eestimaal.

Paljastades teravalt rahva orjastajaid, kujunes «Mõtted Toomemäel» üleskutseks järeleandmatule võitlusele ebaõiglase feodaalse korra vastu, mis 60-ndail aastail ei olnud veel kaugeltki täielikult murtud. Kui Kreutzwald oma arvustuses selle luuletuse kohta ütles, et laulul on «rohket viilimist ja parandamist tarvis enne kui temast oma teiste laulude sarnast võite teha», siis puudutab see eeskätt värsitehnilisi küsimusi (nagu rütmikomistused, puudulikud riimid, millega seltsib ka sõnastuse ebatäpsust: « laulu*lehkav* kannel» jt.).

«Emajõe ööbiku» patrioötilises isamaalüürikas loob luuletaja tavaliselt haaravate *kontrastide* kõrvutamisega dramaatilise pinge, millele järgneb vabaduse hümnitaoline ülistamine. Võõrale sissetungijale-orjastajale seab ta vastu tööka maarahva kui maa tõelise peremehe, pimedat orjaööd kõrvutab ta priiuse koiduvalgega, «rumaluse orjapaelu» haridusega, mida ta näitab luuletuses «Õpetus» väärtuslikumana kui «raha ja rikkus». Koidula laulab eesti keele kõlavusest, eesti looduse ilust, nägusaist eesti neidudest ja noormeestest, vastandades seda kõike feodaalse mineviku süngusele. Koidula isamaalaulud on ülevad vabanemistunde hümnid, mis sisendavad veendumust, et mõisnike võimutsemise aeg on möödas ning et tuleb alustada võitlust säilinud feodaalsete igandite lõplikuks likvideerimiseks.

Eesti valgustajad-demokraadid C. R. Jakobson, Fr. R. Kreutzwald jt. andsid Koidula isamaaluulele vaimustatud tunnustuse.

C. R. Jakobson kirjutas «Eesti Postimehes» (juulis 1867. a.): «Emajõe ööbiku» viisid on «eesti viisid eesti südamest... Tõesti, toogu eestulev aeg, mis ta toob, kuulsaid laulusid ja laulikuid — ülemal nimetatud laulud saavad nende kõrvas ikka kõlama ja elama, kuni eesti keel elab». Kreutzwald, kellelt Koidula palub oma luulele õiglast hinnangut, jagab samuti luuletajale täit tunnustust koos heatahtliku kriitikaga. Ühes oma kirjas Koidulale (1862) ütleb ta: «Kuidas teile oma viimatises kirjas ütlesin, leidsin ma «Emajõe ööbikut» lehitsedes midagi, mis mind ahelatesse sidus, ja mis ma täna avalikult välja ütlen: mõnda minu kaugele jäänud elukevadest astus elavalt minu silmade ette tagasi». Kreutzwald rõhutas, et Koidula suutis ära ütelda seda, mida tundsid ka teised meie demokraatlikud haritlased, aga mis jäi nende poolt kirjanduslikus vormis väljendamata.

Suurimad teened selles, et Koidula novaatorliku luule parimad saavutused said juba lähemail aastail laialt tuntuks, on C. R. Jakobsonil.

«Eesti muld ja eesti süda» liitub sisult luuletusega «Mu isamaa on minu arm», käsitledes meisterlikult sama teemat

uues variatsioonis. «M i k s s a n u t a d?» on sügavalt lüüriline, poeetilisele isikustamisele rajatud luuletus, mis on saanud rahvalauluks.

Koidula patriotismitunde eredaks näiteks 60-ndate aastate demokraatlike kihtide antifeodaalsest võitlusest on tema luuletused «E i j ä ä n u d!» ja «I s a m a a!». Need luuletused saatis Koidula 1868. aastal kirja teel julgustamiseks ja poolehoiuavalduseks Vjatkasse üliõpilasele Peeter Petersonile, kes oli kodumaalt asumisele saadetud talupoegadele palvekirjade koostamise ja nende Peterburi toimetamise eest. Luuletuse «Ei jäänud!» aluseks on kunstnik Kõleri rahvuslikku ärkamist kujutav maal «Nõidusunest ärkamine». Koidula koondab sesse luuletusse oma isamaalüürika tähtsamad motiivid, nagu muistse vabaduse meenutamine, rahva orjastamise julmus, rahva vabadustahte edasielamine rahvaluules, uue vabaduse koit. Luuletaja rõhutab, et kodumaa vabaduse riisuja «röövli kaval meel» on siiski «ü h t e ära unustanud»:

et iga s ü d a ö ö s e taga
on seda h i i l g v a m hommik veel!!

Kroonlinna-perioodist pärineb tugevast patriotismitundest kantud erilaadiline luuletus «M i n u a r m s a l e t a a d i l e F. J. W i e d e m a n n i l e *16. septembriks 1880*». Poetessi õilis patriotism väljendub rõhutamises, et oma tõelisteks vanemateks loeb ta neid, kel on, nagu eesti ja teiste soome-ugri keelte uurijal akadeemik Wiedemannil «kulmud aust hallid» ja keda «ehib i s a m a a». Koidula pühendus kasvas hümniks r a h v a huvide teenijale ja rahva keele rikkuste avajale. Luuletaja paneb isikustamise kaudu loodusegi tänulikult kaasa elama selle inimese aule, kes on töötanud terve eluaja palehigis eesti rahva heaks.

Peamiseks põhjuseks, miks Koidula Kroonlinna-perioodi isamaaluule enamik jääb maha eesrindliku ideoloogilise võitluse rindelt, on asjaolu, et Koidula asus ekslikult seisukohale, nagu oleks kodanlik-demokraatliku suuna võitlus kodanlik-klerikaalse suuna vastu «talva tagumine» ühtsesse võitlusrindesse (näit. luuletus «Laulu kohus», 1883 jt.).

L. Koidula isamaaluule paremik haaras rahvahulki oma patriotismi ehtsuse, rahvalikkuse ja suure kunstilise meisterlikkusega. Ta õhutas ennastsalgavalt armastust isamaa ja rahva ning austust emakeele vastu. Kantud helgest optimismist, on ta äratanud rahvas usku paremasse tulevikku. Muistse «vabadusaja» idealiseerimise ja selle vastuseadmisega feodaalse orjusaja õiglusetusele õhutas Koidula laiades hulkades vabadusiha ja võitlusvaimu igasuguse orjastamise ning ülekohtu vastu.

Looduslüürika. Isamaalüürika kõrval on Koidula luule tähtsamaks alaks looduslüürika, kus ta saavutas oma aja tingimustes haruldase meisterlikkuse. Koidula looduslüürikale on iseloomulik, et ta ei piirdunud üksnes loodusmeeleolude ja -muljete lihtsa kujutamisega, vaid võttis ülesandeks kasvatada lugejais ka armastust

kodumaa looduse ilu vastu. Seega lähenes Koidula loodusluule tunduvalt isamaalüürikale.

Eri kogudes avaldatud haaravalt lüürilistele looduslauludele andis Koidula olulist lisa 1871. a. kalendris avaldatud kolme looduslauluga «Vesi», «Ööbik!», «Üürikene». Viimases neist tõuseb esikohale mõttelüürika. Esileküündivaks saavutuseks on ka loodusluuletus «Kevade on sala tulnud».

Neid luuletusi iseloomustab värsi haruldane meloodilisus. Ülevoolavate tunnete suur liikuvus on leidnud vastava vaheldusrikka vormi. Poeetilised kõne- ja lausefiguurid, kõlakujundid, novaatorlik värsitehnika kui ka luuletuste graafiline kuju on jäägitult sisu teenistuses.

«Kevade on sala tulnud» on suurepärane näidis õhulise kevadmeeleolu sisendamisest lugejasse. Põhimeeleolu süvendamise peamisiks vahendeiks on mitmekesine *korduste süsteem,* kus igas strofis etendavad peaosa algusrefrään («Kevade on sala tulnud») ja lõpprefrään («kevade, kevade / jälle tuli tagasi!»). Sama mitmekesise ja põhilise tähendusega on kogu luuletust läbiv *poeetiline isikustamine,* mis haarab lugejat üllatava konkreetsusega. — Kevad kiigub «toomingate ladvas / aia ääres», «lahkeil silmil seisab / haljal orasel», joob ära «muruema laugelt / piisad», «õhkub tuuleõhu sees», «oma hõlma võtab / taevast, merd ja maad». Luuletuse mõjukaks puändiks on pöördumine südame poole:

kust siis sina, süda,
üksi õigeks saad?

Luuletuse õhulise kevadmeeleoluga ühtib kerge, vahelduv rütm ja alliteratsioonide, assonantside, korduste ning riimidega saavutatud voolavus ja laulvus.

Põhiliselt samu kunstilisi vahendeid, kuid rikkalikes uutes variatsioonides kasutab Koidula luuletustes «Vesi», «Ööbik!», «Üürikene». Need luuletused, eriti kaks viimast, on niivõrd meloodilised, et nad tunduvad lauludena ka viisistamata.

Eleegilise põhitooniga luuletus «Üürikene» on väga sügavalt seotud luuletaja enda meeleoludega: tema kirglik soov luua, ennast luules väljendada ning samal ajal elu kaduvust tunnetavad kurvad toonid. Luuletaja nagu aimaks ette oma varajast surma ja poolelijäävat laulu. See luuletus paistab silma ilmeka ja meeleoluka alliteratsiooni ning assonantsi poolest *(«salaja sammumas sügise», «saagu siis seotud korra keel»),* julgelt on kasutatud uudseid kujundeid *(«tiib pandud aastatel' õlale»)* ja uut värsitehnikat (liitriimid: *uha mind — luhapind* jm.). Koidula rajas nendega eesti luules uusi, novaatorlikke teid. Tähelepanuväärne on luuletuse ülesehitus: kordusmotiivis *«üürike elu! sind teretan ma»* kätkebki luuletuse peamõte.

L. Koidula armastuslauludest on parimad «Kedrates», «Kaks selget silma». Tema üsna rohkeist kodu-teemaga seotud lauludest, mille parimaks saavutuseks on «Meil aia-äärne tänavas», väärivad eriti tähelepanu lastelaulud «Hällilaul» ja «Hälli ääres», milledega Koidula rajas selle liigi eesti luules. Nagu parimais looduslauludes, nii on ka tema lastelauludes esikohal rahvalaululine isikustamine, alliteratsiooni järjekindel kasutamine, põhimeeleolu rõhutamine korduste ja refräänidega. Nii on «Hällilaulus» refräänideks «Maga, maga, maimuke» — «maga, eide õieke!», «Hälli ääres» refrääniks on «suureks sirgud üle öö». Kõlakujundite kasutamises on iseloomulikud sellised värsid, nagu:

Laulab laanes lehelindu, laulab:
Liirila!
Kui ei lehed enam liigu,
heidan maha ma.

Isikustamisega lähendatakse lapsele loodusnähtused ja loomad:

Väsinuks end päike jooksis, ütles:
Eks sest saa!
Paneb sängis silmad kinni,
heidab hingama. *(Hälli ääres)*

Koidula paljud luuletused on niivõrd levinud, et neid võib pidada otse rahvalauludeks. See tõendab kõige paremini nende rahvalikkust. Koidula luule kirglik võitlus feodaalide kui eesti rahva röövellike kurnajate vastu on õhutanud ka hiljem rahvast võitlusele vabaduse eest. Eriti innustas see eesti rindevõitlejaid ennastsalgavaks võitluseks fašistlike vallutajate vastu.

Koidula lüürikast oli muide huvitatud tsaariajal Siberisse asumisele saadetud ukraina proletariaadi võitluslaulik Pavel Grabovski, kes möödunud sajandi lõpul tõlkis ukraina keelde rea Koidula luuletusi («Kedrates», «Meil aia-äärne tänavas» jt.).

Koidula luule paremik on sügavalt patriootiline. See haarab lugejaid oma tundeküllusega, mis on edasi antud tabavate, sageli rahvaluulele lähedaste poeetiliste kujunditega, oma aja kohta novaatorliku värsitehnikaga ja ilmeka rahvaliku keelega. Üks säilinud Koidula märkmik näitab, kuidas luuletaja kogus hoolega rahvakeelest sünonüüme, kõnekäände, jälgis riimimise võimalusi. Sihikindlalt mitmekesistas Koidula oma luule vormi. Ta kasutas kõige mitmekesisemaid stroofivorme. Nelikute kõrval esines tal sonette, sekstiine, oktaave, vabavärssi jm.

Kaasaegseile kui ka paljudele hilisematele luuletajatele, nagu Reinvald, Veske, Kunder jt., oli Koidula luule ületamatuks eeskujuks. Oma sügavalt patriootilise ja kunstiliselt meisterliku luulepärandiga on Koidula eesti rahvusliku lüürika peamiseks rajajaks.

L. KOIDULA NÄITEKIRJANIKUNA JA EESTI TEATRI RAJAJANA.

1870. aastal kirjutab L. Koidula Fr. R. Kreutzwaldile: «Missugune hindamatu vahend võib olla sobiva repertuaariga varustatud lava». Mõistes ühelt poolt teatri suurt kasvatuslikku tähtsust, teiselt poolt ka «ärkavat tarvidust» eesti teatri järele, asub Koidula 1870. a. innustunult rajama eesti teatrit. Seejuures ta seab endale eesmärgiks saavutada hoopis kõrgem ideeline ja kunstiline tase, kui oli kaasaegseil kohalikel saksa teatrietendustel. Juba 1868. aastal kirjutab Koidula Kreutzwaldile: «Mulle oleks ärakannatamata kibe näha, kui meie targemat ühti korda ei saadaks kui seda, mis Schumanni saalis ja «Novumi» suveteatris ette kantakse.»

Koidulast saab esimene eesti dramaturg, kes annab «Vanemuise» seltsile (asutatud 1865. a.) esimese algupärase repertuaari ühevaatuselise komöödiaga «Saaremaa onupoeg». Ühtlasi ta õhutab ja juhatab tüki lavalist ettevalmistust, võtab osa harjutustest laulude komponeerijana ja klaverisaatjana. Selle näidendi lavastamisega Tartus «Vanemuise» seltsis 24. juunil (v. k. j.) 1870. a. avatakse tegelikult eesti teater. Hea menu õhutab Koidulat jätkama oma tegevust dramaturgina ja lavastustest osavõtjana. Ta lisab veel sama aasta lõpul repertuaari juurde «Kosjakased» ja järgmisel, 1871. aastal «Säärase mulgi . . .»

Koidula näidendeil on oma aja kohta võrdlemisi terav ning tabav publitsistlik joon, mis tõstab progressiivselt esile eriti maa hariduslikku eluga seotud probleeme ja kritiseerib kohalike mõisnike ning kodanluse konservatiivse-klerikaalse suuna seisukohti. Vaatamata võõrsilt laenatud faabulale (Th. Körnerilt), tabab juba esiknäidend «S a a r e m a a o n u p o e g» märki kohalike saksa võimumeeste reaktsioonilise hariduspoliitika paljastamises. Võttes aluseks C. R. Jakobsoni programmi koolielu parandamiseks, iseloomustab Koidula terava satiiriga omaaegset kirikuisandate ja parunite hooldamisel olevat kooli ja koolmeistri haletsemisväärset olukorda: «Aabits ja katekismus silmi lahti ajades, aabits ja katekismus magama minnes... Uus kooliplaan anti mullu kirikumõisast kätte: katekismus ja piiblilugemised hommikuks, katekismus ja testament õhtuks ja lõuna võib koolmeister naise-lastega taari kuiva soolaleiva kõrva juua..., koolmeistriamet on koeraamet!» Ka vallavalitsust on teravalt kritiseeritud.

Näidendi süžee on üles ehitatud väikekodanliku farsi taoliselt, kasutades lavalise efekti saavutuseks viimasele omaseid võtteid, nagu tegelaste ümberriietumine, äravahetamine jms. Tähelepanu keskusse on asetatud armastajapaari — talurentniku tütre Miina ja noore talupoja Hansu abielutaotlus, mis on vastuolus Miina isa Muru Miku tõotusega anda oma tütar naiseks koolmeistrist onupojale Saaremaalt. Et see onupoeg olevat kuulu järgi kolm korda Miinast vanem ja rõugetanud näoga, soovib ka Miku ise, et tal ei oleks vaja tõotust täita. Kõik kolm tegelast tulevad mõttele esineda ümberriietatult Saaremaa onupojana ja näivad selles osas üksteisele ehtsatena. Täbaras olukorras selgub kõigi ühine soov, millega on armastajate-paaril takistus teelt kõrvaldatud.

Vaatamata sellise šabloonse süžee kasutamisele suutis Koidula juba oma esiknäidendis tabava kriitikaga üles tõsta oma kaasaja tüüpilisi probleeme kooli, kirikumõisa ja valla suhetest ja teha seega näidend kohalikke olusid kajastavaks teoseks.

Näidendi kujunemisest selliseks kirjutab Koidula ise (kirjas Fr. R. Kreutzwaldile 17. aug. 1870) järgmiselt: «Kõrnerist on ainult tüki käik, motiiv alles jäänud; see on aga eesti rahvusliku ideega seostatud ja ülepea palju muudetud, peale selle veel proosasse valatud, sest et seotud kõne meie emakeeles ja selleks otstarbeks veel väga varane oleks olnud ja siin ülepea hiilgavalt läbi oleks kukkunud».

Koidula kajastas elu ümbritsevast tegelikkusest, kasutades oma teoses rahvapärast, kõnekäändudest ja vanasõnadest rikast keelt.

Järgnevaks Koidula näidendiks on 4-vaatuseline komöödia «Kosjakased», mis esitati laval 1870. a. sügisel, kuid jäi käsikirja. Komöödia avaldati esmakordselt trükis alles Nõukogude Eestis (1946).

Komöödia põhisündmustik on järgmine. — Linnas ratassepaks õppinud Tõlla-Hans tuleb külla tagasi, kus ta on saanud suure päranduse. Talutütar Nääri Maret jätab maha oma austaja Luige Siimu, et abielluda Hansuga ja päästa tema rahaga võlgadesse sattunud talu. Arukas Tõlla-Hans eelistab aga vaest töökat ja ausat Suli Miinat, kelle akna alla ta istutab jaaniööl kosjakase. Maret on nüüd valmis Siimu vastu võtma, kuid nüüd loobub temast ka Siim, kes paljastab olukorra järgmiselt: «Ma olin rikkam kui teised, sul läks minu raha tarvis; sellepärast sa mind tahtsid, ja tõukasid mind nurka, kui lootus sulle teist, rikkamat näitas! Nüüd, kui su nõu nurja läinud, nüüd olen ma sulle jälle hea küllalt! Nüüd aga saab ka minu südame kannatus täis!»

Ülesehituselt on näidend sammuks edasi, kuna on loobutud farssidele omaseist vahendeist. Kuid tegelaste iseloomustamisel domineerib täielikult oma-aja väikekodanliku komöödia mustvalge printsiip. Intriig rajaneb *heade* ja *halbade* inimeste vahelisele kokkupõrkele. Head (Hans ja Miina) võidavad, halvad (Maret) paljastatakse. Esimestega liitub Siim, kes saab lõpuks aru oma ebaõigest teest.

Koidula väljendab Miina kuju kaudu oma sümpaatiat külakehvistule, tõstes esile tema töökust ja ausust. Ta jõuab seejuures ühtlasi Eesti külaühiskonna kujunemisprotsessis juba 60-ndail aastail ilmsiks tulnud klassivastuolude kajastamiseni, näidates, et külakehvistu hulka kuuluvaid ei pea külakurnajad üldse inimesteks. Ajajärgu kõige eesrindlikuma kujuna on Koidula esitanud Tõlla-Hansu, kelle suu kaudu ta väljendab omaenda demokraatlikku programmi. Tõlla-Hans on «uue aja» esindaja. Ta on linnas «ilmlikus seltsis» saanud pähe «mässajad mõtted» ja taotleb kõigepealt «kooliasjade» parandamist. Tal tuleb võitlust pidada mõisakupja ja vallavanema abiga, keda toetavad kõik küla rikkamad. Tõlla-Hans asetab sellised tagasikiskujad, parunite kannupoisid häbipostii: «Palvetavad ja lobisevad järele, mis teine mahedalt ja keeruliselt neile jumala või inimeste nimel ette laulab... Häbi niisuguste kahe-jala-lonkajate üle! Nad ei saa mitte aru, et nad muud ei ole kui käsipuud, mille varal teised oma kasu poole üles ronivad». Koidula taotleb ilmsesti ühtset rahvuslikku võitlusrinnet rahva feodaalsete pimestajate ja orjastate vastu. Lõpplahenduses näitab ta headuse võitu, rõhutab, et «ühendus kasvatab» ja teeb tugevaks. Tõlla-Hans ütleb komöödia lõpus: «ma tahaks näha, kes meie vaimu- ja ihulikku õigust peaks jõudma kütkes pidada!».

«Kosjakaskede» ühiskondlikuks eesmärgiks on sisendada võitlustahet ning optimismi ja koondada read ühtseks võitlusrindeks. Seejuures esitab ta oma kangelaste kaudu nõude: «Õigus olgu õigusele, mitte suurema kukru ega täiema viinatoobi teener».

Keelelt jätkub «Kosjakaskedes» rahvapärasuse taotlus.

«Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola» (1871).

Saamislugu. Selle kolmevaatuselise «naljamängu» loomisel võis Koidula kasutada juba mitte üksi oma eelmiste näidendite kirjutamise, vaid ka nende lavastamise kogemusi. Ühtlasi haaras Koidulat rahva elav huvi uue, eestikeelse repertuaariga teatri vastu. Kirjas Kreutzwaldile 7. detsembrist 1870 teatab Koidula, et ta on «Säärase mulgi» kirjutamist alustanud lootusega, et seda «võib-olla juba jaanuaris anda võiks». Ühtlasi lisab ta: «On imeks panna, kuidas rahvas mängutükkisid igatseb: iga uus etendus toob ikka täie saali». Teos valmiski 1871. aasta suveks. Kirjas Kreutzwaldile 4. juunist 1871 võis Koidula juba teatada: «Eile õhtul läks «Säärane mulk» esimest korda rahva silma ette...»

«Säärane mulk» lavastati 1871. aasta juunis «Koidula teatri» viimase tükina. Eri teosena ilmus see trükist 1872. aastal.

Koidula püüdis «Säärases mulgis» vastata publiku elavale huvile eesti teatri vastu rahvaliku teosega. Suurema lavalise vilumuse tõttu see õnnestuski. «Säärasest mulgist» kujunes Koidula parim näidend.

Temaatika. Aktuaalsust taotledes andis Koidula kaasaegset taluelu käsitleva olustikulise näidendi. Meil tol ajal domineerinud saksa väikekodanliku komöödia eeskujudel asetas Koidula esikohale armastusteema, kuid sidus sellega osavalt terve rea kaasaegseid aktuaalseid päevaprobleeme, nagu kohtade päriseksostmise küsimus, rahvahariduse puudused, tartlaste ja mulkide vaheline vaen. Neid teemasid käsitledes on Koidula võtnud ühelt poolt ülesandeks propageerida noorte südameõigust elukaaslase valikul, teiselt poolt selgitada rahvahariduse tõstmise tähtsust ja lepitada vaenu kahe naabermaakonna talupidajate vahel.

Tegelased ja keel. Koidula komöödia tegelased jagunevad *vastandlikeks* kujudeks — hüvelisteks ning meeldivaiks ja pahelisteks ning ebameeldivaiks. Esimesse rühma kuuluvad kõigepealt peretütre Maie kosilane noor mulk Männiku Märt, Maie ise, tema ema Anne, vend Jüts jt., teise rühma kuuluvad Märdi võistleja Erastu Enn ja tartumaalasest taluperemees Peeter Pint, kelles teostub aga näidendi lõpus murrang vastassuunas. Kirjaniku peamiste ideede kandja ja nende aktiivsem teostaja on Männiku Märt.

Teostades feodalismivastast võitlust, mõistis Koidula, et edu saavutamise esmajärguliseks tingimuseks on kõigepealt talupoegade majanduslik vabanemine mõisa ikkest. Kapitalismi hoogne areng põllumajanduses 60-ndaist aastaist alates andis selleks soodsaid võimalusi: et saada raha kapitalistlikuks muutuva mõisamajapidamise arendamiseks, hakkasid mõisnikud järjest rohkem talusid müüma. Pidades vajalikuks olukorda kasutada, asub Koidula «Säärases mulgis» propageerima talude päriseks ostmist talunike poolt ja esitab eeskujuks Männiku Märdi.

Männiku Märt haaras omal ajal publikut ja lugejat just oma eeskujuga, millesse kirjanik koondas kõik eesmärgi saavutamiseks vajalikud omadused: ta on aktiivne, edasipüüdlik, töökas, leidlik, arukas, karske ja hindab kõrgelt hariduse tähtsust. Välimuseltki on ta meeldiv, mehine, tugev, millega seltsib viisakas käitumine. Tahtes anda majanduslikku iseseisvumist taotleva ja haridust hindava talupoja ideaalkuju, on Koidula kangelase positiivseid jooni kõigiti esile tõstnud. Vaatamata sellele sisaldab Männiku Märdi kuju neid olulisi tüüpilisi jooni, mis olid omased eesti talupojale majandusliku ja kultuurilise tõusu protsessis.

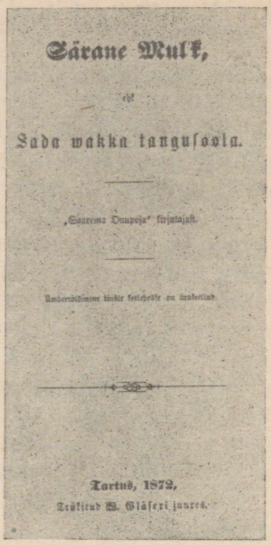
Säräne Mulk,
Sada wakka tanguſoola.
Tartus, 1872.

«Säärase mulgi» esiktrüki tiitelleht.

«Säärase mulgi» kirjutamise eelseil aastail oli talude päriseks ostmine alanud kõige elavamalt Viljandimaal, mille jõukamad kihid olid asunud talusid omandama ka naabermaakondades, hoolimata talude endiste elanike saatusest. Sellest tekkis naabermaakondades vaen mulkide vastu, mida Koidula kajastab oma näidendis Peeter Pindi kuju kaudu, kes oli pidanud oma endise talu mulgile ära andma. Kuid Koidula püüab näidata, et levinud vaen mulkide vastu pole põhjendatud, et Peeter Pindi ja teiste temataoliste majandusliku allakäigu põhjused on tingitud tagurlikust hoiakust ning hariduse puudusest, ja et olukord paraneb niipea kui asutakse Männiku Märdi eeskujul uuele teele. Peeter Pindiga on Koidula andnud sellise uuendustesse umbusklikult suhtuva talupidaja kuju, kes kogemuste mõjul saab aru oma seisukohtade ekslikkusest ja kahjulikkusest ning on võimeline ümber kujunema. Tema ümberkujunemine lahendabki vastuolud ja aitab rõhutada kirjaniku ideed, et hariduse ja uuenduste tee viib progressile.

Tähtsamaiks kujudeks näidendis on veel Maie ja Erastu Enn. Et oma ideaalkuju Männiku Märti eriti esile tõsta, esitab Koidula Erastu Ennu nii iseloomult kui ka välimuselt Männiku Märdi täieliku kontrastina. Kui Männiku Märt saavutab edu ausalt, väljapaistvate sisemiste väärtustega, siis Erastu Enn, vastupidi, toetub oma taotlustes rahavõimule ja ebaausatele riukalistele võtetele. Kummagi kangelase ühine eesmärk — abielluda Peeter Pindi tütre Maiega laheneb sündmuste käigus Männiku Märdi kasuks. Maie on arukas ning kaunis neiu, kel ei puudu küll mõned naiseliku edevuse jooned. Ta on teoses peamine «südameõiguse» idee kandja; eelistades abielu «südame järgi», ei lase ta end ahvatleda rikkuse-aust. Maie vastab Ennu enesekiitmisele ja uhkustamisele: «Au ja au on kaks asja. Sandinärus võib enam au elada kui siidsärgis».

Komöödia kõrvaltegelased on antud üsnagi mitmekülgselt. Täiesti elulisena tundub käbe taluperenaine Anne, kes on teinud oma mehe «tuhvlialuseks». Ka kooliealise poja Jütsi kujus on tabatud publikut paeluvalt noorukile omast psühholoogiat ja tegutsemise loogikat. Mõlemale mainitud kujule, aga ka Erastu Ennule on Koidulal õnnestunud anda silmapaistvalt neile omane individuaalne keel, kasutades seejuures rahvakeele mitmekesiseid rikkusi, kaasa arvatud isegi alliteratsioon. Erastu Ennu keelt iseloomustavad sellised väljendid, nagu: «Vanamees peab teada saama, mis sipelgad tema pesas siblivad», «olen nagu rebane lõksus» jne. Tunduvalt kaldub aga romantilisse šablooni positiivsete kangelaste keeleline karakteriseerimine, milline asjaolu kahandab märgatavalt kujude elulist veenvust. Nii on näiteks ilmses vastuolus Männiku Märdi mehisusega tema romantilis-ilutsevad pöördumised Maie poole, mida iseloomustab juba meelitussõnade selline valik, nagu: lillekene, roosikene, minu armsam õis, pääsukene, lõokene, tuipoeg, kanapoeg, maasikas, silmatera, südamerõõm jms. Koidula suhtumises tegelastesse valitseb algusest lõpuni huumor.

Kompositsioon. «Säärane mulk» oli kaasajale uudseks ja sisukaks teoseks. Komöödia vaatajat kui ka lugejat haarasid aktuaalsete probleemide esiletõstmine elavate inimeste kaudu, rahvalik dialoog, küllalt väljendusrikas keel ja kohati kaasakiskuv huumor. Oma ajajärgu võrdlemisi tõetruu peegeldajana on näidend ka hilisemal ajal teatrite repertuaari jäänud. Teose peamised puudujäägid kuuluvad kompositsiooni alale, kus kirjanik on olnud liiga kinni väikekodanlikule komöödiale omastes võtetes. Kogu sündmustik on üles ehitatud erandlikule *anekdootlikule* juhtumile — tangumüümise loole. Esikohal on tuntud armastusintriigi arendamine, kus isa tahab tütart mehele panna omakasulise soovi kohaselt, tütar aga eelistab abiellumist sellega, kellesse ta on armunud. Hoolimata etteveeretatud takistustest on algusest peale liiga selge, et küsimus laheneb Männiku Märdi kasuks. See asjaolu kahandab tunduvalt intriigi teravust ja seega ühtlasi huvi sündmustiku käigu vastu. Tangumüümise loo aluseks võtmisega on antud juhuslikele, välistele asjaoludele liiga tähtis osa. Ühekülgselt ja pinnaliselt on valgustatud selliseid ühiskondlikult tähtsaid, aktuaalseid probleeme, nagu tartlaste ja mulkide vahelise vaenu ning hariduse tähtsuse küsimusi: selgub, et vaenu põhjuseks on ainult arusaamatus ja et haridust tuleb võtta eeskätt majandusliku jõukuse ja heaolu eeltingimusena.

Kompositsiooniliste puudujääkide hulka kuuluvad tegelaste jaotamine must-valge printsiibi alusel, samuti tegevuse sagedane pidurdamine pikkade monoloogidega (juba esimeses vaatuses järgnevad üsna lühikese aja vältel seitse pikemat monoloogi). Näidendilt nõutavat lavalist tõelisuse-illusiooni häirivad ka üsna sageli kasutatud *kõrvaleütlemised,* milledega antakse kuuldavalt edasi kangelase salajasi mõtteid (näit. Märdi kosjatuleku stseen II vaatuses).

«Säärase mulgi» sellised ülesehituse puudujäägid olid oma aja teatris tavaliseks nähtuseks ega häirinud seetõttu publikut.

Tähtsus. «Säärane mulk» avaldati trükis 1872. aastal. Võrreldes varasemate näidenditega oli see silmapaistvaks edusammuks eesti tolle aja näitekirjanduses. Kujutades esmakordselt ning tõepäraselt ümbritsevast tegelikkusest võetud ainet ja sidudes seda aktuaalsete ühiskondlike probleemidega, andis Koidula väljapaistva kunstilise õnnestumisega esimese ulatuslikuma algupärase teose eesti näitekirjanduse alal. Seega algab «Säärase mulgiga» eesti algupärase näitekirjanduse ajalugu.

Eespool käsitletud kolme näidendiga, millede lavastamine toimus autori algatusel, juhtimisel ja osavõtmisel, pani Koidula aluse eesti teatrile, mida on hakatud sel perioodil (juunist 1870 kuni juunini 1871) kutsuma K o i d u l a t e a t r i k s. See oli põhiliselt rahvalik ja rahvuslik teater, mis kujunes välja oma aja ühiskondlikest vajadustest. Kasutades teatrit kasvatusvahendina, teostas Koidula rahvahulkade huvide eest võitlemise joont. Rõhutades hariduse tähtsust, agiteeris ta koolielu ümberkorraldamist ja vabastamist pastorite mõju alt kodanlik-demokraatliku leeri programmi kohaselt, paljastas kodanlik-klerikaalse suuna tagurlust.

Andes teatrile eestikeelse repertuaari, ei piirdunud Koidula tol ajal valitseva saksa väikekodanliku draama lavaliste traditsioonide rakendamisega, vaid pidas tingimata vajalikuks kajastada oma kaasaega, esile tõstes ja propageerides selle progressiivseid arengutendentse. Ühtlasi andis Koidula teatrile rahvusliku värvingu ka see asjaolu, et ta kasutas kõiki rahvakeele väljendusrikkusi, seostades selle kaudu oma draamaloomingu lähedalt eesti folkloorse rahvadraama traditsioonidega, mis esines, kuigi elementaarsel kujul, mardi-, kadri-, jaanipäeva jt. kommetes.

Hilisemast näitekirjanduslikust tegevusest.

Algupärase repertuaari andmise vajadus jäi Koidulale ka Kroonlinnas endiselt südamelähedaseks ülesandeks. 1880. aastal valmib tal veel 3-vaatuseline komöödia «Kosjaviinad», mis oli mõeldud ettekandmiseks sama aasta laulupeol, kuid jäi käsikirja ega leidnud lavastajaid. Trükki kui ka lavale pääses see näidend alles nõukogude Eestis.

Koidula jätkab ka oma viimases näidendis võitlust kultuurivaenulikkuse vastu, mis ongi teose peaideeks.

Huumoririkkalt kujutab ta, «kuidas Tapiku pere laulupeole sai», näidates neid takistusi, mis tuli võita, et osa võtta laulupeost.

«Kosjakaskedega» võrreldes kajastab Koidula viimane näidend tegelikkust ulatuslikumalt. Selle väljapaistvamaks saavutuseks on suhteliselt realistlikumalt antud positiivsed kujud (Tapiku Eeva ja Kristjan Kelk). «Kosjaviinades» annab ta ka konkreetse kuju vaga mehe maski kandjast Prits Treieri näol, kes tegelikult on petis ja kelm. Näidendi keel on kujukas ja rahvapärane. Kompositsioonilt etendab liiga olulist osa ebausutav kosjaviinade vahetamine, mis on näidendi kõige tunduvamaks puuduseks.

Tuleb märkida, et Koidula loominguline töö näitekirjanduse alal ei piirdunud käsitletud nelja teosega. Ühest 1903. a. ajakirjas «Linda» (nr. 33) avaldatud katkendist näeme, et Koidula on töötanud oma elu Tartu-perioodi lõpuaastatel näidendi kallal, kus on asutud haruldaselt tabava kriitikaga paljastama kapitalistlikule arenguteele asunud eesti küla tõelist olukorda. Katkend tõendab, et Koidula ei usu enam keisri poolt kingitud «priiuse» müüti ning paljastab seda. Ühel tegelasel (Kure Kaarel) laseb ta ütelda julge, üleskutsena mõjuva tõe parunite kohta: «enne kui nad jalge all on, hoopis jalge all, enne meie oma õigust kätte ei saa». Katkendist selgub ka, et talupoegade maalt väljarändamist põhjustab nende ränk majanduslik olukord.

LYDIA KOIDULA JUTUKIRJANIKUNA.

L. Koidula jutulooming kasvas välja tema ajakirjanduslikust tööst ja ilmus suurelt osalt anonüümselt «Eesti Postimehe Jututoas». See algab «Pärnu Postimehes» 1861. aastal ilmunud anekdooditaolise vestega «Kivirist», ja lõpeb 1881. aastal «Eesti Postimehes» avaldatud ulatuslikuma jutustusega «Loigu perenaine». Enam kui 20-ne aasta kestel töötas Koidula pidevalt jututoodangu alal, kirjutades üle 60 teose. Nende hulgas on pikemaid jutustusi, lühinovelle, laaste, anekdootlikke vesteid, muistendeid, proosavalme, följetone ja populaarteaduslikke lugusid. Teatav osa neist on tuntud süžeede ümbertöötused või vabad tõlked. Kogu ulatuses on Koidula jututoodang seni läbi uurimata ja selles leidub mõndagi väärtuslikku, mida veel ei tunta.

Koidula jutuloomingu silmapaistvamate saavutuste hulka kuuluvad «Enne ukse lukutamist», «Ainuke», «Tammiste küla «veskitondid»», «Kosma Minia», «Talvine metsasõit», «Loigu perenaine» jt. Nendega liituvad lähedaselt aktuaalsel temaatikal antud vabad tõlked Lääne-Euroopa ja slaavi kirjandusest, nagu «Ojamölder ja tema minia», «Olesja» ja paljud teised.

Lühijutt «Enne ukse lukutamist» (1868) käsitleb oma-aja üht teravamat sotsiaalset küsimust — talupoegade väljarändamist Venemaa sisekubermangudesse. 60-ndail aastail asetleidnud rohkete ikaldus- ja näljaaastate tõttu (1865—1869) oli see teema eriti aktuaalne. Teos viitab talurahva väljarändamise tõelisele põhjusele — aina kasvavale ekspluateerimisele mõisnike poolt. Antud pilt jääb siiski ühekülgseks, kuna autor on liialt rõhutanud petiste osa, kes meelitasid talupoegi omakasu huvides oma kohti maha jätma. Tegelikkusega on eriti vastuolus jutu lõpplahendus, mis ei anna edasi tüüpilist: oodatud rendi tõstmine mõisniku poolt jääb ära.

Koidula jututoodangu silmapaistvamaid saavutusi on jutustus «Ainuke» (1868). Kuigi selles on esikohal humoristlik armastusintriigi arendamine koomiliste kosjalugude kaudu, on autor sellega osavalt sidunud terve hulga oma aja aktuaalseid küsimusi. Ta propageerib lauluseltside asutamist maal, kaitseb neid reaktsioonilise leeri, eriti kirikuõpetajate rünnakute vastu, kajastab pooldavalt uue kirjaviisi kasutamise küsimust, soovitab talude päriseksostmist, arvustab kiriku haridusevastast, pimestavat tegevust, toetab kooliuuenduse taotlusi. Eriti soojalt tõstab Koidula «Ainukeses» esile kodanlik-klerikaalse suuna esindajate (nende hulgas ka J. V. Jann-

seni) poolt halvustatud eesti rahvalaulu väärtusi. Ta toob ära rea rahvaluuletekste ja propageerib nende laulmist. Mõistes hukka klerikaalseid ringkondi, kes olid rahvalaulu matnud «suure risti ja kivikodade alla» ja püüdsid müüa «teist segast vett puhta eest», näitab Koidula, et rahvalaul on «tuttav ja ilus», «mille loomuliku koore ja rikka sisu vastu harva mõni uhkes ülikonnas astuja riimitud õde... saab».

Tegelaskujude joonistamisel tähistab «Ainuke» kirjaniku kasvavat meisterlikkust. Meeldejäävate, rahvalike kujunditega antakse edasi olulised iseloomujooned. Peategelase Lohasaare Andrese kujus, kes on autori enda vaadete kandja, samuti tema «ainukeses» kohtame realistlike joonte kõrval romantilise ilustamise jooni. Kõige peamise Andrese kujus ütleb aga kirjanik ära ainsa lausega: «tema laulis ja hööveldas jälle ja kiusas tööd, et tolm taga». Täiesti realistlikult, idealiseerimata ja märkitabavalt on antud taluperemehe Vaariku Villemi kuju, kes jultunult uhkeldab omakasupüüdlike protsessimiste ja teiste inimeste sissevedamise oskusega.

Kõige meisterlikum on Koidula aga tabava ning kujukalt rahvakeelse jutustamisviisi osas, mis läbib jutustust algusest lõpuni.

Koidula paremate proosateoste hulka kuulub veel 1868. aastal ilmunud jutustus «Tammiste küla «veskitondid»». Keskseks teemaks selles jutustuses on külas levinud ebausu ohtlikkuse paljastamine.

Röövimisest elavad kurjategijad levitavad külas juttu nagu elutseksid maantee ääres metsas tondid. Samad kurjategijad varjavad end usulise vagatsemise maski taha. Tähtsal kohal on armastusteema: kurjategijate paljastamine ja tabamine toimub seoses võitlusega armastatu pärast.

Jutustusest selgub eredalt ebausu ohtlikkus; selle kõrval ilmneb, et vagatsemine on sageli ainult silmakirjalikkus, kuritegelikkuse varjamise vahend. Koidula ütleb, et see pole esimene kord, «et palvemaja ja vaga nägu peaheritsat [=peakelmi] varjanud». Kurjategija Hinnu näol annab Koidula silmakirjaliku vagatseja elulise kuju.

Nagu varem, on ka selles jutustuses Koidula positiivseiks kangelasteks vooruste kandjad, milledeks on ausus, headus, õiglus, töökus, oma rahvuse austamine. Koidula ei väldi ühiskondlike vastuolude kujutamist, kuid ta näeb neid üksnes moraali pinnal: rikkad kui ka vaesed võivad tal olla ühtviisi vooruslikud või ebavooruslikud. See valgustuslikule kirjandusele üldiselt omane joon läbib kogu Koidula loomingut.

Ka jutustust «Tammiste küla «veskitondid»» iseloomustab rahvakeele rikkuste — kujukate iseloomustuste, tabavate kõnekäändude, vanasõnade jms. rohke esinemine.

«Kosma Minia» (1869) on parimaid näiteid Koidula ajaloolistest jutustustest. Eksides küll sageli ajalooliste faktide edasiandmise üksikasjades, kujutab Koidula põhiliselt õigesti vene rahva vabadusvõitluse kangelaslikkust XVII

sajandil. Kosma Minia («ehk Kosma Minin, nagu vene mees ütleb») kuju esiletõstmisega tema võitluskaaslase vürst Požarski kõrval on Koidula tahtnud ilmsesti eeskujuks seada kodumaa vabastajana interventide vägivalla alt rahva hulgast võrsunud kangelast. Kaasahaaravalt annab Koidula edasi vene vabastusvõitluse patriotismi. Jutustuse lõpus ütleb autor: «Minin ja Požarski, need nimed helisevad iga venelase südames, sest need tähendavad Venemaale priiust...»

Selle jutustuse koostamisel on Koidula kasutanud venekeelseid allikaid.

Lühipala «Talvine metsasõit» (1880) on Koidula parimaid loodusekirjeldusi proosas. Haruldaselt kujundirikas, põimitud luulekatkenditega, annab see meeldejäädvalt ereda pildi talvisest metsast, mis on lugejale lähedaseks tehtud Koidula lüürikale omaste isikustamise vahenditega.

Koidula viimane jutustus «Loigu perenaine» (1881) on tõendiks Koidula pidevast arengust prosaistina. Koidula kasutab selles jutustuses meisterlikult keerulist, tagasihaaravat kompositsiooni ja on silmapaistvalt rikastanud oma sõnavara. Jutustuse peaõhk langeb kannatuste kujutamisele, mis on tingitud armastaja abiellumisest teisega pettuste ja pettumise ning kaastunde mõjul.

Vastavalt jutustuse iseloomule langeb peaõhk kangelaste elamuste kujutamisele, mis toimub ka siin Koidulale omaste rahvalike vahenditega. Nii kujutatakse vanas eas esilepuhkenud esmakordseid armastustundeid lausega: «Kui vana katus põlema lööb, siis pole enam kustutamise lootust» ja rikka pererahva üllatust, kui naaberperemees tuleb kosja mitte peretütrele, vaid kasvatada võetud vaeslapsele, annab Koidula kujukalt edasi järgmiselt: «Kui suuretüki pauk oleks korstnast alla pererahva keskele langenud, see poleks midagi olnud selle äkilise sõnumi kõrval! Peremehel kukkus piip suust maha, pereeide silmad tahtsid toa põlema sütitada ja kambris kukkus kolinal tool vastu maad — jah, oli ime küll!»

«Loigu perenaises» kajastub tõetruult kapitalistlikus ühiskonnas arenenud omanditunde ja rahavõimu laostav mõju inimsuhetele.

Vabatõlked. Teatav hulk Koidula jutte on tehtud teadlikult vabade tõlgetena. Neis on kinni peetud põhiliselt originaali süžeest, üksikasju on aga edasi antud vabalt, neid Eesti oludele kohandades, ja lisatud samas suunas üksikuid jooni omalt poolt. Tähtsamaid sellistest vabadest tõlgetest, mis on väga lähedased Koidula jututoodangu põhiosale, on «Ojamölder ja tema minia» ning «Olesja».

Saksa kirjaniku L. Würdigi järgi koostatud «Ojamölder ja tema minia» kujunes noore, vaevalt 20-aastase kirjaniku ümbertöötuses aktuaalseks, eesti 60-ndate aastate külaolusid kujutavaks teoseks, kuigi sündmustik on paigutatud varasemasse aega. Teoses peegeldub eesti külaühiskonna diferentseerumine rikasteks ja vaesteks. «Püsti-ihnsa», rikka ning kõrgi peremehe Ojamöldri ahnust ning jõhkrust on vastandatud vaese tööka neiu aususe ning väärikusega. Üllad inimlikud omadused on kõrgemale seatud rahavõimust. Eri motiivina on jutustusse sisse võetud vene rahva patriotismi ja kangelaslikkuse esiletõstmine 1812. aasta Isamaasõjas.

Kui eesti tolleaegses jutukirjanduses valitses rahvakeelest kauge, võõrmõjude all kannatav kunstlik keel, siis tähendas Koidula «Ojamölder» ses suhtes ilmset pööret. Esikteoses «Kivirist» jätkas Koidula põhiliselt oma isa Jannseni primitiivselt õpetlike, sageli anekdootidele toetuvate juttude ladusust ja lopsakust. «Ojamöldrist» peale aga alustas ta rahvakeele kõigi rikkuste kasutamist kaasaja tegelikkuse kajastamise ja mõjutamise ülesandel.

Oma loominguliste võimete haritipul 60- ja 70-ndate aastate vahetusel tärkas Koidulas elav huvi eesti rahva suurima feodalismivastase võitluskaaslase, vene rahva kultuuri ja kirjanduse vastu. Vaatamata võrdlemisi napile vene keele oskusele, võtab Koidula siitpeale ülesandeks tutvuda vene kirjanduse ja publitsistikaga ka otseste allikate kaudu. C. R. Jakobsoni ja teiste soovitusel tutvub ta vene publitsist N. Flerovski teosega «Töölisklassi olukord Venemaal»

Eesti Postimehhe I lissaleht. (26.) Tulleb igga näddalas wälja ja maksab aastas 65 kopp hõbb

Eesti Postimehhe juttutubba.

(Soe tubba, maggus jut.)

Kues | Tartus, 5. Juni 1869. | aasta.

Olesja

Et meil tänna juhtumise wisil wõimalik ei olle, Johanna d'Arki teggudest eddasi kõnnelda, siis sago siin mõnni sõnna jutto kombel ühhest ellolouſt rägitud, kuida neid ommal aeal miljonid ärraellanud: orjapõlwe ellolouſt, kelle kaddumise mällestusepiddo meil kõigil alles meles ja süddames ligub. Juttustaja on üks wennekele ramatukirjutaja, kellel omma rahwa raske enneaegne põlli kangeste süddamesse on käinud, ja kui meie ka mitte sõnna sõnnalt temma sõnno ei wõi kätte üttelda, temmast malitud kujo tahhame luggejale jõudo mõda silma ette panna.

Meie küllas, juttustab kirjutaja, ellas Kassakamaal wanna Hmara, rikkas ja wabba mees. (Kassakad ei seisnud mitte orjapõlwe al, nago nüüd endised wenne allamad, waid ollid wabbad, ja ommadusepiddajad rahwas wenne wallitsuse kaitsmise al.) Hmaral olli põldo ja weisid ja küllalt iggapiddi warra. Kuid lapsi ei olnud Jummal temmale paljo annud, üht ainust tüttart, kes kaunis ja kenna olli, nago päike taewas. Nad kaswatasid ja kallistasid tedda ja andsid temmale kõiksuggu head ja tullulist õppetust, ja kui Olesja kaunikesel kueteistkümnes aasta otsa lõppes, hakkasid jubba kossilased temma wannemate honet otsima. Wannemad tännasid selle au eest, wõtsid tullejaid lahkeste wasto ja pakkusid kuiwa ja märga küllalistele süa, agga tüttart ei annud nad kotto ärra. „Laske tedda weel ommast norusest rõmustada," ütlesid nemmad. „Warra alles, lapselikko pead maeatallituse murrega täita. Laske ta ka pärrast omma pigapäiwi mele wõiwad tulletada. Polle temmal tarwis, wabbadust jubba käest ärra anda."

Agga kes loeb Olesja kossilaste hulka ärra! Kuhho ta tulli, seal likus neid parwekaupa temma ümber. Agga mis neio temma

Lehekülg «Eesti Postimehe jututoast».

(1869), millist teost Marx hindas Vene olude suhtes kui «tõelist avastust Euroopale». Samal ajal asub ta vene ilukirjanduse tutvustamisele tõlke kaudu, avaldades 1869. aastal teravalt antifeodaalse jutustuse «O l e s j a», ja Venemaa vabastusvõitluse aine kasutamisele, avaldades samal aastal eespool märgitud ajaloolise jutustuse «Kosma Minia».

«Olesja» sissejuhatavas osas ütleb Koidula: «Jutustaja on üks vene keele raamatukirjutaja, kellel oma rahva raske enneaegne (=endine) põli kangesti südamesse käinud, ja kui meie ka mitte sõna-sõnalt tema sõnu ei või kätte

L. Koidula mälestussammas Pärnus.
A. Adamson. 1929.

ütelda, temast maalitud kuju tahame lugejale jõudu mööda silma ette panna». Teos, mida Koidula asus tutvustama, oli ukraina naiskirjaniku Marko Vovtšoki jutustus «Kasaklanna». Selles jutustatakse pärisorjaga abiellunud vaba kasakaneiu Olesja traagilisest saatusest. Mõisahärrased ei piirdu ainult abiellumise kaudu orjaseisusesse sattunud kasaklanna tööjõu armutu ekspluateerimisega, vaid lahutavad ta halastamatult mehest ja hiljem ka lastest.

Andes vaba tõlke, on Koidula jutustuse mõisnikevastast suunda omalt poolt veelgi enam teravdanud, lisades selliseid lauseid, nagu «Lahtine linnuke oli puuri leidnud ja vardad ei olnud puuril kuskil haljaste okstega ära kaetud. Ta pidi õppima, mis orjaelu oli, orjaelu higi ja koorma all, kus põldu hariti teistele, seni kui kodu kõik hukka läks; kus koormat kanneti, ilma et tänu vastu anti, ilma et jõud tohtis nõrkeda ja õlad väsida». «Ema silmavesi on kibe, kõige kibedam — orjaema silmavesi. Piina ja vaeva all kasvatab ta oma lapsi teistele piinata». Jutustuse lõpul annab Koidula veel omapoolse tabava üldistuse: «See oli orjaelu endisel ajal. Selle ühe sarnaselt on miljonite elu ära elatud. Ja meie aegil julgeb veel inimesi olla, kes seda aega vabandavad».

Tuleb hinnata Koidula progressiivset algataja-osa vene ja ukraina jutukirjanduse sügavalt rahvalike teemade populariseerimisel eesti rahva hulgas.

KOKKUVÕTE.

L. Koidula loomingulise jõu aluseks on tema tuline kaasaelamine eesti rahva võitlusele feodaalse reaktsiooni kõigi avalduste vastu ümbritsevas tegelikkuses. XIX sajandi 60-ndail aastail asus ta eesrindliku võitlejana rahvusliku liikumise demokraatlikku leeri, kes pidas tol ajal ajaloolise tähtsusega võitlust meie rahva põliste orjastajate — balti mõisnike ning nende käsilaste vastu. Kogu oma loomingu pühendas Koidula võitlusele rahva täieliku vabastamise eest feodalismi ikkest, tema majandusliku ning kultuurilise taseme tõstmise eest.

Kaasaegseile kui ka hilisemaile kirjanikele sai edasiviivaks eeskujuks Koidula loomingu paremiku sisu aktuaalsus, rahvalik kujundirikas keel, tema lüürika erakordne kujundiline ja värsitehniline meisterlikkus. Suur on Koidula osa kõige laiemaid rahvahulki kasvatava kirjanduse — näitekirjanduse ja eesti teatri rajajana. Teedrajavat tähtsust omab ka Koidula väljapaistev algatus slaavi rahvaste kirjanduse tutvustamise ja populariseerimise alal.

Nõukogude Eestis (1946—1950) välja antud L. Koidula teoste kaanepilte ja tiitellehti.

Kajastades ümbritsevat tegelikkust, nägi ja märkis Koidula vastuolusid eesti kapitaliseeruvas ühiskonnas, kuid ei mõistnud veel nende vastuolude võitluse paratamatust. Ta ei mõistnud ka kahe kultuuri — demokraatliku ja antidemokraatliku kultuuri vahelist võitlust. Vastupidi, Koidula soovis näha eesti rahvast ühtsete huvidega tervikuna ning võitlust eesti rahvusliku kultuuri eest klassihuvidest kõrgemal seisvana. Seetõttu taotles ta oma loomingus ühiskonnas esilekerkivate klassivastuolude lepitamist, mille tõttu Koidula teostele on üldiselt omane realistliku käsitluse juhtimine idealistlikule lõpplahendusele.

Kuid tulihingelise võitlejana rahva vabaduse eest, uusi teid rajava rahvaliku sõnakunstnikuna on Koidulal jääv koht eesti kirjanduse klassikute hulgas.

EDUARD BORNHÖHE

(1862—1923)

Elulugu ja loominguline tee. Väljapaistvate ajalooliste jutustuste autor Eduard Bornhöhe (kodanikunimega Brunberg) sündis 17. (5.) veebruaril 1862 Rakvere lähedal väikeses Kullaaru mõisas, kus ta isa Jaan oli aidameheks. Mõni aasta hiljem siirdus perekond Injusse, kus isa algul samuti töötas mõisa aidamehena; vastuolude tõttu mõisnikuga loobus ta aga aasta pärast lõplikult mõisateenistusest ning hakkas kohaliku külakooli õpetajaks ja vallakirjutajaks. Ent mõisniku ülemvõimu sai ta tunda ka nendes ametites.

1870. a. asus Jaan Brunberg elama Tallinna, kus leidis teenistust hiljuti rajatud raudtee-töökojas. Samal aastal algas Eduardi koolitee saksa õppekeelega algkoolis, mille lõpetamise järel ta siirdus edasi õppima kreiskooli. Poisi varasemale kujunemisele avaldas suurt mõju luulemeelne ja lauluarmastaja ema Mai — Eduard Vilde ema vanem õde. Juba kreiskoolis osutas nooruk tähelepandavat andekust, paistes eriti silma oma kirjandite, joonistusande ning musikaalsusega. Sellest ajast pärinevad ka tema esimesed pooltõlkelised ilukirjanduslikud katsetused, millest mõningad 1878. a. trükis ilmusid («Röövel ja mõisnik ehk kaks vaenlast» ja eriraamatuna «Üks leht vanapagana tähtraamatust» ajakirjas «Meelejahutaja»). Need on küll ainult kujunemata nooruki suleharjutu-

sed, millest oleks asjatu otsida erilisi ideelis-kunstilisi väärtusi, kuid nad näitavad ometi Bornhöhe varajast kiindumust kirjandusliku tegevuse vastu. Ka Eduard Vilde on oma kooliajal Brunbergide juures elades saanud oma vanemalt nõolt ergutust kirjanduslikeks harrastusteks.

1877. a. lõpetas Bornhöhe viieteistkümneaastasena kreiskooli auhinnaga. Esialgu leidis ta teenistust maamõõtja joonestussaalis, seejärel katsetas joonistuste valmistamisega arhitektidele ja ajalehtedele. Sellal hellitas noormees kavatsust õppida maalikunstnikuks, kuid lootus pääseda Düsseldorfi kunstiakadeemiasse luhtus. Nii pidi Bornhöhe tegelema mitmesugustel teistel tööaladel, mis talle sisemist rahuldust ei pakkunud. Järgnenud viieteistkümneaastase perioodi jooksul vahetas ta sageli ameteid ja elukohti — ühes hilisemas kirjas märgib Bornhöhe ise, et kohtunikuamet olevat tal üldse kolmekümnes. Sellel vaheldusrikkal ja rahutul perioodil kogus ta rohkesti mitmesuguseid elulisi tähelepanekuid, jätmata selle kõrval unustusse pidevat enesetäiendamist.

Bornhöhe kujunemine langes murrangulisse aega — pärisorjusevastase rahvusliku liikumise kõrgaega. Tema sünniaastal oli ilmunud «Kalevipoja» esimene rahvaväljaanne, üha suuremat mõju omandas C. R. Jakobsoni ühiskondlik-publitsistlik tegevus ja Koidula hõõguvast patriotismitundest kantud lüürika. Kahtlemata on Bornhöhe teadvuse kujunemisele olulist mõju avaldanud 1878. a. ilmuma hakanud «Sakala», milles julgelt välja astuti balti feodaalide vastu.

Bornhöhe oli oma kaasaja haritumaid eesti kirjamehi, laia silmaringi ja mitmekülgsete kirjanduslike teadmistega inimene. Tundes tervet rida keeli (vene, saksa, inglise, prantsuse, ladina jt.), võis ta vahetult tutvuda nende rahvaste kultuuriga. Vaimselt iseseisva isiksusena on ta juba varakult püüdnud vabaneda baltisaksa keskkonna mõjudest, hukka mõistes valitseva saksa ülakihi kõrke seisuslikke ja natsionalistlikke eelarvamusi ning konservatiivsust. Tähtis osa Bornhöhe arengus on ilmselt olnud vene rahva ajaloolise mineviku tundmaõppimisel, millesse ta suhtub sügava austusega. Seda näitab eriti 1879. a. «Meelejahutajas» ilmunud pikem kirjutus *Vene rahvas.*

Varsti pärast kreiskooli lõpetamist oli Bornhöhe asunud kaubakontori õpilaseks Peterburi, sealt siirdus ta peagi raudteekontori ametnikuks Kovnosse (Kaunasesse). 1878. a. tuli ta uuesti Tallinna, järgmise aasta augustis asus aga kihelkonnakooli õpetaja abilisena Põltsamaale. 17-aastase noormehena kirjutas ta seal oma tähtsaima teose — jutustuse *Tasuja;* teos on lõpetatud Tallinnas, kus see ilmus 1880. a. Samal ajal katsetas Bornhöhe oma kirjandusliku almanahhi «Lindanisa» väljaandmisega (mida kavatses arendada ajakirjaks), kuid materiaalsete võimaluste puudumise tõttu sai seda ilmuda ainult paar annet.

1881. a. suundus Bornhöhe Kaukaasiasse, kus töötas lühemat aega köster-kooliõpetajana Stavropolis ja seejärel gümnaa-

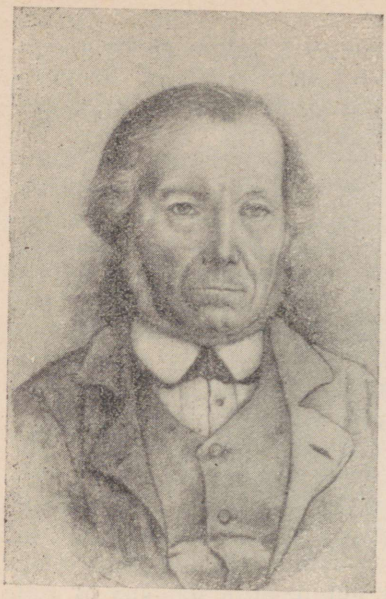

Isa portree. *E. Bornhöhe pliiatsijoonis, 1885.*

siumiõpetajana Tiflisis. Samal ajal on ta teinud matka ka Türgisse ja Pärsiasse. 1882—1884 töötas Bornhöhe koduõpetajana Matsalus Läänemaal, tegeles seejärel mõnda aega vabakutselise ajakirjanikuna, joonistajana ja karikaturistina nii kodumaal kui ka Lääne-Euroopas, peamiselt Saksamaal. Korduvalt avaldas ta neil aastail eesti ajalehtedes oma reisimärkmeid. 1886. a. oli ta keelteja muusikaõpetajaks Kuuda seminaris Märjamaal. Sooritanud eksternina gümnaasiumi lõppeksamid, asus Bornhöhe 1888. a. Tartu ülikooli õppima keeleteadust ja kunstiajalugu, kuid pidi juba aasta pärast majandusliku kitsikuse tõttu õpingud katkestama.

1890. a. ilmus Bornhöhe teine ajalooline jutustus *Villu võitlused.* Kirjanik ise leidis sel ajal teenistust organistina Novgorodi kubermangus ja järgmisel aastal koduõpetajana Peterhofis vene aadliperekondades, kus ta puutus kokku ka suure vene kirjaniku L. Tolstoiga. Seejärel rändas Bornhöhe jälle ajakirjanikuna Lääne-Euroopas, avaldades ühtlasi 1892. a. kaks uut teost — satiiriliste jutustuste sarja *Tallinna narrid ja narrikesed* ning jutustuse *Anni neitsipõlv.* Sellel ajal on kirjanik tegelnud ka tõlkijana saksa ja vene keelest.

1893. a. asus Bornhöhe Tallinna, kus leidis püsivama töökoha kohtu alal, algul tõlgina ja hiljem arhivaarina. Samal aastal avaldas kirjanik oma kolmanda ajaloolise jutustuse *Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad.* 1898. a. tegi Bornhöhe pikema matka, külastades Türgimaad, Palestiinat, Egiptust, Kreekat, Itaaliat ja Prantsusmaad. Oma reisimärkmeid avaldas kirjanik ajalehes ja järgmisel aastal ilmunud raamatus *Usurändajate radadel.*

Pärast välismaareisilt tagasijõudmist Bornhöhe abiellus ja asus elama Jõhvi, kuhu ta oli määratud ülem-talurahvakohtu eesistujaks. Siitpeale vaibub Bornhöhe kirjanduslik tegevus, mis ka varasemail aastail ei olnud kuigi pidev. Tema viimane ilukirjanduslik teos — jutustus *Kollid* — ilmus 1902. a. ajalehes «Uus Aeg» (raamatuna järgmisel aastal); oma elu viimase kahekümne aasta jooksul ei avaldanud kirjanik enam ühtki uut teost.

Jõhvis töötas Bornhöhe kuni 1919. a., mil ta sai rahukohtunikuks Tallinnas. Bornhöhe suri 17. novembril 1923. a.; tema haud on Tallinna Metsakalmistul.

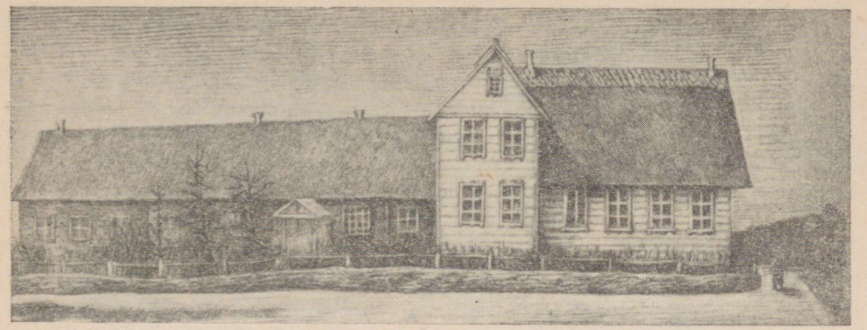

Põltsamaa kihelkonnakool, kus on kirjutatud «Tasuja».
E. Bornhöhe pliiatsijoonis, 1879.

«TASUJA»

Jutustuse ainestik. «Tasuja» on ajalooline jutustus, mille sündmustik toimub XIV sajandi esimesel poolel ja kulmineerub 1343. a. Jüriöö ülestõusuga.

Esimene teos eesti kirjanduses, mis rääkis rahvale muistsest priiusest ja kangelaslikust võitlusest orjastajate-ristirüütlite vastu, oli «Kalevipoeg». Rahva võitlus- ja kannatusrohkest minevikust kõnelesid Koidula patriootilised luuletused ja C. R. Jakobsoni isamaa-kõned. Hakkas ilmuma eesti ajalugu käsitlevaid raamatuid ja kirjutusi, süvenes huvi kroonikaliste algmaterjalide vastu. Rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindajate pöördumine ajaloolise mineviku poole oli täiesti põhjendatud ja arusaadav: selle kaudu avanes võimalus rahvale näidata tema esivanemate vaprat võitlust röövvallutajate ülevõimu vastu, aastasadu kestnud kannatusi ja rõhujate julma omavoli, rahva õigust vabadusele ning inimväärsele elule. Vabadusvõitluse ajaloo temaatika käsitlemine ei olnud mitte mingi põgenemine kaasajast minevikku, vaid just püüe leida ajaloolistest sündmustest tuge kaasaegsele sotsiaalsele vabadusliikumisele. (Mõningal määral mõjusid selleks ilmselt kaasa ka tsensuuriolud, mis äärmiselt piirasid otsest ühiskonnakriitikat, kõnelemata rõhumisevastase võitluse kujutamisest kaasajal). Üsna rohkesti tõlgiti tollal eesti keelde ka teiste rahvaste ajalooainelist kirjandust; eriti tuleb märkida Puškini «Kapteni tütre» ja Gogoli «Tarass Bulba» ilmumist, mis kahtlemata on kaasa mõjunud eesti ajaloolise jutustuse tekkimisele ja suunanud seda rahvaülestõusu ning vabadusvõitluse käsitlemisele.

«Tasuja» esimene väljaanne oli olude sunnil ja nähtavasti kirjastaja otsesel nõudel varustatud lühikese eessõnaga, milles autor märkis, et ta on oma teoses tahtnud üksnes «tükikest eestlaste õnnetusrikkast ajaloost nüüdse eestlase silma ette panna, ilma mingisuguse nõuta nüüdseid asju kaugeltki puudutada». See aval-

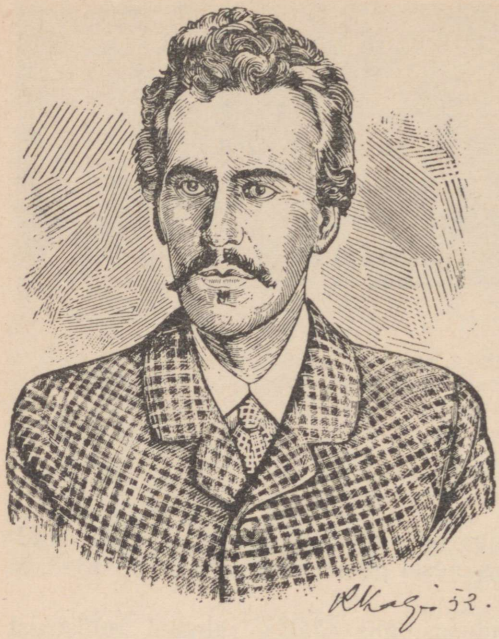

Noor Bornhöhe. *R. Kaljo puulõige, 1952.*

dus oli muidugi tehtud ainult võimude ja eeskätt tsensuuri tähelepanu kõrvalejuhtimiseks. Hiljem aga kirjutas Bornhöhe oma töö eesmärki selgitades, et tema püüdeks on olnud rahvale, «ta oma kännust kasvanud k a n g e l a s i ette kujutada»; «nende kujude najal mõtlesin võimaliku olevat rahva mahasurutud iseteadvust, meheuhkust kasvatada... Ajaloolise vormi valisin kui nimetatud otstarbele kõige sündsama...»

«Tasuja» on esimene eesti ajalooline jutustus, ja esmakordselt eesti kirjanduses kujutatakse selles teoses r a h v a ü l e s t õ u s u r õ h u j a t e v a s t u. Jutustades traagilistest 1343. a. sündmustest, Bornhöhe oma teosega otsekui avastas selle eestlaste vabadusvõitluse ühe kangelaslikuma peatüki, millest laiadel rahvahulkadel ei olnud varem mingeid teateid. Kirjanik tutvustas seda põhijoontes ajalooliselt õiges valguses, seejuures meeldejäävate inimkujude ja kaasakiskuva sündmustiku kaudu. Ennekõike just «Tasuja» vahendusel ongi Jüriöö ülestõus avaldanud rahvahulkadele innustavat mõju võitluses rõhumise vastu nii teose ilmumise ajal möödunud sajandil kui ka hiljem.

Nagu Bornhöhe teistegi teoste, nii on ka «Tasuja» saamisloost äärmiselt vähe teateid. Üksikute vihjete järgi hilisemast kirjavahetusest võib mõista, et kirjanik lõi oma teosed võrdlemisi lühikese aja jooksul, suure sisemise pingega. Allikatena ajaloolistele juttudele on autor kasutanud temale tuntud saksa kroonikaid, nende poolt registreeritud ajaloo põhisündmuste alusel üles ehitades jutustuste iseseisva sündmustiku.

«Tasuja» kui kauget minevikku kujutava jutustuse tegelased ja sündmustiku üksikasjad on täielikult autori loomingulise fantaasia vili. See oli võetud kirjandusliku ülesande lahendamisel ainuvõimalik tee, sest Jüriöö ülestõusu kohta on säilinud ainult kõige üldisemaid teateid. Ja tõeline ajalooline jutustus ei võigi muutuda ajalooks ega kroonikaks, peaasi on, et selles kujutatud sündmused oma põhijoontes ei satu vastuollu ajaloolise tõega. «Tasujat» võime niisuguseks teoseks pidada. Ühtlasi tuleb aga märkida, et kuna Eesti

ajaloo materjalid olid tollal veel täiesti läbi uurimata, siis on noorel kirjanikul Jüriöö ülestõusu kujutamisel ometi mõningaid olulisi ebatäpsusi. Nii näiteks jääb jutustusest ettekujutus, nagu oleks lüüasaamisega Tallinna all talurahvasõda Eestis täiesti lõppenud, kuid tegelikult kestis see veel kaks aastat. Ilmselt ei olnud autorile teada ka ülestõusnute koostöö venelastega ja abi kutsumine Pihkva vürstiriigilt; alles hiljem, «Villu võitlustes», on kirjanik sellele asjaolule viidanud.

Teose süžeelised põhimotiivid. «Tasuja» sündmustik toimub Põhja-Harjumaal, Tallinna lähedal. Lodijärve loss on seejuures puht-kirjanduslik koht, mida me üheltki kaardilt ei leia; arvatavasti on lossi nimi tuletatud Klooga mõisa saksakeelsest nimetusest «Lodensee».

Kirjanik näitab jutustuses, millisesse olukorda oli rahvas langenud võõramaiste orjastajate ikkes, milline ränk rõhumine ja verised vägivallateod iseloomustavad feodaalisandaid. Üksikasjalisemalt on seejuures kujutatud vabatalu ja samuti elu feodaali lossis, külarahva seisundist on aga antud ainult mõningaid vihjeid. Teos jutustab eesti vabatalupoja järglase Jaanuse kujunemisest mõisnike-vastase ülestõusu organiseerijaks ja juhiks; selleks mõjustavad teda nii rahvale osaks saanud kannatuste nägemine kui ka isiklikud karmid kogemused kokkupõrkes feodaaliga. Jutustuses kujutatakse ülestõususündmusi kuni õnnetu lahinguni Tallinna all, milles ülestõusnute peajõud said purustava kaotuse osaliseks.

«Tasuja» sündmustik kestab ligikaudu poolteist aastakümmet, kui pidada selle alguseks vana Vahuri surma — kõik eelnenu on tegelikult ainult sissejuhatuseks. Sündmustiku kestust pole võimalik täpsemalt määrata selle tõttu, et me ei saa teada, kui pikk oli vaheaeg Metsa talu hävitamisest ülestõusu puhkemiseni, s. t. kui palju aega just kulus Jaanusel ülestõusu ettevalmistamiseks; igatahes märgitakse XIV peatükis ühe ülestõusnu suu läbi, et ta on «aastate kaupa pidanud rahva tuimusega ja piitsahirmuga võitlema».

Sotsiaalse ebaõigluse ja selle vastu võitlemise põhimotiiviga on lahutamatult läbi põimitud noorte kangelaste isiklik saatus ja psühholoogilised motiivid. See avaldub eeskätt Jaanuse ja lossipreili Emiilia vastastikuses armastuses, mille teel seisavad aga ees valitseva kihi ranged seisuslikud ja rahvuslikud eelarvamused, rõhujate ja orjastatud rahva lepitamatud vastuolud.

«Tasuja» ideestik. Jutustuse põhiideeks on r a h v a v a b a d u s e e e s t v õ i t l e m i s e ja i s a m a a - a r m a s t u s e idee. Neid ideid väljendab teose sissejuhatavas osas vana Vahur, nende ideede peamiseks kandjaks kujuneb jutustuses Jaanus. Hoolimata tema poolt organiseeritud ülestõusu lüüasaamisest kokkupõrkes vaenlaste ülekaalukate jõududega, hoolimata ta taotluste kokkuvarisemisest näitab Tasuja oma kangelassurmaga vabadusvõitluse ülevat teed. Mitte leppida rõhumise ja vägivalla ahelatega; ennem surra vaba-

dusvõitlejana kui elada orjana — niisugustele järeldustele jõuame «Tasujat» lugedes.

Selle põhiideega seostuvad jutustuses lahutamatult teised ideelised jooned. Kangelane allutab oma isiklikud tunded — ehkki pärast mõningaid inimlikult mõistetavaid kõhklusi — üldrahvaliku võitluse huvidele. Terav hukkamõist on suunatud nende vastu, kes otsivad kokkulepet rahva vaenlastega, või veel enam — on läinud otseselt oma rahva reetmise teele. Selgesti väljendub jutustuses eitav suhtumine usku ja kirikusse. Tasuja ettepanek hävitada Padise klooster leiab ülestõusnute poolt tulist poolehoidu ja valmisolekut aidata «kirikuhakkidel kloostri suitsus taevasse lennata», sest need on rahva turjal niisama õelad vereimejad kui rüütlidki. Seevastu leiab teoses rõhutamist hariduse ja loodusetundmise tähtsus, eeskätt Jaanuse ja tema õpetaja, vana üksiklase Prohveti-Pärdi kuju kaudu. Jaanuse ja Emiilia õilsa armastuse kaudu väljendub teoses inimeste võrdsuse ja üheväärsuse humaanne idee, mis eitab seisuslikke ja rahvuslikke vaheseinu inimeste vahel.

Terava satiiriga on jutustuse esimeses peatükis paljastatud saksa ristirüütleid, kes «usu levitamise» ettekäändel tungisid meie esivanemate maale. «Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust ning keskaja haridust suudaks kanda, ja saatsid ta tööle Issanda viinamäele, see on tema endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja ebajumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.»

Iseloomustades rahva olukorda võõramaiste rõhujate ikkes, toob kirjanik tabava tsitaadi Kelchi kroonikast: «Eesti- ja Liivimaal on mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, aga talupoegade põrgu».

Talumatu olukord kasvatab rahvas viha ja kättemaksumõtet; nagu tuli tuha all elab edasi mälestus endisest priiusest. Vana Vahur tundis rahva häda ja kannatusi, kuid ei suutnud kogu oma vägilaslikust jõust hoolimata midagi teha, sest ta oli üksi. Surivoodil õhutab ta oma järeltulijaid otsima neid, kellel on võitlusvaimu, kihutama kogu rahvast ülestõusule — «...ja kõlab siis ähvardav ulgumine üle terve maa, siis kõlistage sõjariistu ja tõstke mürinat, mis pilvi lõhub ja leinavaid jumalaid vägevasti äratab!...»

Jaanus tegi vanaisa Vahuri viimse käsu teoks. Ja jälgides kõrgelt künkalt tema märguande peale puhkenud ülestõusu algust, kõneleb Tasuja: «Taevas punetab mässuleegist. Priiusekoit tõuseb veripunaselt... Raudne vajadus nõuab võõraste viimset veretilka, et nende varjugi enam meie maal ei oleks. Siis alles tuleb vabadus tagasi, rahu kosutab kurnatud rahvast, hirm kaob vaigistatud südamest, ja sina, jumalik haridus, laotad oma valgust rõõmurikaste paikade üle...»

Ülestõusu märguanne. *E. Okka illustratsioon, 1952.*

Oluline on märkida, et kuigi «Tasujas» kujutatakse võitlust võõraste orjastajate vastu, ei õhuta teos rahvuslikku vaenu ega sallimatust. Ka selles avaldub tema ideestiku demokraatlik olemus. Kõneluses Emiiliaga (VIII ptk.) väljendab Jaanus mõtet, et ta ei vihka mitte sakslasi ja taanlasi kui rahvaid, vaid ainult oma isamaa r õ h u j a i d, olgu need siis m i s t a h e s rahvusest. Siin näeme, et «Tasuja» ideeline sisu on laiem ja sügavam ega piirdu ainult feodalismivastase võitluse ja rahvusliku ebavõrdsuse hukkamõistuga: teos on suunatud i g a s u g u s e rõhumise ja sotsiaalse õiglusetuse vastu, seega siis kaudselt ka oma rahvusest ekspluataatorite vastu.

Teose kujud. «Tasuja» peategelaseks on eesti vabatalupoja järeltulija Jaanus, kes hiljem ülestõusu ettevalmistajana võtab endale nimeks **Tasuja.** Teose sündmustiku alguses näeme Jaanust 8-aastase poisikesena vana Vahuri surivoodi ääres, kelle manitsused vabadusest ja vajadusest võidelda rahva rõhujate vastu jätavad tema hinge püsiva jälje. Isa Tambet viib Jaanuse Tallinna kloostrikooli, kavatsedes teda «täieks saksaks ja kirjatargaks kasvatada». Jaanus omandas küll virgalt teadmisi, kuid ta ei unustanud kunagi vanaisa viimseid sõnu. Pärast kloostrikooli täiendab Jaanus oma teadmisi vana eremiidi Prohveti-Pärdi abiga, õpib tundma loodust ning omandab saksa ja ladina keele oskuse. Nii on Jaanus oma aja kohta silmapaistvalt haritud inimene, kes vaimselt seisab märksa kõrgemal feodaalse ülakihi esindajaist.

Jaanus on tugev, jõuline karakter; talle on omane suur loomupärane mõistus, terasene tahe ja sügavad tunded. Juba lapsepõlves, esimesel kohtumisel ja kokkupõrkel Oodoga, kui mõlemad on alles 10-aastased poisikesed, ilmneb Jaanuse mehine väärikus, enesekindlus ja arenenud autunne.

Jaanuses on alati elav kokkukuuluvustunne oma rõhutud rahvaga, ta tajub teravalt võimutsevat ebaõiglust ja ülekohut, suhtub sügava osavõtuga kannatajate saatusesse. Temas peitub suur nooruslik energia ja tegutsemistung — kuid valitsev olukord teeb tal võimatuks rakendada oma võimeid rahva hüveks. Tegevusetus piinab teda, kibe on teadmine, et ta on võimetu abistama oma õnnetuid kaasmaalasi; tema elul ei ole suurt eesmärki ega sisu. Vastuseks Emiiliale, kes kahetsust avaldab selle üle, et Jaanus ei rakenda oma väljapaistvaid võimeid ja teadmisi, mis võiksid talle tuua au ja kiitust, ütleb Jaanus: «See on võimatu. Oma kodumaad ei raatsi ma maha jätta, ja hakkaksin ma siin au ja kiitust otsima, siis peaksin ilmtingimata oma rahva rõhujate hulka minema, nende mõtted omadeks mõteteks tegema ja nende püüete edendamises endale au ja tänu otsima.» Nii tunneb Jaanus end käsist ja jalust seotuna: rõhujate vastu ta üksi midagi ette võtta ei suuda, nende kasuks aga midagi teha ei taha, «niikaua kui nende kasu on minu vendade kahjuks».

Ärajooksnud pärisorja Maanuse varjamisega ja kupja väljaviskamisega andis Jaanus lossis täie peremehevõimu kätte saanud Oodole ettekäände vaba Metsa talu hävitamiseks. Sellega muutus Jaanus, kes siiani oli olnud laiade rahvahulkadega võrreldes eelistatud seisundis, lindpriiks. Tasumõte sai tema elu eesmärgiks — kuid ta ei piirdu lihtsalt isikliku kättemaksuga, vaid hakkab ette valmistama suurt rahvaülestõusu, rakendades selleks kogu oma ammendamatu jõu. Nii liitub kangelase tegutsemise põhisuund rahvahulkade varjatud lootustega, tema kättemaks kasvab üldrahvalikuks vabadusvõitluseks.

Jutustuses pole otseselt näidatud Jaanuse tegevust ülestõusu ettevalmistamisel, selle kohta saame ainult mõningaid tagasivihjeid Tasuja saabumisel ülestõusnute sõjaleeri Tallinna all (XIV ptk.).

Aastate viisi on ta salaja külast külla rännates ülestõusumõtet õhutanud, «sada korda surmahädas olnud» ja uskumatu visadusega oma eesmärgi poole sammunud. Seejuures rõhutavad ülestõusnud, et Tasuja ei toimi nii enese pärast: «Mis ta teeb, teeb ta teiste heaks.» Lähemalt on kirjanik Tasuja tegevust näidanud hiljem «Villu võitlustes», kus otseselt kujutatakse üht talupoegade salakogunemist ning Tasuja võitlusele vaimustavat väljaastumist.

Lisaks välistele võitlustele ja ohtudele peab Jaanus läbi tegema rasked sisemised katsumused, mis on tingitud tema armastusest oma päritolult vaenulikku leeri kuuluva Emiilia vastu. See hingeline konflikt, teravdades toimuvate sündmuste pinget, avaldab olulist mõju kangelase käitumisele ja mõnigi kord on tal raske leida õiget teed oma patrioötilise kohustuse ja inimlike tunnete vahel, hoolimata kogu ennastohverdavusest ja tahtejõust. See näitab tema tunnete sügavust ja suurust, kuid põhjustab ka kaalutlematuid ja vääraid samme. Nii ei ründa Tasuja kohe ülestõusu algul ootamatult Lodijärve lossi, vaid viib oma salga mujale; hiljem tuleb tal siiski peavanemate käsul loss vallutada, mis nõuab nüüd suuri ohvreid. Tasuja lahkumine lossist kättemaksu lõpuni viimata näitab tema suuremeelsust, kuid kõneleb ühtlasi kangelase hingelisest murdumisest Emiilia sõnade mõjul. Ta teab, et ülestõusu saatus on otsustatud ja et ka tema jaoks on kõik lootused hävinenud. Jaanus pole nüüd enam kardetav ülestõusu juht ja rahva vabastaja, vaid õnnetu, romantiliselt surma igatsev noormees («Siin ilmas pole meil enam midagi otsimist. Seal kutsub surm ... näete, kui lahkesti, kui magusasti ta kutsub».) Saates kangelase meeleheitlikku, lootusetusse lõppvõitlusse arendab kirjanik lõpuni oma kunstilise kavatsuse.

Ei saa öelda, nagu poleks ülestõusu juht võinud toimida teisiti — murda ülejäänud väega välja piiramisrõngast ja jätkata hiljem võitlust (nagu see tegelikult ajaloos oligi). Kuid vastavalt Bornhöhel kasutada olnud andmetele ülestõusu lõpu kohta ja lähtudes Jaanuse kuju romantilisest olemusest pidi kirjanik nimelt nii kujutama: seda nõuab teose sündmustiku loogika ja kogu emotsionaalne ülesehitus. Ja põhijoontes annab ta sellega ikkagi tõepäraselt edasi ka ajaloosündmuste lõplikku käiku.

Jaanuse saatus on traagiline, selles väljendub ka kujutatavate ajalooliste sündmuste kogu tragism — suure, üleva vabadusvõitluse ürituse kokkuvarisemine, kangelase ja teiste ülestõusnute hukkumine ebavõrdses heitluses. Kuid see traagika ei masenda: sellest jääb kõlama vabadusvõitluse paatos, mis annab teosele suure kasvatava elamusliku sisu. «Tasuja» tragism õhutab võitlusvaimu, vaimustab tegudele isamaa ja rahva hüveks ning õpetab mõistma vabaduse hinda, mille nimel aastasadade jooksul on oma elu andnud rahva parimad pojad.

Tasuja ei ole ajalooline isik (nagu Lehola Lembitu või Saare vanem Vesse) ega ka rahvapärimuslik vägilane (nagu Kalevipoeg), vaid kirjaniku loodud kuju, kes ometi täie õigusega on rahva

teadvuses leidnud auväärse koha nende kangelaste kõrval. See näitab veenvalt Bornhöhe kirjandusliku teene suurust. Tasuja kujus on leidnud väljenduse rahvakangelase parimad omadused — leegitsev vabadusearmastus, mehine võitlusvaim ja surmapõlgav vaprus. Meid haarab tema armastus oma kannatava rahva vastu, tema tarkus ja õilsameelsus, tema püsivus ja tahtekindlus. Võitlus rõhujate vastu rahva vabastamise eest on tema kõrgeimaks eesmärgiks, selle nimel ületab ta suuri väliseid takistusi ja raskeid sisemisi vastuolusid. Kõige selle tõttu saigi Tasujast legendaarne kangelane, kes otsekui sümboliseerib sajanditepikkust võitlust orjastajate ja rõhujate vastu.

Oodo. Rõhujate leeri keskse kujuna ja Tasuja peavastasena näeme jutustuses Lodijärve noort feodaali Oodo von Raupenit. Kui näiteks tema isa Konrad suhtlemises Metsa Tambetiga näitas välist heasoovlikkust ja esines üleoleva lahkusega, siis Oodo kujus väljendub tõepäraselt ja täiesti varjamatult rüütlite julmus, ülbus ning närusus. Oodo «rüütliomadused» avalduvad juba lapsepõlves, põhjustades hiljem riiu ning kokkupõrke Jaanusega ja tekkinud sõprusesuhete lõpliku katkemise. Oodo on äärmuseni uhke oma seisusele, toores ja vägivaldne, ohjeldamatu ning kergatslik hoopleja, ta arusaamine aust ja õigusest vastab tema kui tulevase orjaperemehe seisundile. Aastatega tulevad need omadused järjest selgemini esile. Kuuleme, et ta kõige tühisemal ettekäändel laseb inimesi vaeseomaks peksta (lugu Maanusega); vaevalt lossiisandaks saanud, paneb Oodo oma vägitegudele krooni vaba Metsa talu hävitamisega ja Tambeti elusalt lossikeldrisse matmisega. On ilmne, et rahva olukord tema käe all muutub otse talumatuks, mis on ülestõusu puhkemise üheks põhjuseks. Lossi piiramise ajal käitub Oodo algul temale omase ülbusega ja arvab võimaliku olevat mässavaid talupoegi palja piitsaga laiali peksta, ent kohtunud palgest palgesse surnuks arvatud Jaanusega, põgeneb ta kui vilets argpüks. Surm Jaanuse käe läbi on sellele alatule ja upsakale rüütlivõsule teenitud karistuseks.

Emiilia on oma venna täielik vastand. Tema kujusse on kätketud palju häid inimlikke omadusi: ta on arukas ja õiglane, siira ning puhta hingega, südamlik ja õrnatundeline. Tema juures ei näe me seisuslikke ega rahvuslikke eelarvamusi, Jaanusesse suhtub ta võltsimatu sümpaatia ja poolehoiuga — vaatamata ka meeleheite raevus hüütud sõnadele vallutatud lossi saalis. Ka väliselt on see unistav tütarlapsekuju ehitud erakordse kauniduse ja veetlusega. Ent kõige selle juures on Emiilia mõnevõrra liiga «õhuline» kuju, liiga erandlik oma karmis ajas ja toores keskkonnas; vähe on tas elavat veretukset ja just tema puhul võib kõige rohkem tunda kirjanduslikke eeskujusid. Üldse saame Emiiliast üsna vähe teada; täiskasvanuna kohtame teda ainult üks kord (jahikäigul VIII peatükis), rohkem näeme teda isa ja Jaanuse armastavate silmade läbi. Jutustuse kunstilises koes on aga Emiilial oluline koht — see helge kuju ja kangelase tunded tema vastu on otsekui kontrastiks

julmadele ning veristele sündmustele, nende tunnete ja õnneloo-tuste paratamatu häving rõhutab omakorda teose tragismi.

Kubjas. Lodijärve kupja kujusse on koondatud see alatus ja õelus, mis pikkade orjusesajandite jooksul iseloomustas oma rahva reetjaid, kes müüsid end ihu ja hingega orjastajaile. Kõige ilgemal viisil, koeraliku alandlikkusega sakste ees lömitades ei tunne see värdjas samal ajal suuremat rahuldust, kui näidata kaitsetutele inimestele oma võimu ja tuua neile uusi kannatusi — selleks on ta valmis salakavalalt valetama ja silmakirjatsema. Kirjanik on teda näidanud kui oma rahvuse salgajat ning ühtlasi rõhutanud, et see reetur, keda rahvas vihkab, leiab ka sakste poolt ainult põlgust: tema «teeneid» küll kasutatakse, kuid tasuks on mõnitavad sõnad ja ülimuslikud piitsahoobid — oma koerast peab Oodo näiteks märksa rohkem lugu kui kupjast.

Vaadeldud kesksete kujude juures võib kohe tähele panna, et need on loodud teatava romantilise paisutusega: eredalt ja kontrastselt on rõhutatud nende p õ h i l i s i l o o m u o m a d u s i — Jaanuse mehisust, vaprust ja õilsust, Oodo närusust ja ülbust, Emiilia tundelisust ja õrnust, kupja alatust ja õelust. See on iseloomustav tugevaid värve ja teravaid kontraste kasutavale romantilisele laadile. Seepärast ei tule niisuguses kujude käsitluses näha ühekülgsust või liialdust, kuna nendes on olemas oma kunstiline tõepärasus ja terviklikkus.

Rahva kujutamine. Orjastatud rahva olukorda on jutustuses näidatud põgusalt, ainult mõne joonega. Teatava ettekujutuse saame sellest küla troostitu pildi, Saare Maanuse episoodi (IX ptk.) ja Jaanuse unenäo (X ptk.) kaudu. Leiame ka vihjeid sellele, et rahva iseteadvus on maha rusutud, on tekkinud lootusetu jõuetuse- ja väljapääsmatusetunne (näit. II peatükis). Selle vastu tulebki Tasujal võidelda ülestõusu ettevalmistamisel; ta peab inimestele tooma uut lootust ja julgust, nendesse «uut vaimu valama».

Ülestõusnud talurahva vabaduspüüe ja viha rõhujate vastu kõneleb Tasuja õhutuste tulemusest. «Armutult kurnatud ja piinatud talupoeg võttis viimse jõu kokku ja müristas oma ärganud priiusehimu hirmsa valjusega isandaile kõrvu.» Inimesed, keda oli loomadeks alandatud, ei saanud tunda halastust orjastajate vastu — ainult võõraste maaletungijate hävitamisega oli lootus taas kätte võita vabadus. Ilmekalt näeme talupoegade võitlusvaimu ja tasuiha Lodijärve lossi piiramise ning vallutamise kujutuses. Tallinna alla kogunenud ülestõusnute kohta öeldakse, et nendel kõigil «oli üks tahtmine: vabaduse eest võideldes võita või surra». Ja kui halvasti relvastatud talupojad ka ei suutnud vastu panna orduvägede ülekaalukatele jõududele, siis ometi nende salgad «langesid selsamal paigal, kus nad seisid, ilma sammu taganemata, ja kes vähe suutis, see kiskus ühe vastase surma kaasa».

Episoodilised kujud. Kirjaniku väljapaistvast andest kõneleb see, et ta oma mahult väikeses teoses on loonud terve rea elavaid ja meeldejäävaid inimkujusid. Kesksete tegelaste kõrval kerkivad

ka episoodilised kujud lugeja silma ette reljeefselt ja ilmekalt; nad on teoses vajalikud, täidavad selles olulist kunstilist funktsiooni ja on seejuures ühtlasi iseloomulikud kujutatavale ajaloolisele epohhile.

Pool-muistendlik vägilane on Jaanuse vanaisa Vahur, kes saab isiklikult vabaks tänu oma tohutule jõule ja julgusele. Üle kõige hinnates vabadust ja kandes oma rinnas kustumatut armastust rahva vastu, õhutab ta surivoodilgi oma järeltulijaid vabadusvõitlusele, ülestõusu ettevalmistamisele. Vahuri kuju ja ta sõnad on jutustuses otsekui ettevalmistuseks edasistele suurtele sündmustele.

Hoopis erinev on Tambet, kes sootuks unustab isa sõnad ja toimib nendele lausa vastupidiselt. «Tambet oli agar ning väle mees, kes liikumist ja varakuhjamist armastas, kuid isamaa õnnetusest suuremat ei hoolinud.» Ta otsib meelsasti läbikäimist rahva rõhujatega ja on omamoodi lossiisanda usaldusmees, oma poegagi kavatseb ta saksaks kasvatada. Kirjaniku suhtumine Tambeti niisugusesse teguviisi ei ole eriti alla kriipsutatud, kuid see on ilmselt eitav. Ühtlasi on näidatud, et sõprusepidamine ja kokkuleplus vaenlastega ei too midagi head: lõpuks muudetakse Metsa Tambeti kokkukraabitud vara ikkagi tuhahunnikuks ja ta lõpetab oma elu lossikeldris.

Omapärane kuju on vana erak Prohveti-Pärt, kes kui «sügavalt õpetatud mees» avaldab olulist mõju Jaanuse arengule. See kunagine vapper rüütel, pettunud tol ajal valitsenud verisest vägivallast ja julmast ebaõiglusest, pettunud ka kloostrielu silmakirjalikust jälkusest, on tõmbunud metsaüksindusse; siin tegeleb ta looduseuurimisega ja arstib omakasupüüdmatult ümberkaudset vaest rahvast. Õigusega on seda meest teoses nimetatud üheks «pimeda keskaja vähestest valgusekujudest».

Õnnetu nooruki Maanuse kuju aitab konkreetsemalt valgustada rahva olukorda ja näidata Jaanuse abivalmidust, tema tegudes avalduvat kaasatundmist oma kannatavale rahvale.

Oodo kõrval on jutustuses kujutatud veel tervet rida noori rüütleid, kelles märgatava satiirilise tooniga alla kriipsutatakse neidsamu negatiivseid jooni, mida kehastab Oodo. Märksa erinev nendest on aga Kuuno v. Rainthal, kellel on teoses teistsugune ülesanne — Emiilia austajana kutsub ta esile intriigi armastusvahekorras.

Meeldejäävalt on kirjanik VII peatükis kujutanud ka rüütlite sõjasulaseid, rõhutades eriti nende tühist lobisemishimu ja kelkimislusti.

Jutustuse kompositsioon. «Tasuja» sündmustik areneb tõusva pingega, gradatsiooniliselt: ikka teravamaks muutuvad vastuolud vaenulike leeride esindajate vahel, ikka suuremad jõud kistakse võitlusse. Algul tekib konflikt laste vahel (III ptk.), mis laheneb üsna lihtsalt. Järgneb noorukite riid (VI ptk.), kus tulevane lossiisand peab talupoisilt vastu võtma kõrvalopsu, millega sõbralikud suhted on jäädavalt lõppenud. Edasi tuleb juba tõsisem sündmus:

verine võitlus Metsa talus ja Jaanuse kodu hävitamine (XII ptk.). Teose viimases osas kasvab põhikonflikt — talupoja ja feodaali vastuolu — üle üksikute inimeste vahelisest võitlusest rahva võitluseks rõhujate vastu, millistes sündmustes leiab ühtlasi oma lahenduse ka üksikisikute saatus. Vallutanud ülestõusnute eesotsas Lodijärve lossi, surmab Jaanuse kahevõitluses Oodo, kuid hukkub seejärel ka ise võitluses orduvägede vastu ja kogu ülestõus saab kaotuse osaliseks. Näeme, kuidas need gradatsiooniastmed omandavad ikka laiema amplituudi, lõppedes suure ning traagilise ajaloosündmusega.

Jutustuse kompositsiooniliseks iseärasuseks on see, et otseselt kujutatakse ainult toimuva sündmustiku kõige olulisemaid sõlmpunkte, vahele jättes üsna pikki ajalõike. Niisugune on näiteks viieaastane ajaline tühik sündmustikus pärast Jaanuse esmakordset kohtumist lossiisanda lastega. Seejärel näidatakse sündmusi ühe päeva jooksul — ja järgneb uus viieaastane vaheaeg, mille kohta saame hiljem ainult mõningaid vihjeid Jaanuse kõnelusest Emiiliaga. Pärast mõnepäevast õige sündmusterohket järku (jahipidu lossis, Emiilia ja Jaanuse kohtumine, lugu Maanusega, vana lossiisanda surm, kupja käik Metsal, võitlus rüütlite salgaga ja talu hävitamine) tuleb jälle mitmeaastane vahe: jutustuses ei ole otseselt kujutatud Jaanuse tegevust ülestõusu ettevalmistamisel.

Need lüngad võiksid tunduda kompositsioonilise puudusena, kui me ei pea silmas teose žanri ja kunstilist laadi. «Tasuja» näol ei ole meil tegemist realistliku romaaniga, vaid *romantilise* jutustusega. Niisuguse sündmustiku arendusega on kirjanik saavutanud teoses suure tiheduse, pingelise hoo, dünaamika ja põnevuse, mis kirjeldavate osade vaheletoomisega kahtlemata oleks lõtvunud. Ka olustikulist konkreetsust (näiteks rõivastuse, elamute, relvade jne. kirjeldusi) on «Tasujas» vähe, kuid me ei taju seda jutustuse puudusena, sest olustikulised üksikasjad, kui nad pole just hädavajalikud, ainult nõrgendaksid romantilise teose mõjujõudu. «Tasujale» on omane sügav poeetilisus ja ühtlasi nii kujude kui ka sündmustiku teatav poeetiline stiliseerimine, kõige teisejärgulise ja vähemtähtsa hülgamine, kogu tähelepanu koondamine keskksele, peamisele. See annabki jutustusele tema ereduse ja haarava dramatismi.

Toimuvate kokkupõrgete ja võitluste sisemist pinget suurendab veelgi kangelase poolehoid ning armastus vaenulikust leerist pärineva tütarlapse vastu — see muudab teose psühholoogiliselt tihedamaks ning aitab erilise jõuga rõhutada ideelist mõtet. Armastusintriig ei ole jutustuses sündmusi juhtivaks ega määravaks teguriks, vaid eeskätt üheks peategelase iseloomustamise vahendiks: selle kaudu avatakse haaravalt Jaanuse kui romantilise kangelase kirglik loomus, näidatakse tema hingelist sügavust ja sisemiste konfkliktide mehiselt-karmi ületamist. «Isamaa üle kõige!» otsustab Tasuja, kui ta peab minema vallutama Lodijärve lossi; ei või lasta isiklikel tunnetel muutuda takistuseks üldrahvalikus võitlu-

ses, ei saa olla lootusi isiklikule õnnele ega heaolule, kuni pole vabaks saanud kogu rahvas. Ehkki Jaanuse ja Emiilia suhete kujutus vastavalt teose üldisele iseloomule on antud läbinisti romantilises laadis (näiteks stseen vallutatud Lodijärve lossi saalis ulatub melodramaatilisuseni), on selles kõigest hoolimata ometi nii palju tunnete tõde, eleegiat ja kannatusi, et see lugejat kogu hingest sunnib kaasa elama.

Jälgides elulist tõepärasust, on jutustuses ühendatud nii heroilis-traagilisi, olustikulisi kui ka koomilisi elemente, kusjuures vastava põhitooniga stseene sageli on kasutatud kontrastiprintsiibil (näiteks sõjasulaste jämedatoimne lobisemine — ja lossiisanda ning Kuuno keskustelu VII peatükis, Jaanuse vaimustus kohtumisest lossipreiliga — ja armetult läbipiitsutatud Maanus, kupja naeruväärne väljaviskamine Metsa talust — ja järgnev verine taplus). Tähelepandav on stseenide eluline reljeefsus: enamasti võime neid endale väga selgesti ette kujutada. Nagu kujude plastikas, nii ka kirjelduste konkreetsuses ja tabavuses avaldub kirjaniku tugev kujutamisoskus.

L o o d u s e k i r j e l d u s i ei ole teoses palju, neid ei ole toodud mingite omaette piltidena — nad täidavad alati kindlat funktsiooni tegevuskoha kirjeldusena, kusjuures nad samal ajal oma teatava emotsionaalse põhitooniga aitavad kaasa ühe või teise sündmuse meeleolu ja tegelaste hingeseisundi avamisele. Nii kujutatakse näiteks Emiilia ja Jaanuse kohtumisel (VIII ptk.) päikesepaistelist ja helget suvepäeva, rahulikku ja õitsvat talu ning kaunist aeda kesk metsi. X peatükis, kus Jaanus kuulda saab vana lossiisanda ootamatust surmast, on taustaks sünge õhtu, must lipp lossitornis ja öökulli pahaendeline kisa. Pilvisel, kõledal jürikuu ööl peatub kõrgel künkal vinguva tuule käes üksik ratsanik (XIII peatükis algus), kelle märguandel peab algama raske ja verine võitlus, — ja kogu see kirjeldus on läbitud ähvardav-tõsisest meeleolust. Ka selles looduse «kaasatõmbamises» toimuvatesse sündmustesse võime näha üht romantilise käsitlusviisi tunnust.

Keel ja stiil. Bornhöhe on oma jutustuses väljapaistva oskusega kasutanud keelelisi vahendeid, tema väljendusel on tugev individuaalsus, oma kunstiline erilaad. «Tasuja» poeetilisus ilmneb mitte üksnes üldises kavanduses, kujude ja ülesehituse osas, vaid ka sõnastuses. Teos on põhiliselt romantilise värvinguga: selles on eriline rõhk asetatud tundmustele ja meeleoludele, silmapaistvad on tugevad kontrastid, kujundiliste vahendite eredus. Paiguti läheb sõnastuslik paisutus isegi kujundite liigse kuhjamiseni, mis muudab väljenduse mõnevõrra raskepäraseks — tekivad pikad ja keerukad lauseperioodid.

Üldiselt näeme jutustuses püüdu täpsele sõnavalikule ja keelelisele tihedusele; kirjanik suudab nappide vahenditega veenvalt ning meeleolukalt kujutada sündmusi ja olukordi, luua eredaid ja meeldesööbivaid pilte. Dramaatiliselt pingelisemates osades, sündmustiku kulminatsioonipunktides läheneb teose keel rütmilisele

kõnele, omandab erilise poeetilise mõjukuse. Autori sügav kaasaelamine kõigele toimuvale aitab tal leida õigeid ja efektiivseid väljendusvahendeid: rahulik jutustamine annab siin aset nooruslikult kirglikule, romantiliselt tunglevale sõnastusele, mis tõuseb jõulise paatoseni, alati lugejat haarates oma elamusliku mõjuga (näiteks ülestõusu alguse kujutus XIII peatükis). Oskuslikult on jutustuses kasutatud huumorit, aga vaenlaste naeruvääristamiseks ka vahedat irooniat ja pilget.

Eriti hinnatav on Bornhöhe keele rahvapärane kujundlikkus ja ilmekus nii sõnavaras kui fraseoloogias, mille poolest «Tasuja» märgatavalt üle ulatub tolleaegse eesti proosa üldisest tasemest. Rohked on tabavad võrdlused: esmakordselt lossis viibides vaatab Jaanus halli vahitorni müüril, mis *«nagu vanaeit parsil kükitas»;* lossihoone ise sirutab oma «nurki, otsi, korstnaid ja tornikesi *nagu ähvardavaid kivisõrmi* sinise taeva poole». Selgesti tunneme nendes võrdlustes teatavat emotsionaalset suhtumist, samuti kui järgnevas personifikatsioonis (Metsa talu hävitamise stseenist): «Tuli *vingus, nagu oleks tal kahju seda kauaaegset õnnelikkude inimeste varjupaika hävitada».* Rohked on jutustuses seesugused rahvapärased kõnekujundid, nagu munkadepappide nimetamine *mustadeks lindudeks* (metafoor), *võttis jalad selga* (metonüümia), meil oli *ving ninas* (allegooria), *võtaks panni vartpidi ja ehiks kokkade päid* (iroonia), olevat kubjas ta talli viinud ja *uhtunud* (eufemism), mida siin *nii kibedasti jahvatatakse* (pro kõneldakse) jne. Väga iseloomulikud on teose stiilile ka seesugused kujundid, nagu *tema, roheliste metsade vaba poeg* (perifraas), *lahingu torm mühises mööda; surm kõlistas tema sängi ääres oma külma vikatit* jne. Tabavad on jutustuses kasutatud epiteedid, nagu näiteks *tüvikas* tamm; võõrad, *külmad* näod; kaks *lahket, mõtterikast* silma; *armutu* surm jne.

Lausekujunditest on kasutatud (eriti otsese kõnes) peamiselt kordusi («Ma tunnen orjapõlve, tunnen oma rahva häda...»; «Hakatus on tehtud — hirmus, verine hakatus») ja paralleelisme («Otsi neid, kes ei kaeba, aita tagant, kihuta teisi aitama...»), aga samuti ka retoorilisi lauseid («Oh lootus, sa oled magus!»), antiteesi, kliimaksit jne. Jutustuses ei puudu sellised kõlakujundid, nagu alliteratsioon (pikk, priske poiss; sureme surmates!) ja onomatopöa *(tsiuh! krauh!).* Kõik need vahendid, rakendatud väljapaistva oskuse ja kunstilise mõõdutundega, on teose keelelises koes orgaanilised ning vajalikud ja tõstavad märksa stiili väljendusrikkust.

Kauge mineviku sündmusi kujutades ei ole kirjanik taotlenud keele erilist arhailisust (selleks polnud tollal ka olemas vajalikult läbiuuritud ainestikku) — «Tasuja» on kirjutatud omaaegses üldrahvalikus keeles. Ent teose esmakordsest ilmumisest möödunud kolmveerand sajandi jooksul on jutustuse keel ise juba mõnevõrra vananenud ja omandanud tuntava minevikulise varjundi, harmoneerudes seda paremini ainestikuga (vt. näiteks I peatükis taolisi sõnu

ja väljendusi, nagu *aastasada, kujude karv ja seisuviis, hakatus, isevärki, vaene patune pagan, peksid armetuks, teoloom, Issanda viinamägi, pärispõld, mahedad mokad, allaheitmine* jne.).

Tähelepandav on jutustuses dialoogi loomulik ja sundimatu arendamine ning tegelaste oskuslik individualiseerimine nende kõne kaudu: vastavalt karakterile, ühiskondlikule seisundile, hingelaadile jne. erineb tegelaste kõne omavahel õige märgatavalt. Meenutame Oodo ennasttäis, järsku ja upsakat kõneviisi, Emiilia südamlikkust ja tütarlapselikku kelmikust, sõjasulaste jämedakoelisi nalju, kupja lipitsemist isandate ees ja jõhkrust ümberkäimisel talupoegadega, eriti aga tema pentsikute saksa keele väänutustega kõnet. Rahva laiemate kihtide esindajate (näiteks Maanuse isa) kõnes on kasutatud rohkem rahvalik-olustikulisi elemente, kõnekäände jne. Dialoogi elavusele aitavad kaasa küsimused, hüüatused, teise kõneleja sõnade kordamine jm. kõnekeele iseloomulikud jooned.

Jaanuse kõne on — vastavalt tema iseloomule — enamasti rahulik, lihtne, otsekohene. Selgesti on aga märgatav, kuidas ta väljendusviis erineb, olenevalt sellest, kellega ta räägib: mõtlikarutlev, kuid täis varjatud erutust on vestlus Emiiliaga, lihtsalt ning omaselt kõneleb ta Maanuse või ülestõusnud talupoegadega, sügav põlgus väljendub sõnades kupjale, väljakutsuvalt ja ähvardavalt kõlab ta pöördumine röövlina Metsa tallu tunginud Oodo poole. Teatavail ülevatel või traagilistel momentidel kuuleme Tasuja sõnades pidulikku paatost või meeleheite kibedust. Näeme, kuidas vastavalt olukordadele ja hingeseisundile muutub ka kangelase kõne.

«Tasujale» sai ilmumisel tolleaegse kriitika poolt osaks jahe vastuvõtt, kusjuures eriti teravalt arvustati teose keelt. Tõepoolest andis end esimeses väljaandes tunda teatav ortograafia ebakindlus (nagu kirjanik märgib — suures osas kirjastaja asjatundmatu korrektuuri tõttu). See ei lükka aga ümber tõsiasja, et «Tasujal» oli eesti ilukirjandusliku keele arengus suur osa: võrreldes eelnenud proosaga näitas Bornhöhe oma jutustuses keele kunstikavatsuslikus kasutamises tunduvat edasiminekut ja ta stiili poeetiline väärtus on vaieldamatu ka tänapäeval.

«Tasuja» tähtsus. «Tasuja» on XIX saj. eesti kirjanduse väljapaistvamaid teoseid, tema mõju ja populaarsus on olnud erakordselt suur. Väljendades täie teravusega rahvahulkade viha rõhumise ja vägivalla vastu ning kutsudes üles vabadusvõitlusele, mõjus teos otse sütitava sõdemena ja leidis lugejate tulist poolehoidu.

«Tasuja» otsesel eeskujul ilmus terve rida ajaloolisi jutustusi, mille paremikku iseloomustab selgesti väljendatud rõhumisevastane hoiak. Bornhöhe, samuti ka A. Saali, J. Järve, A. Kitzbergi jt. paremate ajaloo-aineliste teoste ühiskondlikku tähendust näitab ilmekalt juba see, millist raevu ja ärevust need esile kutsusid reaktsioonileeris. Teoseid rünnati ägedalt tagurlikus ajakirjanduses ja amet-

likes ettekannetes riigivõimudele iseloomustati neid ohtliku propagandakirjandusena, mille eesmärgiks on «rahva kirgede ülesässitamine kehtivate agraarolude vastu». Niisuguse hinnangu andis 1892. a. Eestimaa kuberner vürst Šahhovskoi oma aruandes siseministeeriumile, kusjuures ta avaldas arvamist, et ajaloolised jutustused olevat mõjustanud ka Narva töölisrahutusi ja isegi põhjustanud «sotsialistlikke vaateid». Eriti ohtlikest jutustustest, sealhulgas ka «Tasujast» esitas kuberner ülemusele üksikasjalised sisukokkuvõtud ja tegi ettepaneku võimaluse korral teosed ära korjata, igatahes aga edaspidi taoliste kirjatööde trükkimine hoopis keelata. Siseministri korraldusel saigi Tartu tsensor õige peatselt range eeskirja, milles keelati «brošüüride» avaldamine, kus kujutatakse Baltimaade rahvaste vabadusvõitlust võõramaiste orjastajate vastu. Pärast 1893. aastat kadusid seetõttu ajaloolised jutustused eesti kirjandusest mõneks ajaks täiesti, ka varem ilmunud teostest ei lubatud kordustrükke. Nii keelas tsensuur ülalmärgitud eeskirja põhjal 1899. a. «Tasuja» uue trüki väljaandmise.

Tohutu suur mõju oli «Tasujal» 1905. a. revolutsiooni päevil, eriti talurahva võitluses mõisnike vastu. (Just 1905. a. algul hakkas ajaleht «Uus Aeg» oma kaasandena massilises tiraažis avaldama Bornhöhe kirjatööde kogu). Pole kahtlust, et jutustus leidis rahvahulkades võimsat vastukaja ja avaldas võitlusele virgutavat mõju ka hilisemate revolutsiooniliste sündmuste käigus. Paljud tulihingelised revolutsioonilised võitlejad eesotsas Viktor Kingissepaga on seda teost kõrgelt hinnanud.

Kodanluse diktatuuri ajal tehti katset populaarset jutustust rakendada kodanliku natsionalismi teenistusse. Kuid need katsed ei andnud soovitud tulemusi — töötav rahvas armastas «Tasujat» kui o m a teost ja hindas kõrgelt selle rõhumisevastast võitlusideed. Oma ideelise tähenduse ja elamusliku mõju on teos säilitanud tänapäevani. Erilise jõuga ilmnes see Suure Isamaasõja ajal, kus «Tasuja» sai eesti töötavale rahvale otseseks võitluselekutseks röövvallutajate vastu. «Tasuja» nimega nimetati eesti töötajate poolt kogutud summadega ehitatud lennueskadrill, seda nime kandis ühe eesti väekoondise ajaleht ja eesti partisanide häälekandja. Tasuja kuju näeme luuletaja Jaan Kärneri Isamaasõja-aegses poeemis «Jüriöö tuled» (1943) jm. «Tasuja» nime on hiljem endale võtnud mitmed vabariigi kolhoosid.

«Tasuja» on sõjajärgsel ajal ilmunud kolmel korral eriraamatuna ja kahel korral koos Bornhöhe teiste ajalooliste jutustustega — kokku kümme korda suuremas eksemplaride arvus kui teost välja anti kodanlikus Eestis 20 aasta jooksul. Kahel korral on «Tasuja» ilmunud vene keeles (1952. a. eraldi ja 1954. a. koos Bornhöhe teiste ajalooliste jutustustega), samuti leedu keeles (1955); juba möödunud sajandil avaldati jutustus soome keeles. Nii on «Tasuja» õigusega saanud eesti kirjandusklassika üheks tuntumaks teoseks ka väljaspool Eestit.

«Tasuja» väljaandeid (eesti, vene, soome ja leedu keeles).

«Villu võitlused». 1343. a. sündmustega on seotud ka Bornhöhe teine ajalooline jutustus «Villu võitlused»: selles kujutatakse, kuidas sama aasta hilissügisel pärast Jüriöö ülestõusu mahasurumist Sakala eestlased teevad omakorda katset heita endilt häbistavat orjuseiket. Jutustuse kangelane sepp Villu, kes algul elab Viljandi komtuuri ja teiste feodaalisandatega heas läbisaamises ning suhtub rahva kannatustesse kaunis ükskõikselt, kasvab sündmuste käigus temale rüütlite poolt osaks saanud ülekohtu ajel ülestõusjate juhiks. Selleks mõjub suuresti kaasa ka episoodiliselt esineva Tasuja üleskutse. Villu rändab läbi kogu Sakala, loob sideme ka naabermaakondadega ja sepistab relvi ülestõusuks. Ta käib isegi Novgorodis, Pihkvas ja leedulaste juures, kust saab kindlaid abistamislubadusi. «Venelased ei karda saksu, sest nad on neid juba sagedasti võitnud,» kõneleb Villu. Et näidata liitlastele oma valmisolekut võitluseks, teevad ülestõusnud talupojad toomapäeval katset kümnisekottidesse

Sepp Villu. *E. Okka illustratsioon, 1952.*

peidetuna pääseda Viljandi lossi, et see vallutada. Kuid Villu mõrsja Maie ema, sakste ees lõmitav Risti Krõõt reedab vaenlastele juhuslikult teada saadud plaani, lootes sellega päästa oma poega, kes ka on ülestõusnute hulgas. Ülestõusukatse uputatakse armutult verre, sepp Villu aga heidetakse kõige sügavamasse lossikeldrisse, kus ta vaevleb pikki aastaid kuni oma surmani.

Viljandi toomapäeva-sündmused ei ole ilmsesti ajaloolised; kuigi kroonikad sellest kõnelevad, on nende andmed ebamäärased ja mitmeti üksteisele vasturääkivad. Seepärast ollakse arvamusel, et siin on tegemist poliitilistel kaalutlustel ajaraamatuisse põimitud ränd-

muistendiga, millega saksa kroonikud katsusid õigustada Ordu julmi veretöid pärast 1343. a. sündmusi. See asjaolu muidugi ei vähenda kuidagi Bornhöhe jutustuse kui kirjandusteose tähtsust, kuna selles käsitletakse oletatavaid ajaloolisi sündmusi rõhutud rahva seisukohalt.

Sepp Villu on Tasujast tunduvalt erinev kuju, temas on algul ülekaalus egoistlikud jooned ja alles puhtisiklikku laadi katsumused sunnivad teda muutma oma mõtteviisi. Ilmselt on kirjanik seadnudki oma eesmärgiks näidata kangelase seesugust arengut, kõrvalseisja kujunemist võitlejaks. Ehkki jutustuses on liigselt suur osatähtsus antud seikluslikkuse elemendile, teeb kogu teost läbiv võõra vägivalla ja ülekohtu terav paljastamine ning võitlusmeeleolu selle ometi elamuslikult haaravaks. «Villu võitlused» ei küüni oma tähenduse ja mõju poolest «Tasujani», kuid oma sündmuste traagikaga kasvatas ka see teos lugejates viha rõhujate vastu, õpetas põlgama reetmist, nahahoidmist ja isikliku vastuseadmist üldisele.

«Vürst Gabriel». Bornhöhe kolmanda ajaloolise jutustuse «Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad» sündmustik toimub XVI sajandi teisel poolel Liivi sõja päevil. Jutustuse kangelane, noor vene vürst Gabriel Sagorski, on ema poolt eestlane ning Eestis üles kasvanud; tegevuse algul esinebki ta eesti talupojana. Teose süžeeliseks teljeks on Gabrieli armastus aadlipreili Agnese vastu, keda viimase isa, mõisameeste pealik Mönnikhusen tahab aga anda naiseks rüütel Risbiterile. Sõjasündmuste ja mitmesuguste keerukate olukordade tõttu lahutatuna oma armastatust pöördub Gabriel tagasi tsaar Ivan IV vägede juurde; ta kogub enese ümber väeosa eesti talupoegadest, millega tekitab mõisameestele raskeid kaotusi ja võtab vene sõjaväe koosseisus osa Tallinna piiramisest 1577. a. Pärast rohkeid ohtlikke seiklusi õnnestub Gabrielil vabastada ka Agnes Pirita kloostrist, kuhu see oli sattunud sadistliku abtissi meelevalla alla.

«Vürst Gabriel» näitab ajaloolise tõepärasusega, et orjastatud eesti talurahva väljaastumised feodaalide vastu jätkuvad ka hilisematel sajanditel. Liivi sõja päevil toetavad talupojad vene vägesid, lootusega vabaneda balti-saksa mõisnike ikkest. Bornhöhe jutustuses on leidnud kajastamist see mõlema rahva elulistest huvidest tingitud võitlusliit, kusjuures teose kangelane otseselt välja astub Eestimaa Vene riigiga liitmise eest. «Kurjemaks ei või selle maa pärisrahva elujärg iialgi minna, kui see sakste raske käe all on olnud, küll aga võiks ta Moskva valitsuse all paraneda,» arutleb Gabriel. Ta mõistab, et kuulumine Vene riigi koosseisu võiks tagada Eestile ühiskondliku arenemise võimalused kestva rahuaja tingimusis. Seepärast on Gabriel kindlal veendumusel, et kes selleks kaasa aitab, «see vähendab meie õnnetu kodumaa vaeva ja kiirendab rahuliku, õnneliku aja algamist».

Liivi sõda on üks Eesti ajaloo sõlmpunktidest, ja just sellepärast kuhjasid balti-saksa ning eesti kodanlikud ajaloolased selle ümber mitmesuguseid võltsinguid. Ivan IV sihiteadlikku ja kaugenäge-

likku, Venemaa majandusliku arenemise vajadustest juhitud poliitikat, võitlust Liivimaa feodaalvõimude ning rootsi ja poola anastajate vastu — mis objektiivselt vastas ka eesti talurahva huvidele ja leidis viimase toetust — püüdsid nood ajaloolased kujutada barbarite rüüstamisena, mis olevat ohustanud Baltimaade rahvaste olemasolu.

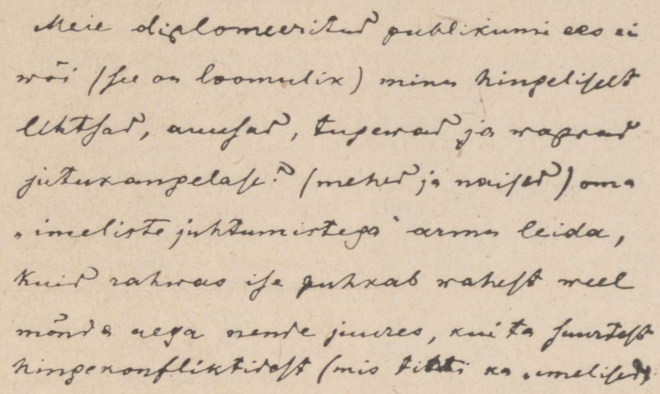

E. Bornhöhe käekirja näide.

Bornhöhe «Vürst Gabriel» andis rahvale tolle ajaloolise perioodi sündmustest põhiliselt õige pildi, mis oli täiesti vastupidine reaktsiooniliste ajaloolaste sihilikele väljamõeldistele. Tema suhtumises oma teose tegelastesse, venelaste ja eestlaste ühise võitluse kujutamises balti aadli ja rootsi vägede vastu on peamised ühiskondlikud jõud esitatud nende õigetes vahekordades. Kirjanik näitab selgesti eesti talurahva taotluste suunda — liitumisele Vene riigiga. Nii kõneleb Gabriel oma vanaisast Oru Juhanist, kes 1560. a. ülestõusu juhina hukkus võitluses mõisnike vastu: «Tema nõu oli mõisnikkude sugu Eestimaalt hoopis ära kaotada ja oma rahvaga Moskva tsaari kaitse all vabalt elada.»

Mõisamehi, s. t. balti-saksa feodaale ja nende palgasulaseid näitab Bornhöhe kui röövlikarja, kelle ainsaks sooviks on rüüstata, hävitada ja priisata, ning kes tunnevad otse paanilist hirmu võidukate vene vägede ees. Teravalt naeruvääristatakse balti aadlikke, eriti «rüütel» Risbiteri kuju kaudu, kellesse on koondatud manduva mõisnikeseisuse kogu nürimeelne upsakus, kelkimislust, argpüksus ja tühisus.

Balti-saksa ajaloovõltsijad ja nende kannul ka eesti kodanlikud natsionalistid ülistasid ning idealiseerisid igati Ivo Schenkenbergi, nimetades teda Liivimaa või Eestimaa Hannibaliks. Bornhöhe oma jutustuses seevastu kujutab Schenkenbergi alatu inimesena, tõelise röövlipealikuna, kes kasutab olukorda metsikuks omavolitsemiseks. Sellega kummutas kirjanik baltlaste müüdi «Eestimaa Hannibalist» ning näitas viimase tõeliselt põlastusväärset osa Eesti ajaloos.

«Vürst Gabriel» on arendatud sündmustikuga teos, täis põnevaid ning keerukaid seiklusi ja vahejuhtumisi, selles ilmneb Bornhöhele omane elav fabuleerimisvõime. Jutustuse kujud on eredad ja värvikad, konfliktid teravad ning pingelised. Ehkki teose kangelane Gabriel kuulub ülimuskihti ja kuigi ta mõnikord toimib kaalutlematult ning uisapäisa ja ainult omaenda tundeid ning isiklikke taotlusi jälgides, väljendab tema tegutsemise põhisuund rahva laiade hulkade vaateid ning tõekspidamisi. Oma ideelise sisu ja sündmustiku paeluvuse tõttu leidis «Vürst Gabriel» lugejate seas suurt poolehoidu ja muutus peagi väga populaarseks.

«Tallinna narrid ja narrikesed». Juba ajaloolistes jutustustes näitas Bornhöhe end sageli teravmeelse humoristi ja satiirikuna. Oma satiiriliste jutustuste sarjas «Tallinna narrid ja narrikesed» on kirjanik võtnud kujutamise ja väljanaermise objektiks mitmesuguseid klassiühiskonna tingimustes veidruseni virildunud tüüpe, kes on tühised, kasutud ja põlgusväärsed — olgu nende narruseks siis kas kuulsus, raha või armastus. Teos koosnebki vastavaist osadest — «Kuulsuse narrid», «Raha narrid», «Armastuse narrid» ja lõpuks «Narride narr», kus autor teeb teatavaid kokkuvõtteid ja järeldusi. «Raha narrides» on näidatud maaniaks muutunud koonerdamist, kusjuures tähelepanu keskpunktis olev Trumpide abielupaar on tekkiva eesti linnakodanluse tüüpilised kujud. «Armastuse narride» esindajaks on aga üks Eestimaa parunivõsu, kes satub veidraisse ja rumalaisse seisukordadesse oma kergemeelsuse ning mõttetu pillamisega.

Teose kõige tugevamaks osaks on kahtlemata «K u u l s u s e n a r r i d», mille kangelasteks on «kirjanik» Salomon Vesipruul ja «leiutaja» Jaan Tatikas. Nende oma ajale iseloomulike kujude, hariduseta ja vaimsete eeldusteta kuulsusepüüdjate kaudu on Bornhöhe välja naernud tõusikluse alusetu kultuuriupsakuse ja ootused, nagu peaksid üleöö esile kerkima mingisugused «eesti suurvaimud». Salomon Vesipruuli halenaljakas kujus on halastamatult karikeeritud sajandi lõpu rohkearvuliste kodanlike sulesorkijate andetust ja harimatust, rumal-üleolevat suhtumist rahvasse ja üldse madalat vaimset tasapinda. Juba kangelase nimigi on paljuütlev, vähem ilmekas pole tema «loominguliste maneeride» kujutamine (näiteks ronib ta kirjutama puu otsa, et olla kaugemal «maisest kärast» ja lähemal taeva kõrgustele). Bornhöhe teeb naeruks võltsi ja ebaelulise väljamõeldise, idealiseeriva ja tegelikkuse väärnähtusi kinni mätsiva kirjanduslaadi (mille vastu astusid tollal välja ka realistideks kujunevad kirjanikud Eduard Vilde ja Juhan Liiv). Väga tabavalt on Bornhöhe seejuures oma satiiris parodeerinud ka tolle kirjanduse ülespuhutud, «kõrget» stiili.

Jutustused kaasaegsest linnaolustikust. Bornhöhe jutustused, milles ta kujutab oma kaasaegset, XIX saj. lõpu linnaolustikku, ei ole küll omanud ajalooliste teostega võrreldavat ühiskondlikku mõju, kuid teatav tähtsus on ka nendel. Jutustades Tallinna eesti kodanluse ja väikekodanluse elust, vahekordadest balti aadli esindajatega, linnaeestlaste saksastumisest jne. tõi Bornhöhe eesti

kirjandusse uue elunähtuste ringi. Peamist huvi pakub siin mitmesugustesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvate inimeste, nende mõtteviisi, harjumuste ja vaadete tõepärane kujutus.

Tähtsamad nendest jutustustest — «Anni neitsipõlv» ja «Kollid» — on oma sisult võrdlemisi lähedased. Mõlemas on ideeline mõte väljendatud eeskätt aadliseisusest noormehe ja «madala» päritoluga tütarlapse vahelise armastuse kaudu, mis puruneb aadlikeskkonna kõrkuse ja kivinenud eelarvamuste vastu. Olulisel kohal on ka nendes teostes balti aadli narruseni ulatuva seisusliku uhkuse ja rahvusliku ülbuse paljastamine ning «kadakluse» naeruvääristamine, millega Bornhöhe jätkas oma ajalooliste jutustuste võitlevat suunda.

«Kollide» sündmustik toimub 1880-ndail aastail. Ameerikasse elama asunud ja sealt ajutiseks kodumaale saabunud eestlase Jostsoni kaudu paljastatakse jutustuses kodanliku vabameelsuse positsioonidelt saksa aadliringkondade ja nende ees lömitajate tagurlikku mõtteviisi. Täie veendumusega kuulutab kirjanik peatset lõppu võõra ülakihi võimutsemisele. Jutustuse ideelis-kunstilist mõju kahandab aga tunduvalt välise põnevuse saavutamiseks juurde konstrueeritud tühine kriminalistika, see otsitud seikluslikkuse moment, mis end häirivalt tunda andis juba «Villu võitluste» ja «Vürst Gabrieli» juures.

E. Bornhöhe vanas eas.

Kaasaega käsitlevates jutustustes on märgatav kirjaniku lähenemine realismile («Anni neitsipõlve» sündmustikule on ta teatava määrani otsest eeskuju saanud saksa kirjaniku-realisti Th. Fontane'i ühest romaanist). Kuid ilmselt näib, et heroilis-traagiliste ajaloosündmuste kujutamine romantilises laadis oli Bornhöhe kirjaniku-isiksusele omasem kui olustikuline realism.

Reisikirjeldused. Juba 1880-ndail aastail avaldas Bornhöhe eesti ajalehtedes oma matkakirjeldusi («Teekond Hommikumaal», «Reisikirjad», «Teekond Õhtu-Euroopas»). Tähelepandavam on Idamaa-reisi tulemusena valminud «U s u r ä n d a j a t e r a d a d e l». See elavas vestelises laadis ja kohati vaimukalt kirjutatud raamat on veel praegugi huviga loetav. Tabavalt ironiseerib Bornhöhe oma «Püha maa» märkmetes mitmesuguste usulahkude ja üksteisele vasturääkivate religioossete legendite üle (sel puhul astus pastor V. Reiman «Postimehes» välja «naljade» vastu, «mis meie tundmusi haavavad»). Kaasatundmisega kujutab kirjanik Lähis- ja Kesk-Ida rõhutud rahvaste masendavat viletsust, hukka mõistes türgi anastajate vandalismi ja laastamistööd. Rääkides allutatud Egiptusest, nimetab Bornhöhe inglise kolonisaatoreid «kõige maailma riisujateks». Ta jutustab lugejatele ka streikivatest itaalia töölistest ja tema silmade all toimunud valitsuse julmast veretöös — tööliste rahuliku demonstratsiooni tulistamisest Milaanos, mille tagajärjel hukkus sadu meeleavaldajaid.

Reisikirjelduses «V o l g a l», mis ilmus 1905. a., võib leida ilmseid revolutsiooniliste meeleolude kajastusi. Bornhöhe räägib Stepan Razinist kui rahvakangelasest ja vabadusvõitlejast, kes vihkas rõhumist ning vägivalda ja kelle mälestust rahvas truult säilitab ning kalliks peab. Ta kõneleb ka kahest Nižni-Novgorodi kuulsast pojast — Kozma Mininist, kes päästis Venemaa poola šljahta vägivallast ja Aleksei Peškovist (Maksim Gorkist), «kellel ka tuline kõne

on» ja kes «otsib isamaale praegu teistmoodi päästmist». Imetledes Volgal sõites Venemaa avarusi, ütleb Bornhöhe, selgesti vihjates kehtivale sotsiaalsele süsteemile: «... siin võib kõigest veel head asja saada, kui aga mõned kunstlikud takistused langevad.»

Bornhöhe kirjandusliku pärandi tähtsus. Bornhöhe loomingu põhiline osa on seotud feodaalsete igandite vastu sihitud eesti rahvusliku liikumisega. Ta on selle perioodi kirjanduse viimaseks silmapaistvaks esindajaks, mille alustajaks ja suurimaks kujuks oli Kreutzwald. Bornhöhe loomingu peamiseks eesmärgiks oli võitlus balti aadli vastu, mille kõrval ta kaudselt, vihjamisi paljastas ka kodanliku ladviku kokkuleplikkust ja rahvuslikku reetlikkust. Kodanliku ühiskonna sisemiste vastuolude teadliku ja järjekindla avamiseni, kriitilise realismini ta ei jõudnud. Bornhöhe nägi küll manduvate ühiskondlike jõudude varjukülgi ja võttis need oma teostes kunstilise kohtumõistmise alla, kuid ilmselt ei mõistnud ta sel ajal ühiskondliku võitluse areenile tõusvaid uusi jõude ega suutnud nendega kaasa minna. Peamiselt sellega tulebki seletada tema tagasitõmbumist kirjandusest juba sajandi algul.

Bornhöhe pärandi kõige hinnatavam osa on tema ajalooli s e d j u t u s t u s e d, eeskätt «Tasuja», mis kuulub eesti kirjanduse väljapaistvamate teoste hulka. Järjekindel ja leppimatu võitlus rahva orjastajate ja rõhujate vastu on Bornhöhe jutustuste kandvaks ideeks. Seejuures kajastub tema teostes ajalooliselt kindlakskujunenud sõprus ning koostöö eesti ja vene rahva vahel. Bornhöhe kui silmapaistva rahvaliku, oma aja eesrindliku kirjaniku looming on avaldanud suurt mõju eesti progressiivse ühiskondliku mõtte arengule. Jätkates Kreutzwaldi «Kalevipoja», Koidula isamaalüürika ja Jakobsoni publitsistika parimaid traditsioone, suunasid ka Bornhöhe jutustused rahvahulki välja astuma sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise vastu. Ühtlasi tähistasid tema teosed eesti kirjanduses olulist kunstilist edasiminekut: nad on tähtsaks vahelüliks meie proosa arengus Kreutzwaldi ja Koidula jutuloomingu juurest Vilde väljapaistvate sotsiaalsete ja ajalooliste romaanide juurde.

Bornhöhe ajalooliste jutustuste tähtsus on ulatunud kaugele üle oma aja. Need teosed kasvasid üle feodalismi igandite vastu suunatud rahvusliku liikumise ajalooliselt piiratud eesmärkidest ja omandasid hilisemates revolutsioonilistes sündmustes hoopis kaugemale ulatuva tähenduse — said töötavate hulkade teadvuses võitluselekutseks igasuguse rõhumise vastu.

Nõukogude inimesed hindavad väärikalt Bornhöhe jutustuste ühiskondlikku ja kirjandusloolist tähtsust, aga samuti ka nende elamuslikku mõju, mida pole suutnud kahandada aastakümned. Eriti paeluvad need teosed meie noori. Nad õpetavad kasvavat sugupõlve vihkama rõhumist ja orjust, kasvatavad meie noortes vabadusearmastust, patriotismi ja mehist kangelasmeelt.

TEISI XIX SAJANDI II POOLE KIRJANIKKE

Kreutzwald, Koidula ja Bornhöhe on möödunud sajandi teise poole eesti kirjanduses kõige väljapaistvamad kujud. Ehkki Koidula ja Bornhöhe tähtsust ei saa võrrelda Kreutzwaldi omaga, on neil ometi olnud ühes või teises suhtes teedrajav, algatuslik osa: Koidula viis uuele astmele isamaalüürika ja pani aluse näitekirjanduse arengule, Bornhöhe algatas ajaloolise proosa traditsiooni.

Kuid mitte ainuüksi need kolm kõige esileulatuvamat kirjanikku ei loonud kogu ajajärgu kirjandust. Nende kõrval tegeles veel terve rida autoreid, kellest igaüks suuremal või väiksemal määral kirjandust arendas ja rikastas. Mitmedki nendest kuuluvad meie minev.ku kirjanduse tähelepanuväärsete esindajate hulka, kelle loomingu paremik on säilitanud oma huvitavuse, oma tunnetusliku ja elamusliku väärtuse meie ajani. Et saada ajajärgu kirjandusest täielikumat pilti, on vajalik kas või kõige üldisemates joontes iseloomustada ka nende kirjanike loomingut.

Juhan Weitzenbergi (1838—1877) luulelooming on mahult tagasihoidlik, kuid kujutab endast ometi silmapaistvat nähtust möödunud sajandi kirjanduses. J. Weitzenberg oli kehviku poeg, töötas hiljem mõisa- ja kogukonnakirjutajana ning tundis hästi talurahva rõhutud olukorda. Sügavalt kaasa elades talupoja kannatustele, käsitles ta seda teemat ka oma lihtsais rahvalikes, uuematele rahvalauludele lähedastes värssides.

Kõige tuntumad on Weitzenbergi kaks pikemat jutustavat luuletust — «Tõnis Laks ehk eestlaste isamaa» (ilmus 1862) ja «Vana opmani nutulaul mõisavalitsust käest ära andes jüripäeval 1861» (ilmus 1864). Nendega kujunes Weitzenberg feodalismivastase realistliku luule algatajaks; tema laulud, mis juba enne trükkipääsemist käsikirjadena levides omandasid laialdase populaarsuse, väljendavad viletsusse surutud talurahvahulkade viha ekspluateerijate — mõisnike ja nende käsilaste vastu.

«Tõnis Laks» käsitleb eesti talupoegade ümberasumisliikumist Venemaa sisekubermangudesse, milleks neid sundis äärmuseni viidud kurnamine balti-saksa mõisnike poolt. Lihtsalt ja napisõnaliselt kõneleb luuletaja tõestisündinud loost, kehviktalupoja Laksi Tõnise traagikast, kelle lootus oma maad saada läheb täide alles hauas:

Seitse jalga pikkusele,
neli jalga lai
maatükk Laksi Tõnisele
nüüd siis antud sai:
Siin on, armas Laksi Tõnis,
sinu hingemaa!...

«Vana opmani nutulaul» on terav feodalismivastane satiir; luuletaja näitab siin eestlaste endi keskelt pärinevat mõisniku käsilast kui saagiahnet, toorest omavolitsejat ja täitmatut parasiiti talupoegade turjal.

Weitzenberg on loonud veel mõisnikevastaseid luuletusi, nagu «Kooli Taavet» ja «Vaesed lapsed», aga ka mõningaid lüürilisi ja humoristlikke laule («Mis on süda armuta?», «Armsaks arstimine», «Noormeestele õpetuseks»).

Carl Robert Jakobsoni (1841—1882) tunneme ennekõike kui oma aja juhtivat demokraatlikku ühiskonnategelast, väljapaistvat publitsisti ning kooliraamatute autorit. Selle kõrval on Jakobson, kuigi suhteliselt vähe, tegelenud ka ilukirjanduse alal. 1870. a. ilmus tema väike värsikogu «Lauliku C. R. Linnutaja laulud». Niisugustes luuletustes, nagu «Uue elu tõotus» ja «Veel pole kadund kõik» kõlab feodaalse ja rahvusliku rõhumise vastane põhiheli, kusjuures laulik kaasaegse vabastusliikumise õhutamiseks meenutab rahva muistset priiust. Peale algupäraste luuletuste sisaldab kogu tõlkeid saksa luuleklassikast (Goethe, Schiller, Heine).

1872. a. avaldas Jakobson näidendi «Arthur ja Anna ehk vana ja uue aja inimesed», mis tegelikult on kirjutatud rida aastaid varem, juba enne Koidula näidendeid. Oma teoses astub kirjanik välja eeskätt seisusevahede vastu, inimeste võrdsuse ja üheõigusluse põhimõtte eest. Näidend on tugev konservatiivsete vaadete ja nende kandjate terava hukkamõistu poolest; «vana aja inimesed» — parun Altfuss ja selle suguselts, samuti oma rahvusele selja pööranud mõisavalitseja Blüthenroth — on elust nähtud tüüpilised kujud. Nendele on vastu seatud teose positiivne kangelane, eesti päritoluga haritud vabameelne mõisnik Adelstein, suuremeelne ja heldesüdameline altruist, kes seisusevahedest ei hooli ja abiellub taluneiuga. Olulisel kohal on näidendis veel koolide-probleem, kusjuures kihelkonnakooli õpetaja Torba suu läbi teravalt kritiseeritakse reaktsioonilise mõisnikkonna haridusevaenulikkust. Sajandi lõpukümnenditel etendati Jakobsoni näidendit sageli ja oma publitsistliku löövusega oli tal oluline ideeline mõju.

Üldiselt jääb Jakobsoni vähene ilukirjanduslik looming siiski varju tema ühiskondlik-publitsistliku ja koolikirjandusliku tegevuse kõrval; just nimetatud aladel oli tal eesti rahvusliku demokraatliku kultuuri arendamisel juhtiv osa.

Friedrich Kuhlbars (1841—1924) on oma pikaajalise kirjandusliku tegevuse jooksul kirjutanud võrdlemisi suure hulga luuletusi, laiemalt tuntuks on saanud aga ainult vähene osa tema varasemast loomingust, 1860-ndaist aastaist. Sel rahvusliku liikumise võimsal tõusuajal lõi Kuhlbars Faehlmanni muistendite, «Kalevipoja» ja

Koidula patriootilise lüürika mõjul rea isamaalaule, mis 1870. a. ilmusid nootidega varustatud laulikus «Vanemuine ehk Neljakordne laululõng». Niisugused laulud, nagu «Linda laul» («Säält Läänemere kalda päält»), «Vanemuine» («Kui Kungla rahvas kuldsel a'al»), «Eestimaa, mu isamaa», «Vanemuise laul Endlapiigast» jt., milles on kasutatud «Kalevipoja» ja Faehlmanni muistendite aineid, teenisid progressiivse ühiskondliku liikumise eesmärke ja said üldlauldavaiks. Nende kõrval tuleb märkida Kuhlbarsi lastelaule, nagu «Teele, teele, kurekesed», «Õhtulaul» («Öö nüüd tuleb jälle») «Uinu, mu laps», «Karjaste hommikulaul» jt., mis ilmusid 1868. a. kogumikus «Laulik koolis ja kodus». Ka Kuhlbarsi mõttesalmide hulgas on tabavaid ja leidlikke lühiluule näiteid.

Elu hilisemal perioodil ei suutnud Kuhlbars, vaatamata oma produktiivsusele, enam luua niisuguseid rahva hulka minevaid laule nagu oma tegevuse algul. Põhjuseks oli see, et ta seisis kõrval ühiskondlikest võitlustest ja jäi selletõttu ajast maha; jätkates endist isamaalis-ilutsevat suunda, sattus ta uutes olukordades vastuollu elutõega ja ühiskondlike ülesannetega. Rohkesti värsse on Kuhlbars kirjutanud loodusest ja armastusest, kuid enamuses on need sügavama elamusliku sisuta. Kuhlbarsi luulet iseloomustab üldiselt ilutsev, idülliline laad; kunstilise vormi poolest on ta värsid pealiskaudsed. Ka tema üldtuntud laulude populaarsus ei põhine niivõrd nende poeetilistel väärtustel kui just sellel, et nad on lauldavad.

Mihkel Veske (1843—1890) on väljapaistev keeleteadlane, folklorist ja luuletaja. Veske lõpetas 1872. a. Leipzigi ülikooli keeleteaduse doktorina ja oli seejärel Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. 1870—80-ndail aastail võttis ta C. R. Jakobsoni lähima kaaslase ja mõtteosalisena aktiivselt osa ühiskondlik-poliitilistest võitlustest. Veske oli eesti-vene kultuuriliste suhete üks tähtsamaid arendajaid möödunud sajandil; oma elu viimased aastad tegeles ta soome-ugri keelte õppejõuna Kaasani ülikoolis.

Luuletajana viljeles Veske lüürikat; tema eluajal ilmus ainult üks kogu «Laulud viisidega» (1874). Hilisem ajakirjades ja ajalehtedes avaldatud värsilooming koguti ja anti välja pärast luuletaja surma («Dr. Veske laulud», 1899).

Veske luule põhiliseks omaduseks on patriootiline vaim, tema lüürika kesksemaks teemaks on isamaa. Osas lauludes («Koidule», «Päikesele») meenutab poeet eestlaste muistset vabadust, kõneleb võitlusest võõraste allutajate vastu ja kannatusrikkast orjapõlvest, nende eesmärgiks on õhutada viha rõhujate — balti-saksa mõisnike vastu. Suurema osa Veske luulest moodustavad värsid, mis ülistavad kodumaad ja priiust, kajastavad eesti talupoja vabanemist pärisorjusliku rõhumise alt. Veske küll idealiseeris tolleaegset Eestit, kujutas isamaad oma lauludes sellisena, nagu ta tahtis seda näha — kuid need hümnilised isamaa- ja priiuselaulud on sügavalt elamuslikud ja tundeküllased, mille tõttu neist mitmedki, nagu «Ilus oled,

isamaa» («Minge üles mägedele»), «Kodumaa» («Kas tunned maad?...»), «Pühenduse laul» jt. omandasid laialdase populaarsuse ning on leidnud püsiva koha rahva lauluvaras.

Sageli on Veske oma lüürikas käsitlenud kodu ja sellest lahusolekut («Isatalust lahkumine», «Võõral maal», «Igatsus kodu järele» jt.), samuti on ta sõnastanud südamlik-helli mälestusi karjapõlvest («Ma olen karjapoisike»). Loodust on luuletaja sageli kujutanud kodumälestustes ja isamaalauludes, lisaks sellele leiame aga temalt ka puhtakujulist looduslüürikat. Näidates kodumaise looduse ilu süvendab ta ka selle kaudu patriootilisi tundeid.

Veske armastuslüürika on enamasti humoristliku tooniga, ta kõneleb armastuseelamustest kaudselt, eluliste piltide ja sündmuste kaudu (näiteks «Kadunud kinnas»). Suurt tähelepanu väärivad ka need Veske luuletused, kus armu- ja üksindusmõtete kaudu on näidatud ühiskondlikku ebavõrdsust, rahva kihistumist jõukaiks pärisperemeesteks ja külakehvistuks («Rikas orja armuke», «Hõissa, poiss, ja võta naine!»).

Oma värsiloomingus on Veske teadlikult jälginud rahvalaulu eeskujusid. Ta on taotlenud rahvalaulu kujundlikkust ja konkreetsust, sõnastuse lihtsust ja ladusust, kasutanud regivärsi vormivõtteid — alliteratsiooni, parallelismi jne.

Märkida tuleb ka Veske tegevust rahvaluule kogujana, mille tulemusena ta avaldas kaks kogu — «Eesti rahvalaulud» I (1879) ja II (1883).

Ado Reinvald (1847—1922) on mõõdunud sajandi eesti luules mõisnike- ja usuvastase ideestiku tähelepandavam väljendaja. Tema kui talupoja-lauliku kujunemisel oli olulise tähtsusega kirjavahetus Kreutzwaldi, Jakobsoni, Veske ja Koidulaga, kelle mõjul Reinvaldist sai aktiivne ja järjekindel ühiskondlik võitleja demokraatlikus leeris.

Reinvaldi loominguline tegevus algas terava pärisorjusevastase liikumise tõusuaastail, tema värsside sisuks on äge väljaastumine balti-saksa mõisnike ning kiriku, aga samuti ka rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse suuna vastu. Oma luule peamise osa avaldas Reinvald «V i l j a n d i l a u l i k u s», millest ilmus neli annet (1869—1880), ja «A d o R e i n v a l d i l a u l u d e s» (1904). Olles ise talupoeg, kõneles Reinvald oma värssides talurahva elust lihtsalt ja südamlikult, saavutades sageli suure elamusliku haaravuse. Tema laulud, mis enamasti käsitlevad teravaid elulisi küsimusi, leidsid rahvahulkades elavat vastukaja.

Armastus oma rahva ja kodumaa vastu, viha mõisnike-orjastajate ja nende käsilaste vastu on Reinvaldi luule peamõtteks. Paljudes luuletustes paljastab ta otseselt mõisnikke, kõneleb rahva orjastamisest võõrsilt maaletungijate poolt, näitab lepitamatuid vastuolusid («Orjaöö», «Palumine», «Küsimised», «Võrtsjärve peal», «Eesti rahva minevik-olevik-tulevik»). Tema värssides on väljenduse leidnud leppimatus rahva õelate rõhujate vastu

(«Unusta?»), lootus paremale tulevikule, olgu ka läbi raskuste ja kannatuste («Kuldrannake»), paiguti kõlab aga otsene üleskutse võitlusele vabaduse eest («Üles!»).

Reinvaldi usuvastane hoiak on teravalt väljendatud mõttesalmides («Usk ja teadus», «Sõbrale» jt.), oma luuletustes näitab ta õigesti usku kui rõhujate abinõu rahva alistuvuses hoidmiseks:

Usk ja orjus, piinad
ühes rändavad,
seda ajalugu
tundvad rahvad, maad.

Satiiriliselt paljastab luuletaja pastorite pimestustegevust ning ühtlasi nende omakasupüüdu ja täitmatut ahnust («Lambad», «Juba jälle!»). Samal ajal rõhutab Reinvald hariduse tähtsust, mille abil rahvas saab paremini aru oma olukorrast ja leiab tee vabadusele («Eesti rahvas»).

Reas lüürilistes luuletustes on Reinvald patriootilisi võitlusideid väljendanud loodusest, lapsepõlvekodust, emakeelest jne. kõneldes («Pisarad», «Isamaja», «Kodukeel»). Need luuletused paistavad silma oma hella tundetooni ja sügava elamuslikkuse poolest; lähtudes lihtsast isikupäraselt nähtud konkreetsest pildist või mälestusest annab luuletaja nende kaudu haaravalt edasi suuri mõtteid.

Lauldes eestlaste vankumatust vabaduspüüdest suhtus luuletaja samal ajal kaasatundmisega ka teiste rahvaste võitlusesse oma vabaduse eest. Sellest kõneleb luuletus «Buuri sõda», millega Reinvald osutus üheks esimeseks imperialismi-vastase teema kasutajaks eesti poeesias. Mõttesalmis «Rahvused» kõneleb luuletaja oma kindlast lootusest õnnelikule tulevikule, kus kõigi rahvuste sõbralik koostöö loob eeldused jäädavaks rahuajaks.

Oma kunstiliselt vormilt on Reinvaldi värsid enamasti vähenõudlikud; mõnigi kord annab end tunda sõnastuslik ja värsitehniline konarlikkus. Kuid luuletaja tugevaks küljeks on rahvapärane lihtsus, südamlikkus ja sügav kaasaelamine.

Jakob Pärn (1843—1916) oli ametilt kooliõpetaja. Ilukirjanduslikku tegevust alustas ta lastekirjanikuna, avaldades neli raamatukest õpetlikke lugusid ja muinasjutte. Võrdlemisi ulatuslik on ka Pärna täiskasvanutele määratud jututoodang (üle kümne pikema jutu), kuid selle ideelis-kunstiline väärtus ei ole suur. Oma juttudes, mis enamasti on läbipaistvalt õpetlik-moraliseerivad, rõhutab Pärn usinust, püüdlikkust ja ettevõtlikkust, mille abil ta kangelased jõuavad «haljale oksale». Peamiseks motiiviks on talude päriseksostmine ja hariduse omandamine, millega kirjanik arvab langevat ka seisuslikud vaheseinad.

Pärna tuntuim külajutt on «O m a t u b a, o m a l u b a» (1879), milles on kujutatud ärksameelse noore talupoja Lahvardi Kristjani jõudmist hoolsa ja visa tööga päristalu omanikuks. Püüdes oma jutus anda õhutavat kirjanduslikku eeskuju, laseb autor Kristjanil oma eesmärgi saavutada võrdlemisi kergesti ja lühikese aja jooksul, mistõttu sellel ei ole suuremat elulist tõepära. Teistes juttudes

(«Juhan ja Adele ehk armastus ei küsi seisuse järele», 1879 ja «Must kuub», 1883) jõuab kirjanik juba eesti mõisnikeni: järgides oma ühekülgseid kujutlusi ühiskondlikust arengust on Pärn kaldunud elutõest kõrvale, eesti suurnikke kujutab ta rahva parima osana, ideaalkujudena. Positiivsena võib märkida seda, et autor korduvalt rõhutab haritlaste truuksjäämist oma rahvale.

Linna-ainelistest juttudest on iseloomulikum «Lahtine aken» (1882), milles Pärn kujutab vaese sadulsepaselli Pauli teed viletsusest jõukusele, oma maja ja töökojani. Nii kordub siin teises olustikus seesama «oma toa ja oma loa» probleem, kusjuures aluseks on töökus ja vooruslikkus. Jutustustes «Wilhelm», «Head sõbrad» jt. käsitletakse eesti kaupmeeste ja suurärimeeste elu, mis põhiliselt on niisamuti puhtalt meelekujutuslik kui eesti mõisnike oma; pealegi tuleb siin veel selgemini esile autori vaadete piiratus.

J. Pärna jutuloomingus on esiplaanil autori ideed, enamasti üsnagi kitsarinnaline väikekodanlik moraal ja elukäsitus, mille propageerimiseks ta on konstrueerinud ja välja mõelnud vajalikud kujud ning olukorrad. Võrdlemisi kesine on ka Pärna juttude kunstiline külg. Kõige selle tõttu võivad nad pakkuda oma aja nähtustena peaasjalikult ainult ajaloolist huvi.

Juhan Kunder (1852—1888) oli Veske ja Reinvaldi kõrval Jakobsoni üks lähedasi mõtteosalisi ja kaastöölisi. Töötades peamiselt pedagoogilisel alal, esines Kunder ühtlasi mitmekülgse andega kirjamehena: ta oli luuletaja, näitekirjanik, kriitik, rahvaluulekoguja ja publitseerija. Oma suhteliselt lühiajalise tegevuse jooksul (kirjanik suri 35-aastasena) on ta jätnud küllaltki ulatusliku pärandi.

Tähtsaima osa Kunderi kirjanduslikust loomingust moodustavad tema näidendid. Juba seminariõpilasena kirjutas ta 1874. a. kaks ühevaatuselist naljamängu — «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus» ning «Muru Miku meelehaigus» (ilmusid trükis 1881. ja 1882. a.). Mõlema juures võib märgata ilmset Koidula näidendite mõju, kuid oma kirjandusliku teostuse poolest jäävad nad viimastest tunduvalt maha.

Kunderi õnnestunuimaks näidendiks on kahevaatuseline naljamäng «Kroonu onu» (1885), mis oli omal ajal eesti laval üks mängitavamaid algupärandeid ja mida on ette kantud tänapäevani. Näidendis kajastub juba selgesti kihistumine eesti külas sajandi lõpukümnenditel: näeme rikka päriskohaomaniku ja vaese rentniku vahel kerkinud majandusliku ebavõrdsuse vaheseina. Metsa Priidu näol on esmakordselt eesti näitekirjanduses antud oma talu, rahapunga ja koolitatud tütrega uhkeldava hallparuni tüüp, kes vaest naabrit Jõepära Madist ja selle poega põlgab kui armetuid võlarotte. Naljamängu ilmekamaid kujusid on väljateeninud soldat — «kroonu onu» Aabram Andrejevitš Sikk, heasüdamlik luiskam ja hoopleja; oma viguritega aitab ta teineteist armastavatel noortel — pärisperemehe tütrel ja rentniku pojal — murda Priidu kõrkuse. Lugu lõpeb hallparuni täieliku lüüasaamise ja väljanaermisega,

noortest aga saab õnnelik paar. Näidendis on hästi edasi antud tolle aja külamiljöö, teoses avaldub rahvaelu põhjalik tundmine, esiletõstmist väärib keele rahvapärane lopsakus.

Järgmistes näidendites «Mõrsja ja märatsejad» (1887) ja «Kingu Laos» (1890) on kirjanik seadnud eesmärgiks paljastada mitmeid tolleaegses ühiskonnas esinenud väärnähteid. Nii piitsutab ta esimeses usumeeste maski kandvaid kaabakaid, kes rahva hulgas usulist märatsemist õhutades petavad lihtsameelseid inimesi ja sepitsevad kuritegusid. Teise teose teravik on sihitud peaasjalikult kõrtside hukutava ja laostava mõju esiletoomisele. Neilegi Kunderi näidenditele on iseloomulik terav probleemiasetus ja sotsiaalne sisu, kuid kirjanduslikult ei ulatu nad siiski «Kroonu onu» tasemele (eriti viimane, mis avaldati järelejäänud, ilmselt viimistlemata käsikirjast).

Kunderi luulelooming on suhteliselt vähene, siiski on sellest mitmed laulud olnud omal ajal üldtuntud, nagu «Kuningas Kalev», «Munamäel» («Kui siit pilve piirilt alla vaatan»), «Eesti mäel» («Mu õnnis isa võttis kord käe kõrval' mind»). Nendes lauludes ülistab laulik isamaad, kõneleb selle meeltülendavast ilust, kasvatades sellega patriootilisi tundeid.

Kunder on tegelenud ka lastekirjanikuna. 1884. a. avaldas ta «Lasteraamatu», 1885. ja 1888. a. kaks raamatut «Lood lastele». Tähtsaim on aga tema rahvamuinasjuttude kogu «Eesti muinasjutud» (1885), mis on Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» kõrval parim ja levinuim eesti muinasjuttude rahvaväljaanne.

Esiletõstmist väärib Kunderi teedrajav tegevus kriitika ja kirjandusajaloo alal. Kriitikuna oli ta nõudlik, terava eritlusvõimega ja objektiivne; kirjandusteoste hindamisel pidas ta silmas nii ühiskondlikku sisu ja tähendust kui ka kunstilist külge. Ajakirjanduses ilmunud kirjutused kavatses Kunder edasi arendada eesti kirjanduse ajalooks, milleks kogus täiendavalt eluloolist andmestikku ja muud materjali. Autori ootamatu surma tõttu jäi see töö aga pooleli, tema kirjandusloost ilmus paari aasta pärast (1890) ainult üks osa, milles käsitletakse eesti vanemaid luuletajaid.

Jaak Järv (1852—1920) on tuntud peamiselt ajakirjanikuna ja ajalooliste jutustuste autorina. Tema ajaleht «Virulane» seisis põhiliselt demokraatlikel positsioonidel ja püüdis jätkata Jakobsoni poliitilist suunda, mille tõttu leht muutus peagi õige populaarseks. 1888. a. saadeti Järv, süüdistatuna sotsialistlike vaadete levitamises (mis oli küll liialdus), kindralkuberneri poolt kaheks aastaks asumisele. Ajalehe väljaandmist sai ta jätkata alles 1906. a., ja ka siis kimbutati Järve tsaarivõimude poolt korduvalt.

Järve ilukirjandusliku loomingu paremikuks on ta kolm ajaloolist jutustust: «Vallimäe neitsi» (1885), «Ristitütar» (1891) ja «Karolus» (1892). Nendest tähelepandavaim on «Vallimäe neitsi», mis kuulub meie populaarsemate ajalooliste jutustuste hulka. Teos kujutab Põhjasõja aega XVIII saj. algul, millal toimus

Eestimaa liitmine Vene riigiga. Jutustuses avaldub kirjaniku põhiliselt õige arusaamine sellest murrangulise tähendusega ajaloosündmusest; poolehoiuga kujutab ta Peeter I-st kui suurt väejuhti ja valitsejat, kelle läbi tuleb sündmustiku õnnelik lahendus. Kesksekstegelaseks on noor neiu Marta, kes katkutõvest haaratud Tallinnas ennastsalgavalt abistab õnnetuid haigeid.

«Ristitütre» kangelaseks on samuti noor neiu, kes pimedal katoliku-ajal teeb rahva hulgas vaimuvalgustustööd. Eriti selles, aga samuti ka Järve teistes jutustustes on leidnud väljenduse kirjaniku eitav suhtumine usuliialdustesse ja kiriklikku silmakirjatsemisse, mis sageli varjab alatust ja kuritegelikkust. «Karolus» on kirjutatud Bornhöhe «Tasuja» ilmse mõju all; nagu seal Jaanust, nii kujutatakse siin Karolust 1343. a. Jüriöö ülestõusu juhina. Oma kirjandusliku teostuse poolest jäävad aga Järve jutustused Bornhöhe omadest märksa maha: inimeste kujutamine on psühholoogiliselt õige pinnaline, sündmuste arenduses on mõndagi juhuslikku ja vägivaldset.

Andres Saal (1861—1931) on möödunud sajandi teise poole kirjanduses Bornhöhe kõrval tuntuim ja kõige produktiivsem ajalooliste jutustuste autor. Saali tähtsamad teosed on «V a m b o l a» (1889), «H i l d a» (1890), «A i t a» (1891) ja «L e i l i» (1893).

Nimetatud jutustustest moodustavad «Aita», «Leili» ja «Vambola» rea ühiste tegelastega triloogia, mis käsitleb saksa ristirüütlite Baltimaadele tungimise ajajärku, XIII sajandi algust. Esimeses kaitsevad liivlased ja eestlased Aatso, Kaupo, Imanta ja Lembitu juhtimisel üksmeelselt oma maad sissetungijate vastu. «Leilis» kujutatakse seda, kuidas Kaupo laseb end ristida, astub sissetungijatega sobingutesse ja muutub nende käsilaseks. «Vambola» käsitleb ristirüütlite Eestisse tungimise algust aastail 1209—1212, kusjuures Kaupo sõdib koos rüütlitega oma hõimlaste eestlaste vastu. «Hilda» sündmustik on seotud 1343. a. Jüriöö ülestõusuga. Peale nende on Saalilt ilmunud veel mõningaid vähemolulisi ajaloolisi jutustusi («Uudu ja Meeta», «Dan ja Singa» jt.), paar eksootilise ainestikuga romaani (kirjanik elas pikemat aega Indoneesias) ja puhtajaloolisi teoseid («Päris ja prii», «Üldine isamaa ajalugu»).

Oma ajaloolistes jutustustes taotles Saal võimalikku ajaloolist tõepärasust, selleks hoolikalt uurides vastavaid kroonikaid, arheoloogiat, rahvaluulet, -usundit jne. See on andnud ka mõningaid tulemusi. Kuid Saali jutustuste oluliseks nõrkuseks on see, et ta ei suuda luua elavaid, meeldejäävaid, isikupäraste joontega inimkujusid, ei suuda kangelaste käitumist psühholoogiliselt motiveerida — kujud liiguvad enamasti autori tahtel ja juhuse jõul. Nendes jutustustes domineerib seikluslikkuse element, sündmuste keerukus ja salapärasus, kirevus ja põnevus. Bornhöhe teoste tasemeni Saal üheski oma jutus ei tõuse. Omal ajal oli Saali ajalooliste juttude levik ja loetavus ometi erakordselt suur, ta oskas paeluda vähenõudliku lugeja kujutlust. Vaatamata kunstilisele pealiskaudsusele

aitasid need jutustused siiski viia rahvahulkadesse võitlevat rahvuslikku ideestikku, kasvatasid viha orjastajate ja rõhujate vastu. Noorte jaoks on Saali ajaloolised jutustused säilitanud oma huvitavuse tänapäevani.

Jakob Liiv (1859—1938), luuletaja Juhan Liivi vanem vend, on kirjutanud lüürilist ja eepilist luulet, ning tegelnud ka näitekirjanikuna. Oma parima on kirjanik andnud sajandivahetusel, ajal, mil ta oli lähedases loomingulises sõpruses Jakob Tammega.

Oma luuletusi on Liiv välja andnud kogudes «Viru kannel» I—III (1886—1900), «Jakob Liivi kirjatööd» I—II (1906—1910) jt. Algul tallas Liiv oma värsiloomingus vanemate rahvusliku liikumise aja luuletajate poolt juba käidud radu. Hiljem loobus ta üldsõnalistest, ilutsevatest isamaalauludest ja tema luulesse tekkis kriitilisi toone. Rea ühiskondlikke nähtusi käsitlevaid luuleteoseid kirjutas Liiv allegoorilises vormis — valmide ja lugulauludena; osa nendest on aga oma mõttelt ähmased. Rohkem poeetilist väärtust on lüürilistel luuletustel kodu- ja lapsepõlvemälestustest, kus leiame elamuslikke ja tundeehtsaid värsse. Tunnustustvääriv on Liivi töö luulekeele arendamisel ja vormitäiuse taotlemisel, millega ta on aidanud eesti luulet viia suuremale kunstilisele küpsusele.

Jakob Liivi näidendid ilmusid käesoleva sajandi algul, ehkki mitmed nendest on kirjutatud märksa varem. Nii ilmus tema «Ordumeister» osaliselt perioodikas juba 1895. a., raamatuna aga alles 1905. a.; see on kaugemat minevikku käsitlev viievaatuseline kurbmäng värssides. Kõige väljapaistvam Liivi näidend on «Kolmat aega vallavanem», mis liikus enne trükis ilmumist (1904) kümmekond aastat ringi käsikirjana. Teoses piitsutatakse üsna teravalt vallaomavalitsuse varjukülgi, näidatakse vallavanema ja kohtumeeste korruptiivset tegevust, samuti leidub vihjeid sotsiaalsele ülekohtule külakehvistu suhtes. Kõige selle tõttu oli näidend võrdlemisi populaarne ja seda on sajandi algul rohkesti lavastatud. Liivi ülejäänud näidendeist võiks veel nimetada väljarändamiseteemalist «Tühjale maale» (1907), mis samuti pidi kaua seisma käsikirjana tsensuuritakistuste tõttu.

Jakob Tamm (1861—1907) oli nagu J. Liivgi pedagoog. Tamm kuulub oma arvukate eepiliste ja lüüriliste lauludega möödunud sajandi teise poole väljapaistvamate luuletajate hulka, samuti on tal olulisi teeneid vene klassikalise kirjanduse tõlkimise alal.

Oma värsse hakkas Tamm avaldama 1880-ndate aastate algul; kogutuna ilmus tema varasem luule 1892. a. kahes värsivihus «Ärganud hääled», mis jäidki ainsaiks luuletaja eluajal ilmunud kogudeks. Alles aastaid pärast tema surma anti välja «Jakob Tamme lugulaulud» (1914). Suurema ja kaalukama osa Tamme luuleloomingust moodustavad ta eepilised tööd — ballaadid, rahvalikud lugulaulud ja valmid, mis oma temaatikalt on võrdlemisi mitmekesised. Eriti oma ballaadides ja lugulauludes on ta rohkesti kasutanud rahvaluulelisi aineid, sidudes neid külaelu tõepärase kujutamisega. Varasema perioodi luules on Tamm keskenda-

nud tähelepanu peamiselt mõisavastasele temaatikale, hiljem leiame tema värssides ka peremeeste ahnuse ja jõhkruse paljastamist. Mõisa vastu sihitud lauludes loob luuletaja pilte talurahva viletsusest ning vaevadest feodaalide ja nende käsilaste julma omavoli all. Niisugustes luuletustes, nagu «Kask», «Orjakivi», «Ahervare», «Õlle unenägu», «Vanne» jt., kajastuvad pärisorjusliku rõhumise ahistavad tingimused, talurahva kibedus ja viha mõisnike vastu. Korduvalt kasutas Tamm rõhumisevastaseks väljaastumiseks mõistujutulist vormi, et pääseda läbi tsensuuri (näiteks «Kirp ja inimene», «Kärbsed ja ämblikud» jt.). Hukkamõistuga näitab luuletaja mõisnike käsilaste, oma rahvuse reetjate julmust ja ebainimlikkust («Ema-armastus», «Sõida põrgu!»).

Elu tõepäraselt kujutades kajastab Tamm oma luules ka eesti külas toimunud kihistumist, jõukate talupoegade ja kehvtalurahva vastuolusid. Teravalt on neid klassivastuolusid näidatud rahvajutu ainetel loodud lugulaulus «Odavad orjad» (1889), mis rikka peremehe Saare Tõnu kuju kaudu paljastab hallparunite jõhkrat egoismi ja piiritut ahnust. Reas luuletustes näitab Tamm pererahva kalki südametust vaeslaste ja karjaste vastu («Soendid», «Ussipealik», «Rahatuli Ebavere metsas»). Ka oma valmides «Punik», «Siga» jt. piitsutab Tamm klassiühiskonnale iseloomulikke pahesid — toorest isekust, ülekohut nõrgemate vastu, rumalust jne.

Elamuslikke lüürilisi luuletusi on Tamm loonud loodusest («Laine», «Kilin-kõlin»), samuti leiame tema loomingus kodule ning lapsepõlvele pühendatud värsse ja armastuslaule.

Tamme luule on oma kaasajas väljapaistev mitte üksnes sisuliste väärtuste, vaid ka poeetilise vormi poolest. Tema värsid on lihtsad ja arusaadavad, kirjutatud ladusas ja ilmekas keeles, kujutamisviis tema luule paremikus on elav ja piltlik. Vormi hea valitsemise tulemusena saavutab ta enamasti sisulise ja väljendusliku külje kooskõla; silmapaistvate tulemustega on Tamm seejuures kasutanud rahvalaulu elemente.

Tamm oli möödunud sajandil väljapaistvaim vene luule tõlkija eesti keelde. Oma aja kohta väga heade tulemustega on ta tõlkinud Lermontovi ja Puškini poeeme ning luuletusi, samuti Krõlovi, Nekrassovi, Koltsovi jt. värsse. Selle kõrval on Tamm tõlkinud ka proosat (Tolstoid ja Gorkit).

*

Peale eespoolnimetatute tegutses möödunud sajandi teisel poolel veel mitmeid luuletajaid ja jutukirjutajaid, kelle osatähtsus on küll suhteliselt väiksem, kuid kes ometi on ka omalt poolt kirjanduse arengule mõningal määral kaasa aidanud.

Prosaistidest tuleb ennekõike märkida kaht naiskirjanikku — Lilli Suburgi (1841—1923) ja Elisabeth Aspet (1860—1927). L. Suburg oli Pärnus Koidula klassikaaslane, hiljem lähedane tuttav C. R. Jakobsoniga, kelle õhutusel kirjutas mõned rah-

vuslikust meelsusest kantud jutud (nendest kõige olulisem on «Liina», 1877). Ka E. Aspe juttudes, mille seas tähelepandavam on põhiliselt linnaaineline «Ennosaare Ain» (1888), on peamisel kohal rahvusliku mõtteviisi kasvatamine. Jakob Kõrvi (1849—1916) toodangust võib nimetada jutustust «Kindel eesmärk», mis kujutab ühe vaese nooruki visa ning hoolimatut teed rikkusele ja heaolule. Kõrv andis välja ka kogu muinasjutte («Eesti rahva muistejutud ja vanad kõned») ja tõlkis vene klassikute proosat (Puškini «Kapteni tütre» ja Gogoli «Tarass Bulba»). Intelligentsi ja üliõpilaste elust kõneleb Maximilian Põdder (1852—1905) oma jutustuses «Bob Ellerhein» (1884).

Luuletajatest nimetame eeskätt Jaan Bergmanni (1856—1916), kes on loonud ajaloolisi ballaade («Ustav Ülo», «Taara pidud tagaselja») ja ühiskondlikust ebaõiglusest kõnelevaid luuletusi («Lese silmapisar», «Vaenelaps»). Bergmann oli väljapaistev värsivormi ja -keele osas, milles ta ületab paljusid oma kaasaegseid luuletajaid; ta on ka antiik-kreeka poeesia üks esimesi eesti keelde tõlkijaid. Peeter Jakobsoni (1854—1899) luulest on tähelepandavamad mõned tööteemalised laulud (näiteks «Kangrulaul») ja luuletused, mis ta kirjutas Vene-Türgi sõjast osavõtjana («Eesti soldati surm Bulgaarias» jt.). Laialdase populaarsuse võitis omal ajal Jakobsoni muinasjutuline värssdraama «Udumäe kuningas ehk Kroonitud voorus» (1888), mis on loodud Kreutzwaldi muinasjutu ainetel. Adam Peterson (1837—1918) kui leppimatu võitleja balti-saksa feodaalide vastu piitsutab oma luules rahva rõhujaid — mõisnikke ja pastoreid, samal ajal väljendub tema värssides siiras sõprus vene rahva vastu. Karl August Hermann (1851—1909), kes on tuntud ka heliloojana, on kirjutanud tekstid paljudele oma laia leviku osaliseks saanud lauludele. Selle kõrval võib märkida ta ajaloolist jutustust «Aulane ja Ülo» (1887), samuti «Eesti kirjanduse ajalugu» (1898), mis on hinnatav eeskätt andmetekoguna. Ado Grenzstein-Piirikivi (1849—1916) on avaldanud arvukalt luuletusi ja epigramme; eriti viimaste paremik, paljastades tabavalt mitmesuguseid ühiskondlikke pahesid ja inimlikke nõrkusi, sai laialdase leviku osaliseks.

Möödunud sajandi lõpukümnenditel alustasid oma tegevust ka niisugused väljapaistvad kirjanikud, nagu Eduard Vilde, Juhan Liiv, August Kitzberg, Anna Haava, Karl Eduard Sööt ja Ernst Petersòn-Särgava, kes aga oma loomingu põhilise osaga kuuluvad järgnevasse perioodi ja leiavad seal üksikasjalisemat käsitlust.

SISUKORD

VARASEMAST EESTIKEELSEST KIRJASÕNAST
Ülevaade — *E. Sõgel* 3

EESTI RAHVALUULE
L. Raudsep, Ü. Tedre, R. Viidalepp 23

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ETTEVALMISTUS
Ülevaade — *E. Sõgel* 127
K. J. PETERSON *B. Sööt* 137

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ALGUS
Ülevaade — *E. Sõgel* 146
FR. R. FAEHLMANN *E. Sõgel, J. Käosaar* 155

EESTI KIRJANDUS XIX SAJANDI TEISEL POOLEL
Ülevaade — *E. Sõgel* 169
FR. R. KREUTZWALD. «KALEVIPOEG» *E. Nirk* 205
LYDIA KOIDULA *B. Sööt* 278
EDUARD BORNHÖHE *E. Nirk* 304
Teisi XIX sajandi teise poole kirjanikke. *E. Nirk* 329

История эстонской литературы
I-я часть
На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство,
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja V. Rummel
Tehniline toimetaja A. Sepp
Korrektorid O. Sepp ja L. Visnap

Ladumisele antud 28. I 1957. Trükkimisele antud 5. IV 1957. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 21,25. Arvutuspoognaid 26,12. Trükiarv 20 000. MB-02493. Tell. 761. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tän. 2

Hind rbl. 4.15

6—6

Trükivigade parandus

Lk.	Rida	On trükitud	Peab olema	Kelle süü tõttu viga tekkinud
9	14. ülalt	ning	ninck	trükikoja
10	27. „	XVIII sajandil	XVIII sajandit	„
12	21. alt	*Koddo ja Kirgo Ramat*	*... Koddo ning Kirgo Ramat*	toimetuse
13	17. ülalt	tema	temma	„
14	22. „	Eesti alal.	Eesti alale.	„
18	13. „	võmuſtades	võmustades	„
18	6. alt	riigiülemuste	riigi ülemuste	„
21	5. „	orivud	orrud	trükikoja
32	11. „	kotu-	kodu-	toimetuse
45	20. „	küljeriiet.	küljeviiet.	trükikoja
74	10. ülalt	kerjuslapse	karjuslapse	„
74	5. alt	sissesõglus	sisse sõglus	toimetuse
76	7. ülalt	vilts	vilets	„
89	19. „	Rahvajutustaja Kaarel	Rahvajutustaja Peeter	„
106	3. alt	kuulab	kuuleb	„
117	10. „	sahbiel	sahb iel	„
119	8. „	1795—1876	1796—1876	„
131	14. ülalt	kooliõptuse	kooliõpetuse	„
147	19. „	tema	nende	„
148	25. „	teda	seda	„
150	24. alt	traſtuſt	traſtuſt	trükikoja
153	17. ülalt	põlle	põlle	toimetuse
153	22.—24. ülalt	teiſte	teite	„
164	22. ülalt	«Piibu jutt»	«Piibujutt»	„
166	7. alt	*1843. aastaks*	*1842. aastaks*	„
172	15. ülalt	Aivaliſſud	Aivaliſſud	„
172	3. alt	«Maatargad»	«Ma-targad»	trükikoja
172	2. „	*variser*	*wariser*	toimetuse
173	8., 17., 20. ülalt	moiſtſid	moiſtſid	„
173	14. ülalt	Jõuakad ja perremehhed	Jõuakad perremehhed	„
174	24. alt	1838—1878	1838—1877	„
175	4. „	1838—1918	1837—1918	„
180	13. ülalt	«heade	«heade»	„
180	18. „	hoidvalt,	hoidvalt	„
185	22. alt	äratamisega	äratamisega,	„
188	18. „	uuele	uue	„
189	18. ülalt	sellele	selle	„
192	6. alt	võitlusevajaduse	võitluse vajaduse	„
195	16. ülalt	üritust	üritusi	trükikoja
201	19.—20. alt	uue sajandi algupoolel muusikalise hariduse saanud	uue sajandi algupoolel	toimetuse
203	22. alt	rahvuslikuks.	rahvuslikuks:	trükikoja
210	21. ülalt	Tormas	Tormas,	„
248	5. „	või	või võitluses	toimetuse
255	16. alt	vägilasi	vägilast	„
256	7. „	omandama	ormandama	„
283	8. „	köögi-	köögi	„
287	20. ja 18. alt	keisri võimule	keisrivõimule	„
292	13. alt	soolaleiva	soola-leiva	„
292	10. „	saavutuseks	saavutamiseks	„
317	6. ülalt	Jaanuse	Jaanus	„
319	18. alt	otsese	otseses	„
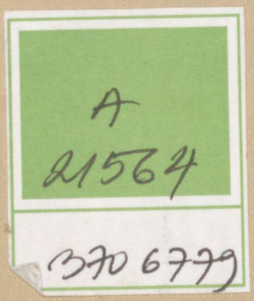
Rbl. 4.15